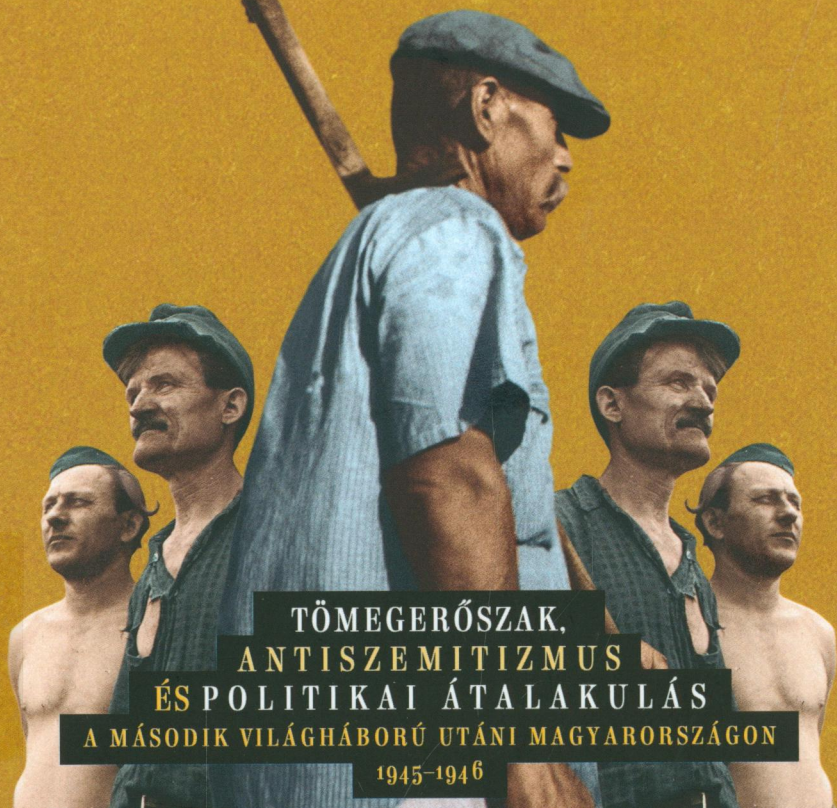

APOR PÉTER

FORRADALOM

A HÁTSÓ UDVARBAN

TÖMEGERŐSZAK,
ANTISZEMITIZMUS
ÉS POLITIKAI ÁTALAKULÁS
A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁNI MAGYARORSZÁGON
1945-1946

MODERN MAGYAR TÖRTÉNELEM

Sorozatszerkesztő:

Ablonczy Balázs és Müller Rolf

APOR PÉTER

FORRADALOM A HÁTSÓ UDVARBAN

*Tömegeroszak, antiszemitizmus és politikai
átalakulás a második világháború utáni
Magyarországon, 1945–1946*

Jaffa
Kiadó

Budapest, 2021

A TÖRTÉNÉSZ MESÉJE

I.

1946 tavaszán futballmérkőzést rendeztek a Jász-Nagykun-Szolnok megyei községben, Kunmadarason. A falusi labdarúgómeccsek egyáltalán nem számítottak szokatlannak ebben az időben Magyarországon.¹ A kunmadarasi azonban alighanem az egyik legkülönösebb esemény lehetett a sportág történetében. A csapatok ugyanis nem szomszéd települések, különböző foglalkozások, esetleg nemzeti közösségek vagy vallásfelekezetek tagjait képviselték: a kunmadarasi mérkőzés „kövérek és soványak” között zajlott.² A focimeccsnek különös jelentőséget kölcsönzött, hogy nem sokkal később, 1946. május 21-én véres verekezés robbant ki a falu piacán, amely három halálos áldozatot is követelt. Az egyik elhunyt, Kuti (Klein) Ferenc, néhány héttel korábban a „kövérek” csapatában, a felbőszült falusiak egyike, Füleki László, a „soványakéban” játszott. A focimeccsen rituális formában megjelenő társadalmi osztályozás nem sokkal később közvetlen, szó szerint vérre menő következményekkel járt.

Ennek a könyvnek a Magyarországon 1945 őszén, illetve 1946. február és augusztus között kirobbant erőszakos tömegmegmozdulások története a témája.³ Honnan eredt ez a furcsa konstelláció, a társadalmi osztályozás, a testi tulajdonságok és az erőszak közti

szoros viszony? Mi a szerepe a testnek és a testek közti különbségtételnek az erőszakban? Mi a kollektív erőszak szerepe a testre, a testek közti különbségtételre építő társadalmi osztályozásban? Hogyan lesznek a hétköznapi élet látszólag ártatlan fogalmai és gyakorlatai, mint a kövérség és soványság észrevétele, az erőszak és elnyomás szülőhelyei? Mi az erőszakra épülő társadalmi osztályozás szerepe az 1945 utáni társadalmi és politikai változásban? Ez a könyv a kollektív erőszakot olyan, a társadalmi-kulturális rendre irányuló és eredendően politikai cselekvésnek tekintí, amelynek fő forrása a hétköznapi szokásszerű rendje: a test, a gesztusok és a rituális cselekvés.

Az 1945 utáni kollektív erőszakban részt vevő tömegek döntő részben ipari, acél-, gép- és textilgyárakban dolgozó, illetve földmunkások, főként kubikosok és napszámosok csoportjaiból verbuválódtak. Mit jelent a hatalomtól szokásosan távol esőnek tekintett emberek politikai részvétele, hogyan járulnak hozzá hatalommal látszólag nem bíró hétköznapi gyakorlataik a társadalom rendjének megalkotásához, más szóval a történelem alakulásához? Ez a kérdés különösen élesen vetődik föl a szocialista diktatúrák esetében, ahol az állam láthatólag nem sok teret hagyott a független társadalmi cselekvés számára.⁴ A hétköznapi gyakorlatok, a hatalom és a politikai cselekvés viszonya általánosabb jelentőségű kérdéseket is fölvet. Sokak számára a hétköznapi rendje a hatalomnélküliek eszköze, hogy szembeszegülhessenek a politikai hatalommal rendelkezők erejével, politikai részvételüket ezért az ellenállás fogalmaiban ragadják meg.⁵ Ez a könyv az ellenkezőjét állítja: a kollektív erőszak 1945 utáni eseményeiben a hétköznapi rendje a mások feletti hatalom gyakorlásának eszköze volt, és így a társadalmat átszövő politikai hatalom szerkezetének eredete is.

Az 1946. május 21-én Kunmadarason megtámadott áldozatok kivétel nélkül zsidó származásúak voltak. A zsidók bántalmazása reggel kezdődött a piactéren, amikor az emberek rátámadtak egy szomszéd faluból, Tiszaszentimrérről érkezett férfira. Ezt követően

a tömeg végigkergetett az utcákon egy zsidó kereskedőt a családjával együtt, míg mások a piacon egy budapesti férfit támadtak meg. Az emberek ezután betörték egy közelben lakó zsidó polgár boltjába. Azok az izraeliták, akik nem voltak ott a piacon, megpróbáltak elrejtőzni vagy bezárkózni. A tömeg végigjárta a házaikat, és bántalmazta az ott lakókat. Több embert megvertek, és hármat közülük meg is gyilkoltak. Az egyik férfi, aki később belehalt sérüléseibe, először megpróbált elmenekülni a felbolydult faluból, de üldözői utolérték a katonai repülőtér közelében.⁶

A kunmadarasi pogrom egyike volt azoknak a több esetben halálos áldozatokat is követelő erőszakos tömegmegmozdulásoknak, amelyek 1946 tavaszán és nyarán végigsöpörtek a magyar vidéken. A tömegezősok legsúlyosabb és legnagyobb visszhangot kiváltó esete az 1946. július végi miskolci tüntetés volt. Július 30-án a Diósgyőri Vasgyár munkásai Miskolcra vonultak, hogy tüntessenek a feketézők ellen, illetve az augusztus 1-jén bevezetendő új pénz, a forint mellett. A megmozdulás közvetlen kiváltó oka a helyi kommunista lapban, a *Szabad Magyarországnak* aznap reggel megjelent vezércikk volt. A cikk a miskolci Flórián-malom két tulajdonosának, Rejtő Sándornak és Jungreis Ernőnek a letartóztatásáról adott hírt, akiket feketézéssel és a forint elleni támadással vádolt meg. A malom által jóval a kötött, hatósági áron felül, illegálisan eladott lisztet néhány nappal korábban éppenséggel a kommunista párt miskolci nyomdaja vásárolta meg. Az üzletet a várost irányító kommunista főispán, Oszip István utasítására kötötték meg, aki így akart közvetlen bizonyítékra szert tenni a malom feltételezett feketezésére. Rejtőt és Jungreisz letartóztatásukat követően, július 30-án kísérték a közeli internálótáborba, ahova Diósgyőrről át vezetett az út. A városba menetelő munkások a Miskolcot Diósgyőrrel összekötő villamos egyik megállójában találkoztak össze a két malomtulajdonossal. Rejtőt és Jungreisz a tömeg kiragadta az őket kísérő rendőr őrizetéből, és ütlegelve magával hurcolta a miskolci városháza előtti térre. Itt, a tüntetés heveségétől időközben már megijedt párt- és

szakszervezeti vezetők kétségbeesetten igyekeztek rávenni a munkásokat, hogy térjenek vissza a gyárba és engedjék el foglyaikat. A felűhűdött tüntetők azonban nem hallgattak a vezetőkre, és a város piacterére, a Búza térre vonszolták Rejtőt és Jungreisz, hogy meglinccseljék őket. A bántalmazásnak a helyszínre érkező szovjet csapatok vetettek véget, ám a nyakánál fogva teherautóhoz kötött Jungreisz életét már nem lehetett megmenteni. Rejtő hosszú kórházi ápolásra szorult, de végül szerencsésen túlélte a bántalmazásokat. A miskolci tömegerőszak azonban nem ért véget a két malomtulajdonos meglinccselésével. Két nap múlva a vasgyári munkások a városi rendőrkapitánysághoz vonultak, hogy kiszabadítsák a július 30-ai tüntetés után letartóztatott társaikat. A tüntető tömeg betört az épületbe, és súlyosan bántalmazott két rendőrtisztet, Boruzs (Burus) Lajost és Fogarasi Artúrt, ez utóbbi bele is halt sérüléseibe.⁷

A molnárok, kereskedők és rendőrök már a miskolci lincselést megelőzően is számos helyen – így Kunmadarason is – erőszakos támadások célpontjai lettek. 1946. február 23-án, Ózdon, a vasgyár üzemi bizottságának elnökét, Antalköz Józsefet ért támadás hírére gyűltek össze a munkások. Az ezt követő tüntetés során kifosztották a város főutcájának üzleteit. Március 9-én, Szegeden, a kendergyár dolgozói támadtak rá Weil Frigyes és Strasser Gyula ügyvezető igazgatókra, akik a tüntetők meglátása szerint ellenségesen viselkedtek az üzemi bizottság és annak elnöke, Strack Ádám iránt. Március 2-án Békéscsabán, 7-én Szegváron és 9-én Mindszenten a feketézők és tisztviselők ellen szervezett tüntetések során bántalmaztak kereskedőket, tanárokat, papokat és rendőröket.⁸

A kollektív erőszak eseteiben mindannyiszor kulcsszerepet játszott az antiszemitizmus: a legtöbb tömegmegmozdulás során zsidók is voltak a bántalmazottak között, néhány helyen pedig – mint Kunmadarason vagy Rejtő és Jungreisz esetében Miskolcon – kifejezetten a támadások legfőbb célpontjai lettek. A parasztok vagy munkások és zsidó szomszédjaik konfliktusa, a zsidó lakosok módszeres felkutatása és súlyos bántalmazása sokban hasonlított az antisze-

mita erőszak 19. századi vagy éppen korábbi mintáihoz.⁹ A társadalmi konfliktusok, a gazdasági nehézségek, a háborús erőszak, különösen a zsidók ellenében elkövetett tettek tapasztalatai, a zsidó polgárok tulajdonának megszerzésével és a kárpótlással szembeni ellenállással kapcsolatos élmények, a vérvádakban tovább élő népi antiszemitizmus, valamint a zsidó áldozatok gyakran cinikus, politikai szempontú kihasználása mind hozzájárultak a holokausztot túlélő kelet-európai zsidók elleni társadalmi és kulturális diszkriminációhoz, illetve ahhoz, hogy ez a kizárás több településen erőszakba torkolljon.¹⁰ Aligha véletlen, hogy a társadalomtudományos értelmezés és a közvélekedés egyaránt az antiszemitizmus történeteként gondol az 1945 utáni erőszak eseteire.¹¹

A hatalom intézményeitől távol eső emberek által elkövetett tömeges erőszak politikai és társadalmi jelentőségének megértése egyáltalán nem könnyű és nem is problémamentes feladat. Azt a módot, ahogyan manapság a háború utáni kollektív erőszakban történő társadalmi részvételt értelmezni szokás, a lengyelországi Kielcében és Krakkóban kirobbant pogromok vizsgálata, különösen Jan T. Gross, Bożena Szaynok és Anna Cichopek-Gajraj munkái határozták meg.¹² Gross gondolatmenete különösen fontos, hiszen szokatlan élességgel ábrázolja a hétköznapi emberek, parasztok, munkások, kézművesek, tisztviselők és hivatalnokok aktív jelenlétét az erőszakban. A háború kézzelfogható tapasztalataira összpontosító Gross meggyőző, racionális magyarázatát adja azoknak a társadalmi változásoknak, amelyek végeredményeképpen a lengyel társadalom széles csoportjai vettek részt a zsidóellenes erőszakban. A lengyel társadalom, írja Gross, szokatlanul hosszú és kegyetlen háborús tapasztalatokra tekintett vissza. A hosszú megszállás és az erőszak széles körű tapasztalatai mind hozzájárultak a társadalom atomizáltságához, a zsidók elleni erőszakban történő részvételhez, illetve a rendszeres betörésekhez és lopásokhoz.¹³ A háború után ez a szétziláltság a tulajdonjogok helyreállításával szembeni makacs ellenálláshoz vezetett, amelyet a hatóságok láthatólag maguk is pártoltak, vagy

legalábbis elnéztek. A zsidók elleni támadások igen gyakran akkor indultak meg, amikor egyenruhás milicisták vagy rendőrök a zsidók keresztény gyerekek elleni feltételezett bűntettei ügyében kezdtek vizsgálódni. A zsidók elleni erőszakot így lényegében maguk a hatóságok minősítették jogszerűvé.

Ez a könyv sok szempontból másféle utat követ a kollektív erőszakban történő társadalmi részvétel megközelítéséhez. Miközben a lengyel vita elsősorban az antiszemitizmus okait igyekezett megérteni, majd azt vizsgálta, hogy miként fordult a zsidók elleni gyűlölet erőszakba, ez a munka megfordítja a kérdést, és elsőként az erőszak eredetét vizsgálja. Miként válhatott a tömeges erőszak jellegzetes társadalmi cselekvéssé a háborút követő években, és hogyan lettek ennek az erőszaknak zsidó származású áldozatai? Miközben Gross és a lengyel vita azokra a társadalmi és politikai feltételekre figyelt, amelyek lehetővé tették az erőszak elkövetését, ez a munka az erőszakot szervező kulturális rendet elemzi. Ennek a könyvnek nem az a fő kérdése, hogy mi tette képessé az elkövetőket indulataik elszabadítására, hanem hogy miért érezték helyes, hasznos vagy helyénvaló tennük az erőszak elkövetését. Ez a munka az időt, a teret és az erőszak menetét szabályozó rituális rend részeként fogja föl a támadásokat. Végül, a kollektív erőszak eseményeit a politikai részvétel olyan (kétségtől különös) formájának tekinti, amely az elkövetők számára elérhető, megszokott kulturális erőforrásokat mozgósította szokatlan időkben. Miközben Gross a kivételes erőszakhoz vezető kivételes társadalmi és politikai körülmények után kutatott, ez a könyv az erőszakos cselekvésnek a hétköznapiakat szervező normalitásban gyökerező eredetét vizsgálja.

Ami azt illeti, a történeti gondolkodást (is) meghatározó lengyelországi erőszak inkább tűnik kivételnek, mintsem a háború utáni erőszakos tömegmegmozdulások általánosabb, a térségre jellemző mintájának. A kollektív erőszak lefolyása a háború utáni Lengyelországban sok szempontból különbözött a magyar (vagy a szlovák) esettől. Lengyelországban az 1945-öt követő atrocitások gyakorib-

bak és véresebbek voltak, mint Magyarországon, Szlovákiában vagy éppen Ukrajnában, és határozottabban irányultak zsidók ellen. A kielcei, 42 halálos áldozatot követelő gyilkosságokhoz fogható eset nem történt a térség más országaiban. A legvéresebb magyarországi lincselés Kunmadarason történt, ahol három férfit vertek agyon. A szlovákiai Végaszón (Kolbasov, 1899-ig Kolbaszó) a legborzasztóbb támadás során tizenegy személyt gyilkoltak meg. Noha a magyar csapatok 1941 júniusától részt vettek a Szovjetunió elleni hadjáratban, a magyar polgári lakosság számára jelentősen rövidebb volt a háborús tapasztalat, mint Lengyelországban. A Wehrmacht csupán 1944 márciusában szállta meg az országot, a hadműveletek pedig viszonylag rövid idő alatt, 1944. szeptember és 1945. április között gyorsan átsöpörtek a magyar területeken. A zsidó lakosságot 1944 nyarán néhány hónap alatt deportálták, magyar területen pedig nem voltak megsemmisítő táborok, ami megkímélte a magyarokat attól, hogy huzamosabb ideig vegyenek részt a zsidók elleni nagyszabású, gondosan előkészített erőszakban. Ennél is fontosabb különbséget jelent, hogy míg Kielcében és Krakkóban a pogromok során tudatosan választották ki a zsidó lakosokat, Magyarországon és Szlovákiában gyakran más csoportokkal együtt kerültek az erőszakos támadások célkeresztjébe.¹⁴ Magyarországon a legtöbb megmozdulásnak voltak nem zsidó származású áldozatai is, akik nemritkán az erőszak első, legfontosabb célpontjai lettek.

Csupán a pogromok históriájaként beszélni el az 1945 utáni erőszakos tömegmegmozdulások történetét erőteljesen leszűkíti a vizsgálódás lehetőségét, és megnehezíti az erőszak eredetének megértését is. Csupán antiszemitizmusként gondolni a zsidók elleni támadásokra paradox módon megnehezíti magának az antiszemita erőszaknak a megértését is, hiszen ez a fajta értelmezés nem veszi kellőképpen figyelembe az elkövetők társadalmi tapasztalataiból, kulturális fogalmaiból és a számukra elérhető politikai elképzelésekből fakadó motivációit. A politikai antiszemitizmus 19. században megszületett fogalma a politikai kultúra és a társadalom

változásainak tágabb kereteibe ágyazódott bele, amelyeket elsősorban a nacionalizmus ideológiája és a nemzetállam politikája határozott meg.¹⁵ Az antiszemita kirekesztés története így aligha érthető meg azoknak az átfogóbb kulturális fogalmaknak és politikai gyakorlatoknak a vizsgálata nélkül, amelyeket végső soron maga az antiszemitizmus is leképezett és kifejezett.¹⁶ A modern antiszemitizmus olyan „kulturális kód”, illetve nyelvezet, amely magába olvasztotta és át is alakította a hagyományos és népi zsidóellenességet, és amelynek segítségével – különösen a 19. századi Közép- és Kelet-Európában – fontos társadalmi konfliktusok fejeződtek ki és tárgyiasultak a „zsidókban”.¹⁷

A 19. század elejétől a 20. század elejéig ismétlődően ki-robbanó zsidóellenes erőszak, a pogromok dinamikája lényegében ugyanazokból a történeti-társadalmi feltételekből eredt, mint más etnikai és társadalmi csoportok elleni támadások mintái.¹⁸ Nem volt ez másképp az 1945 utáni magyar és kelet-európai tömegerőszak eseteiben sem. Az antiszemita erőszak megértéséhez először is magának az erőszaknak az eredetét kell megfejteni, majd azokat a folyamatokat kell világosan látni, amelyeknek során ennek az erőszaknak a célpontjai – többek között – mint „zsidók” lettek meghatározhatók. Ez a könyv ezt az utat követi: kilép az antiszemita erőszak történetének hagyományos keretei közül, és az 1945 utáni kollektív erőszak tágabb történetét teszi meg a vizsgálódás tárgyává.

Az 1960-as évek elejéig a meghatározó szociálpszichológiai és társadalomelméleti irányzatok a tömegerőszakra a gyűlölet és szeretet vezérelte irracionális érzelmek következtében kitörő váratlan, ösztönös cselekvésként tekintettek. Ebből a nézőpontból – amelyet leginkább Gustave Le Bon klasszikus tömegelmélete alakított¹⁹ – a tömegnek az egyéni pszichére gyakorolt irracionális hatása látszott a legfontosabb elemnek, amely az erőszakos vágyakat kollektív társadalmi tetté változtatja át. A pszichológiai magyarázatok ellenében a tömegerőszak és a kollektív lázadás társadalomtörténeti és történeti szociológiai kutatása a kollektív erőszak mögött sajátos

racionalitást tételezett föl. A történeti szociológiai kutatás számára a tömegerőszak sokkal kevésbé tűnt a gyűlölet és szeretet vezérelte irracionális érzelmek következményének, olyan váratlan, ösztönös cselekvésnek, amelyet az „emberi természet” valamiféle nehezen meghatározható, megkerülhetetlen adottsága,²⁰ esetleg valami alig megfogható „erőszakos kultúra”²¹ magyaráz. A történeti szociológusok úgy vélték: a tömeges atrocitások mögött valójában racionális választások és motívumok húzódnak meg. Charles Tilly, Neil Smelser, Eric Hobsbawm és mások azt hangsúlyozták, hogy az éhséglázadások, a tehetős és kiváltságos csoportok elleni támadások számos résztvevője cselekedett gazdasági, anyagi érdekeinek kielégítése vagy társadalmi előnyök szerzése céljából.²²

A gyakran hirtelen, különösebb előzetes szervezkedés nélkül ki-robbanó, mégis nagyobb tömegeket megmozgató erőszak azonban nehezen összeegyeztethető a racionális számításokat végző emberek elképzelésével. A tömegerőszak és különösen az antiszemita atrocitások számos összetevője – akár a vérvád,²³ vagy éppen a kövérek és soványak közti különbségtétel – meglehetősen irracionálisnak tűnik. A kollektív erőszak gyakori saját szimbolikus rendje, amelyet macskák lemészárlásával, vallási jelképek elleni támadással, az elfogyasztott és birtokolt ételek fajtájával vagy éppen gyermekek elrablásáról és megevéséről szóló mesékkel fejeznek ki,²⁴ láthatóan nem áll közvetlen kapcsolatban a társadalmi, osztály- vagy gazdasági konfliktusokkal. A tömeges erőszak megértéséhez nem szükséges az azt megelőző társadalmi feszültség vagy gazdasági konfliktus megtalálása vezet, hanem annak felfejtése, hogy mit is tesznek maguk az elkövetők. Ebből a szemszögből nézve nem az az igazán érdekes kérdés, hogy miért törnek ki tömegverekedések, hanem hogy mi történik a kollektív erőszak során. Ennek megértéséhez a vizsgálódás figyelme az erőszak elkövetésének közvetlen, konkrét helyzeteire, illetve az elkövetők és áldozatok érzelmeinek és tapasztalatainak az értelmezésére kell, hogy összpontosuljon. Az erőszakot elégtelen ideológiai hatások vagy társadalmi fruszt-

rációk segítségével magyarázni, illetve az elkövetőket ideológiák pusztá közvetítőiként vagy társadalmi feltételek áldozataiként látni végső soron aligha más, mint a felelősség áthárítása.²⁵

„Minden tett elmond valamit a tettesről is, elárulja, ki ő, és ki akar lenni” – írja Jan Reemtsma az erőszak kapcsolatban.²⁶ A rituális erőszakban megfigyelhető motívumok – figyelmeztet Natalie Davis vagy Edward Thompson – szorosan összeforrnak a társadalmi és gazdasági igazságosság, erkölcs és „közös sors” elképzeléseivel, amelyek meghatározzák a kollektív erőszak eredetében kulcsszerepet játszó fogalmat, a „jogos lázadást” is. Bár a tömegerőszak bizonyos elemei meglehetősen kaotikus, rendezetlen cselekvéssornak tűnhetnek, az ilyen események a két okból is – morálisan általában is helyes mivolta, illetve a hatóságok ez irányú látható alkalmatlansága miatt – védelemre szoruló rend elképzeléseivel kötik össze a kollektív erőszakot.²⁷ Az erőszak kommunikatív aktus: a kollektív erőszak a társadalom felosztásáról, az egyes csoportok társadalomban elfoglalt helyéről és egymáshoz való viszonyáról tesz állításokat. A kollektív erőszak, ideértve az antiszemita támadásokat is, rituális cselekvés,²⁸ amelynek rendjét nem feltétlenül racionális megfontolások, sokkal inkább szokásszerű, ismerős kulturális gyakorlatok szervezik.

A jogos lázadásnak érzett tömeges erőszakban legtöbbször ott munkál az anyagi javak elosztásának szolidaritáson, a közösség ellátásának és jólétének eszméjén alapuló sajátos moralitása, egyfajta „morális ökonómia”.²⁹ A kollektív erőszakban, a tömegmegmozdulásokban részt vevő emberek legközvetlenebb tapasztalatai a második világháborút követő időszakban minden bizonnyal az ellátással függtek össze. A könyv első fejezete amellet érvel, hogy ez a tapasztalat mégsem egyszerűen az éhezés és a nélkülözés tapasztalata volt. Az emberek nagy része az ellátással kapcsolatos nehézségeket az elosztás, a piac és a kereskedelem fogalmaiban tapasztalta meg, amelyeknek sajátos morális tartalmuk és politikai jelentésük is volt. Az ellátással kapcsolatos nehézségeket elsősorban a kenyér

és a gabona hiánya tette kézzelfoghatóvá, legfontosabb szereplői pedig a molnárok és a pékek lettek. Ez a tény szorosan összefüggött a kenyérnek az alsóbb osztályok ételmezési kultúrájában elfoglalt helyével, illetve a molárnak a társadalmi képzeletvilágban kialakult képével. Legalább ennyire kötődött az ételmezés hiányainak megértése a piachoz és a kereskedő alakjához, elsősorban a feketepiac és a feketekereskedő fogalmihoz. Miközben a feketepiac súlyos gazdasági gondokat jelzett, az ellátási nehézségek megértésében betöltött, szinte démonikus szerepe nem volt független attól, hogy az alsóbb osztályok körében milyen elképzelt szerepet tulajdonítottak a piacnak és a kereskedőnek. Ezt a sajátos moralitással bíró, közösségi, szolgáltató szerepkört határozottan megerősítette a háború utáni politikai elit formálódó nyelve, amellyel heves kampányt folytatott a feketézők ellen.

A második világháborút követő kollektív erőszak során azonban más – talán több – is történt. A második fejezet arra mutat rá, hogy az erőszakos tüntetők dühe ritkán irányult csupán molnárok és kereskedők felé. A gazdaság szereplőiként (is) azonosítható megtámadott molnárokat és kereskedőket a tüntetők egy tágabb társadalmi csoport részeinek tekintették, amelybe rajtuk kívül rendszerint tanárokat, jegyzőket, rendőröket, egyházi személyeket és zsidókat soroltak bele. A háború utáni erőszakos tömegmegmozdulások a munkát végzők és a munkát nem végzők csoportjaira osztották fel a társadalmat, ezeket a kategóriákat pedig a testi különbségek, a kövérség és a soványság mentén vélték felismerhetőnek és azonosíthatónak. Az 1945 utáni tömegerőszak résztvevői az anyagi javak elosztásának számukra igazságos módján túl a társadalom állapotáról, a szemükben ideális és jogos tagolásáról, illetve az ezekről szóló döntésekbe való beleszólás megfelelő módjáról, egyszerűen a politika szerkezetéről és gyakorlásáról tettek állításokat. A kollektív erőszak motivációi sokfélék lehettek – antiszemitizmus, éhezés, elitellenesség –, ám a társadalom állapotáról és kívánatos rendjéről tett állítások arra

utalnak, hogy mélyen politikusak voltak. Amit a tömeges erőszak elkövetői tettek, eredendően politikai aktusok voltak. A kollektív, rituális cselekvés a politikai részvétel és a politikai cselekvéshez való hozzáférés sajátos kulturális erőforrása és elérhető eszközkészlete.

A kollektív erőszak politikai mondanivalója a munka és a munkavégzés, illetve a testek közti különbségtételben fogalmazódott meg. A második világháborút követő rituális erőszak nem valamiféle hagyományos, ősi rendet védelmező eszköz volt: döntően a kormányzás céljáról, a társadalmi változás irányáról és az új rend megteremtéséről vallott nézeteket fogalmazott meg. A második fejezet célja, hogy megmutassa: az 1945 utáni erőszakos tömegmegmozdulások a jövő irányába mutattak, a kíváncsú társadalmi változás irányait igyekeztek kijelölni, és az elképzelt új politikai rend milyenségéről tettek határozott állításokat.³⁰ Ezek a megmozdulások a politikai változás céljait fejezték ki: nem valamiféle múltból származtatott, hanem a közvetlen jövőben ténylegesen létrehozható ideális társadalommal kapcsolatos elképzeléseket és az állam iránti elvárásokat fogalmaztak meg. Céljuk a dolgozók társadalmának és a munka államának a megteremtése volt.

Hogyan lesz felismerhető a „munkás” és a „munkát nem végző”, illetve ezzel összefüggésben a „zsidó”, a „molnár”, a „kereskedő” vagy a „pap”? Ez a kérdés egyáltalán nem magától értetődő: az, hogy milyen csoportkategóriáknak van jelentőségük az egyének társadalomban elfoglalt helyének kijelöléséhez, történelmileg és társadalmilag változó, az pedig, hogy ezek a csoportok milyen jellemző tulajdonságokkal azonosíthatók, végső soron kulturális kérdés.³¹ Ennek a könyvnek ez a fő kérdése: hogyan lesznek a „munkás” és a „munkátlan” az 1945 utáni társadalmi osztályozás kulcsfogalmai? Hogyan alakul ki a hozzájuk rendelhető tulajdonságok, jellemző tevékenységeik, testi jegyek és morális beállítódások összessége? Ez a könyv ezeknek a társadalmi kategóriáknak a megszületését, a társadalmi osztályozás történetét meséli el, figyelme az 1945

utáni csoportosítás jegyeinek, a munka és a munkátlanság világának, a munkás és a nem dolgozó testének előzményei és következményei felé fordul.

A társadalmi osztályozásban, a társadalmi identitások kialakításában nagy szerepük van a róluk elmondott történeteknek.³² A „munkásokról”, a „munkát nem végzőkről”, a „zsidókról”, „molnárokról” vagy „kereskedőkről” mesélt történetek elmondják, mit tesznek, milyenek és kik ők. A „munkást”, a „munkátlant”, a „zsidót”, a „molnárt” vagy a „kereskedőt” a róla elmondott történetek hozzák létre. Az egyes társadalmi csoportokról és tulajdonságaikról elmondott történeteknek sokféle, egymással kölcsönhatásban álló forrása volt, és sokféle, egymással érintkező helyszínen lehetett őket elmesélni. A „zsidókról”, „molnárokról” vagy „kereskedőkről” elmondott történetek különböző változatokban, hol itt, hol ott bukkantak föl, kézről kézre adták őket, szájról szájra terjedtek: igazi népmesék voltak. Ahhoz, hogy a történész ezt a mindennapi megfontolásokat és cselekvést strukturáló, társadalmi-kulturális miliőt megismerhesse, egyfajta időutazó antropológus módjára, intenzív és hosszú tapasztalatot imitálva bele kell merülnie a korabeli nyilvánosság helyszíneibe és szövegeibe: végig kell járnia a helyeket (Alsózsolca, Békés, Gyula, Miskolc, Szeged, Szentés, Szolnok), és végig kell olvasnia a levéltárakban őrzött dokumentumaikat.³³

Az 1945 utáni tömeges erőszak során zajló társadalmi osztályozással kapcsolatos történetmesélés elsődleges helye a kollektív cselekvés rituális rendje volt: maga a rítus volt az erőszakban való részvétel mikéntjének nyoma és elsődleges dokumentációja. A kollektív cselekvés múltbeli rítusai azonban közvetlenül nem megfigyelhetők, a történész számára csupán a rítusokról elmondott történetek elérhetők. A munkások és parasztok ráadásul igen ritkán hagytak maguk után írásos nyomokat, az elkövetők pedig nem feltétlenül dokumentálják az erőszakban való részvételük mikéntjét. Elkerülhetetlenül mások szavaira hagyatkozhatunk csupán, ha meg akarjuk érteni, miről is beszélnek a résztvevők tettei.

A kollektív cselekvés rítusairól szóló történetek egyik legfontosabb keletkezési helye az a néhány rendőrségi és jogi eljárás volt, amelyek a jelentősebb eseteket követték. Ezeknek a kihallgatásoknak és pereknek a során az elkövetők valóban arra kényszerültek, hogy maguk számoljanak be tetteikről. A perben tett vallomásokkal ugyanakkor igen óvatosan kell bánni. A vádlottak és a tanúk egyaránt nyomás alatt nyilatkoztak, és elsődleges szempontjuk volt, hogy elkerüljék a büntetést, szavaikat ráadásul csak mások lejegyzésében – és így: értelmezésében – olvashatjuk. Mivel ezek az elbeszélések döntően arra irányulnak, hogy jogossá minősítsék az elkövetett tetteket, igencsak nehéz belőlük kiolvasni a brutális erőszak kitörésének magyarázatát. De a perek dokumentumaiban felfedezhető elbeszélések arra mindenképpen rávilágítanak, hogy mit tekintettek a vádlottak és a tanúk – illetve a szavaikat írásban lejegyzők vagy ügyészként és bíróként átfogó keretbe illesztők – jó és hiteles, mások által is elfogadható magyarázatnak az erőszakos tettekre. Az a mód, ahogyan történeteket mondtak a lincselésekről, azt a társadalmi-kulturális folyamatot tükrözi, amelynek során megszületnek a „jogos lázadásról” alkotott, értelmezhető magyarázatok.³⁴

Az erőszakra és a társadalmi osztályozásról a perek során megfogalmazott történetek nem voltak függetlenek más hasonló történetektől. A politikai sajtó a társadalmi osztályozás jelentőségéről szőtt történeteket, ezeket a cselekvésnek értelmet adó politikai és közügyé minősítve, szélesebb nyilvánosság előtt igyekezett elmondani. Ezek a helyi közösségek számára elmondott történetek sajátos párbeszédben álltak a helyi közösségi és politikai ügyek megvitatásának és értelmezésének helyszínein, a Nemzeti Bizottságokban és települési önkormányzatokban, a plébániákon, a pártszervezetekben, az üzemi bizottságokban és szakszervezetekben elhangzó vagy a helyi sajtóban megjelenő hasonló történetekkel. A társadalmi rendnek az az elgondolása, amelyet a résztvevők a kollektív erőszak segítségével megfogalmaztak, meglehetősen pontossággal illeszkedett az új politikai elit által kimunkált ideológiához. A kommunisták,

a szociáldemokraták és a Nemzeti Parasztpárt által képviselt radikális politika, illetve a kisgazdák politikai felfogása olyan sajátos, populáris politikai nyelvet és gyakorlatot eredményezett, amelynek középpontjában a dolgozó testek megbecsülése és a munka államának ígérete állt. A harmadik fejezet bemutatja, hogyan kötötte a háború utáni új állam saját identitását a fizikai munkát végzők megtalálásának, megóvásának és sok szempontból kialakításának programjához. Az új, „népi” állam óhatatlanul a testek közti különbségtétel politikáján alapult.

Az erőszakos tömegmozgalmak leginkább az északkelet-magyarországi nehézipari központokban, Miskolcon és Ózdon, a Dél-Alföld iparosodottabb városaiban, Békéscsabán és Szegeden, illetve a kubikosok fontosabb lakóhelyein, Csongrád és Békés megyében törték ki. A kollektív erőszakban részt vevők csoportjait azonban – mutat rá a negyedik fejezet – nem egyszerűen az azonos társadalmi helyzet és az esetleg belőle fakadó osztály- vagy csoporttudat, közös sors ideológiája kötötte össze. Ezeknek az embereknek a számára a közösként megélt sors nagyon is kézzelfogható társadalmi tapasztalatot jelentett. A viszonylag zárt helyeken élő és dolgozó ipari és földmunkások társadalma meglehetősen belterjes volt. A közös munkát végző csoportokat családi, rokoni és lakóhelyi kapcsolatok is összekötötték. Ezek a szoros ismeretségeken alapuló, gyakran személyes szálakkal átszőtt csoportok sajátos hétköznapi önkormányzó és önszerveződő gyakorlatok kialakulására teremtettek alkalmat, amelyekben a két háború közti politikai cselekvés mintái is gyökereztek.

A háború után, a közigazgatás és vállalati adminisztrációk összeomlása nyomán ezek az önszerveződő hálózatok új, kiterjedt szerepkörben találták magukat. Az ipari és földmunkások csoportjai hirtelenjében a gazdálkodás, a közélet és a nyilvánosság irányítói lettek. Ezt az új szerepkörben gyökerező öntudatot a munkások politikával kapcsolatos közvetlen tapasztalatai lépten-nyomon megerősítették. A döntően a helyi politikai nyilvánosság által közvetí-

tett és lefordított politikai mondanivaló lényegé éppen a munkások öntevékenységeinek fontossága volt. A politikai nyelv és gyakorlat ezt az öntevékenységet folyamatosan a hatóságoknak nyújtott segítségként ábrázolta, amely a kívánt társadalmi változások eléréséhez szükséges. A kommunisták által vezérelt radikális politika éppen a tüntetéseket, a kollektív politikai cselekvés eszközt tette a hatóságoknak segítő, alkalmanként helyettük is cselekvő öntevékenység legfőbb elemévé.

A politikának megvolt a maga alapos felelőssége az atrocitásokban, már csak azért is, mert a lakosság a háború utáni Kelet-Európában folyamatos politikai kampányoknak és propagandának volt kitéve. A különböző pártvezetések a tömegmegtámogatás növelése és politikai ellenfeleik megfélemlítése céljából (ez utóbbi főként a kommunistákra volt jellemző) az állandósuló nagygyűléseket, demonstrációkat és tüntetéseket kínálták a politikai részvétel egyik legfontosabb helyszínéül. A tüntetések kollektív, szóbeli, rituális és erőszakra is bátorító keretei lehetőséget teremtettek a politikai hatalomtól többnyire távol eső emberek közös és öntevékeny fellépésére. Az ötödik fejezet következtetése, hogy a jogos forradalmi cselekvés hagyományába illeszkedőként megteremtett politikai részvétel valóban létrehozta a forradalmat, még akkor is, ha ez a forradalom ezúttal sem tartotta tiszteletben ideológusai elvárásait és előírásait.

A forradalomnak ebben a történetében kulcsszerepet játszottak a „zsidók”. A háború utáni antiszemita képzeletvilágban a „zsidók” éppen azokat a helyeket foglalták el, ahol a „forradalom” megtalálhatta ellenségeit. Az izraelita vallású vagy zsidó származású emberek szerepe a falusi kereskedelemben nem csak „feketézőként” való azonosításukat tette lehetővé. Legalább ennyire fontos volt ez a szerep abban – leginkább boltjaik raktárkészlete miatt –, hogy sokan zsidó származású szomszédjaikat kiváltságos helyzetben lévőnek tekintsék az élelemhez jutásért vívott 1945 utáni küzdelemben. Az 1945 utáni antiszemita képzeletvilágban a „zsidók” tették kézzelfoghatóvá a társadalom kiváltságos, munkát nem végző, de

dúskáló csoportjainak létét, akik – akár mint „gyermekek elrablói” és „emberevők” – súlyosan veszélyeztették a többiek túlélését. A zsidókról való beszéd ebben az értelemben alapvető szerepet játszott az 1945 utáni politikai átalakulásban: az ipari és földmunkások, illetve a Magyar Kommunista Párthoz kötődő politikai elit számára is kézenfekvő volt, hogy fontos politikai kérdéseket fejtsenek ki a „zsidókkal” kapcsolatban. Az a tény, hogy a munka államáról leginkább antiszemita nyelven lehetett beszélni, közvetlenül a háborút megelőző és a háborús évek antiszemita propagandájával és gyilkos gyakorlatával függött össze. A „magyaroktól” vagy „keresztényektől” radikálisan különböző „zsidó”, és különösen a „zsidó vagyon” fogalma ekkor jött létre.

A kollektív erőszakot és különösen az antiszemitizmust jelentős mértékben az 1946-os népítéleteket követő perek és politikai viták tették marginálissá. Ebben az 1945 utáni, erősen átpolitizált nyelvben az antiszemitizmus és a vele összefüggő erőszak esetei egy régi, „reakciós” világ elszórtan még felbukkanó nyomai voltak csupán. Az antiszemitizmus az erőszakot elkövető „fasisztákat” leplezte le és jelölte ki, akik leginkább egy bukott és elmúlásra ítélt, rossz politika utóhatásainak látszottak. Ebben a nyelvben az antiszemitizmus a „népet” félrevezető, sunyi politikai eszköz volt csupán, amelynek célpontjai nem is a zsidók, hanem a leginkább a kommunisták által képviselt népi politikai érdekek voltak. Az antiszemitizmus 1945 utáni politikai történetében a főszereplők a kommunisták és a „fasiszták”, a zsidók pedig csak mellékes, véletlenszerűen felbukkanó alakok. A holokauszthivatalos, „fasisztákról” szóló történetei fontosak voltak, az 1945 utáni antiszemita erőszakra azonban jobb volt hallgatni. Talán ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a kirekesztés, a deportálás és a táborok tapasztalatáról kérdezett túlélők tanúságtételei alig-alig érintik a háború utáni tömeges erőszak eseményeit. A „pogromokról” szóló történetek jellemzően a háború alatti tömeggyilkosságokról szólnak, az 1945 utáni emlékek pedig az újrazsindés vagy a szülőföld elhagyásának eseményeit idézik föl.³⁵ A zsi-

dók nélküli antiszemitizmus története mind a mai napig megnehezíti annak a felismerését, hogy sem a kollektív erőszak, sem az antiszemitizmus vagy a zsidók nem mellékes szereplői az 1945 utáni politikai átalakulásnak.

A politikát hagyományosan intézményesített szervezetekben zajló cselekvésnek szokás tekinteni, amelytől a hétköznapi élet cselekedetei különösen távol esnek.³⁶ Ennek a kollektív erőszakra szóló könyvnek a homlokterében ennek ellenére is a politika áll. A kollektív erőszak hétköznapi gyakorlatokban gyökerező esetei és a bennük részt vevők állam felé megfogalmazott elvárásai kulcsfontosságúak voltak a társadalom átalakulása és az új politikai szerkezet létrejötte szempontjából. A változások cselekvő szereplői parasztok és munkások voltak,³⁷ akik megvívták forradalmukat, még ha nem is úgy, ahogy az hagyományosan elképzelhetőnek látszik. A tömegerőszaknak a munkások és parasztok kulturális világához kötött története olyan alternatív politikatörténet, ahol a magyar szocializmus arcát nem a párt- és mozgalmi elit, hanem a munkások és parasztok valóban elkövetett tettei alakítják. Ennek a politikatörténetnek a fő helyszínei nem a pártvezetői értekezletek, a kormányzások vagy az országos lapok hasábjai, hanem a politikával való tényleges találkozás színterei: a lakóhelyi vagy munkahelyi szervezetek, gyűlések és a helyi sajtó. Az így visszatérő politikatörténet sok új kérdést tehet föl a bekövetkező változásokkal kapcsolatban, különösen a társadalmi részvétel, a populáris politizálás vagy éppen a demokrácia fogalma kapcsán.³⁸

Innen nézve különös érzés foghatja el az 1945-ről szóló történetírás olvasóját. Miközben széles körű egyetértéssel találkozunk abban a tekintetben, hogy 1945 kiemelkedő politikatörténeti fordulópont, a politika tapasztalatáról, a politikai cselekvés értelméről, egyszóval arról, hogy mit is jelentett maga a politika (a „politikatörténetről”), alig olvashat. A kollektív erőszak a háború utáni évek történetében különösen marginális eseménysornak látszik. Az erőszak leginkább a káosz és a zűrzavar következményének tűnik, amely a poli-

tikai stabilitás elérésével nemsokára meg is szűnik, és nemigen van hatása a főként a kormányzati politika által meghatározottnak látszó társadalmi változásokra. Ebben a történetben a zsidó áldozatokat követelő kollektív erőszak szörnyű eseménysor, ám végső soron mégis csak mellékszál, epizód marad a háború utáni évek tágabb történetében. A „zsidókat” érintő erőszak egyfajta kisiklás, a fasizmus utójátéka, a zűrzavar következménye vagy a kaotikus hatalomharc mellékterméke, amely a zűrzavar és a káosz végeztével idővel maga is múlttá lett.³⁹

Kelet-Európa és benne Magyarország 1945 utáni politikai átalakulásának szokásosan elmondott története többnyire az elitek szintjén zajlik, legfontosabb szereplői pedig a nagyhatalmak, különösen a Szovjetunió befolyásos vezetői, a pártvezetések és politikusok vagy az egyházi elit.⁴⁰ Ennek a politikatörténetnek a legfontosabb eseményei azok a konfliktusok és küzdelmek, amelyeket a különböző, egymással versengő hatalmi elitek vívtak egymással. A társadalmi önszerveződés formái leginkább a bennük rejlő erőszak és önkény miatt keltik fel a kutatók figyelmét, és döntően az átmenetiség, a „rendes” hatalmi és politikai intézmények hiányát illusztrálják.⁴¹ Ez a fajta kérdésfelvetés a hidegháború végének körülményeiből eredt, és fő tétje a világ kettéosztásához vezető folyamatok, Kelet-Európa sajátos történeti útja, vagyis a „szovjetizáció” megértése volt.⁴² A háború utáni évek története, Kelet-Európa országainak a szovjet tömb részévé válása különösen fontos időszaknak látszott ennek az alapvető kérdésnek a megválaszolásához. Miként történhetett, hogy 1945-ben, amikor Európa egésze mintha visszatérni látszott volna a demokráciához, Kelet-Európa elhagyta ezt az utat? Az 1945 történetét kutatók fő kérdése mindmáig ez: miért nem sikerült (a demokrácia létrehozása Kelet-Európában)?⁴³ A kommunizmus végével a demokrácia természetes politikai rendnek tűnhet, amely maga nem, csupán a tőle való eltérés igényel magyarázatot.⁴⁴

Ez még akkor is így van, ha többen már régóta figyelmeztetnek a politikai átalakulást megelőlegező társadalmi folyamatokra a tér-

ségben. A „népi demokráciák” vagy a „szovjet rendszerek” története nem váratlanul, előzmények nélkül, 1945-ben vagy esetleg 1948-ban kezdődik, hanem a háború okozta demográfiai és etnikai változásokkal, a zsidók és németek eltűnésével, a nagyarányú népességszűküléssel, a tulajdonosi osztályok megroppanásával és a hagyományos elitek gyors eltűnésével. A háború által beindított társadalomtörténeti folyamatok olyan forradalmi jellegű változásokat jelentettek a térségben, amelyek megalapozták a szovjet típusú diktatúrák kiépítését a rákövetkező évek során, és amelyben a kelet-európai értelmiség vagy középosztály különböző csoportjai is tevékenyen részt vettek.⁴⁵ Az állam 1945 után sem maradt a társadalmi folyamatoktól elváló, attól autonóm szereplő. Az egyes társadalmi csoportoknak – a háborút követően különösen az ipari munkásoknak – meghatározó szerepük volt abban, hogy az állam és intézményei hogyan cselekedtek, és miként viszonyultak a társadalomhoz.⁴⁶

Mit jelentettek ezek a társadalmi változások a politikai részvétel és a cselekvés lehetőségeinek szempontjából? Ebből a szemszögből megfordulhat a demokrácia normatív történetéből eredő kérdés is: nem az szorul magyarázatra, hogy miért fulladt kudarcba a demokrácia,⁴⁷ hanem az, hogy milyen következményekkel jártak a háború utáni évek történései a társadalom és a politika állapotára, és az így bekövetkező társadalmi változások milyen politikai intézményeket és gyakorlatot teremtettek meg.⁴⁸ Ebből a szemszögből nézve érdemesnek látszik újragondolni politika és társadalom viszonyát is. A hagyományos kérdést – hogyan hat a politika a társadalmi változásokra, illetve hogyan támogatnak és fogadnak el bizonyos társadalmi mentalitások bizonyos politikai programokat – talán érdemes fordítva is föltenni: hogyan erednek a mindennapokat átszövő társadalmi gyakorlatokból és kulturális jelentésekből politikai koncepciók és a hatalomgyakorlás formái?

Ha igaz, hogy a hétköznapi gyakorlatok a politikai erőszaknak (is) a melegegyai, át kell gondolni a mindennapi élet és a rituális erőszak viszonyát is. A hatalom nélküliek hétköznapi kultúrájából

eredő rituális, kollektív erőszakról szóló beszámolók hajlamosak ezekben a hatalmasok fölényét ellensúlyozó, azzal szembeszálló eszközt látni. A műhelyek és üzemek tulajdonosaival, a földesurakkal vagy a gyarmatosítókkal szembeszálló munkások, parasztok és őslakosok számára mintha a kollektív erőszak kényszerű, de mégiscsak hatékony fegyver, a „gyengék fegyvere” lenne a társadalmi hierarchiák lebontására és az elnyomó rendszerek aláásására.⁴⁹ Ám a gyengék fegyvere is fegyver, mégpedig kétélű fegyver. A hatalom nélküliek hétköznapi kultúrájához kötött kollektív erőszakot ártatlannak tekinteni az elnyomás gyakorlataiban rendkívüli veszélyeket hordoz, amelyek különös erővel jelentkeznek a zsidók elleni támadások vizsgálatakor. A hatalomtól távol eső emberek által elkövetett antiszemita atrocitásokat mint az elnyomás elleni „igazságos ellenállást” értelmezni beláthatatlan következményekkel jár. A hatalomtól távol eső emberek politikai cselekvése nem feltétlenül az azt feltételezeten kisajátító elit világával való szembenállásban és szembe-szegülésben határozható meg:⁵⁰ legalább ilyen fontos eleme a saját hierarchiarendszerek és hatalmi viszonyok kiépítése.

***

Miközben a történész meséje szépen lekerekíthető, a (történeti) valóság aligha ilyen. A levéltárakból, kéziratokból, monográfiákból vagy a túlélők beszámolóiból származó híradások, ide-oda utalások, töredékes, egymásnak is gyakran ellentmondó állítások nehezen kibogozható rendszerében éppen a történész feladata rendet találni és teremteni. Miért lenne épp az időben legkorábbi eseménytől a legközelebbiig haladó, egyenes vonalú elbeszélés e lehetséges rend legpontosabb ábrázolása? Ez a könyv távolról sem biztos ennek érvényében. A források szerteágazó nyomait visszafelé követni olyan események leírására készlet, amelyek történésük időpontjában nem szükségszerűen álltak egymással kapcsolatban, ám egy későbbi időpillanatban mégiscsak együtt hatottak. A könyv látszólag töredé-

kes, hosszabb-rövidebb történetek elmeséléséből adódó szerkezete e sokféle hatásból táplálkozó együttállás feltérképezésére tesz kísérletet. Nem csupán 1945-öt, a háború utáni világot igyekszik más nézőpontból szemlélni, hanem kísérletet jelent a történelmi (történelmi) elbeszélés módjával is.

MESE A MOLNÁRRÓL

2.

1946. július 30-án Rejtő Sándort és Jungreis Ernőt meglincseltek Miskolcon. Jungreis a helyszínen életét vesztette, a kórházba szállított Rejtő túlélte a súlyos bántalmazásokat. Rejtő és Jungreis üzlettársak voltak: együtt működtették a Rejtő tulajdonában lévő miskolci Flórián-malmot. A két malomtulajdonost 1946. július 28-án tartóztatta le a rendőrség, miután tetten érték őket, hogy engedély nélkül két tonna lisztet szállítottak a Kultúra Nyomda részére.¹ Ami azt illeti, 1946-ban molnárnak lenni Miskolc környékén nem tűnt veszélytelen dolognak. A város melletti Onga község 1946. decemberi, a községi bíró, a helyi MKP-, SZDP- és FKGP-titkár által jegyzett népgyűlési határozata éles hangon ítélte el és egyúttal megfenyegette Róthschild Lázár szikszói malomtulajdonost, aki pert indított az ongai gazdák ellen.² 1946. március 11-én Putnokon tüntetők vonultak a helyi Mayer-malomhoz, „dolgozóknak kenyeret, fasisztáknak kötelet” kiáltásokkal.³

A malomtulajdonosok nemcsak Északkelet-Magyarországon váltották ki a velük kapcsolatba kerülők haragját. A Tiszántúlon legalább ilyen gyakran kerültek összetűzésbe a hatóságokkal, saját alkalmazottaikkal vagy éppen ügyfeleikkel. A békéscsabai Mar-

git-malom munkásai 1945. november 8-ai gyűlésükön felháborodva utasították el a visszatérő korábbi tulajdonos, Kiss László igényét a malom újbóli birtokbavételére.⁴ A város malomipari munkásai november 26. és december 3. között sztrájkba léptek a többi szakmában – meglátásuk szerint – már életbe léptetett béremelések érvényesítése miatt. A sztrájkbizottság december 10-ei, felháborodott hangú folyamodványa szerint a fellépést közvetlenül a malomtulajdonosok elutasító és érdektelen magatartása váltotta ki.⁵

A molnárokkal kialakult nézeteltérések nem maradtak mentesek az erőszaktól sem. 1945. október 29-én egy néhány száz főből álló tömeg vonult fel a szentesi Gellért- és Krausz-malmokhoz. Az emberek dühe leginkább a Krausz testvérek tulajdonában álló gőzmalom ellen irányult, a tüntetők betörték a malomhoz csatlakozó lakásba, és alaposan szétdúlták a berendezést, majd később az utcán bántalmazták a tulajdonosokat is.⁶ 1946. március 9-én a Szenteshez közeli Mindszenten robbant ki verekedésbe torkolló lázongás, amelynek többek között célpontjai voltak az Alföld számos településén malmot üzemeltető Tiszavidéki Hengermalom Rt. helybeli megbízottjai is.⁷

A súlyos cukor- és zsírhány, illetve a háborúban elpusztult vágóállatok és az ennek következtében bevezetett vágástilalom miatti húshiány eredményeképpen 1945 után jelentősen megnőtt a kenyérnek mint alapvető élelmiszernek a szerepe.⁸ Ugyanakkor a háború miatt el nem végzett mezőgazdasági munkák, illetve a gép- és igavonóállathiány következtében az 1945-ös búzatermés az 1941–43 közötti évek átlagának csupán egyharmadára rúgott. A gyenge termést súlyosbíttotta a jóvátételi kötelezettség is. A kormányzat a közellátás rendelkezésére álló 43 400 vagon gabonából 7680-at jóvátételre fordított, így csak a maradék 35 720-at használhatták a lakossági fogyasztás céljaira. Az 1945–46-os időszakban a lakosság ellátásához szükséges gabonamennyiségben 45 százalékos hiány mutatkozott az 1938-as évhez képest.⁹ A malmok – és így tulajdonosaik – különösen jelentős, a mindennapi túlélést meghatározó szerephez jutottak a háború utáni Magyarországon.

A rendőrségi jelentések szerint a szentesi Krausz-malom elleni 1945. őszi tüntetést az a városban szétfutó hír váltotta ki, hogy a tulajdonosok jó minőségű gabonát szállító ügyfeleiknek is dohos lisztet adtak ki, illetve csak azok vehették át rövid időn belül az örleményüket, akik ajándékokat vittek a malomba.¹⁰ Az ongai Róthschild-malom tulajdonosa 1945-ben kölcsönzött 36 mázsa árpát a frissen földhöz jutott gazdák, illetve a község rászorulóí részére azzal, hogy a következő évben ugyanennyi búzával fizetik majd azt vissza. Az ongai kistermelők leginkább azt nehezményezték, „hogy a tehetősebbek már visszafizették a kölcsönkért 36 q búza felét, de amiért a másik felét – a szegénység – nem tudta az idén visszafizetni: ügyvédkézre adta az újjazdákat és rászorulókat képviselő Termelési Bizottságot és Községi Elöljáróságot”.¹¹ A mindszentiek MKP-szervezete 1945 őszen már fellépett a helyi gőzmalom ellen, amikor az fel akarta emelni az őrletés árát.¹² A malom az 1945-öt követő néhány hónapban fontos, a helyi társadalmakat élénken foglalkoztató üggyé vált. A malmosok gyakran heves ellenérzéseket váltottak ki. Az ezeket az ellenérzéseket megfogalmazók történeteiben a molnár kifejezetten az egyszerű népet becsapó és sanyargató, helyzetével rútul visszaélő, démonikus alakként tűnt föl.

A Budapestről Szentesre érkező, az eseményekről tudósítani kívánó újságíró maga is betévedt a Krausz testvérek tüntetők által feltört lakásába. A kíváncsi kalandorrá átvedlett hírlapíró („A lakásba én is bementem, és végigjártuk a szobákat”) barangolása közben váratlan, ám bámulatos kincsekre lelt: „...az egyik szobában az asztalon egy vászonzsákban nagyobb mennyiségű ékszer láttam, amit meg is emeltem és kb. 2 kg súlyúnak éreztem. Az asztalon egy cipősdoboz fedelében is voltak aranytárgyak, ezek közül egy-kettőt kézbe véve megnézegettem.”¹³ „Halomba gyűltek a Krausz malmosék asztalán, süppedő karosszékeiken a felhalmozott értékek. Közel két kiló arany, felbecsülhetetlen súlyú ezüst, bútorszövetek, ruha-, kabát-szövetek, a cipők tömege, vadonatúj, mosatlan fehérneműk a legfinomabb anyagokból” – vonta meg a házkutatás mérlegét a szentesi

baloldali lap újságírója.¹⁴ Amennyire a malom a társadalmi képzeletvilágban a sanyargatás helyének látszott, az újságíró képzeletében legalább annyira tűnt a bőség helyének is.

Az észak-magyarországi kommunista napilap szerint egy 1945. november elején letartóztatott budapesti csempészbanda szálai Szentesre, egészen a Krausz testvérek malmáig vezettek. A 2-300 százelekkel magasabb őrlési árakkal dolgozó malom tulajdonosai – írta a *Szabad Magyarország* – egy, a fővárosból működtetett csempész-hálózaton keresztül vettek részt a feketekereskedelemben. A malom ellen indított vizsgálat e bűnös eredetű bőség nyomait lelte meg a rak-tárakban: „nagy mennyiségű méz, tojás, húsfélék, zsákszámrá só, 2 és fél kiló arany”.¹⁵ A malomban felhalmozott kincsek – akárcsak Ali baba barlangjában – bűnös tevékenységből származtak – tudta meg a diósgyőri munkások által is rendszeresen olvasott újság. A kommunista lap a Miskolchoz közeli Putnokon 1946 márciusában kirobbant tüntetést szintén azzal magyarázta, hogy a helyi malom tulajdonosai aranyért és ékszerekért feketézték el a dolgozók lisztjét.¹⁶

A malmok tulajdonosai, a „molnárok” – támadóik szerint – láthatóan és egyértelműen fontos közösségi rendszabályokat szegtek meg, amivel veszélybe sodorták a nekik kiszolgáltatott társadalmi csoportok létét. A szentesi Krausz testvérek malma elleni támadás során rendszeresen felmerült a vád, hogy a tulajdonosok az alapvető élelemellátáshoz szükséges közszükségleti cikkeket rejtettek el és tartottak vissza. A szentesi rendőrkapitány maga is tudni vélte, hogy „az ingóságokat és élelmiszereket egy kétlovas teherszállító kocsin szállították be a kapitányságra”.¹⁷ Korábbi emlékei szerint pedig „egy kocsira való elrejtett áru került elő a Krausz Testvérek [sic!] lakásáról”. A rendőrfőnök által bűnbandaként megelőlegett, következetesen csak a cég hivatalos nevén, „Krausz Testvéreknek” hívott tulajdonosok „a szegénysorsú munkások részére egyáltalán nem, vagy ehetetlen lisztet adtak ki”.¹⁸ A helyi baloldali lap tudósítása szerint a két malmot a népügyészségen azzal is megvádolták, hogy szemetet kevertek a lisztbe (bár ezt a vádat később

ejtették, és a Szegedi Népbíróság bizonyítékok hiányában felmentette a tulajdonosokat).¹⁹

A molnárok a tőlük jogosan elvárható társadalmi szolidaritás, a nélkülözők, a kisparasztok és a gyári munkások segítése helyett saját meggazdagodásukat tartják szem előtt – vélték a malmok ellen vidékszerte fellépők. Miközben a megyei kommunisták „Onga kisparasztágát támogatják elesettségében, Róthschild úr nem ezt teszi: megnyúzni szeretné a népet!” – szögezte le az 1946. decemberi községi népgyűlés.²⁰ A Mindszenti Nemzeti Bizottság 1946 tavaszán levélben fordult a miniszterelnökhöz, nyomatékosítva, hogy „mi, magyar munkások, magyar parasztok saját bőrünkön tapasztaljuk és érezzük a malmosok kizsákmányolását”. Ezért azt követelték, hogy a kormány „a malmosok kiuzsorázó rablómunkájának, melyet a magyar dolgozókkal szemben folytatnak, azonnal vessen véget”.²¹

A molnárok – vélték a rájuk támadó emberek – látványosan megkülönböztették magukat a közösségektől, és egyúttal ezek határain kívülre is helyezték magukat. „Róthschild úr! Ön dúsgazdag ember – mi pedig szegények vagyunk. Ön gyermekeit Angliában taníttatja – a mi gyermekeink rongyokban járnak. Ön dúskál a földi javakban – malma, olajütője, háza, mindene van –, mégis a mi szűkös mindennapi kenyerünket akarja elvenni? Ön népellenesen jár el, akkor, amikor ügyvédkézre ad bennünket.”²² A békéscsabai Margit-malom működését kifogásoló munkások különösen azt nehezményezték, hogy a hatóság, az Elhagyott Javak Kormánybiztosa, várakozásaikkal ellentétben az üzemet nem részükre, hanem „az idegenből jött Kiss László” részére adta át.²³ A szentesi Krausz-lakáson a vászonzacskóból kibomló ékszerek történetének²⁴ igazságát nehéz bizonyítani. A malomról és a molnárról szóló történetek viszont bizonyosan a társadalmi vágyakat, a társadalom törésvonalaival kapcsolatos tapasztalatokat, az elégedetlenség és elkeseredettség élményét tették elgondolhatóvá és kimondhatóvá.

A kenyeret veszélyeztetők ugyanis nem egyszerűen az emberi lét fizikai alapjait ásták alá. Sokkal inkább annak morális és kul-

turális alapját, az emberi lét eredendő méltóságát vonták kétségbe. Az alföldi gazdák a 20. század közepéig hagyományosan a búza vetését részesítették előnyben. A búzának a legjobb termőföld járt, ennek helyét jelölték ki elsőként a vetéstervben is. A búzatermesztés célja szinte kizárólag a táplálkozás biztosítása volt. A búza állatok takarmányozására nagyrészt alkalmatlan, ellenben a hagyományosan legtöbbre értékelt gabonaalapú ételkészítés, a fehérkenyér alapanyaga. A búzaliszt, a valódi emberi táplálék mintha a természetből való elkülönülést, a „kulturát” testesítené meg a hagyományos paraszti gondolkodásban. „A vetemények közt a búza az első, mert az a kenyér” – tartották a 20. század közepén az Alföldön.²⁵ A kenyér végigkísérte az embert élete során: csecsemőkorában ezt dugták a szájába, ha sírt, időskorában ezt majszolta, ha már kihullottak a fogai. Kenyeret kaptak a betérő vándorok és kéregetők is. A kenyérhez szakrális jelentések tapadtak: a „mindennapi kenyér” közvetlenül Isten adománya.²⁶ A kenyér meglététől az emberi lét fizikai és kulturális értelemben vett fenntartása egyformán függött.

A populáris képzelet molnára egyszerre volt népi hős és a szegény embert alkalmasint rászédő kapzsi ellenfél.²⁷ A molnár a hagyományos paraszti társadalomban átmeneti helyet foglalt el. A malomtartás a 19. század előtti Magyarországon a jobbágyfelszabadításig, 1848-ig földesúri jog volt. A malmok üzemeltetésének jogát a molnárok a földesúrtól bérelték, neki tartoztak elszámolással, és így több szempontból is szemben álltak a jobbágyok közösségeivel. Bár a molnár nem tartozott az „urak” világához, a jobbágy-paraszti közösséghez sem.²⁸ A bennfentesség és az idegenség határait könnyen átlépő, az odatartozás és elkülönülés egyértelmű bizonyosságát folyton-folyvást kijátszó, a kettő közti bizonytalan helyen lakozó molnárok állandó veszélyként lebegtek a közösségek felett. A veszélyforrás kordában tartására a közösség rendjének kikényszerítése, a kollektív közösségi ellenőrzés és fegyelmezés eljárásai kínálkoztak. A Krausz testvérek malma elleni szakszervezeti vizsgálatot – az abban részt vevők emlékezete szerint – az üzem működését városszerte érő számos kifogás indította el. A panaszok,

legalábbis a rendőrségi beszámolók szerint, végül is elérték a szakszervezet vezetőihez, akik ezután kezdeményezték az üzem kivizsgálását (és egyben a tömegtüntetést).²⁹ A helyi vezetők egyike, Mikecz János, 1946 márciusától a MKP városi titkára, illetve a Krausz testvérek még az 1930-as évek végén kerültek összetűzésbe egy kifizetetlen számla miatt. Mikecz nem fizette ki az általa vásárolt és elszállított, leelőlegezett faáru értékét, majd amikor a kereskedők felszólították elmarádása teljesítésére, feljelentéssel fenyegette meg őket.³⁰

A malom vezetését a tulajdonosok 1945. október 29-ei őrizetbe vétele után az üzemi bizottság vette át.³¹ A malom előtt december 9-én és 27-én újabb tüntetések zajlottak le. A december 27-ei megmozdulás során a résztvevők ellenvéleményüket igyekeztek kifejezni a hatóságok – jelesül az Iparügyi Minisztérium – döntésével kapcsolatban, amely visszahelyezte az üzemet a tulajdonosok birtokába és kezelésébe.³² A gőzmalmot a munkások ebben az időben már jelentős részben magukénak érezhették. Az üzemet még a Krausz család teljes hazaérkezése előtt, 1945 májusában részben maguk indították újra.³³ A munkások közössége jobban működteti a malmot a tulajdonosnál – biztosította a Krausz-féle gőzmalom munkavállalóit a helyi kommunista lap is: „Öntudatos dolgozók, akik minden erejükkel azon vannak, hogy mindig többet és jobbat termelhessenek.”³⁴

A putnoki felvonulás egyik fő követelése a Mayer-malom közösségi kezelésbe vétele volt.³⁵ A békéscsabai politikai rendőrség 1945 végén ugyancsak a városi malomipari munkásoknak a malmok közösségiesítését követelő sztrájkmozgalmairól számolt be.³⁶ A Margit-malom munkásai 1945. novemberi gyűlésükön követelték, „hogy ezt az erzsébethelyi dolgozókra nézve igen fontos malmot adják az eredetileg kérő Mezőgazdasági Termelők Szövetkezetének, mert a dolgozók szövetkezete kezében biztosítva lesz az igazságos őrlés, és nem profitra fognak dolgozni”. „Folyt is rendben az őrlés mind a mai napig” – tették még hozzá öntudatosan.³⁷ Az ongaiak – nem feltétlenül minden alap nélkül – láthatóan jobban bíztak a tömegakció erejében, mint a jogszerű érdekérvényesítés hatékonyságában:

„Ügy Önt, Róthschild úr, mint ügyvédjét figyelmeztetjük: Hagyják abba a pört. Ellenkező esetben szervezetten felvonulunk, és úgy fogjuk tolmácsolni ügyünket.”³⁸

3.

Az 1944 decemberében felálló új magyar kormány komoly erőfeszítéseket tett, hogy szabályozza a malmok működését, a megfelelő minőségű liszt előállítását és forgalmát. A kormányzat fenntartotta a háború alatt már létrejött beszolgáltatási kötelezettséget,³⁹ korlátozta a kenyérsütésen kívüli lisztfelhasználást, szabályozta a liszt és a kenyér forgalmi árát, majd 1945 decemberében létrehozta a községi termelési bizottságok és termelési kormánybiztosok intézményét a malmok és a malomipar ellenőrzésére.⁴⁰ A malmok beszolgáltatási vámkeresetük 75 százalékát voltak kötelesek beadni központi készletek létrehozása céljára. Liszt- és gabonafelvásárlást kizárólag hatóságilag bejegyzett kereskedők végezhettek.⁴¹ 1945 októberétől kezdve szabályozták a pékségekben süthető kenyér kizárólagos lisztösszetételét is.⁴² A malmok és tulajdonosaik ki voltak szolgáltatva az őket kényszerhelyzetbe hozó kormányzatnak. Ez a függés azonban kölcsönös volt. A kormányzat által célul kitűzött ellátási készletek biztosítása többek között azon múlt, hogy a malmok betartják-e a rendelkezéseket. A malmoknak és a molnároknak nem csak a lakosság, a kormányzat is ki volt szolgáltatva.

A központi felvásárlást kikerülő liszt- és gabonaforgalom folyamatosan akadályokat állított a közellátást megszervezni igyekvő hatóságok elé. 1945. március 30-án, körülbelül két héttel a hadműveletek magyarországi befejezése előtt, a *Szabad Nép*, a Magyar Kommunista Párt napilapja már beszámolt közölt a nyerészkedő pékekről. A cikk élesen kikelt azok ellen a pékségek ellen, amelyek visszaéltek a központi elosztásból származó liszttel. Az újság be is mutatott egy péket, aki rendszeresen sült kenyeret a feketepiac számára, ám

jegyre nem volt hajlandó eladni. A lap egy másik sütödéről is megállapította, hogy a jegyrendszer kielégítése céljából kapott lisztből sült kenyeret árusított feketepiaci áron.⁴³

A sajtó számára a háborút követő első hetekben a pékekkel kapcsolatos problémák a fővárosi élet mindennapos részei lettek. Április 10-én a *Szabad Nép* arról jelentett, hogy számos pékség nem készít kenyeret, mert lisztjüket zsemle sütésére használják föl. A cikk szerint ezek a mesterek elhanyagolták a közösséggel szembeni kötelességeiket a feketepiacon szerezhető jövedelem érdekében. Ezek a boltok nem árultak „népkenyeret”, csak drága, szabadáras termékeket.⁴⁴ Másnap a kommunista napilap – olvasói levelek formájában – spekuláló molnárokat és pékeket leplezett le. Azzal vádolt bizonyos malmokat, hogy a közellátás céljára kapott liszt egy részét visszatartották eladásra. Egy másik levél olyan pékekről számolt be, akik mind vételeztek lisztet a közszükséglet kielégítése céljából, ám vagy ehetetlen kenyeret sültöttek, vagy szabadpiaci áron árusítottak.⁴⁵ A nyerészkedő pékek leleplezéséből nem csupán a radikális kommunista sajtó vette ki a részét. A Független Kisgazdapárt napilapja, a *Kis Újság* szintén rendszeresen hangot adott ebbéli főhábtorodásának. Április 11-én például a kenyérellátás és -kereskedelem anomáliáiról értesítette olvasóit. A szerzők állítása szerint, bár a péksütemények készítése tilos volt első osztályú lisztből, bizonyos pékségek kalácsízű kenyeret árusítottak a feketepiacon, és nem vettek tudomást a jeggyel rendelkezők igényeiről. A cikk túrhetetlennek minősítette ezt a fajta magatartást.⁴⁶

A kenyérhiány és a malmok kétes üzelvei közti összefüggés a helyi sajtó visszatérő témája maradt 1945 és 1946 folyamán. A szentesi *Magyar Alföld* 1945 októberében számolt be a megye munkáisait sújtó kenyérhiányról, amit mélységesen erkölcstelen állapotként bélyegzett meg. A kenyérellátás gondjait egyúttal a feketén örlő malmok nyakába varrta.⁴⁷ A szentesi MKP és SZDP küldöttjeiből álló bizottság, mások mellett a városi szakszervezeteket irányító Erdei Mihály vezetésével 1945. október 29-én reggel jelent meg a Krausz-

malomnál. Erdei hamarosan telefonon hívta a szentesi rendőrkapitányságot azzal a hírrel, hogy a tulajdonosokat le kell tartóztatni, mert bizonyosságot nyert, hogy romlott lisztet adtak vissza, és jogszerűtlen ajándékokat fogadtak el.⁴⁸ A helyi újságírók a Szegvárral szomszédos Derekegyház malmának bérletéről is tudni vélték, hogy budapesti feketézőknek adja el a lisztet, társaival, egy gazdálkodóval és egy lelkész feleségével együtt.⁴⁹ Az SZDP helyi újságírói 1946. március elején Szegeden is megtalálták a kenyérhiányért felelőst Neumayer János, „Bácskából idetelepült sváb” sütőmester személyében.⁵⁰ Blahut János városi MKP-titkár a Békéscsabai Nemzeti Bizottságnak számolt be a pékek lelkiismeretlenségével kapcsolatos gondolatairól. Meglátása szerint a helyi pékek a kenyérrel spekuláltak, és sokszor 40 százalékos haszonnal dolgoztak.⁵¹ A feketéző molnárok leleplezésében nem maradt alul a Miskolc környéki baloldali sajtó sem. 1946. januárjában a *Felvidéki Népszava* adta hírül, hogy a mezőcsáti razzia fényt derített az Endrődi-malom közellátási lisztet elfeketéző ügyleteire.⁵²

A kenyér hiánya leginkább a dolgozók szenvedését jelenti – hangsúlyozták az észak-magyarországi szociáldemokrata és kommunista lapok. A tudósítások szerint a miskolci péküzletek előtt sorokban várták az emberek a kenyeret, éjjel is, a műszak után reggelig, „mezítlábas, vézna gyerekek, törődött, megviselt munkások”.⁵³ A Rejtő és Jungreis meglinceléséhez vezető tüntetés előtt egy hónappal a helyi kommunista napilap jelentette, hogy a hejőcsabai (Miskolc külvárosa, 1945-ig önálló község) MKP-szervezet feljelentése nyomán leleplezték egy feketéző molnárt.⁵⁴ A kenyér hiánya és a korrupt pékek közti kapcsolat a diósgyőri munkások számára meglehetősen közvetlen tapasztalatot is jelentett. Munkástársai figyelmeztetése nyomán az üzemi bizottság egyik vezetője 1945. novemberében lett figyelmes a Diósgyőri Vasgyár élelmezési üzemében elkövetett visszaélésekre. A vizsgálatot követően derült fény 15 000 kenyér ellopására, amelyet hamarosan a rendőrségi nyomozás is megerősített.⁵⁵

1946. elején a kormányzat és a helyi hatóságok ezeket a gondokat a malmok és a péküzemek köztulajdonba, illetve közületi kezelésbe vételével vélték megoldani. A községi kezelést követelők élén többnyire az MKP és az SZDP politikusai álltak. A január elején községi hatáskörbe került öt békéscsabai péküzemre vonatkozó javaslatot Gyuska János Békés megyei MKP-titkár terjesztette a Nemzeti Bizottság elé.⁵⁶ A malmok és a pékek ügye különösen a kommunisták számára tűnt kiváló mozgósítási lehetőségnek. Az MKP Központi Szervezési Osztályának 1946. januári, a járási titkárságokhoz és vidéki pártszervezetekhez kiküldött körlevele a helyi vezetőségeket a malmok községi ellenőrzésbe vétele érdekében mindenütt tömegakciók szervezésére szólította föl.⁵⁷

4.

Van egy hely, amely központi szerepre tett szert a Kunmadarason 1946. május 21-én lezajlott tömeges erőszakról szóló történetekben. Ez a hely a piac. Az események után a rendőrségen vallomást tévő néhány tanú szerint az eset nem volt más, mint egy megszokott, eladók és vevők közti piaci összetűzés: „Május 21-én, a piaci napon Kabai Eszter és a Csolinak becézett Klein [Kuti Ferenc] tojásárus között valami ellentét támadt, hogy ez pontosan mi volt, azt nem tudom, de ennek következtében Kleint megverték.”⁵⁸ A tanúk közül többen szokásos, mindennapos tevékenységüket végezték a piacon: egy ember éppen malacot akart vásárolni, amikor felfigyelt rá, hogy a tömeg megtámadott valakit.⁵⁹

A piac az 1945 utáni Magyarországon gyakran adott alkalmat és teret erőszakos konfliktusok elmesélésére, különösen a helyi ügyekről jelentő rendőrök számára. „A hangulat kirobban piaci alkalmakkor” – világosította föl előljáróit a makói rendőrkapitány 1945 végén. Az emberek – folytatta a parancsnok – „tüntetésszerűen támadják meg az árusítókat, és árucikkeiket szétszórják”.⁶⁰ A piacon kirobbant

verekedésekről már korábban, 1945 őszétől a Dél-Alföld több településéről is rendszeresen jelentett a politikai rendőrség. Tótkomlóson október folyamán a „Budaestről érkező, vásárolni kívánó személyeket a tüntetések alkalmával az elégedetlen tömeg tettleg inzultálta”. A fővárosiak ugyanis – magyarázta a rendőrtiszt – ellepik a piacot, és percek alatt 3-4-szeresére verik fel az árakat.⁶¹ November 15-én Hódmezővásárhelyen a piacon egy 100-150 fős tömeg a magas árak miatti elkeseredésében „szétdobálta a baromfiakat”.⁶²

A piac meglehetősen problémákkal teli helyé vált a háború utáni Magyarországon. Egyfelől a legális piaci áruforgalom igencsak korlátozott volt. A szűkös élelmiszer-, nyersanyag- és készárukészletek miatt a kormányzat a lakosság és az ipari vállalatok ellátását is központi készletek felállítása és azok elosztása segítségével igyekezett biztosítani. A begyűjtés és elosztás lebonyolítását különböző központi kormányhivatalok, illetve már a háború alatt létrejött kereskedelmi monopóliumok végezték. A hatóságok intézkedései azonban, miközben a súlyos készlethiányok miatt eleve a lehetetlennel határos feladatot igyekeztek megoldani, maguk is hozzájárultak a feketepiac elterjedéséhez. Az élelemhiány, az alacsony beszolgáltatási árak, illetve az ehhez képest magasan tartott iparcikkárak miatt a parasztok nem szívesen adták el terményeiket a kormányzatnak. Szívesebben fordultak a szabad, pontosabban illegális, „fekete” piachoz. A feketepiacon zajló kereskedelem, amelyben a leginkább a vagyontárgyaikat értékesítő városi középosztályi fogyasztókon kívül a különböző ipari üzemek munkástanácsai vagy vezetői is részt vettek, igen fontos szerepet töltött be az élelmiszer-ellátásban. 1946 végén az élelmiszer-kiadások majdnem egyharmada a feketepiacon keresztül zajlott. A kötött forgalmat elkerülő kereskedelem hasznát azonban jellemzően nem a termelők, hanem főként a közvetítő kereskedők fölözhatték le.⁶³ Másfelől a szabad és egyben lényegében illegális, azaz „fekete” piac a nyilvános beszédben rögvést a háború után az életszínvonal javulásának legfőbb akadálya és javításának legnagyobb ellensége lett.⁶⁴ Az észak-magyarországi szociáldemok-

rata lap világosan fogalmazott: „a demokrácia erkölcsi és gazdasági rendjének első számú és legveszedelmesebb ellensége a csempészek, spekulánsok, síberek az utcákon, kávéházi zugban percek alatt milliókat kereső fekete hadserege”.⁶⁵

Kunmadarason 1946. május 21-én több kereskedőt megvertek a piacon, betörték egy közeli boltba, illetve sok más házba, ahol bántalmazták az ott lakókat. A tömeges erőszak három halálos áldozatot is követelt. A 1946. májusi verekedést követő nyomozás során igen nagyszámú tanú állította, hogy főleg nők vettek részt a piacon kirobant erőszakos cselekményekben.⁶⁶ „Valamennyien asszonyok és lányok, a férfiak nem verekedtek, hanem az asszonyokat biztatták a verésre.”⁶⁷ Az események után a rendőrségen vallomást tevő kunmadarasi asszonyok többsége kétségkívül a piac napjával kezdte a történetét, számukra a piac reggele jelentette az erőszak kezdetét. Az egyik vallomást tevő asszony úgy mesélte, hogy éppen árucikkeket kínált a piacon, amikor észrevette, hogy egy kereskedőt megtámadtak.⁶⁸ Egy másik asszony pulykát árult, amikor felfigyelt arra, hogy egy kereskedőt megvertek.⁶⁹ Egy harmadik éppen a piacra ment, amikor egy csoporttal találkozott, és tőlük tudta meg, hogy Kleint bántalmazták.⁷⁰ Ezek az állítások alighanem elsősorban csupán azt bizonyítják, hogy rendszerint nők jártak a piacra. Egy faluban a piac a bevásárlás helye, és a bevásárlás rendszerint női munka. Éppen ezért a piac nőkkel, és nem férfakkal volt tele. Kunmadarason is ők vettek részt a közvetlen piacozásban, következésképp az árakra is sokkal érzékenyebbek voltak. A nők mindennapi tevékenységükkel összefüggésben emlékeztek az erőszakos megmozdulás napján elkövetett tetteikre.

Mégis adódik a kérdés: valóban pusztán női elbeszélés lenne ez? Sok férfi szemtanú emlékezett arra, hogy a megmozdulást egy bizonyos Kabai Tóth Eszter nevű asszony vezette. Ő izgatta az embereket, majd személyesen támadta meg az egyik első áldozatot, Kleint, miután néhányszor pofon ütött egy Weisz nevű másik embert.⁷¹ Az egyik vádlott elmondta, hogy amikor megérkezett a piacra,

Kabai Tóth Eszter kezdeményezésére már megverték Kleint.⁷² Számos tanú emlékezett úgy, hogy az áldozatokat asszonyok bántalmazták, vagy legalábbis ők indították útjára az erőszakot. A tömeget néhány becsvágyó nő vezette el a piactértől távolabb lakó áldozatokhoz – mesélték. A tanúk felfedezték az asszonyokat az atrocitások összes helyszínén: Neuländer vagy éppen Kohn házánál.⁷³ A vallomások szerint az erőszakos falusiak legnagyobb részt nőkből toborzódtak: ők gyűltek össze a piactéren, és vonultak végig Kunmadaras utcáin. Ezt a fajta történetet azonban nem csak nők mesélték el, hanem férfiak is. Számos férfi is részt vett a pogromban, ahogy azt egy rendőr is észrevette: „Az egész tömeg egy nagyon vegyes összetételből állott, férfiak, nők, felnőttek, gyerekek, magyarok, cigányok, különböző foglalkozásúak...”⁷⁴ A nők jelenléte azonban sokak számára annyira feltűnő volt, hogy a legtöbben úgy érezték, beszélniük kell róla. Az asszonyok részvételének hangsúlyozása és az erőszak női ügyként való bemutatása fontos következményekkel járt együtt.

Számos tanú megszokott, mindennapi teendőinek elmesélésébe szőtte bele a piaci erőszak történetét. Egyikük elmondása szerint kiment a térre a menyasszonyával, és egy rendőr barátjával beszélgetett, amikor egy csoportot vettek észre, amely két kereskedőt kergetett.⁷⁵ Egy másik tanú arra készült, hogy pénzt vegyen ki a postahivatalból, és ekkor keveredett az emberek közé.⁷⁶ Volt, aki kenyérért ment a pékhez, miközben találkozott a tömeggel.⁷⁷ Egy másik célja az volt, hogy meghallgassa a reggeli dobolást, ahol rendszerint nap-számosokat kerestek.⁷⁸ Végül pedig egyiküknek a lincselés egyszerű falusi verekedés volt: reggel nekifogtak italozni a társaival, és amikor fejenként már három litert megittak, úgy gondolta, hogy meglátogatja egy másik barátját. Véletlenül ugyanazon az utcán ment végig, ahol a lázongó tömeg is, és mivel részeg volt, ő is elkezdett ordítózni.⁷⁹ Több tanú úgy adta elő a történetét, mintha a verekedés nem lett volna más, mint egy a nap több teendője közül. Egyikük azzal zárta elbeszélését, hogy az áldozatok megverése után haza-

ment ebédelni.⁸⁰ Egy másik ezzel indokolta meg korábbi távozását a pogrom helyszínéről: „Mivel nekem mesterem megbízásából Karcagra kellett mennem, hazamentem, megebédeltem, s körülbelül 1 óra tájban kerékpárral Karcagra mentem.”⁸¹ Ez az érvelés a fellebbezésekben is felbukkant: az egyik védőügyvéd szerint a kereskedők elleni megmozdulás mindennapos piaci perpatvar volt, amelynek során felborítottak egy tojásos dobozt.⁸²

Jó néhány falusi viszont többre emlékezett. Több nő számolt be arról a veszekedésről, amely egy piacozni érkező asszony és egy kereskedő, Klein között robbant ki. Egyikük a tojás áráról szeretett volna érdeklődni, amikor meghallotta Klein ajánlatát, hogy a tojásokat a szokásos harmincmillió helyett százmillió pengőért vásárolná föl. A nők tiltakoztak a magas ár ellen, és egyszer csak elkezdtek ütni a kereskedőt.⁸³ A férfi magatartása számukra felfoghatatlanul érzéketlennek látszott, hiszen ha a kereskedő megvette volna az összes tojást, nekik nem jutott volna – vagy ahogy egyikük felkiáltott: „Hát akkor nem tudunk létezni!”⁸⁴ Egy másik asszony úgy adta elő a történetet, mintha minden kereskedő bejelentette volna, hogy a tojás ára százmillió.⁸⁵ Ezek a vallomások a piaci nézeteltérést a falu és a gazdag kereskedők közti harcként jelenítették meg. Az előbbi tanú úgy emlékezett, mintha a kereskedő kinyilvánította volna, hogy minden magyart el akar pusztítani. Az asszonyok önmagukat a háztartás fenntartóinak tekintették, és ezt a fajta felfogást megerősítette a férfiak véleménye is. Az egyik asszony a következőképpen mesélt a saját szerepéről: elment megkeresni a férjét, és amikor észrevette őt a tömegben, mondták neki, hogy az emberek megverték Kleint. Azonnal kihúzta a tömegből az urát, és hazaküldte, önmagát mint a család védelmezőjét és férje biztonságának és tisztességének őrzőjét mutatva be.⁸⁶ Az asszonyok felbukkanása a történetekben a háztartás biztonságához kötődő elképzelésekre utalt, a verekedésnek főként női ügyként való elbeszélése a család jólétének követelményét fogalmazta meg.⁸⁷ Ebben a történetben a kereskedők gazdasági bűnözők lettek, és megverésük jogos bosszúvá változott. A kun-

madarasi asszonyok szemében egyikük és Klein személyes vitája a rossz megélhetési körülmények, az infláció és az élelmiszerhiány miatti társadalmi elégedetlenséget jelenítette meg.

Kereskedők nem csak Kunmadarason estek áldozatul az erőszaknak. 1946. március 7-én szegvári lakosok nagy csoportja betört Klein Lászlóné házába. Kleinnének az eset után, a rendőrségen felvett vallomásaiban van egy, már első pillantásra is zavarba ejtő elem. Kleinné arról számolt be, hogy házat, mielőtt a betörést követően elhagyta volna, lezárta, a kulcsokat pedig átadta a jelen lévő rendőrnek. A rendőr elvitte a kulcsokat a község házára, ahol azokat annak rendje és módja szerint leltárba vették. Az asszony azt is elmesélte, hogy a tömeg kényszerítette egy nyilatkozat aláírására, amelyben egy szobára való bútort és minden háztartási ingóságát átadta a szobalányának.⁸⁸ Amikor néhány nappal később a cseléd és családja elvitték a bútorokat, a közgyűlés egyik tagja, Forrai Lajos is megjelent. Forrai úgy emlékezett, hogy őt azért küldték a helyszínre, hogy az eljárás rendben folyjon le, mert máskülönben csak a cseléd lány érdekelt családja lett volna jelen. Amikor az apa felnyitotta a házat, a közgyűlési képviselő – elmondása szerint – pontos leltárt készített a bent található vagyontárgyakról.⁸⁹ Jól látható, hogy a tüntetésben részt vevők számára fontos volt egyfajta rend és szabályozottság fenntartása. (Valóban, a Kleinné által aláírt nyilatkozat később fontos szerepet töltött be abban, hogy visszakaphatta eltulajdonított vagyontárgyait.⁹⁰) A tüntetés sajátos rituális rend szerint bonyolódott, amelyben a résztvevők a pusztá fosztogatáson túl társadalmi-kulturális jelentéseket fedeztek föl.

A szegvári tüntetők betörték Löblné házába is, ahol rejtett élelmiszerkészletek és más áruk után kutattak. A Kleinnénél történetekhez hasonlóan a tüntetők itt sem hordták szét az árucikkeket, ehelyett mindent beszállítottak a rendőrségre, ahol ezeket rendben leltárba vették, és átadták a községi tanács felügyeletébe.⁹¹ A tüntetők által elmesélt történetekből a közösség anyagi egyensúlyának, egyfajta „morális ökonómiának” a képe bontakozik ki. Ezek az el-

beszélések a tüntetést a közösség által szentesített olyan fellépésként ábrázolták, amely a jogosnak hitt mérték fölötti egyéni vagyoni kizárására irányult. Egy kunmadarasi tüntető elmondta, hogy Weinbergerék megverése után a házban talált kolbászt és húst elhordták a rendőrségre, mert a tömeg követelte az élelem elkobzását, arra hivatkozva, hogy a családnak még egy disznója is van.⁹² A tüntetés ebből a nézőpontból a gazdasági-vagyoni szolidaritás elveiből következő, a szükség és nélkülözés órájában végrehajtandó jogos tettnek tűnt. A szegvári tüntetők a község ismert, jómódú polgárait vették célba: a textilkereskedő Kleint, a gabonakereskedő és boltos Löblt, a baromfikereskedő Lusztig Joachimot és a fűszeres Kádár Pált,⁹³ békéscsabai társaik a vaskereskedő Várkonyi Györgyöt és az ingatlanügynök Lipták G. Pált.⁹⁴

Ezekben a történetekben a kereskedelem sajátos moralitással bíró tevékenységként tűnik elő, még ha attól különbözőnek is, amit az antropológusok a javak és kedvezmények nem piaci alapú, ajándékszerű, reciprocitáson alapuló, redisztributív cseréjének neveznek.⁹⁵ A kereskedelem az így feltároló nézőpontból a javak piaci jellegű cseréjének látszott ugyan, mégsem egyszerűen a gazdaság egy viszonylag semleges – az árut, a vásárlót és a termelőt összekötő – szektorának tűnt. Ebben a felfogásban a kereskedőnek a vásárló sajátos feladatát, pontosabban kötelezettségét írt elő: a kívánt áru elérhető, kifizethető, a fogyasztónak megfelelő áron való leszállítását.⁹⁶ A jó kereskedőt ebből a szempontból nem üzleti sikerei minősítették, hanem az, hogy volt-e elérhető mennyiségben kifizethető áru terméke. A kereskedő ebben az értelemben szó szerint szolgáltató: a jó kereskedő nem hoz és értékesít, hanem a közösség megrendelését teljesítve beszerez, leszállít és szétoszt. A jó kereskedő moralitása közösségi: akkor cselekszik helyesen és jogosan, ha a közösségi szereposztásban elfoglalt sajátos helyzetének – a dolgozók közösségét ellátó szerepének – megfelelő elvárásokat teljesíti. „Gémes János ismerteti, hogy a tojáskereskedelem üzérkedéssé fajult – teljesen kirívó, hogy Szegváron egy kg sőt 10 db tojásért adnak. Általában a tisz-

tességes kereskedői hasznot túllépi a mai kereskedői társadalom. Véleménye szerint nem szabadna ennyire túlvinni a hasznot hajtó kereskedelmet, mert annak tekintélyén fog csorba esni.”⁹⁷

5.

„Kereskedő! – szólította föl a szakmát az FKgP miskolci lapja 1946 elején. – Ne zaklasd fel vevőid lelkét a piac valótlan, de célzatos híreivel. Menj utána az árunak, de elégedj meg a tisztességes kereskedői haszonnal.”⁹⁸ „Mert amilyen mértékben megbecsüli a magyar demokrácia a tisztességes, népet szolgáló kereskedelmet, ugyanolyan esélyvel fog véget vetni a felelőtlen fekete kalmárok garázdálkodásának. A nép nevében – a tisztességes kereskedelem érdekében.”⁹⁹ A kormányzat és az újjáépítésért felelős hatóságok sajátos feladatot és – ebből következő – moralitást írtak elő a kereskedelem számára. A boltosokat arra szólították föl, hogy saját luxuszükségeik kielégítése helyett igazítsák áraikat a munkások béreihez és hogy önként mondjanak le igazságtalan hasznukról.¹⁰⁰ Egy bizonyos elfogadható határ fölötti nyereség erkölcstelennek számított, hiszen munka nélküli életből származott, illetve arra buzdított. A háború utáni politikai sajtó hajlamos volt az áremelkedést – amely általában véve is abnormálisnak és érthetetlennek tűnt („rejtélyes módon eltűnt és megdrágult a cukor, a burgonya, a zsír, a liszt”) – a nem helyénvaló, a szabályokat megszegő, bűnös kereskedői viselkedésnek tulajdonítani. A korábban meglévő árubőség megszűnésének oka az újságok szerint a spekuláció céljaira való raktárkészletek felhalmozása volt. Ezek a zugüzérek azok közül toborzódtak, akik már rég átlépték a normális kereskedelmi és piaci viselkedés határait: „nem a kiskereskedő az oka a drágaságnak” – egyértelműsítette a kisgazdák lapja.¹⁰²

Az FKgP vezetőinek gondolkodását a paraszti környezet, a falusi kisbirtokos gazdák kulturális tapasztalatai formálták. Nagy Ferenc, a párt programadó politikusa, 1946-tól miniszterelnök, aki már

az 1930-as években is a párt fő publicistájának számított, a Baranya megye déli részén fekvő Bisséről, gazdálkodó paraszti családból származott. Tildy Zoltán, a párt elnöke, aki az 1920-as évek elején Szennán, majd 1933-tól a Békés megyei Szeghalom községben volt református lelkész, a Somogy megyei gazdák és a tiszántúli paraszti világ közvetlen élményét hozta magával a politikai nyilvánosságba. Tildyre különösen nagy hatást tett a népi írók gondolkodása. Barátságba került Móricz Zsigmonddal, 1924-ben pedig, Tahitótfaluban töltött lelkészi szolgálata idején létrehozta a Sylvester Nyomdát, ahol a népi írók több jelentős munkája is megjelent. Mindkettőjük számára meghatározó élmény volt a nagybirtok kistermelőket nyomasztó súlya, a kisbirtokosok eladósodása, a drága hitelek és a felvásárló kartelleknek való kiszolgáltatottság. A kistulajdonos és a kistermelői életformát fenyegető áradat ellensúlyozására számukra a termelői és értékesítő szövetkezetek kínálkoztak megoldásként. Tildy és Móricz morális nézőpontja – megelégedezve arról, hogy a szövetkezetek a költségcsökkentés érdekében működő, racionális piaci eszközök is lehetnek – a szövetkezetet lényegében olyan, a piacot megkerülő módszernek tekintette, amely kikapcsolja a közvetítő kereskedelmet.¹⁰³

A kereskedelem különös szerepet játszott az 1945 utáni politikai beszédben. A háború utáni politikai nyelv a kereskedelem helyénvaló szerepének a lakosság olyan ellátását tartotta, amely mintegy szolgáltatásképpen eljuttatja az árut a termelőtől a fogyasztóhoz. Ez a fajta tevékenység így tényleges és helyénvaló munkának volt tekinthető, amelyért a munkavégzést megillető jövedelem járt. A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front¹⁰⁴ által kiadott program – amelyet az új kormány hivatalos programjának is lehetett tekinteni – megpróbálta a magánvállalkozókat sajátos, bérből élő réteggként kezelni az extraprofit progresszív elvonása révén, amely csupán annyi jövedelmet hagyott volna meg részükre, „amennyi számukra és közvetlen családtagjaik számára társadalmi, gazdasági és kulturális igényeik gondtalan kielégítését, jólétét biztosítja”.¹⁰⁵

A két háború között az áruk, különösen pedig a tőke adásvétele jó esetben haszontalan, rossz esetben élősködő gazdasági tevékenységnek látszott igen sokak számára Magyarországon, és ez nem csupán az „uzsorabankok” ellen kikelő antikapitalista diletantizmusra vonatkozott.¹⁰⁶ A termelés, a javak előállítása tűnt a gazdasági tevékenység értelmének, a javak fogyasztókhöz való eljuttatásából származó haszon viszont igen nehezen látszott elfogadhatónak. Az 1930-as évek több gazdaságpolitikai és gazdaságsszervezési tervezete – Fenyő Kornél, Bajcsy-Zsilinszky Endre vagy Molnár Károly munkái – a kereskedelmet elsősorban mint áruelosztó mechanizmust tudták elképzelni, és így ezt könnyedén államosítható, közszolgáltatásként megszervezhető gazdasági-társadalmi tevékenységnek látták.¹⁰⁷

A háborút követő „feketepiac” mintha igazolta volna az 1945 utáni politikai elit ellenérzéseit a szabadkereskedelemmel, a tőke- és hitel-forgalommal, illetve a magánvállalkozással szemben. A feketepiac jelensége ugyanis hirtelen azt látszott bizonyítani, hogy milyen fájdalmasan könnyű az átjárás az árucikkek adásvétele, a kereskedelem és mások kihasználása, a bűnös nyereszkesedés között. A kereskedelem, ha nem vigyáznak rá, ha szabadon engedik, könnyen rablássá válik. „Országunkat a szabad kereskedelem juttatta ide, ahol most van. Az a szabadkereskedelem, amely rablókereskedelemmé vált” – magyarázta 1945 októberében Oszip István a diósgyőri munkásoknak az élelemhiány okait.¹⁰⁸ Csongrád alispánja 1946 januárjában a megye helyzetét nem utolsósorban azzal jellemezte, hogy a „kereskedelem a tisztességes kereskedők kezéből az alkalmi kufárok, feketézők kezébe” került át.¹⁰⁹ A háború utáni politikai elit szemében a „feketézőt” elsősorban morális fogalmak segítségével lehetett felismerni: a „feketéző” az, aki megszegi a „tisztességes kereskedők” számára előírt morális kötelezettségeket.

A háború utáni bizonytalan, válságos időszakokban a hatóságok és a lakosság kettős szorításában működő kereskedők és molnárok sokszor kényszerű tevékenysége az üzletek és malmok életben tar-

tására igazolni látszott mindazt, ami kétarcú, bizonytalan természetűkről tudható volt. A piacon magas árat meghatározó kereskedők vagy a lisztkészleteket pénzzé tevő molnárok kézzelfoghatóvá, valóságossá tették az alapvetően megbízhatatlan boltosokról és malmosokról különböző helyeken elmesélt történeteket. A ravasz molnár vagy a csaló kereskedő – a falusi folklór, a városi legendák és a politikai sajtó mesebeli alakjai – a bizonytalan helyzetben hirtelen mintha valóssá váltak volna. A gazdasági és társadalmi együttműködés szokásos rendjének felbomlásakor zajló viselkedés bizonyos formái – mint a molnárok ravaszkodása és a kereskedők csalása – azért lettek megtapasztalhatók, mert különböző történetekből tudható volt, hogy a molnárok ravaszok, a kereskedők pedig becsapják az embereket. A kollektív erőszak ezeket a történeteket mesélte el, az erőszak mese volt a molnárról.

6.

A „csaló molnárt” nem feltétlenül konkrét tettei, inkább az azokról elmondott történetek teremtték meg. A Miskolcon megvert Rejtő Sándor esetében ez tényszerűen is így történt. Rejtő a miskolci lincselés után pár nappal, immár egy budapesti kórházban interjút adott a *Haladás* újságírójának. A Magyar Radikális Párt hetilapjaként megjelenő *Haladást* a háború alatt munkaszolgálatra behívott, majd a bergen-belseni koncentrációs táborban raboskodó Zsolt Béla szerkesztette. Zsolt főszerkesztőként kiemelt feladatának tartotta a vézskorszak eseményeinek és a felelősség kérdésének tisztázását, illetve a háború utáni antiszemitizmussal való szembeszállást. A Rejtővel készült interjút tartalmazó szám jelentős részben a miskolci lincseléssel foglalkozott, és a malomtulajdonos elbeszélése is főként az erősödő antiszemitizmus elleni figyelmeztetésül szolgált.

Rejtő beszámolójában van azonban egy részlet, amely nem ebbe az általánosabb elbeszélői keretbe illeszkedett. A miskolci üzletem-

ber kitért a megyei kommunista főispánnal, Oszip Istvánnal való nézeteltérésére, amelyet a malomtulajdonos az erőszakhoz vezető út legfontosabb lépésének tartott. Rejtő elmondta, hogy a városba való hazatérte után, 1945 januárjában átadott több vagonnyi lisztet a diósgyőri gyár részére. A Flórián tulajdonosa sértett hangon mesélte el, hogy a lisztadományt a vasgyár vezetése végül nem fizette vissza, Rejtő szerint Oszip István személyes utasítására. Bár a tulajdonos „felajánlásról” beszélt, megjegyzéséből az is látszik, hogy Rejtő magától értetődően „kölcsonként” gondolt az átszállított lisztre. Rejtő szemében Oszip nem volt más, mint a kötelezettségeit nem teljesítő, őt becsapó csaló. A kommunista főispán azonban éppen Rejtőt érezte tisztességtelennek: olyan embernek, aki a nélkülözés óráiban is saját hasznára gondol.¹¹⁰ Rejtő és Oszip kölcsönös sérelmeiben az „ellátás” és a „kereskedelem” 1945-ben egymással ellentétben álló mintái fogalmazódtak meg.

A miskolci városi hatóságok szemében a Flórián-malom messze nem számított ismeretlennek. A hadiüzemként működő – a szovjet hadsereg részére katonai őrlést végző¹¹¹ – malom hivatalosan 1945. április 11-én került vissza korábbi tulajdonosához.¹¹² Rejtő Sándor 1945. április 14-én kérte a Nemzeti Bizottságtól politikai megbízhatóságának igazolását, ami az iparendelő kiadásának előfeltétele volt.¹¹³ Az igazolást még aznap kiállította számára a hatóság.¹¹⁴ Rejtő, illetve a Flórián-malom működése szorosan összefonódott a Diósgyőri Vasgyárral. A tulajdonos röviddel a megfelelő engedélyek beszerzése után ideiglenes szerződést kötött a Miskolcon villamos energiát szolgáltató társasággal. A villamos áramot ezekben a hónapokban közvetlenül a vasgyári generátorok segítségével állították elő, az elektromos szolgáltató társaság lényegében ezt az energiát adta tovább ügyfeleinek. Az áramszolgáltatást ily módon igénybevevők, így maga Rejtő is, azonban nagymértékben ki voltak szolgáltatva a vasgyárnak: „A szükséges villamos energiát csak akkor és olyan mértékben szolgáltatják, amikor és amilyen mértékben ezt az Önök áramszolgáltatója, a Diósgyőri Vasgyár Önöknek rendelke-

zésére bocsátja” – fogalmazott a szerződés, amely szerint az energia hosszabb vagy rövidebb ideig tartó szüneteltetése miatt semmiféle kártérítési igény nem lehetett fellépni. A Flórián-malom a megvásárolt elektromos energia ellenértékét részben készpénzzel, részben terménnyel – egyharmad részben őrléménnyel – egyenlítette ki.¹¹⁵

Ha Rejtő sokban függött a vasgyártól, a gyár szintúgy – részben legalábbis – ki volt szolgáltatva a Flórián-malomban végzett őrlésnek. A Flórián-malom, mint a vasgyári lisztszállításokért is felelős egyik miskolci vállalat,¹¹⁶ a diósgyőri munkások körében is jól ismert lehetett. 1946. július végén Miskolc három malma közül csak a Flórián volt üzemképes állapotban, és ez jelentősen hozzájárult az ezekben a napokban beálló gabonaellátási hiányokhoz.¹¹⁷ Többek között az ellátásban betöltött kulcsfontosságú szerepe miatt a rendőrség már márciustól fogva figyelte a malomhoz kötődő lisztszállításokat.¹¹⁸ 1945. május 7-én adóellenőrök és rendőrnnyomozók szálltak ki a malomhoz, ahol jelentős mennyiségű bejelentetlen árukészletet találtak. A rendőrségi feljegyzések szerint a cég 85 558 kilogramm búzát tartott nyilván, miközben a valós készlet 138 790 kilogrammra rúgott, ami összesen 53 tonna bejelentetlen raktári árut jelentett. A rendőrségi vizsgálatot követően az adóhivatal a könyvelés meghamisítása miatt feljelentést tett a tulajdonosok ellen.¹¹⁹ A miskolci Flórián-malom alkalmazottjai már 1945. május 18-án feljelentették a céget a városi Nemzeti Bizottságnál spekuláció és feketeke-reskedelem miatt. A lépést a malomipari dolgozók szakszervezete kezdeményezte, amely már egy ideje gyanakodott a vállalat esetleges törvénytelen ügyleteire. A munkások igyekeztek elhatárolódni az ilyen gyanús tevékenységektől, és nyilvánosan elítélték a valószínűsíthető feketepiaci adásvételt. A munkásság kijelentette, „hogy munkájával a feketepiacot és illegális üzelveiben a malom tulajdonosait nem kívánja segíteni”. Ami azt illeti – fogalmazott beszámolójuk –, a munkásság „hadat üzen a Fekete piacnak [sic!]”.¹²⁰

A hatóságokkal való érintkezések során a kemény üzleti tárgyaló hírében álló¹²¹ Rejtő magatartása könnyedén igazolta a „tisztesség-

telen”, a „közszolgálat” helyet a „hasznot” szem előtt tartó, ügyeskedő és alkudozó kereskedővel kapcsolatos elvárásokat. Már 1945 márciusában – egy hónappal az előtt, hogy a malom hivatalosan is újra tulajdonába került volna – harcba keveredett a polgármesteri hivattal, a malommal szomszédos közterület bérlete miatt. Rejtő bővíteni igyekezett az üzemet, a várostól bérbe venni kívánt telken kocsisínt tervezett létesíteni.¹²² A február végén beterjesztett kérelmet a műszaki osztály¹²³ és a tűzrendészet¹²⁴ ugyan támogathatónak ítélte, ám a polgármesteri hivatal július végén mégis elutasította. A hivatalos indoklás szerint a terület nem volt szükséges az üzem működtetéséhez, hiszen a malom régóta dolgozott ennek hiányában is, illetve figyelembe kellett venni a szomszédok kifogásait.¹²⁵ Hogy mennyire játszott szerepet az elutasításban, azt ma már nem tudni, mindenesetre Rejtő március elején kifogást emelt a város által javasolt bérleti díj ügyében, és az eredeti összeg mintegy kétharmaddal való csökkentését szerette volna elérni. Az 1000 pengős díj 300-ra való mérséklését a közérdekre való hivatkozással vélte alátámasztani: „Nem csupán magánérdeknek, hanem fontos közérdeknek is tartjuk, hogy a telek bérletét megkapjuk”.¹²⁶ Az elutasítás ellenére Rejtő nem adta fel. Egy évvel később, 1946. június végén új kérelmet nyújtott be, ezúttal ugyanannak a teleknek a kölcsönbevétele céljából. A területen a malomépület tervezett bővítéséhez szükséges építőanyagokat kívánt tárolni.¹²⁷ A polgármesteri hivatal ezt a kérelmet 1946. július 19-én már jóváhagyta. A telket 1946. végéig kölcsönadta a malomtulajdonosnak, egy mázsa o-s, a városi szegényápolda részére beadandó liszt fejében.¹²⁸

Rejtő 18 éves kora óta apja mellett, tulajdonostárként vezette a malmot, ipari mestervizsgáját 1935-ben tette le Budapesten.¹²⁹ A Flórián-malomról szóló hírek alkalmanként már a háború előtt is borzolták a miskolci polgárok kedélyét. „Nagy adóeltitkolási ügyben folyik a vizsgálat” – adta hírül olvasóinak a *Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap* 1936. november 10-ei, keddi száma. A lap újságírói kiderítették, hogy napok óta alapos vizsgálat folyik a városi

pénzügy-igazgatóságon, mert a gyanú szerint a cég jelentős összegű örlésiadó-kötelezettségét titkolta el a lisztszállítási jegyek szabálytalan könyvelése segítségével. A cikk szerint a tulajdonosok személyesen próbálták elérni a pénzügyminiszternél a vizsgálaton kívüli bírság megfizetésének lehetőségét, a miniszter azonban ragaszkodott a nyomozás lefolytatásához. A központi forgalmi adóhivatal nagy összegű jelzálogjogot jegyeztetett be az államkincstár javára a várhatóan jelentős bírság megfizetésének biztosítékául.¹³⁰ Az ügy 1937 végén zárult le a fellebbviteli közigazgatási bíróság döntésével, amely 124 320 pengő adóhátralék és bírság megfizetésére kötelezte a malmot.¹³¹ Az ítélet szerint a cég két év alatt háromszáz vagon lisztet vont ki az adózás alól azzal, hogy árpadara címen szállított nullás lisztet, illetve fiktív tételeket könyveltek el.¹³² A malom tulajdonosai ellen három évvel korábban is folyt egy másik ügyben büntető-eljárás. 1933. október végén értesülhetett arról a helyi közvélemény, hogy a miskolci villamostársaság feljelentette a malmot az árammérő óra manipulálása és az így felhasznált áram meg nem fizetése miatt.¹³³ A nyomozás azt állapította meg, hogy a malomban 1921 és 1932 között lelassították a villanyórát, ami így a ténylegesnél kevesebb fogyasztást mutatott.¹³⁴ Az év decemberében a főgépészt lopás miatt hét, a tulajdonost orgazdaság miatt három hónap fogházra ítélte a bíróság.¹³⁵ A malmot mintha már hosszabb ideje átok sújtotta volna: 1919. március elején például azért került az újságok érdeklődésének homlokterébe, mert az üzemben dolgozó kiskorúak ismétlődő baleseteket szenvedtek – köztük halálosat is.¹³⁶

A spekulánsok elleni radikális kampány 1946 májusától szorosan összekapcsolódott a fizetőeszköz reformjával, azaz a forint bevezetésével. A társadalmi elégedetlenség és a politikai instabilitás nagymértékben a szélsőségesen száguldó inflációnak volt köszönhető, aminek következtében a fizetések olyan sebességgel értéktelenedtek el, hogy a bérből élők alig tudtak bármit is vásárolni a szabadpiacon. A pénz elértéktelenedése odáig vezetett, hogy 1946 nyarán gyakorlatilag nem létezett fizetőeszköz Magyarországon. Élelmi-

szert lényegében csak cserekereskedelem révén lehetett beszerezni, ami különösen érzékenyen érintette az iparban dolgozó munkásokat, akiknek nemigen voltak értékesíthető javaik. A munkások az ehhez szükséges pénzügyi eszközök híján a feketepiacon terjedő árukhoz is ritkán juthattak hozzá. „Az infláció mélyülése következtében a dolgozók gazdasági helyzete állandóan romlik” – állapította meg 1946 májusában az újdíósgyőri MKP-szervezet titkára.¹³⁷ A kormányzat a hiperinflációt új fizetőeszköz bevezetésével igyekezett megfékezni. A reform hatalmas árukészletek központosított felhalmozásán alapult, ami – következésképpen – a gazdaság szigorú központi ellenőrzését kívánta meg.¹³⁸ A spekulánsok és a feketepiac, ami *per definitionem* a hatóságok ellenőrzését igyekszik elkerülni („kufárok gyűjtenek példátlan vagyoniakat munka nélkül sötét bolt-hajtások alatt és fényes palotákban”),¹³⁹ az új pénz politikájának legfőbb nyilvános ellensége lett.

Díósgyőr munkásai a kampány elsődleges célpontjai, illetve eszközei voltak. A gyári szakszervezet által kiadott kétheti *Szén és Acél* című lap 1945. októberi indulásától kezdve nagy teret adott a nélkülöző munkások és a jólétben henyélő spekulánsok közti ellentét színes ábrázolásának. Poprádi Pál, a C-gyár üzemi bizottságának szociáldemokrata helyettes elnöke a lapot méltató bemutatkozó cikkében is azt fejtegette, hogy a munka nélküli dúskálás látványa visszaveti a díósgyőrieik munkakedvét. „A szenvedésen, megpróbáltatáson és hason keresztül gondolkodó ember másképpen látja a dolgokat, és látjuk, hogy van egy szűk réteg, amely nem mindig munkája után jut óriási jövedelemhez.”¹⁴⁰

A Magyar Kommunista Párt 1946 nyarán országszerte ún. forintvédő bizottságok fölállítását kezdeményezte, főként, hogy növelje a kommunista politika munkások közti támogatottságát.¹⁴¹ Borsod-Abaúj-Zemplén megyében és Miskolcon negyven ilyen bizottság alakult július második felében.¹⁴² A Miskolci Forintvédő Bizottság sok tekintetben igen fontos szerepet játszott az új pénz ellen spekulálók megkonstruálásában. Ez a miskolci bizottság kezdett titkos

tárgyalásokba – a helyi kommunista vezetők beleegyezésével – Rejtővel és Jungreisszel, hogy adjanak el számukra lisztet (fekete)piaci áron. A Flórián-malom két tulajdonosát rászedték, a helyi kommunisták jogszerű szerződést kötöttek velük, ami később maga szolgált a feketézés bizonyítékául.¹⁴³ Rejtőt és Jungreiszt július 28-án tartóztatták le, miközben megfelelő engedélyek nélkül két tonna lisztet szállítottak a Kultúra Nyomda részére. Ami azt illeti, a városi kommunista vezetők tisztában voltak a tranzakció szabálytalanságaival. A Kultúra Nyomda ugyanis a párt tulajdonában állt, és igazgatója, Steiner Dezső folytatta a malommal a tárgyalásokat.¹⁴⁴ A kommunista főispánnak Steiner jelentette föl a malomtulajdonosokat azzal, hogy a törvényben meghatározott áron felül kívánnak eladni lisztet. Oszip főispán arra utasította Steinert, hogy engedje az üzletet megkötni, egyúttal parancsba adta a rendőrségnek, hogy meglepésszerűen érje tetten a két malomtulajdonost.¹⁴⁵

Miközben a helyi pártvezetők leginkább azt igyekeztek bizonyítani, hogy forintvédő szervezeteik kiválóan működnek, az eljárás egy csapásra előállított két valóságos személyt mint az új pénz ellen spekuláló erők egyébként meglehetősen elvont szimbolikus megjelenítésének kézzelfogható, jól azonosítható megtestesülését. A letartóztatásról szól július 30-ai hírek megerősítették, hogy a két malomtulajdonos törvénytelen és kártékony cselekményeket folytatott. „A tömeg zavarosan kiabált, és többek az újságot lengették, hogy abban bűnösnek vannak nyilvánítva” – magyarázta a tüntetésen jelen lévő rendőr még aznap felvett vallomásában.¹⁴⁶

A liszthiány, a pék, a malom, a molnár, a piac és a kereskedő különös politikai jelentőségre tett szert 1945 után. A kereskedelem és a malmok jelentősége azonban nem az 1945 utáni évek egyedi jelensége volt. 1918 őszén nagyon hasonló események játszódtak le Magyarországon,¹⁴⁷ az éppen felbomlóban lévő Osztrák–Magyar Monarchia egész területén,¹⁴⁸ illetve a széteső Német és Orosz Birodalomban.¹⁴⁹ Hazatérő katonák, parasztok és városi vagyon-talanok tömegei számtalan helyen törtek be üzletekbe, kifosztva

az élelem- és italkészleteket. A támadásoknak gyakran lettek célpontjai a helyi malmok is. Akárcsak 1945-ben, az első világháborút követően is összeomlott a gazdaságot és a politikai cselekvést szabályozó intézmények nagy része, ami nagyfokú bizonytalansággal járt együtt. A bizonytalanság pedig könnyen felszínre hozza a kenyér és a liszt politikai jelentőségét, mint azt a kenyérlázadások egyébként is hosszú története bizonyítja.¹⁵⁰ Az ilyen bizonytalan helyzetekben az erőszak mindig sajátos szerepet játszott. Az árak és az árucseré intézményesült, megszokott és elfogadott szabályozásának hiányában a piaci egyezkedés – kétségkívül szélsőséges – lehetőségének a kollektív fellépés és az erőszak kínálkozott.¹⁵¹

Hasonlóan a tömegerőszak legtöbb esetéhez, az 1945-öt követő kollektív erőszak célpontjai azonban nem csupán molnárok vagy kereskedők voltak. Az erőszakos támadásoknak gyakran estek áldozatul az intézményesített társadalmi rendet képviselő jegyzők, tanárok, rendőrök vagy egyházi személyek. A kollektív erőszak aligha nevezhető csupán olyan társadalmi gyakorlatnak, amely a gazdasági csere és együttműködés szokásos módjait váltotta fel válsághelyzetekben. A tömeges erőszak sokkal inkább olyan rituális politikai cselekvés volt, amelyben egyszerre öltött testet a társadalmi rend válsághelyzetektől függetlenül is létező kritikája és a helyesnek érzett politikai rend megteremtésének igénye.

MESE A KÖVÉR EMBERRŐL

7.

1946. március 9-én a Szegedi Kenderfonógyár ügyvezetői a szegedi főispánnak írt rövid levélben számoltak be az üzemben aznap lezajlott erőszakos eseményekről. Az ügyvezetők szerint a heves tüntetés egy órán át tartott, és csak az üzemi bizottsági elnök megjelenése vetett véget neki. A munkások haragja az üzemet vezető Weil Frigyes és Strasser Gyula helyettes igazgatók ellen irányult: először a körükben megjelenő Weilt támadták meg, majd megverték több tisztviselőt, köztük Strassert is.¹ Két héttel korábban, február 23-án 5000 fős tömeg tüntetett az Ózdi Vasgyárban. A tüntetők több személyt is bántalmaztak, egy részük pedig hamarosan átment a város üzleti utcájába, a „Gyújtóra”, ahol komoly károkat okoztak a kirakatokban, a berendezésben és az árukészletben.²

A szegedi rendőrség három politikai nyomozója szerint, akik még azon melegében, március 9-én kiszálltak a gyárba vizsgálódni, a kendergyári erőszakot az üzemi bizottság elnökének igaztalan le tartóztatása váltotta ki. Strack Ádámot március 5-ei budapesti útján tartóztatta le a rendőrség, amiről az üzemi bizottság elnöke a politikai nyomozók szerint telefonon értesítette a Kendergyár hivatalát.³ Az ózdi erőszak ügyében nyomozó kommunista pártkáderek

első benyomásai szerint a tüntetés közvetlen oka az üzemi bizottság népszerű vezetője elleni merénylet volt. A városba érkezve értesültek róla, hogy a megmozdulás előestéjén Antalköz Józsefet ismeretlen merényletök homokzsákkal leütötték. A vizsgálat során megállapították, hogy a munkások a merénylet hírére abbahagyták a munkát, és kivonultak tüntetni.⁴

Strack Ádám és Antalköz József is a Magyar Kommunista Párt tagjai voltak. Ám sem a Szegedi Kenderfonógyár, sem az Ózdi Vasgyár üzemi bizottságának elnöke nem tartozott a mintaszerű párttagok közé – legalábbis a pártvezetés szerint. A március 9-ei tüntetés után indított vizsgálat Strackot önfejű és sokszor önkényeskedő vezetőnek mutatta. A jelentések szerint nem követte a párt hivatalos vonalát, nem volt hajlandó együttműködni a szociáldemokratákkal, és gyakran aláasta a kommunisták együttműködési kísérleteit az üzem tisztviselőivel, amiért a gyár párttitkára panaszt is emelt.⁵ Antalközről, akinek hosszú hónapok óta ellentétei voltak a helyi pártvezetéssel is,⁶ a Politikai Bizottságnak szánt bizalmas jelentések azt állapították meg, hogy „központivezetőség-ellenes, önmagát Rákosinál hivatottabb vezetőnek tartja a magyar proletáriátus számára”.⁷

Strack és Antalköz az üzemi bizottságot sajátos munkás-önigazgatási formaként képzeltek el, és sok szempontból így is működtek. Mindkét üzemi bizottság elnöke régi mozgalmi ember volt. Antalköz egyesek szerint a legnépszerűbb munkásvezetőnek számított Ózdon. Strackot a gyári szakszervezeti és szociáldemokrata vezetők is támogatták. Antalköz szemében az üzemi bizottság olyan eszköz volt, amelynek segítségével elérhető lehetett a közösség megtisztulása és igazságos megújulása, és végső soron a munkások saját kezükbe vehették sorsuk irányítását. Ilyenfajta elhivatottságát a bizalmas pártjelentések is érzékelték: „Célja Ózdon megjavítani a közerkölcsöt. Megszüntetni a korrupciót. Kidobálni a pozíciókból a megalkuvó embereket. Eltávolítani a gyár és üzemek éléről a munkásnyűzö vezetőket. Leleplezni a felszabadulás óta elköve-

tett panamákat. Eltávolítani a gyár kötelékéből azokat, akik híven szolgálták a múlt rendszert.”⁸

Antalköz József aláírásával az MKP ózdi szervezete 1945 januárjában egyszerűen levélben értesítette a vasmű igazgatóját, hogy a gyár ellenőrzésére háromtagú bizottságot jelölt ki. „Feladatuk: az üzemi értekezleteken részt venni, a gyárvezetéssel kapcsolatos mindennemű adminisztrációs munkába betekinteni, előttük homályosnak tetsző dolgokról felvilágosítást kérni, és mindezekről a pártnak időközönként beszámolni. Megbízólevelüket magukkal viszik, melyet jelentkezésükkor felmutatnak.”⁹ Egy hónappal később már az új üzemi tanács – többek között személyesen Antalköz – kérte számon a gyár vezetésén a központból kiutalt pénzbeli támogatás elköltését. („Antalköz J.: A pénzkérdéshez van egy megjegyzésem. Azért nincs pénz, mert egyes urak elvitték.”)¹⁰

Strack Ádám elnökként saját maga intézte a gyári dolgozók élelmezésének ügyét. Ezeket az ügyleteket és a cégek kiválasztását – mint sok más vállalatnál is megszokott volt – gyakran munkásgyűléseken hagyták jóvá. Az üzemi bizottság a gyár üzletmenetét is lényegében saját kezébe vette. A bizottság igyekezett beleszólni az árueelosztásba, az árukivittelt pedig az elnök engedélyéhez kötni. Az 1944. október 20-ai üzemi tanácsülés a következőkben állapította meg a bizottság hatáskörét. „Részt vesz az üzemi élet minden megnyilvánulásában, nevezetesen: 1. teljes jogú ellenőrzés, 2. a felmerült panaszok felülvizsgálása, 3. a közellátás ügyeinek ellenőrzése és részbeni intézése, 4. az üzem valamennyi alkalmazottjának a szakcsoportjába való tömörítése, valamint azoknak a kommunista pártba való politikai beszervezése, 5. a szociális berendezkedés megszervezése és fejlesztése.”¹¹

Strack az üzemi bizottság elnökének feladatát a gyár vezetőségével folytatott folyamatos harcban látta. A munkások segítségével gyakran lépett föl erőszakosan és helyezte nyomás alá az igazgatóságot. A kenderfonógyárban már az év eleje óta éleződött a feszültség a Strack Ádám irányította munkások és az üzem vezetősége között.

A gyári végrehajtó bizottság 1945. február 5-ei ülésén két igazgatósági tag élesen bírálta az üzemi bizottság tevékenységét. Strack válaszul összehívta a munkások gyűlését, ahol visszautasították a vezetőség vádjait.¹² Amikor 1945. februárjában a visszatérő tulajdonosok újra átvették a gyár irányítását, az üzemi tanács ragaszkodott ahhoz, hogy „a termelés irányítása, megszervezése és vezetése az üzemi tanács joga. Ez határoz a gépek és szerszámok helyes felhasználása, a dolgozók beosztása, a termelési folyamat időbeli meghatározása, a termelés mennyisége és minősége kérdéseiben.”¹³ Strack beavatkozott az üzletkötésekbe is, ahol gyakran a gyár egyszemélyi képviselőjeként lépett föl, a jogszabályok gyakori áthágásával.¹⁴ A március 9-ei tüntetést is az üzemi bizottság kezdeményezte.¹⁵

Az üzemi bizottság öntevékeny, önrendelkező szerepéből azonban az is következett, hogy vezetői nemigen ismertek el semmilyen kívülről vagy felülről jövőnek érzékelt tekintélyt, és nem feltétlenül tekintették hitelesnek a formálisan megválasztott vagy jogszerűen kinevezett helyi párt- és szakszervezeti vezetéseket sem. Ahogyan Strack, Antalköz sem egyedül intézte az üzem ügyeit. Az Ózdra küldött pártemberek politikai fogalomkészletében „frakcióként” emlegetett csoportról adott jellemzések azt mutatják, hogy sokan voltak a gyárban, akik hasonlóan bizalmatlanok voltak a hivatalos tekintéllyel szemben, és saját fejük után menve igyekeztek intézni az ügyeket. „Ennek a Luczáknek az a rögeszméje, hogy ők az üzemi bizottságban nem komünisták és nem szociáldemokraták, hanem a munkásság képviselői, utasítást sem kisebb, sem nagyobb kérdésben nem fogad el, és csak a saját feje után hajlandó dolgozni.”¹⁶ Luczák Géza 1945. november végéig az igazgatósággal folytonos harcban álló lakáselosztó bizottság elnöke volt. Üzemi bizottsági tag az 1946. február 22-ei választás során lett, akkor, amikor Antalközt elnökké választották.¹⁷

Az ózdi tüntetők kifejezetten ellenségesnek mutatkoztak a helyi párt- és üzemi vezetéssel szemben. A tömeg nem a „Gyűjtő” üzleteit vette először célba, hanem a helyi pártvezetők lakásait, ahonnan

még hajnalban az MKP irodája felé vették az irányt. A pártház elé felvonuló tömeg azt követelte a már ott tartózkodó helyi párttitkártól és egyben nemzetgyűlési képviselőtől, hogy „jöjjön le a vezetőség, és számoljon be”. Az üzemi bizottság korábbi elnökét a tüntetés ideje alatt a munkások maguk tartották őrizetben. Ebben a társadalmi rend helyreállítását és igazságszolgáltatást célzó, közösségi eseménysorban az egyenruha jelenléte az idegen, kívülről jövő és illetéktelen hatalom beavatkozását jelentette. A tömegegerőszak első célpontja a tüntetőknek szónokló, majd revolvért is rántó, rendőregyenruhát viselő nyomozó volt.¹⁸ A politikai rendőrség jelentése egy héttel később is sértődött hangon állapította meg, hogy a „közvetett nyomozást rendkívül megnehezítette, hogy a munkásság még minden tapogatózástól is elzárkózik, és ellenséges magatartást tanúsít a rendőrség működésével szemben”.¹⁹

A helyi párt- és rendőri vezetők ugyanis sok szempontból maguk zavarták össze a munkások által elfogadott társadalmi rendet. Ózdon a párttitkár, Leniczky Gyula beszéde és gesztusai az idegenséget, a természetes összetartozás elárulását sugallták. A helyi MKP-titkár nem beszélt a munkások nyelvét, és távolságot tartott tőlük. „[N]em a megfelelő hangot használta sok esetben a pártnapok, értekezletek és gyűlések résztvevőivel szemben. Kedvenc megállapítása volt: »Maguk buták és nem értik ezt.« Már a múlt nyáron is megfigyeltem, hogy két gyűlésen is kijelentette, hogy »maguk úgysem értik ezt«. Véleményem szerint bizonyos ideig lehet ilyen vastagon a munkásoknak ilyen goromba dolgokat mondani, de nem jó ezzel visszaélni, mert ez előbb-utóbb megbosszulja magát” – szögezte le az Ózdra érkező pártkader. Az a körülmény, hogy nemzetgyűlési képviselőként Leniczky gyakran volt távol a várostól, és az ülések közti időszakokban is ritkán utazott haza, megerősítették a benyomást, hogy már nem érzi magát a gyári munkásközösség tagjának. A párttitkár látványosan áthelyezte magát a „másik” oldalra. A többieknek csak fölényesen odavetette: „őt a Központi Vezetőség megfélemlőnek találta, és azért állította oda képviselőnek”.²⁰

Antalköz ezzel szemben sokak szemében a munkások nyelvét beszélő, az ő világukat kifejező szószólónak tűnt. Az üzemi bizottság elnökét a pártjelentések „prédikátorszerű” alakként jellemezték. Antalköz nem a politikából beszélt a munkásokhoz, hanem a munkások politikájának adott hangot. „Antalköznek és Leniczkynek annyira különböző emberi tulajdonságaikat szembeállítva a primitív ózdi munkásság előtt, sokkal kedvezőbb színben tűnik fel Antalköz a maga egyszerű, puritán életmódjával.”²¹ Az üzemi bizottság elnöke sokkal inkább látszott egynek a munkások közül, a közösség emberének, aki a gyári közösség érdekeit képviseli az előjogokkal bírókkal és kivételezettekkel szemben. Ezt a körülményt Tömpe Andrásnak, a Magyar Államrendőrség Vidéki Főkapitánysága Politikai Rendészeti Osztálya vezetőjének az MKP Politikai Bizottsága számára írt jelentése is jól érzékelt: „Hívei számára Antalköz azt jelenti, ha ő lenne Ózdon az első ember, akkor leszámolna a reakcióval, a nadrágosokkal és a zsidókkal.”²² Az ózdi tüntetés e társadalmi rend megteremtését célozta. A kollektív megmozdulás tisztázta a „ki van velünk és ki ellenünk” kérdéseit, és meghúzta a közösség nem is annyira szimbolikus, mint inkább nagyon is konkrét, fizikai határait. „Kubancsik elvtársat az érte jött munkások maguk izolálták el valami zárt kerthelyiségben.”²³

8.

„A MKP Miskolci Forintvédő Bizottsága leleplezte a Flórián-malom forintrontó lisztfeketézését”. Ezzel a vastag betűs szalagcímmel jelent meg a helyi kommunista lap 1946. július 30-ai száma.²⁴ A hírek visszhangra találtak a diósgyőri munkások körében. Ahogy egy rendőrségi jelentés hangsúlyozta, a munkások nagy felháborodással tárgyalták az ügyet az egész gyárban.²⁵ A *Szabad Magyarország* napi számait rendszeresen kifüggesztették a gyári faliújságra. Aznap reggel a szokásosnál is több munkás volt megfigyelhető, amint a faliúj-

ság előtt állva hangosan és feldúltan vitatják a spekulánsokról szóló vezércikket.²⁶ A munkások azonban nem egyszerűen a pártközpont felhívására adtak választ. Habár a pártközpont szándéka a politikai ellenfelek elleni tömeg mozgósítása volt, a forintvédő bizottságokat jellemzően helyi és gyári vezetők irányították, a bizottságokban tevékeny munkások pedig a szervezeteket saját politikai részvételüket intézményesítő, illetve annak hangot adó formáknak tekintették. A lincselés után letartóztatott munkások gyakran fogalmazták meg rendőrségi kihallgatásuk során, hogy azért csatlakoztak a felvonuláshoz, mert meg akarták védeni az új pénzt. „Horváth János öntész kollégám tudomásunkra hozta, hogy az ujjgyár most értesítette, hogy demonstrációs felvonulás lesz a forint megvédéséről, aki akar jöjjön el.”²⁷

A műhelyben a munkások nem feltétlenül az őket hivatalosan képviselni szándékozó szakszervezetek vagy a kommunista és szociáldemokrata párthivatalnokok elképzeléseit követték. Július 30-a reggelén a faliújságot olvasva a munkások egyik társukhoz, Dudás Alfrédhoz fordultak, aki a faliújság rendszeres cikkírója, az ún. „Piros Levelek” szerzője volt,²⁸ és azt tudakolták tőle, mit gondol a lisztspekulációs ügyről. Dudás úgy látta, munkatársai körében nagy izgalom, feszült, ideges légkör uralkodik: „Hozzám fordultak, mit szólok ehhez a piszkos cselekményhez, hogy még ki sem jött a forint, máris rontják az értékét.”²⁹ Dudás arról is beszámolt, hogy érzése szerint nagy volt a nyomás a műhelyek részéről, a munkások a városba akartak vonulni, legalábbis gyárszerte ezt lehetett hallani. „A munkások körében a hangulat izzó volt, szinte ellenünk fordultak, és trágár szavakkal szidalmaztak, ilyen kijelentések is elhangzottak: ilyenek vagytok ti, kommunisták, most nem jöttök a forint ellenségeit megbosszulni.”³⁰

Dudás ezután felhívta a gyári kommunista párttitkárt, aki kezdetben nem támogatta az elképzelést, de később, látva a munkások elszántságát, beleegyezett a felvonulásba. A tüntetést maguk a munkások kezdeményezték a műhelyben, és egyikük – akiben

a többiek megbíztak – vágott bele a szervezésbe. Dudás maga is igen komolyan vette a spekulánsok elleni és a forint védelme érdekében folytatott harcot. A telefonbeszélgetést követően kiáltványt fogalmazott, amit azon nyomban fel is tűzött a faliújságra. Ez az újabb Piros Levél, amely az indulattal teli „Halál a Flórián malom feketézőire!” címet viselte, a két malomtulajdonos piszkos és népellenes ügyleteit ecsetelte.³¹ Az írás ugyanakkor többet is tett ennél: maga kezdeményezte a tüntetést, felszólítva a munkásokat, hogy a délutáni műszak után gyülekezzenek a gyárkapuk előtt, a tüntetés célpontjai, a két malomtulajdonos ellen pedig kifejezetten erőszakra hívott fel. „Eljött az idő, hogy ezeknek a gazembereknek megmutassuk az öklünket és népítéletet hajtsunk rajtuk végre.” („Ha nem vagytok megalkuvók, megmutassátok, hogy tudtok Hóhérok is lenni [sic!]” – jegyezte meg az egyik üzemi bizottsági tag, miközben kitűzte a Piros Levél egy példányát a faliújságra.³²) Sok jel mutat rá, hogy a munkások egy része számára egyértelmű volt a mondanivaló: „Délután akasztás lesz!” – vélték néhányan hallani a faliújság előtt.³³

A Piros Levél úgy tett, mintha az általa kezdeményezett igazságszolgáltatás jogos és szükséges cselekedet lenne az állam tehetetlen jogintézményeinek pótlására: „Mutassuk meg, dolgozók, hogy elég volt a feketézők elengedéséből, mert az csak a dolgozók sírját fogja előbb-utóbb megásni, üssünk tehát rajta ezeken a bitangokon, tekintet nélkül bármilyen körülményre.”³⁴ Hasonló vélemények meglehetősen gyakoriak voltak az ipari üzemek dolgozói között. A szegedi rendőrkapitány 1946. február végén aggodalommal telve jelentette, hogy nagy a felháborodás a gyárak dolgozói körében, akik úgy vélik, a rendeleteket nem hajtják végre, és a rendőrség nem tesz semmit az árdrágítók ellen. A rendőrtiszt beszámolója szerint a munkások intézkedéseket várnak a feketepiac és a zugkereskedelem letörésére, és azt hangoztatják, hogy ha a kormány nem tudja a rendeleteket végrehajtani, saját kezükbe veszik az irányítást, és rendet teremtenek.³⁵ A miskolci tüntetés minden bizonnyal a munkások saját akciója volt. A gyári és a városi kommunista párhivatalnokok két-

ségeesetten próbálkoztak megállítani az események folyását. A gyári párttitkár felhívta Szkladán Ágoston megyei titkárt, aki a szervezés leállítására utasított, amit Dusek, a gyári titkár igyekezett is megértetni a munkásokkal. Amikor azonban nekilátott hazaküldeni a munkásokat, a „szétosztatás munkájában majdnem megverték”.³⁶

A miskolci tüntetés az igazságszolgáltatás rituális aktusa volt, ami azonosította, felmutatta és megbüntette a bűnösöket. Amikor a tüntetők összetalálkoztak a két malomtulajdonossal egy villamosmegállóban, körbevették és foglyul ejtették őket. A diósgyőri munkások foglyaikat végighurcolták a városon, át a főutcán. „A két áldozatot végig mutogatják a városon, egyiknek kezében tábla: Halál arra, aki a forinttal spekulál!”³⁷ A megyei kommunista párttitkár, Szkladán Ágoston beszédét bekiabálások szakították félbe: „Nem bízunk a Népbíróságban, mi akarjuk az ítéletet végrehajtani!”³⁸ A párttitkár hiába igyekezett biztosítani a tüntetőket arról, hogy a két ember megkapja büntetését, a tömeg „kérte az azonnali elintéztet”.³⁹ A tüntetők elhurcolták áldozataikat a város legnagyobb szabad terére, a Búza téri piacra: a felmutatás, elítélés és kiűzetés megfelelő helyére.⁴⁰

Az 1946. márciusi tüntetésekben a bűn és büntetés rituáléja fogalmazódott meg. 1946. március 7-én, a Kleinné házába is betörő szegvári tüntetőkkel együtt felvonuló Gila Rókus, a délután új csatlakozókkal kiegészült tömeget Schmidt Miklós volt iskolaigazgató házához vezette. Schmidt Miklós, aki éppen az orvoshoz igyekezett, megrémült a tömeg látványától, és egy barátjánál keresett menedéket. A tüntetők azonban rátaláltak a 62 éves férfira, és visszakísérték a házához. Feleségével együtt arra utasították, hogy álljanak ki az udvarra, ahol is a tömeg körbevette őket. „Ezután Gila Rókus feltette a kérdést: kinek van panasza az igazgató ellen. Erre Kosztolányi Ferenc szegvár-újfalusi lakos kijelentette, hogy én őt levante korában megsértettem. Erre a jelenlévők kijelentették, hogy a »Népítélet« szerint nekünk a házunkat és a falut tíz perc alatt el kell hagynunk.”⁴¹

Bár sok tüntetés bírósági tárgyalótermet utánzott, a kollektív igazságszolgáltatás valódi formáját a pellengér és a bűnös közösségből való nyilvános kitaszításának hagyománya adta.⁴² „A pódiumra felkényszerítettek, bemutattak összevert állapotomban” – mesélte Ásványi Imre, egy megvert békéscsabai köztisztviselő rendőrségi kihallgatása során.⁴³ A városháza előtt álló emelvény a március 2-ai békéscsabai tüntetés központi eleme volt. Ezt a pódiumot eredetileg a szónokok számára emelték. A tüntetés résztvevői azonban arra használták az építményt, hogy nyilvánosan bemutassák a büntetés aktusát és a nép ellenségeit. A város számos helyén felbukkanó tüntetők rendszerint a városháza előtti térre és kifejezetten a pódiumra hurcolták áldozataikat. Egy kommunista párttag, aki a városházát próbálta védeni a feldühödött tömeg haragjától, három személyről számolt be, akiket arra kényszerítettek, hogy kiálljanak az emelvényre.⁴⁴ Ahogy az ingatlanügynök Lipták hangsúlyozta: „Majd onnan a városháza előtt lévő pódiumhoz cipeltek. Itt be kellett magamat mutatni a tömegnek.”⁴⁵ A Szegváron megvert Reiner Imre úgy emlékezett, hogy már korábban, a helyi földigénylő bizottság egyik nagygyűlésén megfenyegették, hogy felkoncolják, feldarabolják, és a piactéren homlokánál fogva kiszékezik.⁴⁶

Az igazságszolgáltatás tüntetéseken kibomló rítusában a test fontos reprezentációs szerepet játszott. Az egyik miskolci lincselő szerint, amikor Rejtő már a földön feküdt véresen, a tüntetők „térseget adtak, hogy mindenki lássa és mondták, így néz ki a két feketéző!”⁴⁷ A helyszínre érkező egyik rendőrtiszt így emlékezett: „A tömeghangulat lecsillapítására felvettem, hogy tegyük kocsira és vigyük végig a városon elrettentő példaként azok számára, akik hasonló fekete üzletekben törik a fejüket. [...] A tömegnek tetszett a gondolat.”⁴⁸ A büntetés nyilvános bemutatásának megfelelő helye azonban néhányak számára nem feltétlenül a város piactere volt. Az egyik lincselő rendőrségi kihallgatása során elmesélte, hogy a „közönség kiabálására Tapolcára akartam hajtani, mert azt mondták, hogy ott vannak a feketézők a villákban”.⁴⁹ Maga Rejtő is emléke-

zett ilyesféle mozzanatokra, bár számára nem a városi elit kedvelt üdülőhelye, hanem a vasgyár sötét és ismeretlen sikátorai jelentették a logikus végállomást. A malomtulajdonos beszámolója szerint a tömegben megszületett a terv, hogy őt és Jungreiszt „elrettentő példaképpen vigyenek végig, mint halottakat a városon keresztül, azután pedig a vasgyárba”.⁵⁰

A tüntetők által követelt igazságszolgáltatás célja azonban láthatóan eltért az intézményesült büntetőeljárásétól: nem állt szándékában a bűnös megjavítása, sokkal inkább nyilvános bemutatása és megszégyenítése, majd kiűzetése, a közösségből való eltávolítása. A szegvári Kleinnét támadói arra utasították, hogy öt percen belül hagyja el a házat. Amint indulásra készen állt, négy, botokkal felszerelkezett gyerek elkísérte a szomszédos község, Mindszent határáig, ahol szidalmazások után útjára bocsátották.⁵¹ Az 1946. március 9-én, Mindszenten kirobbant erőszak elsődleges célpontja rendőrök egy csoportja volt. A helyi rendőrség parancsnokát és egy hadnagyot is súlyosan bántalmaztak. A két rendőrtisztet a mezőn támadta meg egy 10-15 főből álló csapat, a földre vitték és ütni kezdték őket.⁵² Az incidens az után történt, hogy a tömeg felvonult a helyi rendőrség elé. A tüntetők hétagú küldöttséget menesztettek az épületbe azzal a követeléssel, hogy öt alkalmazott hagyja el a falut.⁵³ Az 1945 utáni kollektív erőszak eseteiben megfigyelhető büntetési gyakorlatok olyan formákat mozgósítottak, amelyek megelőzték a modern igazságszolgáltatás büntetési eljárásait. A modern büntetőgyakorlat a test fegyelmezésén és átalakításán alapszik.⁵⁴ A háború utáni népitételek azonban eltérő módon szerveződtek: céljuk a rendet megsértő bűnös nyilvános felmutatása, azonosítása, majd az általuk megtestesített fenyegetést megszüntetve, fizikai eltávolításuk nyomán a rend helyreállítása volt.

A tömegerőszak áldozatait gyakran nem azért támadták meg, hogy megverjék őket. A tüntetők számára az erőszak célja sok esetben az volt, hogy tisztázzák, ki van velük és ki ellenük. A március 2-ai békéscsabai tüntetés igazi politikai rítus volt, amely azt tűzte

ki célul, hogy felszámolja a társadalmi hovatartozás kétértelműségeit és a bizonytalan társadalmi identitásokat. Andó Andrást, a közismerten régi szocialistát akkor támadták és verték meg, amikor megpróbálta visszautasítani a tüntető fiatalok erőszakos felszólítását, hogy álljon be a sorba. Andó hiába hivatkozott szocialista múltjára, a tüntetők elvárták, hogy a tüntetéshez való csatlakozással fejezze ki a közös táborba tartozást.⁵⁵ Azt a rendőr hadnagyot, aki egy templomban keresett menedéket, amikor megtalálták, felszólították, hogy csatlakozzon a tüntetőkhöz. A résztvevők arra hivatkoztak, hogy egy „demokratikus rendőrnek” kötelessége csatlakoznia a nép megmozdulásához.⁵⁶ A tüntetők világosan szerették volna látni, hogy azok, akiket a néphez tartozónak véltek – szocialisták, „demokratikus rendőrök”, parasztok –, ténylegesen is együtt menetelnek. A rituális menet célja a politikai identitások rögzítése volt: bekebelezni mindazokat, akiknek belül volt a helyük.

Másokat, különösen egyházi személyeket arra kényszerítettek, hogy nyilvánosan tegyenek hitet a nép ügye mellett. Fiatal tüntetők a belvárosi római katolikus plébániára vonultak, azzal a szándékkal, hogy a papokat rábírják a menethez való csatlakozásra. Az egyik lelkész, Ludeser József néhány nappal később a rendőrségen úgy emlékezett, hogy egy fiatalember az épület elhagyására akarta kényszeríteni. Amikor azonban kijelentette, hogy ő maga is „szegény ember”, és megy ő magától is, a tüntetők elálltak a zaklatásától.⁵⁷ A tüntetők nemcsak a papok, hanem a köztisztviselők politikai identitását és társadalmi lojalitását is megkérdőjelezték. Amiképpen a tüntetés során súlyosan bántalmazott egyik városházi tisztviselő, Ásványi emlékezett, reggel négy fiatalember kereste fel őt az otthonában, és azt követelték tőle, hogy csatlakozzon az utcai felvonuláshoz. Ásványi nem tagadta meg a kérést, és a fiatalok nem is bántották, egészen addig, amíg később a Városháza előtt összegyűlt tömeg rátámadt.⁵⁸ A tüntetők az általuk „népnek” nevezett társadalmi csoporthoz való hűség egyértelmű kinyilvánítását várták el azoktól, akiknek a politikai identitása a szemükben nem volt

egyértelmű. A papok és a tisztviselők színvallásra készítésével a felvonulás a nem egyértelmű társadalmi hovatartozás lehetőségének felszámolását kívánta elérni. Az ítélkezés hamisítatlan politikai aktus volt: a közösség állapotáról tett állítás, annak védelme és határainak kijelölése.

Nehéz nem észrevenni a tömeg igyekezetét, hogy felelős testületként, olyan „hatóságként” lépjen föl, amelynek feladata a közösség rendjének helyreállítása. Szegváron Puskás Nagy Mihályné, aki rendőrségi kihallgatása szerint a kerten kívülről nézte végig a Kleinné házában zajló eseményeket,⁵⁹ illetve részt vett a dr. Reiner Imre elleni támadásban is,⁶⁰ már kora reggel csatlakozott a felvonulók csoportjához, akik először a Szociális Testvérek épületéhez tartottak.⁶¹ A Szociális Testvérek Társasága, a Slachta Margit által 1923-ban alapított női szerzetesközösség, Szegváron árvaházat és menhelyet működtetett a falubeli szegények számára. A 100–120 főre duzzadt tüntető tömeg behatolt az épületbe, és a bent talált nővéreket arra utasította, hogy menjenek az udvarra. Az ott tartózkodó Wagner Viktória házvezető nővér, a község szociális védőnője önmagából kivetkőzött, fosztogató tömeget látott. Elmondása szerint a lefelé haladó testvéreket a tüntetők megtámadták, többeket véresre vertek. Rendőrségi tanúvallomásaiban jól érzékelhető a felháborodás a történetek miatt: „A lakószobákban mindent földúltak, a szekrényeket kiborították, az ágyneműket lehúzták, 32 pár evőeszköz hiányzik.”⁶²

A Szociális Testvérek házához elsőként érkező tüntetők még tárgyalásokba bocsátkoztak Wagner Viktóriával, aki megpróbálta lebeszélni az embereket a betörésről. (Wagnert a szegváriak egy része ismerte és tisztelte, mert a front átvonulása idején ő maradt egyedül orvosként a településen, és öt évig volt a „szociális ügyek fáradhatatlan munkása”.⁶³) Félórányi tárgyalás után a tüntetők elfogadták, hogy négyfőnyi küldöttséget küldjenek a rendházba, egy rendőr kíséretében, akinek feladata a nővérek testi épségének biztosítása volt. Forrai Lajos, a községi tanács tagja is jelen volt, állítása sze-

rint „kirendelték, hogy ne legyen rendzavarás”.⁶⁴ A Szociális Testvéreket, hasonlóan a többi áldozathoz, arra szólították föl, hogy egy órán belül hagyják el a községet.⁶⁵

9.

A tüntetésekről szóló történetekben felelevenedő rituális közösségi-politikai rendben nagy szerepet kapott a munkavégzéshez, pontosabban a testi munkavégzéshez való viszony. Szegváron dr. Reiner Imre ügyvéd – akárcsak a mezőcsáti Bergmann ügyvéd⁶⁶ – azért került a tüntetők célpontjába, amiképpen ezt a helyi rendőrmegbízott is észrevette, mert a földreform során kiosztott földeket viszszerperelte. A tüntetést követő estén súlyosan bántalmazott Fábián János nemzeti bizottsági tag esetét is hasonlóképpen látta magyarázhatónak a rendőrtiszt. Jelentése szerint Fábián állandóan a földreformot bírálta.⁶⁷ (Fábián egy 1945. novemberi tüntetés után élesen kikelt a szegvári földmunkások ellen, akik, véleménye szerint, „az egész lázítást és gyűlöletet” kezdték.⁶⁸ Szegváron 1945 novemberében még sok korábbi nincstelen várta földigénye kielégítését, miközben néhányan több hold birtokkal is földhöz jutottak.⁶⁹) A rendőrkapitány jelentése szerint a tüntetők egy Lipták nevű békéscsabai ingatlanügynököt is megvádoltak, hogy közreműködött az új tulajdonosok ellen indított perekben.⁷⁰ (Békéscsabán 778-an kaptak földet, a megye városainak igénylőit azonban 2/5 részben nem lehetett kielégíteni.)⁷¹ A veszélybe sodródott közösség középontjában a földreform során frissen földhöz jutottak, a saját testük munkájából élők csoportja állt.

A szegvári tüntetők bántalmazták a helyi katolikus hitoktatót, Dénes Jánost is.⁷² A szegváriak egy része és a helyi római katolikus egyház, különösen a plébános közti viszony akkor már hosszú ideje feszültségekkel volt terhes. Az egyház és a szegvári munkások szembenállása olyannyira érzékelhető volt, hogy Verdon Lajos plébános

a tüntetésről szóló jelentésében hangsúlyozta: „Engem a történetek nem leptek meg. Örülök, hogy eddig ily méretű inzultusnak nem voltunk kitéve. De lehetősége, sajnos, mindig fennállt.”⁷³ A pap és a munkások szembenállása azonban nem volt a társadalmi szerkezetből következő valamiféle magától értetődő meghatározottság. Jól mutatja ezt a Szegvárral szomszédos Mindszent község esete, ahol a márciusi tüntetésnek nem esett áldozatul egyházi ember. A helyi közösségekkel együttműködést kereső mindszenti római katolikus plébános számos olyan vállalkozásba kapcsolódott be, amelyek a helyi munkásközösségek részének láttatták őt. Látványosan erősítették ezt a benyomást az olyan gesztusok, mint például a hegyeshalmi tanyákon élő napszámosok és bér munkások részére a pap segítségével épült kápolna, amelyet a halászok és gazdák napján szenteltek föl.⁷⁴ A munkások és a munka megbecsüléséről és a velük való közösségvállalásról tanúskodott az is, hogy a plébános támogatta a község Szent Imre-telepén élő kubikosok gyerekei által látogatott iskolában a maguk által készített szentképek elhelyezését. A mindszenti pap ezzel megerősítette a falu központjától távol eső, földmunkások által kápolnaként használt tér közösségi eredetű szakralizációját.⁷⁵

A szegvári társadalmi törésvonal ezzel szemben egy olyan kulturális folyamat következménye volt, amelynek középpontjában a munkát végzőkkel való közösségvállalás és együttműködés gesztusainak elmulasztása állt. Verdon Lajos főesperes, apátplébános, aki 1918-tól 1948-ig dolgozott Szegváron,⁷⁶ elégedetlen volt a hívek magatartásával, és kételyei voltak a tekintetben is, hogy helyes-e bevonni a laikus híveket az egyházközség vezetésébe. Bizalmatlanságának hangot is adott egy levelében, amelyben az 1940. őszi egyházközségi képviselőtestület-választásról számolt be püspökének. „Évek hosszú során át igyekeztem a talajt lelkigyakorlatok tartásával, az Actio Catholica munkatársainak működtetésével előkészíteni. Aggodalmaim még nem oszlottak el teljesen.”⁷⁷ A szegvári római katolikus plébánia és a helyi földmunkások közti kölcsönös bizalmatlanság hosszabb múltra tekintett vissza, és sok szempontból a régió radikális

hagyományaiban is gyökerezett. Kisznyér Kálmán adminisztrátor, az egyházközség ideiglenes vezetője, 1917. augusztus 31-én jegyezte föl: „A nép, mely oly nagyon el volt rontva a Mezőfi-féle néprontó elvek által, nem akart Krisztus édes igájának meghódolni. Kétke-déssel, bizalmatlansággal fogadott mindent, mit tőlünk látott és hallott.”⁷⁸ Verdon panaszkodott a hívek gorombaságára és türelmetlenségére is, amit különösen a hivatali ügyek intézése során tapasztalt.⁷⁹ Ez a szigorú plébánosi felfogás nem volt idegen Verdontól, aki korábban, 1910-től a váci papnevelő intézet lelki igazgatójaként dolgozott. Sokan emlékeztek rá úgy, mint rendkívül szigorú tanárra, aki túlzott keménységével elidegenítette a környezetét. Híveiről plébánosként is cédulakatalógust vezetett, és dörgedelmes prédikációk során át ostorozta őket gyengeségeikért.⁸⁰ A plébános személyiségvonásai aligha kedveztek a közösséggel való jó együttműködésnek – az egyháznak a munkavégzők közösségétől való határozott kulturális elkülönülését mégsem ezek okozták.

A katolikus gyülekezet és az egyház között számos olyan, a társadalmi-kulturális értékrendszert érintő nézeteltérés történt, amelyek a szegváriak egy része szemében elhatárolták a plébánost a közösség ügyeitől. A helyi társadalom egy része például elfogadhatónak tartotta egy hosszú, a szokásjog által szentesített párkapcsolat, illetve az abból származó közös gyermekek törvényesítését. A plébános ellenben ragaszkodott az egyházjog betű szerinti értelmezéséhez, és arra hivatkozva, hogy a férfi érvényes egyházi házasságot kötött egy másik nővel, nem nyújtott segítséget a polgári eljáráshoz, látványosan szembemelve a közösségi értékrenddel.⁸¹ Verdon kifigurázta és korlátozta a helyi vallásgyakorlat megszokott elemeit is. Gyakran prédikált az általa babonás szokásoknak tartott hagyományos népi vallásosság ellen, Szegvárra érkezése után pedig megújította a liturgiát, éppen a korábban gyakori népénekeket elhagyva belőle.⁸² A hagyományos kultúra elleni támadás során létrejövő törésvonal a háború után lett jól érzékelhető. A plébános nehezményezte, hogy hívei a Nemzeti Bizottságot keresték meg a déli harangszó tár-

gyában, miközben ebben az ügyben egyértelműen magát tartotta illetékesnek.⁸³ Kevesellte az egyháztagek anyagi áldozatkészségét is. Felrótta nekik – a Nemzeti Bizottságot „Nemzeti Tanácsnak” címző levelében –, hogy miközben követelik a déli harangozásnál a nagyharang használatát, a harangöntés költségeire már nem adakoznak, és azokat egészében az egyházra hárítják.⁸⁴

A leghatározottabb társadalmi törésvonal azonban a plébános és a helyi földmunkások között húzódott. Verdon konfliktusokat vállaló magatartása a szegvári napszámosok és földnélküliek számára jelezte leginkább a világos elkülönülést. A plébános nehezen viselte az egyházi földek bérbeadása és megművelése körüli, 1940-re megnövekedett gondokat, különösen a felfogadható munkások béremelési követeléseit: „A cselédek és munkások szinte túrhetetlen viselkedése nagyon megdrágítja a munkáltatást.”⁸⁵ Minden bizonynyal a szegvári földmunkások adtak hangot elégedetlenségüknek a váci püspöknek írt névtelen levelükben. A levél szerzői számára döntően az volt sérelmes, hogy a közösséget segíteni és támogatni hivatott pap láthatóan kívül helyezte magát ennek a közösségnek a határain. Ahogy a szegváriak fogalmaztak, „a főesperes úr” „nem vesz figyelembe bennünket”. A levélírók a szegvári egyházat ellenségüknek érezték. A hitoktatót „gorombának”, a plébánost „szeszélyesnek” tartották, és kérték a püspököt, hogy „szabadítson meg bennünket”.⁸⁶

A délután megtámadott iskolaigazgató, Schmidt Miklós és a Szociális Testvérek háború előtti főnökasszonya, Slachta Erzsébet egyként tagjai voltak a szegvári római katolikus egyházközség képviselő-testületének.⁸⁷ 1944-ben lett képviselő-testületi tag Fazekas József is,⁸⁸ akit 1945-ben a Nemzeti Bizottság azért nem helyezett vissza adóügyi jegyzői állásába, mert „a község lakosságát a legnagyobb veszély idején a többi vezetőtársaival együtt cserbenhagyta”.⁸⁹ A kendergyári munkások ugyancsak 1944-ben kerültek közelebbi kapcsolatba a plébániával egy, az egyház által indított oktatóprogram keretein belül. Az oktató-nevelő kezdeményezésnek határo-

zott politikai célkitűzése is volt. Az egyház vezetése szerette volna a kendergyáriakat bekapcsolni a katolikus munkásmozgalomba, az ifjúsági leventeotthonban szervezett, főként Verdon és Schmidt által tartott világnézeti előadások segítségével.⁹⁰ Az egyház és a kendergyári munkások közti konfliktus nem csitult a háború után sem. 1945 áprilisában a gyár üzemi tanácsa kérelmezte a római katolikus kör helyiségeinek állandó átadását, hogy ott fonodát és szövödét nyithassanak. A vitába végül a Nemzeti Bizottságnak is be kellett avatkoznia, arra kérve a feleket, hogy „közösén és békésen beszéljék meg ügyüket”.⁹¹

Az 1946. tavaszi tüntetésekről szóló beszámolók határozott határvonalat húztak két csoport között. E történetekben a község vagy a város társadalma egyértelműen két részre osztható: egyfelől volt a veszélybe sodródott közösség, másfelől pedig az ezt veszélyeztetők csoportja. A tüntetésekre vonatkozó vállomások a résztvevők által érzékelt társadalmi választóvonal történetét beszélik el: egy olyan mesét, amelyben a „nép” túljár a fősvény és lusta eszén, a haszontalan, magukat a közös munkából kihúzó pap, gróf, prókátor és kereskedő pedig elnyeri megérdemelt büntetését. E választóvonal egyik oldalán azok helyezkedtek el, akik nem végeztek fizikai munkát: a kereskedő, a pap és az ügyvéd.

A másik csoport a saját testi munkájukból élők közössége volt. A „munkások” társadalmi hovatartozásukat leginkább a testhez kötődő tapasztalatokban, a fizikai munkához való viszonyban értették meg. Gyovai Pál mindszenti kubikos 1971-ben kiadott önéletrajzában vagy Kaczúr Péter, szentesi társa élettörténetében az elbeszélés szervezőelemeit az egykori földmunkások munkával kapcsolatos történetei biztosították. A mindszenti és szentesi munkásember életét mint különböző munkahelyek és foglalatosságok egymásutánját ismerhetjük meg. Kaczúr fia, apjának emléket állító munkájában mindezt így foglalta össze: „Ha megszokjátok, hogy dolgozni kell, akkor megélték, bárhová vet benneteket a sors – így okította utódait bölcsen a kubikos. Mindenféle kétkezi munkát meg-

kóstoltatott velünk. Tüzelőfát vágni, vizet hordani kantával az utcai kútról, kerti munkát végezni, ásni, palántálni, gyomtalanítani, felszedni a krumplit, csicsókát, kukoricát kapálni, tömni, fosztani, felhordani a padlásra, vagy a gazdának a göréjába. Vályogot verni, tapasztani, fát ültetni.”⁹² Gyovai történetében a családalapítás vagy a nagy történelmi sorsfordulónak hitt események csak mellékesen, megjegyzésre is alig méltóként bukkantak föl. Az egykori kubikos így foglalta össze életútjának mondanivalóját: „Mindig dolgoztam, a kenyeremet mindig a két kezem munkája után ettem.”⁹³

A saját fizikai ereje áruba bocsátásából élő kubikos társadalomban a fizikai erőnek különleges értéke volt. „Izmos legény volt Péter. Nem nyögött a nyolcvankilós zsák súlya alatt. Ezt később még hetvenéves korában is tapasztalhattam. Búzát szállítottak a szentesi magtárosok hajón, a Tiszán. Kubikosok hordták le a zsákokat a fuvaroskocsikról s a partról a hajóba. Nyolcvan kilóval a vállán, egy szál pallón vitte a kubikos az árut a hajóra, ott még a vállán kioldotta és a vízi jármű öblös hasába ömlesztette.”⁹⁴ Ebben a világban a jó fizikai munka jelentette a személyes identitás alapját. „Ahun dőgoztunk, ott vót a hazánk” – fogalmazta ezt még a csongrádi kubikosok körében gyűjtött egyik szólás.⁹⁵

A tüntetéseken a községek és kisvárosok fizikai munkából, „dolgozó testként” élő lakosai mozdultak meg. A társadalmi választóvonal dolgozók és nem dolgozók, dolgozó és nem dolgozó testek között húzódott. A test a társadalmi osztályozás fontos eszköze.⁹⁶ „Bizonyos kulturális témák a test mozgósításának rítusaival fejezhetők ki” – írja Mary Douglas.⁹⁷ A testi szennyeződéssel és a test külső határaival, így például az étkezéssel kapcsolatos szabályozások szimbolikusan kijelölik a társadalmi csoportok határait és a társadalmi érintkezés lehetséges és tiltott módjait.⁹⁸ A testtel kapcsolatos képzetek segítségével lehetséges a társadalom szerkezetének és politikai intézményrendszerének elgondolása és ábrázolása.⁹⁹ Az 1945 utáni kollektív erőszak esetei azonban mintha arról tanúskodnának, hogy valami más és több is lehet a test társadalmi-kulturális haszna.

A testi munkához való viszony ugyanis különös jelentőségre tett szert az 1945 utáni Magyarországon. Az egész országban nagyfokú volt a nélkülözés, különösen az élelmezési cikkek, a fűtőanyag és a ruházat hiánya volt jelentős. A szükség egyformán sújtotta a vidék és a városok társadalmának jelentős részét. Nem volt ez máshogy Csongrádban és közelebbről Szegváron sem. 1946 elején a község lakosai körében nagy volt a szegénység. A Nemzeti Bizottság gyakran tárgyalta az éhező lakosság helyzetét, és helytelenítette, hogy néhányan a tömeg radikalizálására igyekeznek kihasználni az elégedetlenséget.¹⁰⁰ Mindszent község jegyzője 1946 januárjában kérte a megyei alispántól a községi malom lisztkészletének elkobzását, hogy azt a helyi ellátatlanok számára használhassák föl.¹⁰¹ Szeged főispánja 1946. március közepi jelentésében ecsetelte a belügyminiszternek a város nehézségeit, kiemelve az ellátás szükségessége és a pénz értéktelensége miatti nyomott közhangulatot. Különösen súlyos volt a zsír, a tüzelő és a cukor hiánya, amelyet a főispán közvetlen összefüggésbe hozott a magas, 40 százalékos csecsemőhalandósággal is. A közellátás elégtelenségének egyik legkézzelfoghatóbb jele volt a szénhiány miatt rendszeresen bekövetkező áramkimaradás.¹⁰² A szegedi kendergyári tüntetést eredetileg az váltotta ki, hogy az áramszolgáltatás zavara miatt leállt a gyár, és a munkások az udvarra vonultak, hogy tiltakozzanak az ellátási nehézségek miatt.

A diósgyőri munkások 1946 nyarán szintén igen súlyos élelmezési nehézségekkel küzdöttek. A nyár az új őrlés megkezdése előtt, amikor az előző évi készletek már fogyóban vannak, hagyományosan szűkös időszaknak számított. Az 1946-os év ráadásul az előzőhöz képest is rosszabb volt. Az 1944-es gabonatermésből vetőmagnak tartalékolt készletek jó részét felemésztette az 1944 ősze és 1945 tavasza között az ország területén folyó háború, elsősorban a bevonuló és megszálló szovjet hadsereg ellátása. Az 1946-os élelmezési helyzetet nem csupán a készletek elapadása, hanem az 1945. tavaszi vetés kimaradásai is súlyosbították. A *Felvidéki Népszava*

június elején tudósított a vasgyári szakszervezet előző napi üléséről, ahol súlyos problémákról és gyenge ellátásról számoltak be.¹⁰³ Június végén Oszip István, a megyei kommunista főispán ment el a gyár bizalmi értekezletére, hogy megvitassa a főként a sertéshús és a liszt terén fellépő súlyos ellátási problémákat.¹⁰⁴ Júliusra tovább romlott a gyár lisztellátása – amelyet többek között éppen a Flórián-malom volt hivatva biztosítani –, az illetékes szakszervezeti és üzemi vezetők szerint a hónap utolsó harmadában szinte már semmi liszt nem maradt.¹⁰⁵ A kommunista párt helyi lapja július 10-én értesítette olvasóit, hogy a vasgyár késve kapta meg a közélmezési szállítmányt.¹⁰⁶ A diósgyőri vasgyár *Szén és Acél* című lapja 1946. július 17-én, két héttel a Flórián-malom tulajdonosainak meglincselése előtt számolt be az UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration) vezetőinek látogatásáról. A nemzetközi segélyszervezet munkatársai lehetetlen körülményeket tapasztaltak: „Nincs kenyér” – fakadt ki az üzemi újságíró.¹⁰⁷

1946 tavaszán–nyarán ráadásul a nélkülözés a lakosság jelentős része számára már hosszabb ideje tartós volt. A szegvári községi tanács már 1945 februárjában arról panaszkodott, hogy képtelen ellátni a község szegényeit.¹⁰⁸ Az élelmiszer-ellátás nehézségeit tárgyaló, 1945. novemberi békéscsabai városi képviselő-testületi közgyűlés elkeseredve állapította meg, hogy a 32 000 ellátatlan (1945-ben hozzávetőleg 40 000 volt a lakosság létszáma!) a megállapított fejadagnál kevesebb kenyeret kaphatott csupán.¹⁰⁹ Ózd jegyzője 1945 márciusában panaszt emelt a Rimamurányi Vasmű cégvezetőségénél, amiért a gyári ellátatlanok élelmezését is a község gondjaira bízta volna. A jegyző hangsúlyozta, hogy a község saját ellátatlanjainak (márciusban ez 3258 fő, a lakosság kb. egyharmada volt) élelmezése is nehézséget jelent.¹¹⁰ Májusban a búza és a liszt fejadagját további egyharmaddal volt kénytelen csökkenteni a községi tanács.¹¹¹

Különösen sújtotta a szegénység a saját munkaerejükből élőket, akik az áruhiány és a drágulás következtében alig-alig kaphattak bármit is keresményükért. A politikai rendőrség hangulatjelenté-

sei 1945 ősztől rendszeresen foglalkoztak a mindszei, szentesi, szegedi és békéscsabai munkások körében tapasztalható elégedetlenséggel, amit a munkabérek és a növekvő árak közti különbség keltett föl.¹¹² Szegedről a munkásság nagy elkeseredéséről jelentettek, ahol a dolgozók az árak 200–400 százalékos emelkedése miatt képtelenek voltak vásárolni.¹¹³ Békéscsabán is nagy volt a nélkülözés, a „dolgozók lyukas cipőben” jártak – írták a jelentések.¹¹⁴ Az év végén a közelgő tél tovább nehezítette a dolgozók helyzetét. A politikai rendőrség a magánipari munkásság ellátatlanságáról tudósított, hiszen természetbeni juttatásokhoz nem jut hozzá, ruhája nincs, ingóságait eladta, és teljesen nincstelen.¹¹⁵

Csongrád és Békés megyékben tovább súlyosbította a helyzetet az 1946 elejétől egyre növekvő mértékű és különösen a mezőgazdasági bér munkákból élőket sújtó mezőgazdasági munkanélküliség, amelyet jelentős mértékben éppen a korábban munkalehetőséget biztosító nagybirtokok felosztása okozott.¹¹⁶ „A gyenge termés miatt a munkásság nem keresett elég kenyérre valót sem” – állapította meg Békéscsaba polgármestere beszámolójában.¹¹⁷ 1946 márciusában a Mindszei Nemzeti Bizottság a megyei hatóságokhoz folyamadt, hogy nyissák fel a központi gabonaráktárakat, és osszák szét a készletet közvetlenül a község lakosai között. A Nemzeti Bizottság a mellett érvelt, hogy a mezőgazdasági munkások nem tudják a kenyér árát készpénzben megfizetni, ezért számukra előnyös lenne a közvetlen terményfizetség munkájuk fejében. A községi tanács az ellátatlanok számának hirtelen növekedését jósolta, az áprilisi 15 százalékról 80–90 százalékra június–júliusig.¹¹⁸ 1946 februárjában a szomszédos város, Szentes politikai nyomozó osztályának vezetője a következőkről számolt be a megyei politikai nyomozó osztálynak: „Meg kell jegyezmem, hogy a jelen időszakban a szentesi kubikosság és szegényparaszság körében igen nagymérvű munkanélküliség mutatkozik. Ezek a tömegek a végtelenségig le vannak romolva és rongyolódva, és ott tartanak, hogy a kenyeret sem tudják megvásárolni.”¹¹⁹

Az általános nélkülözés közepette a viszonylagos anyagi jólét nem maradt ártatlan, egyszerűen a társadalmi viszonyokat tükröző tény. A tüntetésekben részt vevők történeteiben a bőség a szegények kárára elérhető kiváltságnak látszott. A nélkülözés – vélelmezték a tüntetők – annak a következménye, hogy az embereket megfosztják a nekik járó anyagi javaktól. A szegvári vallomások alapján a menhely nagyon is konkrét veszélyforrásnak, a falu szegényeit veszélyeztető intézménynek tűnt. Mindkét résztvevő, akiket kifejezetten a menhelynél lezajlott tüntetésben játszott szerepükről faggattak, arról számolt be, hogy a falusi szegények állapotát kívánták ellenőrizni.¹²⁰ Azt, hogy a szegényházzal valami nincs rendben, sok szempontból maga a községi tanács erősítette meg a szegváriak számára. A szegvári közgyűlés 1946. január 4-én szólította föl a községi közgyűlést, hogy „sűrűn tartson ellenőrzést a szegényháznál”. Ezzel egy időben utasította a szegényházi gondnokot „az ágyszalmának megfelelő időben való kicserélésére”.¹²¹ A községi tanács gondoskodó szándéka alighanem visszafelé sült el. A tüntetés másnapján a községi orvos megvizsgálta az intézmény egészségügyi viszonyait. Jelentése, amelyet hangsúlyozottan „a tömeg kérésére és a rendőrség felhívására” készített, kétségkívül rossz higiéniai és életkörülményekről számolt be. Az orvos egymás után sorolta a gondokat: „Nagyfokú ruhátlanság, nincs váltóruha, a bentlakók élelmezése nem megfelelő, az élelmiszer tárolása, elkészítése és tálalása nem felel meg az egészségügyi követelményeknek, valamint egyhangú is, főleg levesből és tésztaféleből áll, zsírszegény, tej nincs, zöldfőzelék nincs, többnyire burgonya van csak, a bentlakók ruházata koszos, sok a bolha, szalmazsák nincs, az ápoltak rongyokon feküdtek, világítóeszköz sincs, és a kályha is füstöl, bár tüzelő többnyire nincs.”¹²²

Bár az orvos leírása sokkal inkább a háború utáni időszak általános nélkülözéséről tanúskodik, mintsem a nővéreknek a szegényeket érintő valamiféle különlegesen rossz bánásmódjáról, az intézményben uralkodó körülményeket a tüntetők az anyagi javak elfogadhatatlanul immorális, egyenlőtlen elosztásaként értelmezték. Amit

az egyik ápolat mondott az orvosnak, az nem egyszerűen a szegénység, hanem a gondatlanság benyomását is keltette: „Egy éve nincs reggeli és vacsora, a főzőedény piszkos.”¹²³ Ismert volt a szegváriak előtt az is, hogy a Nemzeti Bizottság néhány hónappal korábban elmarasztalta a Szociális Testvéreket, amiért egy „hét hónapos terhes, vérző nőt” kíséret nélkül küldtek be a kórházba.¹²⁴ A tüntetés számos résztvevője szemében a nővérek veszélyeztették a szegények testi épségét. A községben elterjedt pletykák szerint a szegények meztelenül feküdtek ágyaikban, és kukoricadarát ettek.¹²⁵

A Szegedi Kendergyárban két nappal később, március 9-én ki-robbant tüntetést az üzemi bizottság elnöke, Strack Ádám, a szegedi főkapitányság vezetője előtt tett vallomásában a gyár vezetőinek a munkások ellátását veszélyeztető bűnös tevékenységével magyarázta.¹²⁶ Strack a rendőrségen elmondta, hogy Budapestről a gyárba intézett telefonhívásukat Weil és Strasser eltitkolták a munkások elől. Tették ezt azért – jegyezhetette fel a szegedi politikai rendőrség –, mert már korábban is mindent megtettek, hogy eltávolítsák Strackot az üzemi bizottság éléről. Weil és Strasser ugyanis a munkásvezető szerint saját kétes üzelmeiket igyekeztek folytatni a gyárban, semmibe véve a munkások érdekeit, amiben éppen az üzemi bizottság elnöke akadályozta őket. Weil és Strasser a régi rend képviselői, a kendergyári munkásság rossz helyzete az ő tevékenységük következménye – szögezte le Strack a politikai nyomozók előtt. Állítása szerint amikor megverték őket, a munkások az őket veszélybe hozók ellen léptek föl.¹²⁷

Az ipari üzemekben dolgozó munkásokat a helyi kommunista és szociáldemokrata propaganda fórumai gátlástalanul arra ösztönözték, hogy nélkülözéseikért elsősorban gyáraik vezetőit tartsák felelősnek. A Szegedi Kendergyárban történekekről beszámoló *Dél-magyarország*, az MKP városi lapja szerint a munkások nyomoráért közvetlenül is a régi rendet pártoló igazgatóság a felelős, amelynek tagjai saját érdekeiket szem előtt tartva feketéznek a gyári készletekkel. A kendergyár munkásai és vezetői közti, jól látható anyagi

különbség az igazgatók törvénytelen és erkölcstelen tevékenységének a következménye – állította a lap. Míg a munkások a szénhiány miatt hidegben dolgoznak, addig az igazgatók korruptak, és a gyár textilkészleteiből fizetik ki saját fűtési költségeiket.¹²⁸ 1945. december elején a helyi sajtó azt is tudni vélte, hogy az ózdi gyár vezetősége 130 vagon élelmiszert szerzett, ami azonban eltűnt, és a munkások éheznek.¹²⁹ A Szegvári Nemzeti Bizottság 1945. február 12-ei ülésén felmentette a helyi kendergyár igazgatóját „eddig szabotázsselekményeire” hivatkozva.¹³⁰

„Tarthatatlan helyzet az, hogy egy negyedmillió üzérkedő napról napra kivegye a falatot 8 millió dolgozó szájából” – fejtette ki Nógrádi Sándor, az MKP területi titkára egy 1945. októberi miskolci választási nagygyűlésen.¹³¹ A spekuláns az áruhiány oka – magyarázták a baloldali lapok is: „S tisztán lássuk végre azt a szennyes bűnszövetkezetet, amely ugyanakkor, amikor ipari munkásságunk viseli a jóvátétel terhét, rongyosan, éhesen is, ezek a szemét emberek vagyont gyűjtenek a dolgozók szájából, az éhező magyar proletár-gyermek szájából elfeketézett burgonyán, olajon.”¹³² A baloldali sajtó 1945 ősztől rendszeresen adott hírt és sorakoztatott fel bizonyítékokat arra, hogy a feketézők miatt nem jut élelmiszer a dolgozók számára.¹³³ Letartóztatták a szentesi feketézők – mellesleg Fekete Mihály névre hallgató – „királyát”, aki lejárt engedéllyel Budapestre szállította az élelmiszert – adta hírül 1945 márciusában a *Magyar Alföld*.¹³⁴ A *Szabad Magyarország* főcímként megfogalmazott kérdésére – „Miért nincs burgonya és zsiradék a dolgozók részére?” – határozott választ adott: a „közvetítő kereskedelem szabotál”.¹³⁵ A lap beszámolt a Terményhivatal vezetőjének, vitéz Udvarházy Lajosnak az üzelmeiről is, aki a tudósítás szerint a gazdák által beszolgáltatott terményt adta el. „Villát, ékszt, sokmillió takarékbetétet szerzett a dolgozók elől elfeketézett élelmiszerekkel” – adta hírül a cikk alcíme.¹³⁶

A tüntetők sok helyen úgy vélhették, hogy a látszólagos bőség, a készletek és a felhalmozás gyanús és bűnös tevékenységekből

származik, az emberektől jogtalanul elvett javakra épül. 1945 októberében a Békés Megyei Rendőrfőkapitányság minden kerületi parancsnokot utasított, hogy kobozza el a feketepiaci vagy csempészárut, rendszeresen ellenőrizze a malmokat, a pékségeket és a kereskedők raktárait, illetve hogy keményen lépjen föl a közvagyon megdézsmálói ellen.¹³⁷ A szegvári rendőrség is rendszeresen kobzott el élelmet illegális felhalmozás vádjával a községben. 1945 őszén a Nemzeti Bizottság utasította a község rendőrségét, hogy lépjen fel keményebben a feketepiac ellen, a községi önkormányzat figyelmét pedig arra hívta föl, hogy vezesse rendszeresen az elkobozott élelmiszerek könyvelését.¹³⁸ Ezeket a rendelkezéseket a községi tanács lényegében már a Szegvár körüli harcok elültével, 1945 februárjában meghozta.¹³⁹

1946 tavaszán, Szegváron nem volt nehéz Kleinnét azonosítani egy olyan csoporttal, amely morális, sőt büntetőjogi értelemben is bűnös tevékenységet folytat. Az asszony – saját beszámolója szerint – nem egyedül volt otthonában, amikor a támadás érte. Unokáján kívül lánya, asszonynevén Berend Józsefné is ott tartózkodott.¹⁴⁰ A férj, Berend József, Kleinné veje, a Klein család régebbi üzlettársaként volt ismert. Ezt az üzleti kapcsolatot azonban 1946 tavaszán már a gyanakvás légköre vette körül. Ahogyan a helyi rendőri megbízott jelentésében hangsúlyozta: „[Kleinné] veje, Berend József és fia, Klein László gyors úton nagy vagyont harácsolnak össze.”¹⁴¹ Az egyik helyi lakos, Zsibók András a Nemzeti Bizottság 1946. január 28-ai ülésén arról tett panaszt, hogy Kleinné nem a szokásos öt tojásért cseréli az üres gázpalackokat, hanem vagy 5 kg burgonyaért vagy 2 kg lisztért vagy éppen 1,5 kg szárnyasért. A Nemzeti Bizottság arra utasította a helyi rendőrpárancsnokot, hogy határozottan vizsgálódjon az ehhez hasonló esetekben.¹⁴²

1946 elején sokan érezték úgy, hogy az igazságtalan felhalmozásból eredő nélkülözés egy jól behatárolható társadalmi csoport, a munkából élők osztályrésze. Néhány szegvári lakos 1946. február végén annak a véleményének adott hangot, hogy Kleinné feketéző-

ként megismert veje, a zsírral üzérkedő Berend József „egész Szegvár dolgozó társadalmának kárára van”.¹⁴³ A magukat a spekulánsok áldozatainak tartó tüntetők nem feltétlenül nincstelenek, ellenben testi munkából élnek, dolgozók – hangsúlyozták a község lakói. „Nem tűrhetjük, hogy Berend József és mások elrabolják az igazi dolgozóktól azt, amit megérdemelnek.”¹⁴⁴ A helyi sajtó a munkások igazságtalan szenvedéseit helyezte az élelmezés nehézségeiről szóló beszámolók központjába: „Munkások, akik az ország gazdasági újjáépítésének ebben a fontos gócpontjában mindennap kemény és megfeszített munkával teljesítik feladatukat, nem tudják megkapni a legszükségesebb élelmiszercikkeket sem, és így igen sokszor éhesen kénytelen a munkapadok mellé állni.”¹⁴⁵

A nem dolgozók – akikről úgy vélték, hogy megfosztják a dolgozókat a nekik járó javaktól – láthatóan dúskáltak. A mindsenti tüntetést szervező szakszervezetek felhívásukban hangsúlyozták: „Ebben az országban az ország újjáépítői, a dolgozók nyomorognak, ugyanakkor a feketézők és szabotálók a legszemérmetlenebbül hasznot húznak a dolgozók erőfeszítéséből és nyomorúságából.”¹⁴⁶ A Szentesi Nemzeti Bizottság véleménye szerint a nem dolgozó, feketéző rétegek kényelmes körülmények között, „különösen Budapesten, jól fűtött és élelemmel ellátott” mulatókban és eszpresszóknak töltik idejüket.¹⁴⁷ A baloldali sajtó és a szónokok világos útmutatót adtak a feketézők felismeréséhez, és egyértelmű jegyekkel azonosították is őket. A spekulánst nem nehéz megtalálni: „Mindenütt ott találhatók, ahol a legdrágább ingyencsúcsok között lehet dőzsölni.”¹⁴⁸

A testi munkát nem végzőket döntően a jólét jelei teszik felismerhetővé – árulták el a lapok. „Maguknak munkátlan és gondtalan jólétet biztosítsanak, aranyat és fontot harácsolnak maguknak.”¹⁴⁹ Elsősorban a látható vagyon és gazdagság azonosíthatja azt, aki nem dolgozik. „A legszükségesebbeket nélkülöző dolgozó milliók keze ökölbe szorul, ha a dologtalanul milliókat kereső, fényben, pompában dőzsölő ezrekre gondolnak” – rajzolta meg a társadalmi polarizáció képét a *Szabad Magyarország*.¹⁵⁰ Habár a pénz nem mindig

látszik, van, amit a vagyonos sem tud elrejtteni. Az urakat könnyű felismerni az utcán – nyugtatta meg olvasóit a Nemzeti Parasztpárt észak-magyarországi lapja –, ők ugyanis jellemzően feltűnő ruhákban járnak, példának okáért hímzett szvetterben. Az újságíró maga is felfigyelt egy nőre a miskolci főutcán, akinek kottamintás hímzés volt a szvetterén. „Mégis felhaborító, hogy amikor a munkásság és a parasztság fiataljai látástól vakulásig gürcölnek az újjáépítés érdekében, addig ők újjászépítik magukat!” A külső megjelenés, az esztétikai minőség morális és politikai tartalomról árulkodott a *Miskolci Szabad Szó* szerzője számára.¹⁵¹

A bőséget elsősorban a rendőrség beavatkozásai tették látványosan és kézzelfoghatóan tényyszerűvé. A miskolci kommunista napilap két héttel a lincselés előtt tudósított a Szűcs Endre zugvalutázó lakásán történt rendőrségi kutatásról, amelynek során különböző áruk, dollár és cérnakészlet került elő.¹⁵² Az ugyancsak júliusban le tartóztatott Eckstein Dezső mészárosnál, aki feketén árulta a húst, nagy mennyiségű aranyat és valutát találtak – árulta el olvasóinak a *Miskolci Hírlap*.¹⁵³ A szegvári Berend József esetében „a rendőrség 27 kg zsírt és szalonnát foglalt le tőle, melyet engedély nélkül szállított”. Löbl Károlynénál a tüntetők 100 kg szöget, 63 kg zsírt, valamint kétzsáknyi szalonnát és sonkát fedeztek föl.¹⁵⁴ A hírek nem feledkeztek meg az apácák feltételezett titkos élelemraktáráról sem. A tüntetés másnapján megjelent helyi lapok szerint a szegváriak „két hízó, nyolc süldőt, egy anyakocát, hízott kacsákat, libákat, bőrt, négy zsák lisztet, cukrot, csokoládét, mézet és szaloncukrot” találtak a menhelyen.¹⁵⁵ (A tanács már 1945 nyarán is kibontatta a zárda régi épületének falát, ahonnan ruhaneműket és használati tárgyakat vett a község leltárába.¹⁵⁶) A Kunmadarason megvert egyik áldozatnál „a konyhában, a fürdőkádban nagyobb mennyiségű szalonnát, sertéshúst, kolbászt és zsírt talált” a betörő tömeg.¹⁵⁷

Az elfogyasztott vagy tulajdonolt étel fajtája említésre méltó, fontos társadalmi és kulturális jelentést közlő tény lett. „Jól emlékszem, hogy krumpliceves volt gerslivel” – magyarázta el az egyik diósgyőri

tüntető az eseményeket, helyet szorítva köztük a július 30-ai munkáskonyhán felszolgált ebéd leírásának.¹⁵⁸ Az újjáépítésen dolgozó munkások étrendje, amely elsősorban a hiányt tette láthatóvá, 1945 eleje óta a sajtó egyik kedvelt témája volt. Az észak-magyarországi kommunista napilap 1945 júniusában közölt riportjában Takács Gyula ács és üzemi bizottsági tag mesélt napi étrendjéről, amely a reggeli cukor nélküli feketekávéból és egy szelet kenyérből, illetve az ebédre fogyasztott „olajos paprikáskrumpliból” állt. Horváth Gusztáv a C-gyárból szintén az üzem rossz élelmezési viszonyaira panaszkodott: „pár falat kenyér” reggelire, délben „zöldségleves, főzelék”. „Van egy kis szalonna otthon” – tette azért hozzá.¹⁵⁹

A paprikás krumpli más körülmények között lehetett a jó életminőség jele is éppenséggel. „Lencseleves, paprikás krumpli” – számolt be a *Szabad Magyarország* riportere az internálótáborban vélelmezetten henyélő, dologtalan feketézők étrendjéről. „A legjobb vendéglőnek sem lehet kifogása a minőségre, mennyiségre több, mint elegendő, még marad is” – hangsúlyozta a lap.¹⁶⁰ Földi javakkal, különösen élelmezési cikkekkkel bírni azonban nem volt ártatlan dolog. A bőség, a jó ellátás, a jó ételek a bünt és az ebből adódó veszélyforrást tették azonosíthatóvá a nélkülöző munkások számára. 1946. július utolsó napjai Miskolcon a társadalmi törésvonalakat tették hirtelen kézzelfoghatóvá. „Maga sem tudja, de mikor hallotta, hogy ezek a lisztet elfeketézték, s eszébe jutott, hogy nekem otthon nincsen liszt, elfogta az indulat” – mesélte el a július 30-ai miskolci tüntetéshez csatlakozó férje tettét egy diósgyőri asszony.¹⁶¹ A lincselésben részt vevők elbeszéléseiben gyakori, visszatérő mozzanat volt az ütleget malomtulajdonos zsákjából kiboruló szalonna és cukor képe.¹⁶² Az elérhetetlen bőséget váratlanul és hirtelen feltáró véletlen a lincseléshez vezető kulcsjelenet lett a résztvevők történeteiben: „Amikor a munkások Rejtő zsákjának a tartalmát meglátták, rájuk rohantak, és agyonverték őket.”¹⁶³

A miskolci, a szegedi kendergyári vagy az 1945. októberi szentesi tüntetés áldozatait leginkább jól érzékelhető életmódbeli

jellemzőik alapján ismerték fel mint a munkások azonosítható ellenségeit. A Flórián több évtizeden keresztül Miskolc egyik legismertebb malma volt, és igen fontos szerepet játszott a város lisztellátásában. Az üzem 1865 óta megszakítás nélkül működött. 1919 novemberében városi kezelésbe vették, mivel a tulajdonosnak, Buchhalter Ignácnak nem volt kifizetendő tovább üzemeltetnie.¹⁶⁴ 1922-ben már az 1946 nyarán megvert Rejtő apja, Rothmann Mór volt a tulajdonos.¹⁶⁵ A Flórián 1936 tavaszán új gépeket tudott rendelni, amelyekkel az év augusztusában teljesen felújította a malom berendezését. „A meglepően szép malomgépek mindegyike egy-egy kiállítási darab” – ámuldozott a korabeli szakmai közönség.¹⁶⁶ A helyi lapok ekkor már arról cikkeztek, hogy a Flórián országos hírű malom lett, amely európai díjat is nyert gépei színvonalával, termékei megbízhatóságával és átvételi áraival is állja a versenyt a nagy fővárosi malmokkal.¹⁶⁷

Rejtő családja Miskolc gazdasági elitjéhez tartozott. Apja, Rothmann Mór nem csupán a malom tulajdonosa volt, de rendelkezett molnáripari és lisztkereskedői engedéllyel, egy lakással és egy házzal Miskolcon, illetve birtokosa volt hat hold szőlőnek a tokaji borvidéken, Tolcsván.¹⁶⁸ A Rothmann családnak még saját gépkocsija is volt, amellyel Rejtő Sándor 1935-ben nagy port kavart, címlapra kerülő balesetet szenvedett. „Rejtő (Rottmann) [sic!] Sándor, a Flórián-malom tulajdonosának a fia autójával 100 kilométeres sebességgel nekirohant egy országúti fának.”¹⁶⁹ Jungreis Ernő szintén a család tagja, Rejtő unokatestvére volt. Jungreis maga is jómódú volt, a háború előtt apjával közösen 600 holdon gazdálkodott a Miskolchoz közeli Ládbesenyőn.¹⁷⁰ Hagyatéki leltára szerint jelentős mennyiségű, jó minőségű bútor (köztük a középosztálybeli jómódú otthonok jellemzői: vitrin, „úriszoba garnitúra” és perzsaszőnyegek) tulajdonosa volt, amelyek 1946-ban összesen 4550 forintot értek.¹⁷¹ (Ebben az évben az átlagos havi szakmunkásbér 132 forint, a magánalkalmazotti 348 forint volt.) A lincselés utáni halottszemle jegyzőkönyve szerint Jungreis magán viselt érték-

tárgyai között volt egy vékony aranylánc, azon egy kisebb arany-
nak látszó érme.¹⁷²

Az 1946-ban 32 éves szegedi Strasser Gyula nem volt a háború előtti rend politikailag elkötelezett híve. A háború után az SZDP-bé belépő Strassert 1941-ben elmarasztalta a rendőrség egy Magyarországgal szembeni „német expanziós törekvéseket ábrázoló térkép terjesztése” miatt.¹⁷³ A Közgazdasági Egyetemet végzett Strasser 1940-ig a budapesti Hermes Bankban, majd a Szegedi Kenderfonógyárban dolgozott vállalati tisztviselőként.¹⁷⁴ Az 1946-ban 42 éves Weil Frigyes Ausztriában született, és 1927 óta állt a kenderfonógyár alkalmazásában.¹⁷⁵ Anyagi és kulturális háttere, valamint társadalmi kapcsolatai is jól láthatóan elválasztották az üzem dolgozóitól. A háború után szintén az SZDP tagságát választó Weil a Szegedi Regatta Egyesület, az Újszegedi Lawn Tenisz Club, valamint a Szegedi Lloyd Társulat tagja volt, a *Népszaván* és a *Szabad Szón* kívül a *Timest*, a *Berliner Illustrirte Zeitung*ot és a *Schweizer Illustriertét* járatta.¹⁷⁶ Krausz Pál és Artúr 1911-ben alapítottak Szentesen gőzmalmot és fűrésztelepet. A cég alkalmazottainak száma a háború előtt 40 és 60 közt mozgott. A Krausz testvérek 1927-ben az akkor legmodernebbnek számító berendezésekkel újították föl a malmukat. Pál a város legnagyobb adófizetői közé tartozott, fia, György – aki apja halála után, 1941-ben átvette a malmot – Svájcban tanult kereskedelmi iskolában, két lánytestvére pedig a patinás fővárosi Förstner Leánynevelő Intézet növendéke volt.¹⁷⁷

Ilyen körülmények között a nélkülözésből és szegénységből, illetve a felhalmozásból, jólétből és jólátpláltságból adódó testi jegyek nem maradtak többé ártatlan, esetleges egyéni jellemzők: „A sétálgatók, sugdolózók [...] dagadtra szívják magukat a dolgozók nyomorán, zsírján és vérén keresztül kiszipolyozott értékekkel.”¹⁷⁸ Ebben a politikai nyelvben a kövér test több volt, mint metaforikus kép: „Ennek az országnak dolgozói előtt százszorosan gyűlölt minden darab elegáns ruha, minden hízóttabb test, minden jobb élet, minden egyes, a dolgozók verejtékén meghízott here.”¹⁷⁹

„Ekkor én közel kerülve láttam, hogy egy kövér férfi” – emlékezett a pillanatra a verekedést közlelő figyelő egyik résztvevő, amikor észrevette Rejtőt.¹⁸⁰ Az egyik tünető a következőképpen emlékezett a két malomtulajdonossal való találkozásra: „A kövérebb ember egy batyut vitt a hátán és egy táblát, melyre a következő volt írva: Halál a forintrontókra!”¹⁸¹ A lincselésben részt vevő egyik vádlott a bántalmazókhoz való csatlakozását magyarázó történetét így kezdte: a téren egy „kövér, hátizsákos férfi feküdt”.¹⁸² Egy másik vádlott szerint az erőszak akkor szabadult el, amikor egy „feketeruhás egyén” táblával fejbe ütötte a „kövérebbik egyént”.¹⁸³ Az egyik kihallgatott elbeszélése szerint, amikor a rendőrök megérkeztek a Búza térre, ő azt látta, hogy „a kövérebb férfi a földön fekszik”.¹⁸⁴ Egy másik tünető emlékeiben az hagyott mély nyomot, amikor látta, hogyan emelkedik „egy ököl a kövérebbik feketéző felé”.¹⁸⁵ A térre késve érkező tünetőnek is az szűrt szemet, hogy „egy kövéres férfi fekszik a kocsin”.¹⁸⁶ 1946. március 4-én tünetők megtámadták a Szegvári Kendergyár ügyintézőjét.¹⁸⁷ Az egyik támadó rendőrségi kihallgatása során úgy emlékezett, hogy amikor odaért a helyszínre, társai már elkezdtek ütni a gyár vezetőjét, „egy magas, kövér embert”.¹⁸⁸

„Jól táplált” – állapította meg Rejtőről a fővárosban öt később kezelő orvos is.¹⁸⁹ Jungreisről, a Búza téren holtan maradt másik malomtulajdonosról a törvényszéki orvosok szintén azt jegyezheték föl, hogy „jól táplált, mellkasa domborad, hasa kissé puffadt”.¹⁹⁰ „[Az] elhalt egyébként kissé túltáplált, de egészséges szervezetű férfi volt” – állapították meg az orvos szakértők a Miskolcon agyonvert egyik rendőrtiszt halottszemléje után.¹⁹¹ A 167 cm magas, meglincselt rendőrtiszt a törvényszéki jelentés szerint „kifejezetten jól táplált és jól fejlett, mellkasa hatalmasan domborasan [sic!] fejlett, hasa puffadt”.¹⁹² Az orvos szakértők megjegyzésre méltónak találták azt is, hogy a „bőr alatti zsírszövet kifejezetten vastag”.¹⁹³ Az orvosi látélet szerint a három kunmadarasi halálos áldozat egyike is feltűnően jól táplált volt.¹⁹⁴ Nem egyszerűen az történt tehát, hogy a résztve-

vők a testre vonatkozó képekben fejezték ki, írták le és jelenítették meg a társadalommal kapcsolatos nézeteiket, vagy hogy a „kövérség” képzetével ábrázolták jelképesen a jóléttel kapcsolatos ellenérzéseiket. Valójában maga a test, a fizikai tulajdonságok és a külső testi adottságok tették kézzelfoghatóvá és megérthetővé a társadalmi különbségeket. A testi megjelenés ugyanis társadalmi helyzetet tett felismerhetővé, és a társadalomban elfoglalt hely pontos azonosítását ígérte. „Gazdag hízik, szegény fázik” – summázták a két háború közti munkásszólások. „Az uraknak nagy hasuk van, / Sok gyáruk és jó földjük van, / Nem dolgoztak soha érte” – énekelték már 1918-ban az egyre elégedetlenebbé váló munkások.¹⁹⁵ A dolgozó testet fenyegető veszélyforrás felismeréséhez testi különbségek azonosításán keresztül vezetett az út.

Az 1945 utáni kollektív erőszak résztvevői számára az identitás végső soron fizikai, testi tulajdonságok összessége volt.¹⁹⁶ Az ipari és földmunkások szemében a morális, személyes és társadalmi helyzetet is külső jegyek határozták meg. A munkások testekben gondolkodtak: a társadalomra vonatkozó tudást testek segítségével tették érthetővé, ezt a tudást pedig külső, testi tulajdonságokra fordították le.¹⁹⁷ A munkából adódó, testen érzékelhető tulajdonságokra építő társadalmi osztályozás hagyományos nyelve a kosz és a (középosztályi vagy paraszti szemléletől függően rossz vagy jó) szag, illetve a munkától való távolmaradást jelző testi tisztaság közti különbségtétel.¹⁹⁸ A társadalmi különbségtétel és az osztályozás szándéka a testhez való modern viszonyban is megjelenik. A test tudatos alakítása, az ízlés és az öltözködés a társadalmi pozíció szerinti elkülönülés fontos eleme a modern, iparosodott társadalmakban is.¹⁹⁹ A szegvári földmunkások, kubikosok és kendergyári dolgozók, a békéscsabai, ózdi és szegedi gyári munkások számára azonban a test és a társadalmi identitás közti viszony valamiképp mégiscsak fordított volt. A háború utáni kollektív cselekvés során nem az egyén által választott vagy társadalmi mechanizmusok során kijelölt, belsővé tett identitás külső jegyekben való kifejezése zajlott. Éppen ellenke-

zöleg: a test, a külső, fizikai tulajdonságok döntötték el, rögzítették és írták elő az egyén helyét a társadalmi osztályozás rendszerében.

Az 1946. tavaszi és nyári tüntetések résztvevői számára az erőszak olyan elérhető eszköz volt, amely a testek közti különbségtétel és a társadalmi osztályozás érvényének fenntartását szolgálta. Az erőszakos tüntetések segítségével – szándékaik szerint – biztosíthatták a fizikai munkát végző, dolgozó testek jogát és lehetőségét a gazdaság és politika olyan alapvető kérdéseinek meghatározásában, mint a társadalmi részvétel vagy a javak elosztása. A tüntetések a munkavégzés kikényszerítését, a munkát végzők közösségének megteremtését célozták, így egyúttal elvárásokat fogalmaztak meg az állammal szemben is. Egy hónappal a tüntetést megelőzően az egyik békéscsabai szakszervezet munkásai az alábbi nyilatkozatot fogalmazták meg a számukra gondot jelentő köztisztviselők elbocsátása érdekében. „A munkásság teljes tudatában van annak, hogy komoly munkával és teljes odaadással kell dolgoznia, hogy a múlt rendszer által felidézett háborús pusztításokat felépítse, de ahhoz az is szükséges, hogy a közigazgatásban dolgozó szellemi munkásság is ugyanolyan komoly munkát végezzen. A jelenlegi közigazgatásban még mindig sok az olyan elem, aki azt a komoly munkát szabotálni igyekszik, tehát ezeknek az elemeknek az eltávolítását követeljük.”²⁰⁰ Az erőszakos tüntetések célja a munka államának kikényszerítése volt.

Az 1945 utáni tömegmegmozdulások a politikai részvétel olyan sajátos formáit jelentették, ahol a résztvevők kifejezhették a közügyeket érintő álláspontjukat, és úgy érezték, kikényszeríthetik ezek érvényesítését. A rituális erőszakot a politikai részvétel sajátos eszközeként mozgósító magyar munkások aligha voltak különlegesek. Az elfogyasztott és birtokolt étel, a testi tulajdonságok, az érzelmi ítélkezés és a rituális kollektív erőszak egytől egyig visszatérő elemei voltak a munkásközösségek társadalmi osztályozást és rendet megalkotó gyakorlatainak a 19. században megszülető ipari Angliában, Észak-Amerikában és Németországban is.²⁰¹ Az elitek által kialakított és uralt, egyéni, írásos és intézményesített cselekvésen

alapuló, politikaként kisajátított kultúrából kizárt²⁰² munkások számára a rituális, szóbeli és kollektív részvételi formákhoz kapcsolódó erőszak olyan elérhető és mozgósítható erőforrásként²⁰³ jelent meg, amelynek alkalmazását sajátos célszerűség és időhöz kötöttség szabályozta. Az 1945 utáni magyarországi tüntetők szemében ez a rituális erőszak, mint a testre irányuló fizikai aktus,²⁰⁴ olyan helyénvaló eszköznek tűnt, amelynek segítségével a dolgozó testeket fenyegető veszélyforrás elháríthatónak, a kívánatos politikai rend pedig kikényszeríthetőnek látszott.

IO.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány egyik első rendelkezése, az 1945. február 22-én – egy hónappal a fegyverszünet megkötése után és három héttel a földreformrendelet kiadása előtt – megjelent közéletelmzési rendelet megkülönböztette a „testi munkás” és a „nehéz testi munkás” kategóriáját, és számukra az átlagosnál magasabb kenyérfejadagot állapított meg.²⁰⁵ A novemberi választások után hivatalba lépő új, állandó kormány 1945. december 11-ei rendelete megerősítette a korábbi rendelkezés érvényét, miközben ki is bővítette azt a nehéz testi munkások csoportjainak tételes felsorolásával.²⁰⁶ Az 1945-öt követően kialakuló kormányzati gyakorlat jelentős mértékben a testek közti különbségtételre épült. Ez a fajta gyakorlat nem jelentett lényeges újdonságot, hiszen sok szempontból egyszerűen fenntartotta a háború alatt bevezetett fejadagok és élelmiszerjegyek intézményét. A második világháború alatti intézkedések ugyanakkor nagyban építettek az előző háború hasonló rendelkezéseire. Az az elképzelés, hogy különböző munkát végző emberek – és így különböző testek – eltérő jellegű és mennyiségű táplálékra jogosultak, az 1914-ben bevezetett hadigazdálkodások eredménye volt, amelyet a Tanácsköztársaság kormánya igyekezett később intézményesíteni is.²⁰⁷ A központosított elosztás és adagolás

háborús elveit a 19. század végi táplálkozástudomány alkotta meg, amely aprólékosan kiszámította és elemezte a munkavégzés típusaihoz szükséges energiabevitelt.²⁰⁸ A második világháborút követően azonban – legalábbis Magyarországon bizonyosan – a testek közti különbségtétel szoros viszonyba került az állam identitásával. Az új magyar kormány céljait láthatóan a testi munkavégzéshez való viszony fogalmaiban határozta meg. „Valamilyen munkahelyet mindenkinek választania kell” – jelentette ki Tildy Zoltán miniszterelnök 1946. január elején, Szegeden tartott programbeszédében.²⁰⁹

A magyar kormányt nem valamifajta elvont morálitás vezette, amikor a munkavégzést állította politikájának középpontjába. A második világháború utáni politikát az újjáépítés programja határozta meg, amelynek elsőrendű célja a termelés beindítása és a gazdaság talpra állítása volt. A kormány és a közigazgatás feladata azonban nem volt egyszerű. A termelőeszközök, gépek és igásállatok nagy részét a visszavonuló német csapatok magukkal vitték, vagy megsemmisültek a harcok során. A közlekedési eszközök, vasutak, közutak, hidak jórészt romokban heverték, és használhatatlanok voltak. Az országban lényegében nem volt sem tőke, sem hitel.²¹⁰ A gazdaságért felelős hatóságok rendelkezésére alig állt a fizikai munkán kívül egyéb erőforrás. Ugyanakkor ezt sem volt egyszerű előteremteni: a kormányzatnak, legalábbis 1946-ig, krónikus munkaerőhiánnyal kellett szembenéznie.²¹¹ Az újjáépítés politikája számára nélkülözhetetlen volt, hogy megteremtse a munkavégzés anyagi és intézményi feltételeit, illetve hogy növelje a bevonható munkaerő mennyiségét. „Több kézierő kell” és „több munkaalkalom” – fogalmazta meg a földreform jelentőségét az FKgP részéről dr. Rényi Andor.²¹² Nagy Imre földművelésügyi miniszter 1945 februárjában a magyar parasztságnak szánt programjában általános érvénnyel állapította meg, hogy „a magyar újjászületés egyetlen feltétele a munka”.²¹³

Ilyen körülmények között a kormányzatnak és intézményeinek aligha volt más lehetőségük, mint hogy különbséget tegyenek test és test között. Az újjáépítés politikai programjának szempont-

jából léteztek hasznos és szükséges testek, amelyek munkavégzésre alkalmasak voltak. „Munka és munka között van különbség, jelenleg csak társadalmilag hasznos munka fogadható el munkának” – okította olvasóit a szentesi *Magyar Alföld*.²¹⁴ Az újjáépítés testhez kötött politikája a társadalomból kiemelte és létrehozta a privilegiált testek csoportját. „Ami kevesünk van, azt elsősorban a dolgozókhöz kell juttatni” – szögezte le Tildy Zoltán 1945 decemberében. A miniszterelnök azt is hozzátette: a kormány gondoskodik arról, hogy a valutázókat, spekulánsokat és feketézőket kizárják a közellátásból.²¹⁵ A kormány decemberi rendelete értelmében nem részesülhetett közellátásból az a 18–60 éves férfi vagy 18–40 éves nő, aki munkaképes, ám a társadalom szempontjából hasznos foglalkozást nem űz.²¹⁶

A helyi hatóságok, illetve az üzemi vezetők igyekeztek mindent megtenni, hogy – legalábbis az általános nyomorhoz képest – kivételezett helyzetbe hozzák a testi munkát végzőket. Poprádi Pál, akkor még az MKP képviselője, már 1945 tavaszán kifejtette a diósgyőri bizalmi testület egyik ülésén, hogy „addig, amíg a munkáságnak nem telik sonkára és tortára, másoknak se jusson. A fonott kalácsok lisztjét a mi korpás, fekete kenyereinkbe kell belekeverni. Ebben az országban a magyar proletárság és parasztság szenvedett a legtöbbet, tehát most neki kell különleges elbánásban részesülnie.”²¹⁷ Párttársa, Fekete Mihály az újgyőri MKP-nagygyűlésen népesebb hallgatóságnak ismételte el az üzenetet. Álláspontja szerint a döntő pontokon dolgozó munkásságot kell elsősorban ellátni, ezért elő kell teremteni az élelmiszert és a ruházatot az újjáépítésben részt vevők számára, a naplopókat és spekulánsokat pedig ki kell zárni a közellátásból. „Nem tűrhető az, hogy a döntő ipari pontokon éhesen, rongyosan dolgozzanak, amíg mások munkátlanul, jól tápláltan sétáljanak” – fogalmazott.²¹⁸

Az 1945 utáni politikai nyilvánosság legfontosabb állítása alighanem az volt, hogy az új társadalomban a fizikai munkát végzőkre kiemelt szerep vár. Ez az új világ a munkára épül majd, és

mindenkinek dolgoznia kell – fejtette ki Gyuska János megyei MKP-titkár és Kurunczi Péter, a város Nemzeti Bizottságának szociáldemokrata elnöke közösen a békéscsabai üzemekben.²¹⁹ A különböző gyűléseken részt vevő munkások rendszeresen hallhatták, hogy a háború utáni újjáépítés és az új társadalom felépítése is az ő kétkezi munkájukon alapszik. Ahogy Dukász Imre békéscsabai MKP-szónok fogalmazott: „Önök képezik a káderét a munka nagy hadseregében.”²²⁰

Hasonló elemekre épült a munkásokat megcélzó politikai kultúra az Alföld mezőgazdasági jellegű területein is. A munkások nélkül Magyarország felépítése elképzelhetetlen – hangsúlyozta Erdei Mihály szentesi szakszervezeti vezető 1945. január végén, a városi színházteremben tartott népgyűlésen.²²¹ A *Magyar Alföld* 1945. május végén vezércikkben szögezte le, hogy a munka a társadalmi együttműködés alapja, és megfeszített munka nélkül nem lehet újjáépíteni az országot. Mezőgazdasági igaerő és szerszámok híján ezt a munkát kézi erővel kell végrehajtani – hangsúlyozta az írás.²²² Kossa István 1945 májusában, egy miskolci szakszervezeti gyűlésen hasonlóan, ám némileg patetikusabb stílusban fogalmazta meg ugyanezt: „A magyar dolgozók csodálatos őszereje az ország újjáépítésének egyedüli alapja.”²²³

Habár az újjáépítés gazdasági szükségletei hozták magukkal, a testek közti különbségtétel fontos következményekkel járt a politikai cselekvés mibenlétének meghatározása során. Az újjáépítés politikája ugyanis szoros, mintegy intim viszonyt teremtett az állam és a dolgozó test között. A hazai kommunista vezetők 1944. október eleji javaslata, amelyet eredetileg a háború után elfogadandó párt-programhoz készítettek, az újjászülető magyar államot lényegében a munkát végzők nagy, intézményes szervezeteként határozta meg: „[Az állam] legelsősorban a munkásosztályra és a parasztságra, a magyar nép nagy többségét kitevő és szilárdan demokratikus két osztályára, de úgyszintén a magyar társadalom összes dolgozó rétegeire (kisiparosság, értelmiség stb.) kíván támaszkodni.”²²⁴ Nagy

Ferenc, aki Tildyt követte a miniszterelnöki poszton, egy brosúrában foglalta össze és népszerűsítette a kisgazdák politikáját. E dolgozatban Nagy a következőképpen fogalmazott az ország gazdasági életének újjászervezését irányító alapelvekről: „Mi az alapja a gazdasági élet újjászervezésének? Elsősorban a magyar nép munkaszeretete és áldozatvállalása, majd pedig a termelés alapját képező javak és eszközök okszerű felhasználása.”²²⁵

Nagy Ferenc programjában további követelményeket is meghatározott: „Vigyázni kell arra, hogy a magyar nép munkakészségét ezekben a szörnyű nehéz időkben semmiféle káros befolyás meg ne rontsa. Azután okosan kell felhasználni a termeléshez még rendelkezésre álló eszközöket. Tulajdonilag közelebb kell vinni a dolgozó embert az egyéb termelési tényezőkhöz. Így a dolgozó kisemberek tulajdonába kell adni a földet, és nagyobb befolyást kell biztosítani a munkásnak is a maga termelő területére. Meg kell teremteni a gazdasági demokráciát.”²²⁶ Az állam és a fizikai munkavégzés közti szoros kapcsolat szükségessé tette, hogy a kormányzat jogi, gazdasági és politikai védelemben részesítse a dolgozó testet. *Felelősségünk és kötelességünk* című cikkében, amelyben kifejtette, hogy az FKGP az építés pártja, Tildy Zoltán hangsúlyozta: különösen fontos minden dolgozó réteg szociális biztonságának megteremtése, hogy elkerülhetővé váljon a munkanélküliség, nélkülözés, éhezés és betegség „sötét réme”.²²⁷

Az újjáépítés testek közti különbségtételre alapuló gyakorlatai nyomán egy átfogó politikai cselekvési program körvonalai rajzolódtak ki. A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front 1944-ben napvilágot látott, lényegében a háború utáni magyar kormány hivatalos programjának tekinthető dokumentuma külön fejezetben foglalkozott a munkásbiztosítás kiterjesztésének és autonómiájának kérdésével, a segédek jogi védelmével, illetve a munkanélküliség megelőzésével és munkahelyek teremtésével. A dokumentum ezenkívül jelentős béremelést követelt, és szükségesnek tartotta a sztrájkjog biztosítását, a földreform minél előbbi végrehajtását, a nyolcórás munkana-

pot, a fizetett szabadságot, a női és gyermekmunka jogi védelmét, valamint a kollektív szerződések megkötését.²²⁸

Az újjáépítés és a testi munka közti szoros viszony következtében a politikát irányító személyeknek és intézményeknek nem igazán volt lehetőségük arra, hogy semlegesen forduljanak a fizikai munkát nem végzők felé. Nógrádi Sándor 1945. szeptemberi miskolci választási beszédében hangzott: „Aki ebben az országban termelőmunkát nem végez, az ne is egyék! (Nagy helyeslés.)”²²⁹ 1946 januárjában Tildy is világossá tette, hogy „azok, akik nem érnek rá dolgozni, mert pénzt keresnek, megtanulják a munka becsületét”. A miniszterelnök javaslata szerint mindazokat, akik nem akarnak dolgozni, ki kell zárni a kenyérellátásból és a boldogulás lehetőségeiből.²³⁰ A kormányprogram vezérelveit a Csongrád megyei baloldali sajtó közérthető népnyelvre fordította át: „A tömeg látja, hogy aki dolgozik, annak nincs, s aki nem dolgozik, annak van. S ebből a tömeg, gondolkodása révén, levonja a végső következtetést: mindenkinek dolgozni kell, s akkor mindenkinek kevesebb fog jutni a munkából és több a kenyérből. A tömeg nem fejelet követel, a tömeg azt követeli, hogy aki nem dolgozik, ne is egyék.”²³¹

A helyi politika nyelve villámgyorsan kettéosztotta a társadalmat: „Vannak, akik pusztá henyélésből élnek, eszik a mások által megtermelt kenyeret.”²³² Ez a nyelvezet ugyanakkor nem csupán a baloldali sajtó sajátja volt: hasonló stílus és képek jellemezték a feketepiacról érkező kiskgazdapárti lapokat is. A *Miskolci Hírlap* 1945 elején a fizikai és szellemi dolgozók panaszairól elmélkedve állapította meg, hogy azok „láthatóan feltűnő és értékes, alkotó és teremtő munkájuk után még a szerény mindennapi kenyeret is alig tudják megkeresni”. „Ezzel szemben áll ma egy másik társadalom – folytatta a szerző –, amelyik a világon semmit nem dolgozik, állása, foglalkozása, műhelye, még bejelentett lakása sincs, és vidáman gondtalanul él.”²³³

Ebben a világban két radikálisan különböző csoport létezett: a dolgozó és a nem dolgozó testek társadalmá, vagy amiképpen

a *Magyar Alföld* nemes egyszerűséggel megfogalmazta: „a dolgozók és henyék világa”.²³⁴ A szegedi MKP rókusai alapszervezete a dialektikus materializmusról szóló 1945 januárjában tartott előadásból elsősorban a tőke és a munka ellentétére és a tőkés rendszer „elmúlására” figyelt föl, illetve „a szocializmus igaz, megdönthetetlen, Marx által tudományosan megalapozott tanára, melynek fejlődését semmilyen erőszak, semmilyen dogma megállítani nem tudta”.²³⁵ A munkásokat kiszolgáltatott helyzetük megkülönbözteti és véglegesen elválasztja a kiváltságosok társadalmától – tanulhatták meg a szegedi párttagok. „A városban temérdek üzlet, tele az üvegfal mögött a legkedveltebb és leglenyűgözőbb árukkal. Kívülről rongyos, éhes proletár népség, akik nem tudják pénz hiányában az árut megvenni, az üvegfalat áttörni...”²³⁶

Aki nem végzett fizikai munkát, az egyben megtagadta a közösségvállalást a szenvedőkkel, és megtagadta a közösség által együttesen vállalt értékeket is: „A dolgozók kiveszik részüket a munkából, az ország újjáépítéséből, de ugyanakkor kiveszik részüket az infláció okozta minden gazdasági nehézségből, a teljes nincstelenséggel határos nyomorúságból is. A nagyok, a teherbíróbbak kivonják magukat a munka alól, de ugyanakkor a másik vonalon se teljesítik kötelességüket, lépten-nyomon csálnak” – fejtette ki az észak-magyarországi szociáldemokrata napilap.²³⁷ Baloldali publicisták szerint „a munkás verejtékes testtel és korgó gyomorral áll 8 órát”, a „paraszt kapával esik neki a földnek”, és „arca verejtékével próbálja előcsalni a kenyeret, valóra váltva a bibliai ígét”. „Az ország súlyos, válságos helyzetben van, s ezért a lakosság minden rétege verejtékkel és kínlódva, nélkülözve és küszködve dolgozik” – mondott ellentmondást nem tűrő módon ítéletet a társadalomról vezércikkében a *Szabad Magyarország*. A „testi és szellemi dolgozók viszik a harcot” – folytatta a lap –, mégis „vannak, akik nem vállalnak részt a nélkülözésből”.²³⁸ Ebből következően „a főbűnösök azok a feketézők, akik ott hagyták a műhelyek munkapadjait, ott hagyták az elárvult kereskedői pultok rőfös léceit, irodák könyvelé-

seit – nem is igyekeznek visszatérni –, és most mint vérszopó fenevadak szívják egy gyöngé ország élettestét.”²³⁹ Nem dolgozni tudatos, a társadalmi-közösségi érdekekről megfelelő választásnak tűnt. „Van egy rétege a társadalomnak, amely a becsületes munka helyett a könnyen élést, a lebzselést és a feketézést választotta” – írta a *Magyar Alföld* 1945 júniusában.²⁴⁰ A fizikai munkához való viszonynak ebben a közegben közvetlen politikai jelentősége lett. „A magyar demokráciának nem kufárokra, feketézőkre van szüksége, hanem építő, teremtő munkáskezerekre” – fogalmazott a lap.²⁴¹ Akik nem vesznek részt a fizikai munkában – folytatta a szerző –, azok terhet jelentenek a munkát végzők számára, haszontalanok, és hátráltatják az újjáépítés sikerét. „Nehezen számíthat az újjáépítés műve azokra, akik délelőtt ágyban lebzselnek, délután kártyacsatákat vívnak, éjjel pedig »szerző« utakra sompolyognak.”²⁴²

Nem dolgozni politikai elkötelezettségnek is látszott. Az SZDP észak-magyarországi lapja úgy fogalmazott, hogy van „egy réteg, amely szalonképes rablásból él, szórja a milliókat, házi murikon pezsgőzik, dorbézol. [...] A dorbézolás semmiképpen nem magánügy. Tisztességes munkából senki sem tud ma annyi pénzt keresni, hogy tivornyákra teljék.”²⁴³ „Aki ma nem dolgozik, aki munkájával nem járul hozzá romokban heverő szerencsétlen hazánk újjáépítéséhez, az ellensége a magyar nép közös ügyének, a demokráciának, és ne számítson arra, hogy a földreform során földhöz jusson” – jelentette ki Nagy Imre 1945 eleji beszédében.²⁴⁴ Az újjáépítést irányító kormányzás szemében a fizikai munkát nem végzők szükségyszerűen váltak a demokrácia ellenségeivé. Különösen a szociáldemokrata és a kommunista sajtó szemszögéből nézve messze nem volt véletlen, hogy a feketepiac a szegényeket és a munkabérből élőket sújtotta.²⁴⁵

Ez a politikai kultúra a feketepiac szereplőiben lényegében a háború előtti uralkodó osztály jellegzetes alakjait vélte felismerni. 1946 elején a helyi sajtó rendszerint a bulvár eszközeivel élve, sze-

mélyes és sikamlós részletek sorát felvonultatva mutatta be a feketepiac mögött meghúzódó társadalmi hálózatot. A *Magyar Alföld* 1946. január elején kapta tollvégre a Stühmer csokoládégyár igazgatóját, Gragger Eduárdot, aki a lap szerint dollárért árulta a gyár cukorkészletét, legjobb vevője pedig Dezseffy [sic!] Aurélné grófné volt.²⁴⁶ A *Viharsarok* cikkírója le is vonta a megfelelő következtetést: „Ha azt látjuk, hogy nem hajtják végre a kormány rendelkezéseit, ha a szabadkereskedelem leple alatt megbújt hiénák megdrágítják az árukat, ha a közlekedés megjavítását szolgáló, és általában a termelés munkáját szabotálják, a köztársaságot veszélyeztetik, a pénzt rontják, mindig arra kell gondolnunk, hogy ezek mögött a régi rendszer haszonélvezőit kell keresnünk.”²⁴⁷

Az újjáépítés gyakorlatai felől nézve a politikai cselekvés célja nem nagyon lehetett más, mint növelni a dolgozó és visszaszorítani a nem dolgozó testek számát. A tavaszi vetések minél hatékonyabb elvégzése érdekében a Csongrád megyei vezetés elindította a „Harc a vetésért” akciót, amelyről 1945. február közepén tartott ismeretterjesztő tájékoztatót Mikecz János, Csongrád megye közgyűlésének képviselője, aki a szentesi MKP-szervezet egyik vezetőjének is számított. Az akciót támogató *Magyar Alföld* arra szólított fel, hogy „igénybe kell venni a kézi munkaerőt, csatasorba állítani minden férfit és nőt, aki használni tudja a két kezét.”²⁴⁸

A helyi elitek erőfeszítései azonban nem kizárólag a hagyományosan testi munkát végző csoportok mozgósítását célozták meg. „Az öregebbek méhészkedjenek, kosarat fonjanak, gondozzák a beteg jószágot. A női munkaerőre is nagy feladatok várnak: Ahol férfihiány van, a szántás, vetés is az ő nyakukba szakad, amellet még baromfit kell nevelni, kendert termelni, gondoskodni szövőszékekről, általában fejleszteni a háziipart. A gyermekekkel meg kell kedveltetni az angoranyúl- és selyemhernyó-tenyésztést. Mindenki termeljen nemzetünk jövője érdekében” – hirdette meg Szkladán Ágoston, az MKP Észak-magyarországi Területi Titkárságának munkatársa a *Szabad Magyarországnak*.²⁴⁹

A munkaerő igénye a helyi hatóságok figyelmét gyorsan a még nem dolgozó testek felé fordította. A Szegvári Nemzeti Bizottság 1945. június 4-ei ülésén a Nemzeti Parasztpárt képviselője javasolta „a foglalkozás nélküli nővérek [Szociális Testvérek apácarend] robotra való kiírását”.²⁵⁰ A bizottság 1945. júliusában végül úgy döntött, hogy a helyi közmunkarendelet alapján felszólítja a Szociális Testvéreknél nem fizetéses alkalmazásban állókat: a községet nyolc napon belül hagyják el, „mert mindenfelé megy a romok eltakarítása, és dolgozókra van szükség”.²⁵¹ Békéscsaba város képviselő-testülete 1945. november 8-án határozott a helyi közmunkarendelet szövegéről. Ennek 10. paragrafusa – többek között – így fogalmazott: „Aki a reá bízott munkát rendesen, kellő szorgalommal nem végzi, vagy a közmunka alól bármily okkal jogtalanul kiszabadul, s azt meg sem váltja, elsősorban 5-30 napig terjedő időre helyi, ismétlődés esetén 1 hónaptól 6 hónapig terjedő időre vidéki ingyenes munkatáborba utalandó.”²⁵²

Sok helyi hatóság etnikailag is megkülönböztethetőnek vélte a munkát nem végző társadalmi csoportokat. 1945. októberében kötelezték a kitelepítésből kimaradt német nemzetiségű gazdákat földjeik megművelésére.²⁵³ A szentesi *Magyar Alföld* szerint ugyanis a „sváb községekben az elmenekült vagy internált volksbundisták földjét nem művelték meg az itthon maradottak, vagy az itt élők elhanyagolják földjük művelését”.²⁵⁴ A lap nem volt jobb véleménnyel a később mégis hazatérőkről sem. „Érdekes tünet az, hogy ezek a »visszaszivárgók« semmiféle munkát nem vállalnak, mert idejüket a sokkal jövedelmezőbb feketézésre és csempészkedésre fordítják” – így viszont a szántás-vetés munkáját, vagyis a jövő évi kenyeret veszélyeztetik.²⁵⁵ A Szendrői Nemzeti Bizottság 1946. áprilisában számolt be ózdi társszervének a faluban élő cigányokat érintő szociális segítség lépéseiről. „Minden 12 éven felüli cigány munkába köteles járni. Minden munkabíró cigány földet kap bérletbe, és a földet megművelni tartozik a jogazda [sic!] gondosságával.”²⁵⁶

A gazdasági szükségből következő, a dolgozó testet tömegesen megteremtő általános munkakötelezettség hamarosan átfogó társadalomátalakító vállalkozássá vált. Nagy Ferenc miniszterelnök számára a dolgozó test privilegizálása és védelme önmagában nem jelentett biztosítékot az újjáépítés programjának sikerére: „A termelési tényezőkkel való szigorú gazdálkodás azt is jelentheti, hogy akinek a munkaterületén a munkalehetősége megszűnt, olyan területen kell folytatni munkáját, melytől eddig távol volt s amelytől eddig hagyományok és társadalmi előítéletek választották el. Ez világosan azt jelenti, hogy testi munkát kell végezni sokaknak azok közül is, akik eddig csak a szellemi munka területén tevékenykedtek.”²⁵⁷ („Senki nem születik íróasztal mellé” – szögezte le a *Magyar Alföld*.²⁵⁸)

Az újjáépítés felelős kormányának el kellett érnie, hogy azok, akik még nem dolgoztak, dolgozókká váljanak. A dolgozó testet ki is kellett alakítani – pontosabban a nem dolgozó testet át kellett alakítani dolgozó testté. Ahogy az SZDP programja fogalmazott: meg kellett teremteni az „általános, tehát mindenkire kiterjedő munkakötelezettséget”.²⁵⁹ A földreformrendelet mellett az új kormány egyik legfontosabb első intézkedése éppen a közmunkarendelet és a munkakényszer bevezetése volt.²⁶⁰ Ezek a rendelkezések azt célozták, hogy a fizikai munkában részt nem vevő társadalmi csoportokat, a feketézőket, értelmiségieket és vagyonszokat – akik „önhibájukból rendszeresen munkát nem végeznek... (munkakerülők)” – beteretljék a munka világába. („Közmunkára a naplopókkal” – hirdették a diósgyőri munkások egy 1945. júliusi gyűlésen.²⁶¹) A közmunkára és romeltakarításra vezényelt, ott láthatólag serényen dolgozó feketeárusok a korabeli filmhíradókban is felbukkantak.²⁶² A politikai elit hamarosan felfedezte a cigányok problémáját (a „cigány problémát”) is, amit a munkátlanúság világába való belesüppedésük következményének tekintett, és amelyet a romák rendszeres fizikai munkába való bevonása útján vélt lehetségesnek felszámolni.²⁶³

Az 1945 utáni politikai elit az újjáépítés feladatát többek között a munkátlanság világába való nagyszabású beavatkozásként, illetve az ellene való általános támadásként látta. A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front programját eredetileg a Magyar Kommunista Párt politikusai fogalmazták meg, még 1944 őszén Moszkvában, az emigráns vezetők legbefolyásosabb csoportjának menedékhelyén.²⁶⁴ A hazai illegális kommunista vezetők ettől függetlenül is készítették a jövő magyar államára vonatkozó tervezeteket. Ezek attól tartottak, hogy vannak olyan társadalmi csoportok, amelyek a munkavégzést veszélyeztetik, ezért a dolgozó test védelme szükségessé teszi tevékenységük korlátozását és visszaszorítását. „A népköztársaság gazdasági politikája nem irányul a tőke kizárására. De alkotmányába iktatja a munka jogát. Ezért a tőke, a magántulajdon olyan gyökeres megreformálását tűzi ki közvetlen feladatául, hogy azok a kizsákmányolás és spekuláció eszközeivel, a munkanélküliség felidézésével, a házi- és kisipar, valamint a kiskereskedői réteg és értelmiség elnyomásával ne szolgálhassanak a munkásosztály és parasztság, valamint a többi magyar dolgozó réteg gazdasági jólétének, érvényesülésének és boldogulásának akadályozóiul.”²⁶⁵ Hasonlóképpen fogalmazott a Szociáldemokrata Párt 1945-ös akcióprogramja is: „A felszabadított és újjáépített ország nem lesz többé a harácsolók, a kizsákmányolók, a haszonélvezők szabad vadászterülete, hanem a dolgozók boldog, békés hajléka.”²⁶⁶

A társadalmi privilégiumok miatt érzett középosztályi büntudatot is kompenzálva, a háború után sok értelmiségi helyezte reményeit a munkavégzés társadalmat megújító erejébe. Severini Erzsébet, a saját megfogalmazása szerint „a középosztály úgynevezett felső rétegéből” érkező, ismert gyermekpszichológus, 1945-ben az újjáépítési munkaversenyek hírein felbuzdulva a munkáslélektan kutatása felé fordult.²⁶⁷ 1946-ban megjelent munkájának legfontosabb megállapítása, hogy az újjáépítés és az ebből megszülető új társadalom alapeleme a munka, amelyet a kulturális jellemzőkkel azonosí-

tott munkásosztállyal kapcsolt össze. „Nem véletlen az sem, hogy az újjáépítés egyéb munkálataiban (ez a tényállás nem kizárólag a munkáspártok ügyes szervezettségének tulajdonítható) az ipari munkásság az élen haladt. A merev társadalmi formáktól és előítéletektől jóformán még meg nem fertőzött ősi emberiség árad a gyárak munkásaiból.”²⁶⁸

A munka a származás – és nem csupán a társadalmi és vagyoni helyzetből eredő származás – stigmájától való megtisztulás és megszabadulás lehetséges eszközének tűnt. „A gyulaházai kollektíva tagjait is megedzette már az élet. Nem is nehezek a 85 kg-os zsákok. Úgy látszik, ez sem nehezebb a tollnál...”²⁶⁹ A zsidó humanitárius segélyszervezet, az American Jewish Joint Distribution Committee (AJDC) Munka- és Üzemszervező Csoportja segítségével készült ismeretterjesztő film forgatókönyve többek között 31 mezőgazdasági kollektíva képeivel kívánta bemutatni az „új utakon haladó, közösségi szellemben élő zsidó ifjúság” mindennapjait. „Járdánházai kollektívánkban vidáman dolgoznak mezőgazdasági munkásaink, már el is felejtették, hogy valaha pult mögött mérték az árut, vagy íróasztal mellett görnyedtek naphosszat.”²⁷⁰

A fizikai munkától a teljes megsemmisülés határán álló, széthullott zsidó közösségek újjászületését remélték. „A munkaszolgálatból és deportálásból visszatért zsidó ifjúság otthontalanul, családtalanul, cél nélkül, fáradtan és közömbösen a zsidó közösség ügyei iránt, mindenkitől elhagyatottan bolyongott az országban vagy a pesti utcákon. Ennek az elárvult zsidó ifjúságnak adtunk otthont, teremtetünk számára munkalehetőséget, munkakedvet és életcélt öntöttünk beléjük, felkeltettük érdeklődésüket a zsidó közösség iránt.”²⁷¹ Az új zsidó nemzedék dolgozó testté alakítása segítségével látszott sokak számára elérhetőnek a munkától való távolmaradás régi zsidó „bűnének” meghaladása és elfeledése.²⁷² A forgatókönyv bevezetője leszögezte, hogy „a megmaradt zsidóság létérdeke új utakat követel”, ezért szükséges a zsidó ifjúság átnevelése: „nemcsak orvosokra és mérnökökre, kereskedőkre, hanem mezőgazdasági és

ipari foglalkozást űző, lélekben és testben erős, új zsidó ifjúságra van szükségünk.”²⁷³

A munkavégzés mint a bűnöktől való megtisztulás lehetősége az 1945 utáni kormányzati nyelvben is megjelent. Rákosi Mátyás Ózdon, 1945. augusztus 5-ei látogatása során, a spekuláció és a feketézés elleni harc kapcsán fejtette ki, hogy a bűnösöket „rá kell nevelni arra, hogy munkával tegyék jóvá azt a hibát, amit a múltban elkövettek”.²⁷⁴ A fizikai munkavégzés sokak számára általában véve is a társadalom újjászületését és átalakulását látszott biztosítani. „Az ifjúság életének pótolhatatlan szabályozója a munka fegyelme, mely edz, tisztít, férfivá nevel. A munka fegyelme nélkül a fiatal-ság okvetlenül tévútra siklik, a megtévedt fiatalokból pedig fölötte nehéz dolog férfit nevelni. [...] A munkátlanság szégyén, és megérdemli a társadalom legszigorúbb ítéletét” – érvelt a békéscsabai baloldal lapja, a *Viharsarok*.²⁷⁵ „Az ifjúság két kezével is ki akarja venni részét az újjáépítésből!” – szögezte le az észak-magyarországi kommunista pártlap. A cikk szerzője szerint a fiatalok mennek dolgozni a földekre, „együtt görnyednek majd a paraszttal”, „dolgoznak, mert megértették az idők szavát”, „keveset beszélnek, de sokat dolgoznak”.²⁷⁶ Az újjáépítés programja nem egyszerűen a gazdaság helyreállítására irányult, sokkal inkább a társadalmi újjászületés morális jelentőségű vállalkozása volt: „Fel kell sorakoznia az új nemzeti hadsereg fegyveresei mellett a Munka eszményi haderejének is, hogy megbirkózzék a rendkívüli idők követelményeivel, szembeálljon a lehetetlennel is, és győzze, diadalmasan végre is hajtsa a feladatot.”²⁷⁷ Tildy programbeszédében így fogalmazott: „Az ipar, ahogy csak lehet, fogjon munkához, és vegye ki részét az országteremtésnek abból a munkájából, amelynél hősiesebb munka a tatárdúlás óta nem folyt ebben az országban.”²⁷⁸

Az 1945 utáni populáris politika nyelve sokak számára ismerősen csengett: mintha a munka államáról szőtt, nyilvános politikai programként is megfogalmazott régi álmokat váltotta volna valóra. „A leendő jogrend, amiért én harcolok és melyért most izgatónak

vagyok nevezve, a munka jogrendje lesz, amelyben egyes-egyedül az egyén által végzett munka, munkájának jelentősége és valódi értéke fogja megadni a polgárnak a maga jelentőségét a társadalomban...” – szónokolt Áchim L. András, a 20. század elejének radikális békéscsabai politikusa.²⁷⁹ A munkát középpontba állító beszédmód sokféle politikai programba illeszkedett. Az állam és a munkát végzők szoros egymásra utaltságára hivatkozva igyekezett rábírní a kormányzatot a kubikosok szociális támogatására Oláh Mihály, a Csongrádi Földmunkások Vállalkozó Szövetkezetének vezetője és a Duna-Tisza Közi Mezőgazdasági Kamara alelnöke is az 1930-as évek közepén: „A nehéz fizikai munkát végző munkások munkajegyjének megóvása állami feladat kell, hogy legyen, mert az nemzeti vagyon. Soha ilyen szüksége nem volt az országnak arra, hogy sok és erős karú munkás álljon rendelkezésére, mint most, amikor az ország romokban hever.”²⁸⁰ Hasonlóan érvelt az az 1937 februárjában, Szentesen készült memorandum is, amellyel a város környéki (beleértve Szegvárt és Mindszentet is) földmunkásokat tömörítő szociáldemokrata és szakszervezeti csoportok a főispánhoz fordultak súlyos helyzetük enyhítése céljából: „Alulírottak mezőgazdasági és kubikosmunkások vagyunk. Azok vagyunk, akik munkánkkal megtermékenyítjük a magyar talajt. A mi vérünk és verejtékünk nyomán fejlődik a kultúra és civilizáció. Mi vagyunk a társadalom alapja. A mi munkánkon épül fel az egész magyar élet. És mi vagyunk a kitzsítottak, a koldusok, a rongyosak. Mi vagyunk a társadalom számkivetettjei.”²⁸¹

A 19. század közepe óta Európában, így Magyarországon is többféle nyelv épült a munka és munkátlanság, a dolgozó és nem dolgozó test szembeállítására. A munka a közgazdaság és a filozófia számára egyként a hasznos, alkotó tevékenységet jelölte, amely társadalmi és egyéni értelemben is értéket teremtett. Az ezzel szembeállított munkátlanság a nem hasznosuló, elvesztegetett időt, morális értelemben pedig az ehhez hasonló életet jelentette. A munka olyan érték lett, amely egyszerre lehetett a társadalomszervezés

értelme, illetve az egyént és a közösséget jobbra tévő morális és kulturális eszköz.²⁸²

A „munkás” az 1940-es évek társadalmát és politikát leíró nyelvzetében sem egy társadalmi csoportot jelölt, sokkal inkább egyfajta sajátos kulturális közeget és a világhoz való sajátos viszonyulást tetelezett föl. Ez a sajátos minőség sokak szemében éppenséggel a testtel, pontosabban a test használatának sajátos módjával függött össze. A kortárs értelmiségiek jelentős része számára magától értetődő volt, hogy a testi munkavégzés ténye olyan sajátos és egyedi kulturális jegyekhez vezet, amelyek a munkát végzőket világosan megkülönböztetik minden más társadalmi csoporttól. Rézler Gyula, az 1940-es években az ipari munkásosztály körében végzett társadalomkutatói munkák kezdeményezője és résztvevője, sajátos „munkáslelkiséget” vélt fölfedezni a gyári munkásság körében. Rézler a munkások jellegzetes, más társadalmi csoportoktól megkülönböztethető kultúráját a munkavégzés egyedi, a test használatának jellemző módjából vezette le. Álláspontja szerint az iparban végzett munka egyedülálló viszonyt hoz létre a munkát végző ember és a gép között, és olyan sajátos, kollektív tapasztalatot jelent, amely megkülönböztethetően a modern, városi civilizációhoz kötött. „Az ipari munkás lelkiségét az elmondottak értelmében a foglalkozásból eredő tényezők, úgymint a géppel való kapcsolata, a társaival nagy számban való együtt dolgozás, végül a városi település alakították ki.”²⁸³ Rézler megfigyelései – legalábbis Frederick Taylor *A tudományos irányítás alapelvei* című, 1911-ben megjelent, nagy hatású könyve óta, amely a munkásokat döntően a géppel való kapcsolatuk alapján határozta meg – visszatérő megállapításoknak számítottak a vállalatsszervezésben és a vállalatok szociológiai leírásaiban is.²⁸⁴

Sokak megfigyelése szerint a fizikai munkavégzés ténye a testi jegyekben hagyott egyértelmű nyomot. „Mindenesetre erős, sőt, igen erős ember lesz; az izmok hatalmasodnak benne, de a csontok meg-meggörbülnek. A lábaival semmi baj... Hanem a felsőbb csontok nem maradnak meg a maguk valóságában, a hát kipúposodik,

a nyak meggörböd, és a fej mindig csak a földet nézi. Amelyből él.”²⁸⁵ „[A kubikosok] munkája olyan, hogy a húst, amit télen át magára szedett, egy hónap alatt ledolgozza, szikárok és soványok valamennyien, csak a lábuk szárán állanak hatalmas csomóban az izmok.”²⁸⁶ Ezeket a mondatokat Tömörkény István, a Dél-Alföld paraszti és munkástársadalmának etnográfusa írta a századelőn. A néprajzi és orvosi jellemzések anatómiai pontossággal és természetrajzi alapossággal állapíthatták meg a földmunkások testi jellemzőit. „A kubikosok többsége középtermű, csontos, szikár és izmos. [...] Különösen kar- és lábizmaik vannak kifejlődve. [...] A megerőltető munka miatt szív-, tüdő- és íntágulást, sérvet és izomgörcsöt kaptak, az időelőtti munkától pedig sokszor a testük is deformálódott.”²⁸⁷

Sokak számára úgy tetszett, hogy a morális minőség szoros összefüggésben áll a testi tulajdonságokkal. A dolgozó test, a munkás teste a 19. század második felétől kezdve egyszerre kapcsolódott össze a társadalom bírálataival és várt újjászületésének ígéretével. A szobrász és festő Constantin Meunier heroikus, máskor éppen a munka terhet nyögő munkásalakjai (1. kép), vagy a munkásmozgalmak politikai mondanivalóját tömörítő képi ábrázolások egyszerre mutatták meg a társadalmi rend következményeit és egy alternatív világ lehetőségét.²⁸⁸ A munkások testének jelképessé válása fontos, bizonyos értelemben ellenkező jellegű következményekkel is járt: a fizikai testnek politikai jelentősége lett. A 19. század végétől kezdve

1. kép: Meunier munkásszobra
(A munka emlékműve, Brüsszel)

egyre erőteljesebben kezdtek el beszélni elvont morális és politikai állításokról a munkás fizikai testével kapcsolatban. A munkástest látványa kulturális és morális jelentéseket mozgósított.

A testi tulajdonságok az 1945 utáni Magyarországon is hamar morális és politikai jelentőségre tettek szert. A fizikai munkához való viszonyát, következőképpen politikai hovatartozását ugyanis senki sem rejthette el. A kényelmes élet, a bőséges táplálkozás – legalábbis a nyilvános politikai beszéd szerint – külső testi jellemzőkkel járt együtt: a nem dolgozó test puhány, jól táplált, kövér test volt. Az MKP észak-magyarországi lapjának tudósítói 1945 szeptemberében keresték fel az egykori borsodi bányavidék közepén, Diósgyőr és Ózd között létesített mahócai internálótábort. „Szép, tiszta házak között barnára sült, derékig meztelen, erőteljes férfiak sétálnak” – számoltak be a riporterek, akik szerint szembeszökő volt az úri osztályból verbuválódott táborlakók fejedelmi élelmézése. „Minden fekvőhely fölött polc, a polcon hatalmas csomagok. A kalóriakérdés tisztázására végignéztük tartalmukat. Vaj, méz, jam, sütemény, hófehér kenyér, sajt, szalonna, gyümölcs, zöldpaprika kerül elő a hófehér kendőkből. Üvegekben zsír áll, az egyik polcon hatalmas méretű kuglóf szerénykedik.” A kommunista hírlapírókat láthatóan elvarázsolta és lenyűgözte az úri testek látványa: „Szeretnénk a szobáról, lakóinak szinte bájosan gömbölyödő idomairól fényképfelvételt készíteni”.²⁸⁹ A kommunisták a politikai plakátok könnyen érthető, erőteljes üzeneteket hordozó vizuális nyelvét is ügyesebben használták politikai vetélytársaiknál. A jellegzetes pókhasú, kerek fejű, fekete öltönyös férfialakok látványa a háború utáni MKP-propagandában a „feketéző”, a mások munkáján élősködő, a nem dolgozó test ikonikus, állandó képi jellemzője lett.²⁹⁰ (2. kép) A „zsírtól duzzadó Arisztid” képe szúrt szemet a szegedi feketézők elleni kampány hatásairól és a város hangulatáról 1945 októberében beszámoló nyomozóknak is.²⁹¹ (3. kép) A dolgozó testet fenyegető veszélyforrás felismeréséhez leginkább a testi különbségek azonosításán keresztül vezetett út.

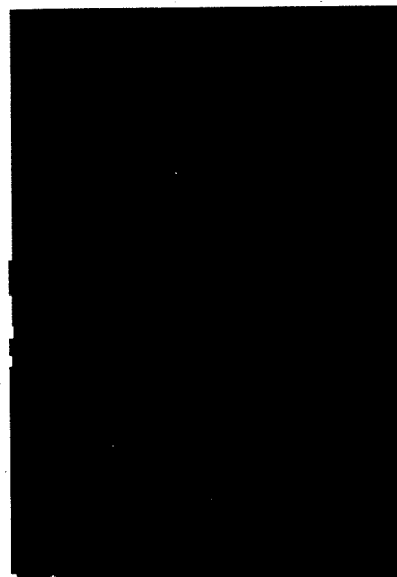

2. és 3. kép: A Magyar Kommunista Párt 1945-ös propagandaplakátjai

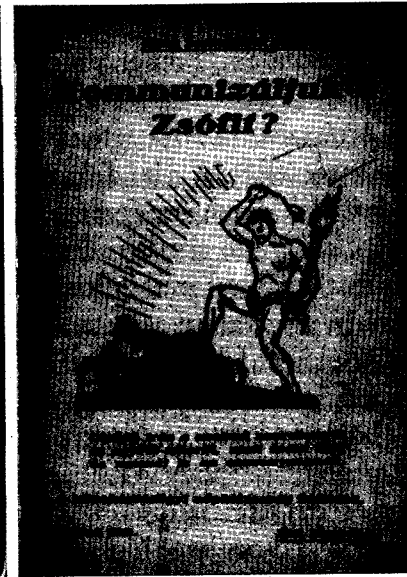
Hasonlóképpen a dolgozó testet is leginkább külső tulajdonságai mutatták meg, és tették azonosíthatóvá. A *Szabad Magyarország* szerzői szerint a mesebeli bőség képei mesebeliek is maradtak a munkások számára. Mint írták, a borsodi bányászok és az ózdi dolgozók nem is álmodhattak ezekről a javakról, ők ugyanis áldozatokat vállaltak, és lemondtak a jólétről a demokrácia érdekében. „Az arcok beesettek és soványak, a ruhák kopottak, de a szemek bízón és elszántan csillognak.”²⁹² Az ő részük a nélkülözés és a nyomor – „a mai gazdasági nehézség terhét nagyrészt a munkások nyögik” –, amely testi állapotukon is észrevehető: a tudósítók „sápadt, beesett, kiálló csontú arcokat, vézna testeket” láttak.²⁹³ „Ők a soványak, rosszul tápláltak, szikáran izmosak”, hiszen a demokrácia ellenségei „szipolyozó csápjait a dolgozók bőrére aszalódott húsába vájják”.²⁹⁴

Bár a valódi munkások csoportja a korabeli megfigyelők számára is jól láthatóan nagyfokú fizikai változatosságot mutatott („Di aszténikus külsejű, nagyon sápadt, Dwz külsőleg ugyan ellentétes típusú, hatalmas, atlétatermetű”),²⁹⁵ a dolgozó test képe mégis néhány, világosan körülhatárolható külső tulajdonságból állt össze. A munkavégzést megfigyelő, messziről érkező elit értelmiségi etnográfus tekintete a mozgást, az arcot és a test részleteit látta egyedinek és jellemzőnek. „A magyar gépgyári vasmunkás munkájának lényeges vonásaként elsősorban a jellegzetes munkamozdulatokat, a munkával szemben kifejtett testi, valamint lelki erőfeszítést” találta feljegyzésre érdemesnek. A „munkást” a munkavégzésből következő, csak rá jellemző egyedi mozdulatai – „a simaság, az egyenletesség, továbbá a gördülékenység” – azonosították.²⁹⁶ A fizikai munka ténye az arcon is tükröződni látszott. „Ez a markáns, de nem élesen csontos arc határozott nyugalommá idegződött arckifejezése, mely valószínűleg az állandó, többnyire egyirányban összpontosított figyelmen alapuló, gyakran megerőltető munka függvénye.”²⁹⁷ Az etnográfus megfigyelő szemében a fizikai munka a testbe, annak apró részleteibe, anatómiai alkotórészeibe íródott bele: „Az erőfeszítést követelő munka jellegzetes megnyilvánulásai: eltorzuló arckifejezés, arcfinctor, arc-, nyak- és lapockafeszülés, arcizomrándulás.”²⁹⁸ A munkás testét szemlélő néprajzi, szociográfusi, művészi vagy propagandistatekintet jól láthatóan az izmok meglétét, az ezzel összefüggő testi arányosságot és a felesleges hús hiányát vette észre, legyen az éppen a munka terhe alatt botladozó vagy a régi világ felett győzedelmeskedő test. (4. és 5. kép) A háború utáni baloldali politikai kultúra egyértelmű és világos kapcsolatot létesített a politikai identitás és a külső megjelenés között. A politikai hovatartozás, amelyet a fizikai munkavégzés ténye jelölt ki, testi tulajdonságok révén mindenki számára közvetlenül látható volt.

A nem dolgozó testet dolgozó testté változtató politika végső soron esztétikai vállalkozás volt. Ahogyan a mahócai internálótábor felkereső kommunista hírlapírók számára a régi világ látvá-

4. kép: Az 1933-as Népszava-naptár címlapja

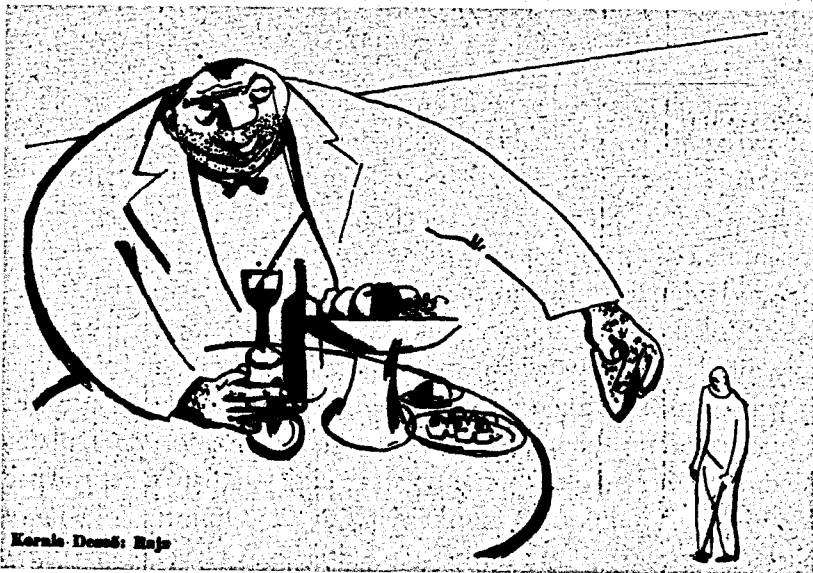

5. kép: A Tanácsköztársaság Közoktatásügyi Népbiztosságának kiadványa 1919-ből

nya nem volt mentes egyfajta (homo)erotikus izgalomtól, az újhoz való viszonyt is a szexualitás, mégpedig a tartós, monogám heteroszexuális kapcsolat nyelvén lehetett leírni. „Az elmúlt héten a miskolci Tóth Pál Nőnevelő Intézet első osztályos tanulói megnézték gyárunkat” – számoltak be a diósgyőri vasgyár *Szén és Acél* című üzemi lapjának tudósítói 1946 júniusában. A szerkesztők a beadott dolgozatokból idézve mutatták be, „mit látott gyárunkban egy diáklány. »A gyár előrsze után az ott dolgozó munkásokra már bátran és büszkén néztem. Rájuk voltam büszke. Az olajtól fényes ruhájukra, könyökig feltúrt ingükre és izmos, erős, olajos kezükre.«” A lányokat – bizonygatta a cikk – láthatólag egy életre lenyűgözte a munka és a munkás látványa. „»Ömlött a folyékony acél, és pattogó szikrák milliói repkedtek szét a levegőben. Éreztem azt, hogy az egész életemben kitörölhetetlen nyomot hagy-

tak. Szerettem volna azokkal a kérges kezű emberekkel kezet fogni és azt mondani: Ember, dolgozó, izzadó magyar, hozzád méltó magyar nő szeretnék lenni!»²⁹⁹

A társadalmi hovatartozás esztétikai minőségben öltött – szó szerint – testet. A nem dolgozó test csúnya, a dolgozó test szép. A második világháborút megelőző évek baloldali forradalmi kultúrájának alapvető vizuális ellentétpárja volt az éttermekben dőzsölő, düledt hasú, visszataszítóan kövér gazdagok, illetve az éhező, sovány, mégis arányos testalkatú munkásemberek képe.³⁰⁰ (6. kép) A munkával felépítendő világ igazságos és helyes, fő vonzerejét mégis abból meríti, hogy szépsége lenyűgöző. A földön – írta a *Magyar Alföld* – „vállvetve és versengve dolgozik majd a nép”, és megmutatja, hogyan kell „puszta kézzel termővé tenni a sivatagot, csodát tenni munkával”.³⁰¹ „A kenyér ügye ez! Azé a kenyéré, melyből a csodálatos biológiai átalakulás után vér, hús, erő, gondolat, cselekedet lesz, becsületes politika, tisztességes munka,

6. kép: Korniss Dezső rajza a *Munka* című folyóirat 1929/10. számában

szellem, szabadság, társadalom, új, erős emberek, eljövendő erős magyar generációk.”³⁰²

Az 1945 utáni politikai beszéd nem egyszerűen a munka és munkátlanság ellentétének kulturális hagyományát folytatta és erősítette meg. A testek közti különbségtétel gyakorlatai és a munka társadalmának kormányzati nyelve lehetővé tették, hogy az 1945 utáni új politikai elit különböző csoportjai megfogalmazzák az állam milyenségéről alkotott elképzeléseiket, egyszóval meghatározzák az állam identitását, illetve kidolgozzák azt az eszköztárat, amely lehetővé teszi a politikai cselekvést is. A dolgozó test megtalálása és a róla való gondoskodás széles körű hirdetése azt sugallta, hogy az új állam valamilyen módon a nép érdekeinek kifejeződése lett. A dolgozó testek államáról szóló nyelv lehetővé tette, hogy az új politikai elit csoportjai világosan megkülönböztessék magukat és államukat más szerveződésektől – elsősorban saját időbeli elődjüktől. Az 1945 utáni politikai és kulturális elit az államot a háború előtti régi világgal való határozott szakításként látta. Az új politikai elit csoportjai szemében a munka új társadalma a dolgozókról elfeledkező és a népet elnyomó múlt igazságtalanságainak felszámolása volt. A testek közti különbségtétel által körvonalazott populáris állam sajátos „népi” demokráciát ígért, ahol jogos elvárás lehet, hogy az állam elsődleges feladata a dolgozó test kiváltságos helyzetének megteremtése, védelme és a róla való sokrétű gondoskodás. A háború utáni politikai elitet számos dolog megosztotta, az ipari és földmunkásokat megszólító populáris politika, a „munka” és a „dolgozók” társadalmának víziója azonban jelentős mértékben össze is kötötte őket.³⁰³ A nem dolgozó testet dolgozó testté változtató nyelv, a formálódó populáris politika nyelve közös eredmény volt. Az 1945 utáni populáris politika olyan nyelv volt, amely politikai és morális mondanivalóját a testek közti különbségtétel segítségével tette közölhetővé, a politikai cselekvés lényegét pedig a nem dolgozó testet dolgozó testté, a munkátlanság világát a munka világává való átalakításában határozta meg.

II.

„A magyar paraszti munkának élő szobra a kubikus. A tervszerű, kollektív munkának, a magyar fáradhatatlanságnak, a fizikai munka kitartásának hősi megtestesítője.”³⁰⁴ Az FKgP Békés megyei lapja ezekkel a szavakkal köszöntötte az 1939 februárjában Csongrádon rendezett országos kubikoskongresszust. A fizikai munkát végzők képviselte nem csupán az ellenzékben lévő kisgazdák számára jelentett politikai programot. A szegvári születésű, Szentesen felnőtt Csongrád megyei alispán, Csörgő Károly szintén a szociális törvénykezést érintő szándékokban látta az új magyar politika jelentőségét, és kiemelte, hogy a legkisebb munkabér rögzítésével 1939-ben olyan nagy jelentőségű lépés történt, amely már régóta megillette „a magyar munkástársadalom egyik legértékesebb csoportját”, a kubikosokat.³⁰⁵ Ricsóy-Uhlarik Béla Csongrád megyei főispán januári beiktató beszédében azt emelte ki, hogy „minden magyar embernek, aki becsületesen dolgozik, emberi megélhetésre van joga, ezt az igényét az államnak el kell ismernie”.³⁰⁶ A csongrádi kubikoskongresszust a politikai elit is kitüntette részvételével. Szeder János képviselő, a Magyar Országos Véderő Egyesület (MOVE) elnöke, Gömbös Gyula harcostársa, illetve Bonczos Miklós belügyi államtitkár, a korábbi megyei főispán személyes jelenléte és felszólalásai, amelyekről a helyi sajtó is részletesen beszámolt, a munkások jólétének, a dolgozó testek állapotának kérdését beemelték a legfontosabb társadalmi ügyek közé.³⁰⁷

A dolgozó test új politikai nyelv és cselekvés lehetőségét nyitotta meg a kormányzati elit számára. A munka és a munkások központba helyezése lehetővé tette, hogy a politika nyelve a változást, a politika újszerűségét emelje ki. A kongresszusi beszámolók hangsúlyozták: az új nemzeti kormány (a második Teleki-kormány) tisztában van vele, hogy a kubikosok teremtmő munkát végeznek, építik az országot, és nem utolsósorban ők adják a katonákat. Az új politika eredményeképpen leomlottak a társadalmi válaszfalak, és végre egy nép, egy

ország lett a korábban széthúzó magyar társadalom. Ebben az ideális társadalomképben a munkások lemondtak arról, hogy külön utakon járjanak: a csongrádi szocdemek – emelte ki a *Szentesi Napló* – mind beléptek a Nemzeti Munkaközpontba, és 1938-as, ezerfős tagságukból csupán heten maradtak a pártban.³⁰⁸ A szentesi kormánypárti nyilvánosság leginkább az új, népi Magyarország ideális képét igyekezett a kongresszuson megtalálni. A *Szentesi Napló* beszámolója a társadalmi integráció sikerességét, az új nemzeti egység létrejöttét hangsúlyozták, és külön kiemelték, hogy a kongresszusi bálon a kubikos küldöttek mellett honvédtisztek is részt vettek. A munka új világa a munkát megtagadó régi ellenében jön létre.³⁰⁹

Egy hónappal korábban, a Magyar Élet Mozgalom 1939. januári zászlóbontó rendezvényén az akkor még hatalomban lévő Imrédy Béla miniszterelnök a munkát és a munka megbecsülését helyezte kormánya politikájának középpontjába.³¹⁰ A helyi politikai nyilvánosság abban látta a beszéd jelentőségét, hogy az Imrédy vezette nemzeti kormány felismerte a munkások, a dolgozó ember jelentőségét, és végre megadja a nekik járó tiszteletet és kormányzati védelmet. Az „érdemtelen duskálás [sic!] ideje lejárt” – idézte a *Békés megyei Hírlap* még 1938 októberében Imrédy Bélát. A megye Imrédy-párti lapja kiemelte: a kormány célja, hogy „éhező, nélkülöző ne legyen”. Ennek érdekében a „gazdasági célok tengelyébe a munkát” kívánja állítani, hogy „kiegyenlítettebb jövedelmek” alakuljanak ki. A miniszterelnök személyesen is leszögezte: a „csalóknak, árdrágítóknak, spekulánsoknak, a nyomor és hisztéria vámszedőinek és defetistáknak pusztulniuk kell”.³¹¹ Bár Imrédy a csongrádi kubikoskongresszus idején már nem volt Magyarország miniszterelnöke, a politika nyelve nem sokat változott. A volt miniszterelnök politikai befolyása megmaradt, a kormánypárti sajtót továbbra is a hozzá közel álló személyek irányították.³¹² A csongrádi kormánypárti lapok a későbbiekben is fontosnak tartották leszögezni, hogy az újfajta politizálásnak a kisemberek gondja az egyik sarokköve. A munkás, aki mindenhol dolgozik, nélkülözhetetlen – írták

cikkeikben. Külön is hangsúlyozták azt a tényt, hogy míg korábban senki nem törődött velük, a kormány most új szociális intézkedéscsomagot léptetett életbe.³¹³

Az 1930-as évek végén a munkaügy és a szociálpolitika reformja a politikai cselekvés egyik alapvető eszköze lett. A munkavállalók jólétéről való gondoskodás nyelve a legkülönbébb csoportoknak nyújtott lehetőséget a politikában való részvételre.³¹⁴ Az ekkor formálódó új politikai nyelv különösen fontosnak tekintette a munkavégzés testi feltételeinek biztosítását, a dolgozó testet magát. Ez a nyelv sajátos legitimációt biztosított az elit, az állam és dolgozó polgárai viszonyának. A keresztény népi politika – legalábbis a kormánypárti nyilvánosság szerint – több egészséget, lakást, testi és lelki gondozást jelentett.³¹⁵ Dr. Quirin Leó kohómérnök, az Ózdi Vasmű igazgatójának testvére és a Magyar Élet Pártjának képviselőjelöltje, a helyi sajtó számára fejtette ki, hogy a „tőke feladata nemcsak az, hogy kenyeret biztosítson a munkásnak, egyébként is megelégedetté kell tenni életét, fokozni a munkások jólétét”, ezért külön figyelnie kell a lakáskérdés megoldására, a kórházi ellátás és a népoktatás biztosítására.³¹⁶

Az egyes testek által végzett fizikai munka a nemzet kollektív testének felfrissítését és újjászületését látszott ígérni. A fiatalok elszakadtak a magyar földtől – érvelt a *Békésmegyei Hírlap* 1939-ben. A lap szerint a közmunkára behívott ifjak a fizikai munka közben megismerik majd a magyar föld rögét, és megtanulják becsülni a „munka terhét, becsületét” azok, akik korábban „szellemi, kereskedelmi, ipari pályákon” keresték a boldogulást.³¹⁷ A közérdekű munkaszolgálatban – mutatott rá az *Ózdi Nemzeti Újság* – a társadalom minden osztálya képviselve van. A lap szerint ez mutatja a fizikai munka értékelését. A testi munka közösséget épít – vélték a lap szerzői. A munkaszolgálat során „megszűnnek a társadalmi válaszfalak, úr és nem úr tudatára jön annak, hogy a derék személyiségek kialakulását, a népek boldogulását a munka, a lankadatlan, a csüggedést nem ismerő munka alapozhatja meg csupán”.³¹⁸

Így azonban az egyéni életmódváltás nem maradhatott személyes ügy, a munkavégzés mikéntjének közösségi és ebből következően politikai jelentőséget tulajdonítottak. A munka nem a megélhetés vagy a boldogulás módja volt: az egyének által végzett fizikai munka összessége a „nemzeti érték termelését” jelentette.³¹⁹

A hadiipar különös jelentőséggel ruházta fel a fizikai munka és hozzá kapcsolódóan a dolgozó test idealizálását. Az *Ózdi Nemzeti Újság* 1943 novemberében idézte az iparügyi miniszter szavait, amelyekkel a politikus biztosította olvasóit, hogy szemében „a magyar munkás a termelés fontos tényezője”. „A termelés hőse a munkás, aki felelősségteljesen, az életstandard leszorításával, fegyelmezetten dolgozik munkahelyén” – hangoztatta a miniszter. Véleménye szerint a munkásokat becsületesség, helytállás, szorgalom és mindenekelőtt munkakészség jellemezte. Az ózdi lap úgy vélte, a miniszter beszéde a munkás dicsérete volt, amelyet minden magyar munkás büszke öntudattal olvashat.³²⁰ Az ózdi újságírók is megerősítették, hogy a jó munkáért kiemelt jutalom jár, az erőfeszítést a szociális gondoskodás kiterjesztésével díjazza majd az állam. „Érdemrend ez az olajos munkaruhában” – foglalták össze a mondanivaló lényegét.³²¹ A munkának mint az állam vagy a nemzeti közösség egésze felé nyújtott hasznos szolgáltatásnak az elképzeléséből szorosan következett az az állam felé irányuló, jogosnak látott elvárás, hogy vállalja magára a dolgozó testről való gondoskodást. „A jó táplálkozás elősegíti a munkás szervezetében az anyaggyűjtést, mivel azután a szervezete tudja pótolni a munkában elhasznált erőt. A jól öltözködés és egészséges lakás pedig, úgyszintén a munkaidő szabályozása is, elősegíti a munkához szükséges energiaképződést.”³²²

A munka jelentése mint a nemzeti közösség fenntartója és újjáteremtője biológiai (a munkás testéhez kötődően) és esztétikai (a szép test képében) módon vált kézzelfoghatóvá: „kérgeskezü, szürkehomlokú munkástestvér, a belső front acélizmú bajtársa volt a magyar nemzetnek mindig a gerince”.³²³ Ez a fajta átesztétizált, biológiai természetű megjelenítés utat nyitott a testi átalaku-

lás, a munkátestté válás álmának (homo)erotikus fantáziáihoz is. Horváth Tibor bölcseész így számolt be egy nagyvárosi éjen megtörtént fullasztó kalandjáról: „[A] sötét zajos pesti éjtszakán beszökött hozzám az ablakon a gyár megszokott robaja, [...] és ott álltál előttem, amint az éjjeli műszakon keményen végzed fárasztó kötelességedet, [...] boldogan néztem a fényben dagadozó izmaidat.”³²⁴ Az állam és a dolgozó test közti intim viszonyt nem a kommunis-ták vagy a háború utáni új politikai elit találta föl. A politika nyelve nagymértékű folytonosságot mutatott 1936 és 1946 között. „Lüktet a vasgyárban az élet / és alkot sok nagyszerűt, szépet / az értelem és a munkáskéz / s az akarát, mely előre néz. / Gép és a munka szent céljára / épül a holnap szebb világa” – írta *Vasgyár* című versében 1944 áprilisában Báthory József.³²⁵

A politikai elit 1930-as években felemelkedő új nemzedéke szándékosan igyekezett kilépni a hagyományos elitpolitizálás keretei közül. Tette ezt többek között abból a célból, hogy az alsóbb társadalmi osztályok körében – így az évtizedben folyamatosan, 1938-tól pedig látványosan növekvő létszámú ipari munkásság³²⁶ között is – támogatásra tudjon szert tenni. Az évtized közepén kormányzati pozícióba kerülő nemzedék igyekezett mobilizálni a politikából korábban kimaradt csoportokat. Újfajta politikát ígértek, olyan új, népi politikát, amely a dolgozó csoportokat is a nemzeti politika részévé akarja és tudja tenni.³²⁷ Gömbös Gyula 1934–35-ös tervei a „vertikális társadalomszervezés” megvalósítására a Nemzeti Munkaközpontra keresztül igyekeztek bevonni a munkásokat is a korporatív államba.³²⁸ A Gömböst deklaráltan elődjének valló Imrédy 1938-as, „népi egységet” és „szociális igazságot” hangsúlyozó kormányprogramja hasonlóképpen, társadalmi alrendszerenként hierarchikusan megszervezett „kamarákban” képzelte el a dolgozók képviselét.³²⁹

Az ehhez hasonló kísérletek egyik fő célja már korábban is az volt, hogy elszakítsa a dolgozó csoportokat a hagyományos baloldali politizálástól. „A csongrádi földmunkások vállalkozó szövet-

kezete alapításánál a soha nem mondott cél az volt, és még hosszú időre is az lesz, hogy az alföldi emporiumok tiszta magyar népének a szociáldemokraták által nemzetközi alapon megszervezett, legértékesebb néprétegét, a magyar kubikosokat hozza vissza a nemzeti alapra” – írta Boér Antal, a csongrádi kubikosok szervezésének a kormány által megbízott vezetője a gyulai csoport létrehozásán fáradozó helyi plébánosnak 1924. december 3-án.³³⁰

Az 1930-as évek új politikai elitje saját, társadalomról alkotott víziójában politikai törésvonalakat és történelmi diszkontinuitást látott. A dolgozó test fontosságának hangsúlyozása lehetővé tette, hogy világosan megkülönböztessék és elhatárolják magukat a korábbi, saját világukkal ellentétesként felfogott és liberálisként azonosított politikai-történelmi korszakkal. Az évtized végének kormánypárti sajtója szívesen látta az új politikát olyannak, amely leszámolt annak a régi liberális Magyarországnak a hibáival és bűneivel, ahol véleményük szerint a munkásokat kizsákmányolták, ahol ki voltak szolgáltatva a vállalkozóknak, és ahol nem védte őket a törvény.³³¹ Ezekben az években sokaknak tűnhetett úgy, hogy bebizonyosodott a liberális államot régóta bírálók igazsága, és az új politikai elit megvalósíthatja a társadalom szövetkezeti és szociális alapú állami megszervezését hosszú ideje sürgetők elképzeléseit.³³² Az antiliberális kormányzás gyakorlatát a helyi politikai nyilvánosság igyekezett elméleti elemzéssel is megtámogatni. A liberális kapitalizmus rendszerében – írta Füsti Molnár Sándor a *Szentesi Napló* hasábjain – az egyéni érdek korlátlan érvényesülése nagy társadalmi szakadékokhoz vezet. A kisemberek szegénysége így a korábbi kormányzatok által szabadjára engedett liberális kapitalizmus folyamányaként tűnt föl. Mivel a szociáldemokrata nemzetköziség programja megbukott – folytatta érvelését Füsti Molnár –, a nemzeti államra vár a feladat, hogy a munkások és kisemberek gondjait megoldja.³³³

Az 1930-as évek társadalomreformer mozgalmaiban a dolgozó test kiemelt helyre került, és ez a munkások egy jelentős része szá-

mára kiváltságos helyzetet látszott teremteni. A munka társadalmáról szóló viták lehetővé tették egy olyan hatékony kormányzati nyelv kialakítását, amely a kormányzás lényegét a „régí világgént” azonosított liberális állam hibáinak kijavításával és végleges meghaladásával azonosította.³³⁴ A liberalizmus tagadása azonban nem jelentette egyszersmind a demokrácia elméleti tagadását is. A dolgozók, parasztok és munkások „szociális felemelésének” programja éppenséggel egyfajta demokratikus hiányt ígért kijavítani. Az állam a saját dolgozó polgáraival való viszonyában határozta meg önmagát: elfogadta és kötelességévé tette, hogy gondoskodik a fizikai munkát végzőkről. Az 1930-as évek második felének „társadalmi gondolatra” alapozott kormányzati gyakorlata egyfajta populáris, népi államot látszott ígérni, ahol a korábban kirekesztettek is társadalmi részvételhez jutnak. A munka társadalmának ígérete a munkások társadalmi részvételének ígéretét is hordozta. A kormányzati nyelv számára a liberális demokrácia tagadása egy nem liberális, de igazibb, „valóságos demokráciát” jelentett.³³⁵ A populizmust közelebb a demokratikus rendet fenyegető, azt aláásó politikai vállalkozásnak, a demokrácia kritikájának, a demokratikus politikával szembeni alternatívának szokás tekinteni.³³⁶ Ebben a tekintetben a populista politika a liberális demokráciát leromboló diktatúrákkal, a fasizmussal és a kommunizmussal kerül rokonságba.³³⁷ Ám a populáris, népi politika az 1930-as években – akárcsak 1945 után – nem a demokrácia alternatíváját, hanem alternatív demokráciát igyekezett teremteni.

Mintha a populáris kormányzás a demokratikus részvételhez való hozzáférés kockázatos, de mégiscsak lehetséges, másféle útja lenne – gondolható talán ma is.³³⁸ Az igazság azonban az, hogy a populáris állam demokráciája legalábbis erősen korlátozott volt. Az illiberális állam alternatív demokráciája örömmel ismerte el a dolgozó test erejéit és értékeit, és hajlandó volt kiszolgálni az igényeit. A politikai részvétel lehetőségét és a döntéshozatalhoz való hozzáférést azonban megtagadta tőle. A munkásokat a „nemzettest” új, lényegi

részévé tenni igyekvő antiliberális politika célja az elvont, kollektív nemzeti test regenerációja volt, és távol állt tőle, hogy a valódi munkásokat és közösségeiket a politika tényleges résztvevőivé formálja. A „szociális felemelés” programja valójában a középosztályi kiváltságok megteremtésének és megőrzésének a programja volt.³³⁹ A „magyar középosztály a jövőben csak úgy élhet meg, ha az alsóbb néprétegeket gazdasági és szociális téren fölemeli és új lehetőségekhez juttatja” – írta Makkai János, az évtized talán legfontosabb ideológusa 1935-ben.³⁴⁰ A kormányzás 1930-as években megszülető új nyelve a liberalizmust, az 1918 előtti szabadelvű politikát, illetve Bethlen István konszolidációs politikáját a „középosztály” elengedéseért, elhanyagolásaért hibáztatta. Az 1930-as évek alternatív demokráciája a „népi politika” célját leginkább abban látta, hogy bejuttassa a feltörekvő középosztályi nemzedéket a gazdasági és politikai döntéshozatalnak az arisztokrácia és a felső középosztály által őrzött, privilegizált területeibe.

A társadalmi integráció célja aligha az volt, hogy kiegyenlítse a társadalom tagjai között fennálló egyéni esélykülönbségeket. Valódi célja az volt, hogy megteremtse az adottnak és ekképpen zártnak tekintett társadalmi osztályok közti – azok megfelelő jólétén alapuló – nemzeti együttműködést.³⁴¹ Steuer György, a földmunkás-szövetkezetek országos szervezésével megbízott minisztériumi szakpolitikus 1935-ben így fogalmazta meg az általa irányított kormányzati integrációs politika elveit és célját: „Munkásnépünket jogainak megóvása és kötelességének teljesítése mellett öntudatra és önfegyelemre, nyugalomra, rendre, kitartásra, valamint a megkívánt tisztelet megadására és a tekintély elismerésére akarjuk nevelni, és pedig: a nélkülözhetetlen társadalmi és állami rend, az osztálybéke fenntartása, valamint a gazdasági termelés zavartalan vitele [...] érdekében is.”³⁴²

MESE A FORRADALOMRÓL

I2.

Békés és Csongrád megye, közelebbről Szegvár, Mindszent vagy Békéscsaba a közvélekedés és a történetírás szerint is a társadalmi elégedetlenség és a politikai radikalizmus hagyományos tűzfészke volt Magyarországon.¹ A tüntetések, sztrájkok és munkabeszüntetések egyáltalán nem voltak ritkák a környéken a háborút megelőző években. A Bohn Téglagyár napszámos munkásai 1923. július 2-án léptek sztrájkba.² 1926 júniusában a szegvári aratók közt tört ki sztrájk.³ Az 1929-es nagy gazdasági válság nyomán a kubikosok nagy tömegben veszítették el munkájukat. A jelentős földmunkásközpontnak számító Mindszent kubikosai különösen kiszolgáltatott helyzetbe kerültek a munkaközvetítő vállalkozókkal szemben, de a hatóságok az egész szegvári térségben növekvő szegénységről számoltak be.⁴ A helyi sajtó szerint 1930 márciusában Szegvár lakosainak 90 százaléka munka nélküli kubikos volt. A jelentések szerint „itt a fölvonulások már komolyabb jelleget öltöttek, s a karhatalomnak is be kellett avatkoznia”. Nagyfokú nélkülözésről számoltak be a szentesi munkások között is, akik gyakran vonultak a városháza elé, hogy hangot adjanak tiltakozásuknak.⁵ A munkanélküliség folyamatosan nőtt Csongrád megyében. 1936 januárjá-

ban több száz munka nélküli kubikos tüntetett heteken át a szegvári községháza előtt. A munkások megelégnélkül tevékenysége hamarosan a helyi csendőrség beavatkozásához vezetett, négy tüntetőt le is tartóztattak. A kubikosok közti szolidaritás célpontja a hatóság lett: amikor a letartóztatottakat elvezették, egyik társuk felszólította a falusiakat, hogy szabadítsák ki a lefogottakat: „Ne engedjük a munkás testvéreinket, mert azok is értünk szenvednek!”⁶

A tüntetések és sztrájkok meglehetősen hevesek voltak a térségben, és gyakran erőszakossá váltak. Békéscsabán 1930. szeptember 1-jén 1500 fő vonult a városháza elé, ahol a rendőrséggel is összecsaptak. Ennél is nagyobb létszámban, 5–6000-en vonultak a városi előjáróságra egy évvel később, 1931. április 7-én. A tüntetésnek ezúttal is a rendőrség beavatkozása vetett véget.⁷ Néhány hónappal később, június 13-án békéscsabai munkások megzavarták a városba látogató kereskedelemügyi miniszter pályaudvari érkezését. A munkások ezúttal is harcba keveredtek a tömeget szétszlatni igyekvő rendőrökkel.⁸ Budapesten a háború előtti legnagyobb tüntetés 1930. szeptember 1-jén történt, amikor a Szakszervezetek Tanácsa felvonulást szervezett a munkanélküliség ellen. A 150.000 fős tüntető tömeg és a rendőrök összecsapásának több sérültje és halálos áldozata is volt. A vidéki Magyarország több településén, így Szegeden is szerveztek aznapra felvonulást.⁹

A dél-alföldi földmunkások csoportjait, a hagyományosan út-, vasút- vagy csatornaépítkezéseken földmunkákat vállaló kubikosokat kollektív önkormányzó szerveződések kötötték össze.¹⁰ A gyakran hónapokig lakóhelyüktől távol dolgozó kubikosok „bandákba”, munkacsoportokba tömörültek, amelyek maguk közül választottak felelős vezetőket, „bandagazdákat”, akik képviselték a közös ügyeket a munkaadók felé is.¹¹ Különösen az 1930-as évek lecsökkent és rendszertelenné váló munkaalkalmi közepette az egyes kubikoscsoportok aktívan keresték a munkalehetőségeket: saját maguk közül választott képviselőik járták az országot, megkeresték a lehetséges munkaadókat, és tárgyaltak velük. Miközben a munkaszerzők távol

voltak, társaik szerepeltették őket a dolgozók névsorában, és a kialkudott fizetésből ők is egyenlő részt kaptak.¹²

Az együtt munkát vállaló csoportokat nemcsak a közös munkahely kötötte össze. A munkavállalók kollektívái gyakran többgenerációs, családi kapcsolatokra is épülő, tényleges közösségek voltak. Oláh Mihály csongrádi kubikos maga is észrevette, hogy a távoli munka „nemcsak a családfőt foglalkoztatta, hanem a családban lévő nagyobb fiúkat is, akik mint segédmunkások (talicskahúzó) az édesapjukon segítve, együtt dolgoztak”.¹³ Az egyes kubikoscsoportok – de más dél-alföldi munkásközösségek is – nem csupán rokoni, hanem szomszédsági, iskolai vagy más közös munkából eredő ismeretségek alapján is szerveződtek. A rendőrségen 1946 tavaszán kihallgatott szegváriak jelentős többsége a község Réti-telep és Rákóczi-telep nevű részén lakott. Ezeket a telepeket a 20. század elején építették napszámos- és kubikoscsaládok számára, és 1930-ban már több mint ezer lakosuk volt.¹⁴ A szegvári tüntetők másik csoportja az 1941-ben létesített kendergyár munkásai közül került ki. Békéscsabán a tüntetők jórészt Erzsébethelyről, a Bohn Téglagyár számára a 20. század elején épített, munkáslakásokkal teli külvárosból érkeztek. A téglagyár a város egyik legnagyobb munkaadója volt, mintegy 1000 alkalmazottat foglalkoztatott a két háború között.¹⁵ A Bohn Téglagyár dolgozói a város másik nagy ipari cégéből, az Élelmiszer Üzemből érkező társaikkal együtt vezető szerepet játszottak a tüntetéseken.¹⁶ A 19. század végétől mind gyakoribbá váló tüntetéseken a tömeg összetartó ereje nem kizárólag – ha egyáltalán – a közös „munkásöntudat” vagy a politikai érdekközösség és szolidaritás felismeréséből származott: a tüntetéseken lakóközösségek és (nagy)családok vonultak fel.

A viszonylag zárt, személyközi, rokonsági és családi kapcsolathálók olyan hétköznapi, közös(ségi) tevékenységek sorának kialakulását segítették elő, amelyek meghatározták a politikai részvétel mikéntjét is. A munkásotthont közösen építő vagy a szakszervezeti helyiséget együtt felkereső csoportokat¹⁷ rokonsági, szomszédsági

vagy munkakapcsolatok is összekötötték, a mozgalmi élet során kialakuló közösségek pedig gyakran lettek a közös munkára szerveződött kollektívák magjai. A kollektív cselekvés hétköznapi gyakorlatai nagyban alakították a politikai cselekvés módjait is. „A sokéves gyakorlat rendkívül nagy mértékben kifejlesztette a kubikosok szolidáris érzéseit, mivel sohasem egy kubikos érvényesül a munkálat végzésénél, hanem kisebb-nagyobb csoport” – figyelte meg egy kubikosokkal rendszeresen együtt dolgozó mérnök az 1930-as években.¹⁸ A munkaadókkal szembeni erőszaktól sem visszariadó, az évtizedben egyáltalán nem ritka kubikossztrájkok hatékony megszervezését éppenséggel a korábbi személyes ismeretségeken alapuló bizalmi kapcsolatok tették lehetővé.¹⁹ A radikális politikai cselekvés hosszú hagyománya a Dél-Alföldön nem önmagában azzal a ténnyel függött össze, hogy a térség városaiban sokezres tömbökben éltek együtt a földmunkások.²⁰ A „tömbszerű” együttélés társadalmi-kulturális folyománya, a létező, mozgósítható közösségek nemzedékeket összekötő élménye jelentette a radikális cselekvés alapját.²¹ „A kollektív cselekvés lehetősége jóval valószínűbb ott, ahol az egyes tagok cselekedeteiben már előre feltételeződik ennek az összetartozásnak a megléte” – állítja Craig Calhoun.²² A sokrétű személyközi kötődések kialakulása megkönnyíti a tömeges mozgósítást, ezért a kollektív cselekvés ott a leghatékonyabb, ahol ez nem más, mint a közösség közvetlen kiterjesztése.²³

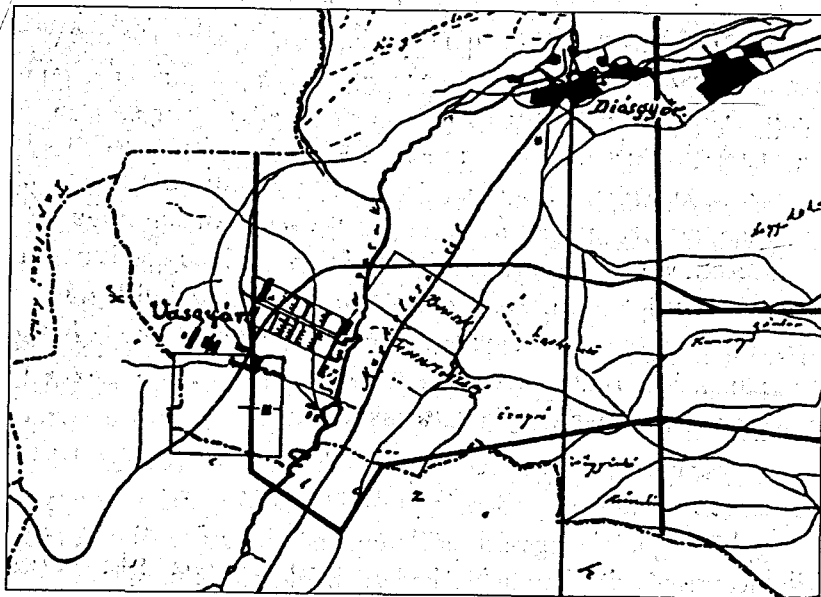
A két háború között a hatóságok viharsarki kollégáikkal szemben sokkal kevésbé aggódtak az ózdi vagy a diósgyőri vasgyárak munkástársadalmainak lázongó hajlamai miatt. Az állami tulajdonú gyárban dolgozó diósgyőri munkásokat kevésbé sújtotta az 1930-as évek munkanélkülisége. A róluk szóló jelentések optimistább, nyugodtabb hangulatról számoltak be,²⁴ és a diósgyőri munkásokat többnyire mérsékelt, sőt egyenesen keresztényszocialista politikai vonzalmakkal jellemezték.²⁵ A két vasgyár vezetése széles körű jóléti paternalizmust folytatott, főként abból a meggyőződésből, hogy ezek az intézkedések hozzájárulnak a hosszú távon is ki-

számítható és megbízható munkaerő megtartásához, illetve ezzel együtt a társadalmi elégedetlenség és a politikai radikalizmus féken tartásához. A vasgyári telep Diósgyőrben saját kórházzal, fürdővel és sportegyesülettel rendelkezett, valamint saját fiú- és leányiskolát működtetett. A gyártelepen lakók ételmezését is a gyár által szállított áruk biztosították.²⁶ Az üzem társadalmi életet szervező szerepe nem diósgyőri jellegzetesség volt. Ózdon a vállalat tartotta fenn az 1940-es években már nyolcosztályos elemi iskolát, illetve a közvetlen szakmai előképzést nyújtó tanonciskolát, amelyekbe döntő többségben a gyári telepeken élő munkások gyerekei jártak. A telep saját kórházzal és fürdővel rendelkezett, de működött itt olvasóegylet, színjátszókör és dalárda is.²⁷ A Diósgyőri Vasgyár munkásainak jelentős része a 20. század közepén az üzem mellé céltudatosan tervezett, külön településként létrejött lakóövezetben élt.²⁸ Ózdon ebben az időszakban a település lakosságának hozzávetőleg egynegyede – 3500-4500 ember – lakott hasonló gyári telepeken.²⁹

Az ózdi gyár tulajdonosai 1861-ben döntötték el, hogy növekvő számú betelepülő munkavállalók számára munkáslakótelepeket építenek. A 19. század közepén felépült vasmű ugyanis – bár földrajzilag kétségkívül a 60 fő által lakott Ózd községhez feküdt a legközelebb – valójában a semmi közepén terült el. („A beláthatatlan mocsárerdőkben, ingoványokon farkasok tanyáztak.”³⁰) Az Ózdi Vasgyár a 18. század elején itt létesült vasolvasztókat követve a nyersanyagok – vasérc és fűtőanyag – közelében, az erdő közepén állt.³¹ A térség településszerkezetét a nagyszámú, ám kis lakosságú, egymástól a földrajzi tér által is elszigetelt, külön völgyekbe települt falu jellemezte.³² A Diósgyőri Vasgyárat szintén új, állami tulajdonú vállalkozásként 1867-ben alapította meg a magyar kormány. Az új gyár üzei lényegében ugyancsak a semmi közepén, lakatlan természeti környezetben épültek föl. A diósgyőri gyár ugyan a nagyközség közigazgatási területén, ám a lakott területtől több kilométeres távolságban helyezkedett el. Jelentős földrajzi távolság választotta el a szomszédos várostól, Miskolctól is.³³

7. kép: Az Ózdi Vasgyár 1847 körül

8. kép: A Diósgyőri Vasgyár telepítési térképe, 1867

Szabó Zoltán, az északkelet-magyarországi vidék szociográfusa, 1930-as évekbeli utazásai során így írta le az ózdi iparvidék társadalmát: „E vállalati telepeket nagyon jellemző és nagyon találó szóval: »kolóniáknak« nevezik, »bányakolóniáknak« vagy »gyári kolóniáknak«. E névben rögtön benne is van e táj iparosodásának első jellemzője. Az, hogy ez iparosodás tulajdonképpen – gyarmatosítás volt. Bármelyik oldalról vizsgáljuk is e vidék képét és társadalmát, szembetűnő az iparosodás gyarmatosító jellege. A munkások telepi házai élesen elkülönülnek a bennszülöttek falvaitól. Minden ilyen kapitalista gyarmat külön test feudális jellegű vidéken. Külön test település szerint, külön test a települők osztálya és szelleme szerint. S végül: külön test a települők fajtája szerint. Ugyanis: a munkás-ság nem itt fejlődött – hanem: ide érkezett. A kapitalista gyarmatosítók toborozták ide a gyarmatosokat az ország, illetve az egykori Monarchia legkülönbözőbb tájairól. E gyarmatosok az első évtizedben még abban is elkülönültek az őslakosoktól, hogy más nyelvet beszéltek. Faji, nyelvi és osztálykülönbségek álltak útjába a bennszülöttek és a jövevények keveredésének, és krajnai németek, vagy lipitói szlovákok ide ugyanúgy gyarmati lehetőségekre gyűltek, mint hollandok Jávába...³⁴

A szociográfus, aki elsősorban a magyar paraszt – döntően etnikai természetű – elnyomását igyekezett észrevenni, leginkább a gyártelepi társadalomnak a környező paraszti világtól való elszigeteltségére figyelt föl, és hajlamos volt alábecsülni a munkástelepek és a hagyományos falvak között kialakuló társadalmi és kulturális kapcsolatok jelentőségét.³⁵ Az ózdi és a diósgyőri vasgyári telepek sok szempontból azonban valóban hasonlítottak az Európán kívüli világban épített gyarmati településekhez. Az újonnan felfedezett és meghódított területeken az európai gyarmatosítók által a semmiből épített városok sajátos európai mikrokozmoszus tereket hoztak létre. A gyarmati városok iskolával, templommal, közintézményekkel ellátott, önálló európai szigetként épültek, miközben a környező természeti tájtól és az őslakos bennszülött

településektől is határozottan elkülönültek. Az ózdi és diósgyőri gyáarak ugyanakkor nem feltétlenül a „Jávába gyűlő hollandokat” utánozták. A hollandok – más európai telepeselekhez hasonlóan – az 1920-as és 1930-as években szétszéledtek saját hazájukban is, hogy új területeket vonjanak be a mezőgazdasági művelésbe. A magyarországi ipari kolóniák ugyan sok szempontból eltértek ennek az európai „belső gyarmatosításnak” a vállalkozásaitól, amelyek mezőgazdasági telepek létrehozásával döntően a megművelhető földterület nagyságát igyekeztek növelni,³⁶ céljaik és elveik mégis közösek voltak. Miközben az Európán kívüli gyarmati telepek mindkettőnek mintául szolgálhattak, az első világháború utáni európai mezőgazdasági kolóniák és az észak-magyarországi vasgyáarak is saját országaik új területeinek feltárására és még kiaknázatlan természeti kincseinek hasznosítására létrejött, önálló közösségek voltak.

A gyári telepek a 20. század közepén meglehetősen zárt tereket alkottak. A vasgyári telep lakossága olyannyira ritkán érintkezett Diósgyőr és Miskolc lakóival, hogy a 19. század végén felbukkanó járványok sem terjedtek át egyik területről a másikra.³⁷ A huszadik század elején megindult villamosközlekedés összekötötte ugyan a vasgyárat Miskolccal, de ennek leginkább csak a nagyobb üzleti és piaci kínálathoz való hozzáférés szempontjából volt jelentősége. Az ózdi telepek tér- és közlekedésszerkezetileg is a gyárhoz kapcsolódtak, fő útvonalai az üzem bejáratához vezettek, az ellentétes irányokba nem épültek kivezető utak. A környező falvaktól fizikai határok segítségével is elkülönültek. Az 1892-ben épült ózdi Új Kolóniába vezető utakat sorompó zárta le, a telepet a gyár vezetősége által kinevezett lakásmester felügyeletére bízták, a be- és kilépést pedig külön igazolvány, járatlevél kiváltásához kötötték.³⁸ „Ez a táj bújócskát játszik a látogatójával... Az élet, ami itt folyik, dombok közé húzódva, elszigetelten a szomszéd világoktól, néha még a szomszédok életétől is elkülönül” – jellemezte a földrajzi teret Szabó Zoltán az 1930-as években.³⁹

A dél-alföldi városok iparosodása sok szempontból hasonló mintákat követett. A hagyományos alföldi településszerkezet, a kevesebb, népesebb, egymástól távolabb elhelyezkedő városok és községek rendszere viszonylag nagy kiterjedésű, lakatlan és beépítetlen városi határterületekkel járt együtt.⁴⁰ A jellemzően könnyűipari üzemek ezekre a területekre épültek, a hagyományos városmágtól gyakran fizikailag is elválasztva. A Szegedi Kenderfonógyárat 1877-ben alapító Bakay Nándor az akkor a város szélén elterülő üres telket nézte ki a létesítmény számára.⁴¹ Az 1940 körül alapított Szegvári Kendergyárat szintén a lakott terektől távol, a község határához tartozó egykori Károlyi-birtokon, az 1910-es évektől Weiss Manfred tulajdonában lévő uradalom területén építették föl. A szegvári kendergyári munkások és kubikosok lakóhelye, hasonlóan az ózdi, diósgyőri és békéscsabai telepekhez, térben is jól elkülöníthető volt a hagyományos faluközponttól. A kendergyárhoz legközelebb fekvő Rákóczi-telep a 19. század végén kezdett el kiépülni, a községet övező és a Kurca folyóba ömlő Kórogy-árok túlsó partján. A döntően földmunkások által lakott másik terület, a Réti-telep a két világháború között épült a Kurca túlsó partján.⁴² A község munkástelepeiből a központot még az 1940-es években is csak hídon át lehetett elérni. A földrajzi tér, a folyóvíz jól érzékelhetően két részre osztotta Szegvárt: a földdel bíró, a községi társadalom gerincét adó parasztagazdák által lakott, illetve a föld nélküli, kezük munkájából élő munkások által benépesített területre.⁴³ A békéscsabai Bohn Téglagyárat Bohn Mihály nagyikindai gyáros építtette 1908-ban a város határában megvásárolt, üresen álló telken. A gyártelep az akkori belvárostól viszonylag távol épült föl, és a városba haladó vasúti vágányok fizikailag is elválasztották a belső területektől. A tulajdonos az 1920-as években kezdett a gyár körüli telteken munkáslakóházak építésébe. Az üzem munkásai közül sokan laktak az itt létrejött lakótelepen.⁴⁴ A békéscsabai Bohn-gyártelep és a város magja még 1940-es években is határozottan elkülönült egymástól: a vasúti pálya fizikai és társadalmi értelemben is kettéosztotta a települést.⁴⁵

„A fiatal Áchim először a »Jaminába« járt, Csaba legszegényebb negyedébe.”⁴⁶ Jamina, ahol a 20. század elejének radikális társadalomreformer mozgalmára és politikusa, a Viharsarok agrárszocialista szervezkedéseinek vezéralakja, Áchim L. András a pályafutását kezdte, a Bohn Téglagyárnak is helyet adó békéscsabai Erzsébethely másik neve. A fizikai tér jellegzetessége és a politikai radikalizmus lehetősége aligha volt teljesen független egymástól. A fizikailag is jól körülhatárolt, különálló földrajzi tér egyben különálló társadalmi teret is létrehozott: elhatárolhatóvá, kézzelfoghatóvá és fizikailag is valóságossá tett egy olyan területet, amely jól láthatóan a munkásosztályé volt. A sajátos tárgyi és anyagi valósággal, elkülöníthető jellemzőkkel bíró társadalmi tér felismerhetővé tette a társadalmi különbségtétel tényét is: a különálló, sajátos jellemzőkkel bíró társadalmi csoport, a „munkásosztály” létét. Ez a felismerés nem csupán az önmagukat a „munkásoktól” megkülönböztetni kívánó, jobb módú csoportok számára tűnt nyilvánvalónak. A városszéli munkástelepek vagy a gyári kolóniák, bár a paternalista tekintet számára átlátható tereket kívántak létrehozni, elősegítették az e tekintet előtt elrejtőző terek létrejöttét is. A különálló fizikai tér hozzájárult az összetartozás felismeréséhez és a sokrétű személyközi kapcsolatokkal összekötött közösségek, illetve az ezekben gyökerező társadalmi identitás létrejöttéhez. „Nem vagyunk egy homogén és üres tér lakói” – írja Michel Foucault.⁴⁷ A mindennapi életet szabályozó és szervező közösség és a társadalmi osztályozás érvényét fenntartó kollektív cselekvés, illetve az ezekre épülő társadalmi engedetlenség és politikai radikalizmus lehetősége nemcsak a függetlenül szerveződő dél-alföldi kubikos terek, hanem a függő viszonyokkal bíró észak-magyarországi kolóniák következménye is volt.

Bár Kunmadaras paraszti társadalma jelentősen különbözött az észak-magyarországi és a dél-alföldi településektől, több fontos elemében hasonló is volt hozzájuk. A Nagykunságon elhelyezkedő és 1941-ben 8231 lakossal bíró Kunmadaras döntően mezőgazdasági település volt, elenyésző iparral, amely egy malmot és egy kisebb

téglagyárat jelentett. A nagyközségben nemigen volt hagyománya a radikális kollektív cselekvésnek. Kunmadaras társadalmának gerincét a saját földjét művelő kisbirtokos parasztság adta. 1935-ben az összes földterület nagyjából negyedét művelő kisparaszti gazdaságok száma az összes gazdaság kb. 20 százalékára rúgott. A község tulajdonosi rétegéhez tartozott még a kisiparból élők 1945-ben 110–120 fős, illetve a hasonló nagyságrendű, főként mezőgazdasági terményekkel foglalkozó kereskedők csoportja. 100 holdon felüli birtok csupán 15 volt a településen (a gazdaságok 1 százaléka), ezek azonban az összes földterület nagyjából felét birtokolták.

Jövedelmi viszonyait és életmódját tekintve ugyanakkor a község társadalma meglehetősen tagolt volt a 20. század közepén. A saját földet művelők hozzávetőleg 80 százaléka 10 holdon aluli törpebirtokos volt. E családok számára a bér munka nélkülözhetetlen jövedelemforrást jelentett. Föld nélküli napszámosnak a teljes lakosság mintegy egyötöde számított. 1945-ben 409 igénylő jelentkezett a földosztásra. Mivel azonban a termőföldek döntő többsége kis- és középparaszti birtok volt (az egyetlen 1000 holdon felüli nagybirtok jelentős részben legeltetésre használt rét volt), amelyek mentességet élveztek, nem lehetett minden jogosultat földhöz juttatni. A vagyoni egyenlőtlenség Kunmadaras településképén is jól kivehető volt. A birtokos parasztok, az iparosok és a kereskedők a község belterületén, a piactér közelében éltek, ahol számos, polgárosuló külsőt mutató lakóház állt. A verekedés nyomán letartóztatott emberek többsége, akiket az iratok „napszámosként” jellemeztek, a Kunmadarast körülvevő nagy területű határban, a községtől messze, a főutakat elkerülő tanyákon élt.⁴⁸

Számos diósgyőri tüntető a gyár körül elhelyezkedő, Újdiósgyőrnek hívott munkástelepeken lakott (Gépész utca, Ó utca, József utca, „számozott utcák”).⁴⁹ A vasgyári telepeken az egy utcában lakók élete közösségi keretben zajlott: a közös udvaron együtt játszó gyerekek vagy az utcai kút körül beszélgető nők csoportjai fontos szerepet játszottak a közös kulturális jelentések és gyakor-

latok kialakításában. Hasonló szerepet töltött be a közösen tartott disznó családi és szomszédsági körben történő levágása és szétosztása, vagy az egy udvarban lakók hétfégi és ünnepnapra közös bográcsolása.⁵⁰ A munkások gyermekei a gyárak által fenntartott elemi iskolába, majd később a mesterséget adó szakiskolákba jártak. A nevelkedés, a szocializáció, majd a felnőttkori értékválasztás és összetartozás-érzés alakítása a közösség szeme előtt történt. Ebben a tekintetben a gyári társadalomban felnövő, abban szocializálódó fiatalok vasgyári munkásként való elhelyezkedése nem is annyira a szakma választását jelentette, inkább egyszerűen az életkoruknak megfelelő, soron következő helyzet elfoglalását a gyárak munkásközösségében. A vasgyári munkástársadalmak az 1930-as években sokban hasonlítottak a hagyományos paraszti közösségek világára, ahol a közösségi társadalom folytonosságát a közös munka tapasztalata, a közös iskoláztatás és nevelkedés gyerekkori élménye,⁵¹ illetve a családok közti házassági kapcsolatok tartották fent.

„A tanoncok a munkások gyermekeiből kerülnek ki” – hangsúlyozta Ábel Kálmán, a diósgyőri „D” gyár igazgatója 1932-ben.⁵² A vasgyári társadalom egyik legfontosabb jellemzője valóban a többgenerációs munkáscsaládok kialakulása volt. Diósgyőrben, akárcsak a másik nagy észak-magyarországi vasműben, Ózdon is gyakori volt, hogy a gyári munkások gyerekei apjuk foglalkozását folytatták, vagy legalábbis ugyancsak az üzemben helyezkedtek el. Az sem volt ritka, hogy a házastársak egyaránt a gyár alkalmazottai voltak, vagy éppen a gyári társadalmon belül ismerték meg és választották egymást. A vasműbe érkező nőtlen férfiak jellemzően az ózdi gyári vagy gyár környéki településekről kerestek párt maguknak, az Ózdon és a szomszédos falvakban élők pedig rendszerint egymás közt házasodtak. A Diósgyőri Vasgyár településén a 20. század közepéig az endogám házasság volt az uralkodó minta.⁵³ Az 1930-as évekre mindkét vasgyárban létrejöttek akár három vagy négy nemzedéket felölelő „munkásdinasztiák”. Az ózdi gyári munkásság sorait a 19. század óta gyarapító, a nagyapát, gyerme-

keit és unokáit, illetve a nagymamát és az egyik fiú apósát is felölelő Bidlek család, vagy a gyári fuvaros dédnagyapától a mérnöki állásba emelkedő dédunokáig folyamatosan a gyárban dolgozó Mustos férfiak jellegzetes példái e jelenségnek.⁵⁴

„A gyár, mint olyan, nagy emberi és társas közösség. Úgyszólván megvan a gyárnak a maga sajátos élete és életformái. Egy jól karbantartott és szervezett gyári üzem olyan hozzátartozandóságot vált ki, ébreszt az emberben, mint egy nagy család, melynek szerves, elszakíthatatlan részei vagyunk”⁵⁵ – szögezte le az 1945 és 1946 folyamán két budapesti nehézipari üzemben is etnográfiai vizsgálatot végző Severini Erzsébet. Az 1930-as években végzett szociológiai kutatások is megállapították, hogy a szoros és a mindennapokat átszövő társadalmi és kulturális kapcsolatok miatt a gyár a közösségi identitás megtapasztalásának elsődleges helye volt. „Munkástársaikkal kapcsolatban baráti, szerelmi kapcsolatok fejlődnek ki. A gyárbeli előjárók valamelyikéhez személyes vonatkozása van. [...] A gyárban létesült szervezetekben: levante, sportkör, könyvtár, kaszinó, a futballcsapatban vagy a sakkcsoportban való részvétel is szorosabb kapcsolatot létesít a munkás és a gyár között. A vállalat esetleges szociális tevékenysége pedig bizonyos mértékben érzelmileg fűzi a munkást a gyárhoz.”⁵⁶ A 19. század első felében kibontakozó korai angol iparosodás települései arra figyelmeztetnek, hogy a munkásközösségek társadalmi élete a gyár körül forgott.⁵⁷ Láthatólag nem volt ez másként a 20. század közepi Magyarország ipari üremeiben dolgozó munkások esetében sem: a gyárban szerveződtek a társadalmi kapcsolatok és hálók, illetve itt zajlottak a kulturális és társadalmi élet fontos eseményei is.

„A blokkolóhoz sorba állva, közeledve csak láttam, hogy az egyik munkás félíves papírról olvasta a rendelőnyit, minden önérzetes demokrata tartsa kötelességének, hogy a forint megvédése miatt Miskolcra vonuljon föl a munkásság, a forint megsértőjének felakasztására.”⁵⁸ A közösségi szolidaritás kifejeződését, a Diósgyőrből 1946. július 30-án Miskolcra vonuló tüntető tömeg szerveződését, a tün-

tetéshez való csatlakozást sokan ábrázolták a pillanat művének. A tüntetésről nem mindenki tudott előre, a csatlakozás sok esetben véletlenszerű, az alkalom hozta döntésnek tűnt. Többen is elmagyarázták, hogy hazafelé készülődőben, a vasgyári I-es kapunál találkoztak más munkásokkal, akik éppen indulóban voltak Miskolc felé: ők is „beálltak a sorba”, ahol megtudták azt is, hogy „a feketézők ellen mennek tüntetni”.⁵⁹

Sokan ugyanakkor a csatlakozást mégis magától értetődő döntésnek, sajátos, természetes folyamatnak írták le. „Én kötelességemnek tartottam, hogy ezekhez az emberekhez csatlakozzak, mert ott a tömegből olyan hangok hallatszottak, hogy minden dolgozónak be kell menni Miskolcra.” A résztvevők, amikor azt hangsúlyozták, hogy saját elhatározásukból mentek, és senki nem kényszerítette őket,⁶⁰ a természetességnek ezt a tapasztalatát fogalmazták meg. A „munkások” közössége nem elvont szellemi-kulturális szerkezet volt csupán: a természetesség élménye sok esetben a személyes ismeretségből adódott: „én Miskolcra való bejöveteletem is Solti András felhívására tettem, nehogy a többi munkás társaim nehezteljenek reám”.⁶¹ A tüntető tömeg a gyárban és a gyár körül épülő közösségi hálózathoz alakult ki, és személyes ismeretségek és kapcsolatok viszonyhálói alakították. A felvonulás aktusa többek számára leginkább a társadalmi szövet mindennapi szerkezetéből adódó, nem megkérdőjelezett folyamánynak tűnt. A közösségi szolidaritás ugyanakkor nem volt minden esetben szükségszerűen önkéntes: az „utcán állókat is besodorták, hogy részt kell venniük”⁶² – emlékezett az egyik tüntető. A közösségi szolidaritás és a vele járó társadalmi hovatartozás ugyanakkor kikényszeríthető volt. Volt, aki arról számolt be, hogy a tüntetésről a kapunál értesült, de nem akart menni, ám ekkor egy asszony a szemébe vágta, hogy „biztos feketéző ő is, azért védi őket, őt is agyon kell verni”.⁶³

Az erőszak megfelelő helye és ideje a hétköznapi közösségi rendből eredt. A fizikai erőszak alkalmazható volt a közösség belső és külső határainak vagy éppen közös értékrendszerének fenntartásá-

ban.⁶⁴ A dél-alföldi kubikosok – de a diósgyőri munkások is – rendszeresen keveredtek kocsmai verekedésbe a szomszéd településekről átlátogató férfakkal.⁶⁵ A közös értékrendet súlyosan megsértő munkátlanság büntetése, pontosabban fegyelmezése minden bizonynyal a közösségi erőszak legitim terepének számított az 1945 előtti ipari és földmunkás társadalmakban.⁶⁶ A munkavégzésnek létezett egy közösségi ítélkezés alapján elfogadott, helyesnek tartott módja, amely egyszerre vonatkozott a tisztességes, kemény egyéni munkára, illetve a munka bérének helyes felhasználására, a család eltartására. Az ezeket a normákat megszegők a munkából élők közösségét veszélyeztető személyeknek számítottak, ebből következő közösségi fegyelmezésük pedig helyénvalónak látszott. „Vidéki munkán dolgozó kubikosok, ha indokoltnak tartották a kicsapongó, könnyelmű munkatárs megrendszabályozását, azt a csoport egyik »kemény kötésű« tagjára bízták. Ezzel a megoldással olyan esetben próbálták rendes útra téríteni – nem is eredménytelenül – a magáról s főleg a családról megfélemezett munkatársukat, ha odahaza a gyerekek még kicsinyek voltak, és nem bírták megkeresni a saját kenyerüket.”⁶⁷ A közösség határainak fenntartásába beletartozott akár a szolidaritás és együvé tartozás kikényszerítése is. A Bohn Téglagyár 1923. július 2-án sztrájkba lépő munkásai a hozzájuk nem csatlakozó állandó vagy havi szerződéssel foglalkoztatott társaikat erőszakkal igyekeztek a közös fellépésre rávenni.⁶⁸ A politikainak minősíthető cselekvés nem vált el a közösségi élet más, hétköznapi szerveződéseitől. A kollektív cselekvés mindennapi gyakorlatai nyomán a hétköznapi, a munkahelyi és a politikai cselekvés közti határok összemosódtak és egymásba folytak.⁶⁹ A társadalmi rendet megteremtő, a csoportok és egyének helyét kijelölő, illetve érdekérvényesítő, egyszóval politikai cselekvés közösségi keretekben zajló, kollektív, esetenként erőszakos tevékenység volt. A kollektív-közösségi tettek – ideértve az erőszakot is – a résztvevők számára hagyományos, a hétköznapiakból ismerős, szokásszerűen elérhető eszközökön alapultak.

„[E]zek az egyszerű, meghitt cselekedetek, amelyek ugyanakkor a kollektív cselekvés egyik válfaját is adják, jelentik a levéltárakban és újságokban megjelenő nagyobb léptékű tettek mikroszintű alapját” – írja James Scott a délkelet-ázsiai szegényparasztok érdekérvényesítési stratégiáival kapcsolatban.⁷⁰ A hétköznapi élet megszokott tetteinek politikai jelentőségük van. Ami azt illeti – folytatja Scott –, a hétköznapi gyakorlatok teszik egyáltalában lehetővé a hatalomnélküliek számára a politikai részvételt. Az alávetettek, akik számára a nyilvános politikai cselekvés veszélyes vagy nem elérhető lehetőség, a mindennapi élet ismerős gyakorlatai segítségével képesek hatékonyan átalakítani a nyilvános politikai hatalmat alkalmazók beavatkozási kísérleteit, és sikerrel érvényesíthetik saját érdekeiket az új rendet hozó hatalmasokkal szemben. Scott ebben látja a hatalomnélküliek hétköznapi gyakorlatokra épülő politikájának lényegét: szembeszállni a hatalmasok változtatási szándékaival, hogy megvédjék saját megszokott társadalmi és kulturális rendjüket. A hatalommal nem rendelkező emberek politikai cselekvése nem más, mint a hagyományos rend védelmezése az újítással szemben – sugallja Scott.

James Scottra nagy hatást gyakorolt E. P. Thompsonnak az alávetettek által elkövetett kollektív erőszak társadalmi-kulturális rendjét vizsgáló munkássága.⁷¹ A korai iparosodás angliai éhséglázadásainak résztvevői – vélte Thompson – a méltányos ellátáshoz való hagyományos jogokat, illetve a kereskedelem és piac számukra szokásosnak tűnő rendjét védelmezték, és így az azt újrarendezni kívánó kereskedő vállalkozók törekvéseinek álltak ellen.⁷² Thompson az éhséglázadások rituális rendjét szervező „morális ökonómiát” hagyományos, ősi jogrendszerek által megerősített közösségi, gazdasági és társadalmi értékek kifejeződésének tekintette. Thompson szerint a tömegek olyan válsághelyzetekben fordulnak a kollektív cselekvéshez és az erőszakhoz, amikor megrendülni látják a gabona-ellátás hagyományos rendjét, ezt megvédeni és helyreállítani pedig saját kötelességüknek érzik. A hétköznapi élet szimbólumaiban gyö-

kerező rituális erőszak értelmezésére rendkívüli hatást gyakorolt a hagyományos rendet védelmező és az azt megváltoztatni kívánó világok kettősségére épülő thompsoni magyarázat. A hatalomnélküliek által elkövetett erőszak szimbolikus értelmezésének egyik úttörője, Robert Darnton a macskáknak kivégzést rendező 18. századi párizsi iparoslegények tetteit a mesterek és alkalmazottjaik közti hagyományos viszony védelmezéseként, illetve az azt átformálni igyekvő műhelytulajdonosokkal szembeni ellenállás példaként mutatta be.⁷³

Ezekben a leírásokban a résztvevők hétköznapi kultúrájából eredő rituális, kollektív erőszak mintha a változás elé gátat állítani kívánó, valamiféle régi, hagyományos rendet megvédeni és helyreállítani igyekvő eszköz lenne. Ebben a tekintetben Scott, Thompson vagy Darnton nem áll messze azoktól a korábbi értelmezésektől, amelyek a kollektív erőszakot a „társadalom” konfliktusait kifejező, a társadalmi státust és a gazdasági érdekeket védelmező, a változások elleni tiltakozást esetenként ugyan brutális, de mégiscsak naiv, „primitív lázadásként” megvalósító eszköznek látták.⁷⁴ George Rudé ebben az értelemben választotta el a hagyományos jogokat és társadalmi rendet védő, „hátramutató” kollektív cselekvést a már szervezett, az ipari társadalom reformjára irányuló, tudatos munkásosztályi, „előremutató” tömegmozdulásoktól.⁷⁵ Charles Tilly klasszikus felosztásában a kompetitív, csoportkonfliktusokat kifejező, illetve a reaktív, státust és gazdasági érdekeket körülbástyázó erőszak akkor válik csupán proaktív, a társadalmi változás célját megfogalmazó, kollektív cselekvéssé, amikor a tömegmozgalom, kiszakadva a mindennapi élet keretei közül, politikai jellegű szervezetekben intézményesül, és ezzel egyszersmind el is veszti kollektíverőszak-természetét.⁷⁶

Az 1945 utáni tömegerőszak esetei azonban a hétköznapi szokásrend és a kollektív cselekvés közti meglepően más természetű viszonyról árulkodnak. A háború utáni erőszak résztvevői nem a változásnak igyekeztek gátat vetni. Éppen ellenkezőleg, a hét-

köznapiak rendjéből eredő kollektív cselekvés célja a társadalom megváltoztatása volt. Az erőszak tétje a változás irányának megválasztása volt: a résztvevők saját hétköznapi kultúrájuk rendjéből vezették le a társadalom számukra kívánatosnak tűnő, jövőbeli állapotát. A kollektív erőszak során, amelyben a munka államának kikényszerítésére irányuló politikai szándék mutatkozott meg, a hatalommal látszólag nem rendelkező emberek a politikai hatalom szerkezetét alkották meg. A hatalomnélküliek hétköznapi cselekvéshez kötődő politikai részvételének minden jel szerint van egy másik, a nyilvános politikai hatalom forrásául szolgáló arca is.

13.

„[S]aját bajainkat és ügyeinket magunk intézzük” – jelentették ki a MÁV békéscsabai mozdonyvezető szakcsoportjának tagjai 1944 decemberében. Az alakuló ülést megnyitó szakszervezeti tag figyelmeztette a résztvevőket, hogy „ma nem az a helyzet a szervezkedésben, hogy feljebbvalóink irányítsanak, mint eddig”.⁷⁷ Az ózdi Antalköz József vagy a szegedi Strack Ádám vezetői hozzáállása aligha számított kirívó esetnek. Üzemi bizottsági tevékenységük azt a mintát követte, amit a háború után kiemelkedett munkásvezetők alakítottak ki. Antalköz elődje, a március 29-én megválasztott Kubancsik István is rendszeresen túllépte a jogszabályi kereteket, és önhatalmúlag intézkedett személyi ügyekben és kifizetésekben.⁷⁸ A vasmű igazgatósága 1945. május folyamán levélben tette szavá, hogy „az anyagokkal való gazdálkodás, a felvétel és elbocsátás”, illetve „az igazgatósági köriratok cenzúrázása” nem tartozik az üzemi bizottság hatáskörébe.⁷⁹ A gyár vezetője 1945 nyarán több ízben kérte az egyes üzemi bizottságokat, hogy a gyár vagyonával ne rendelkezzenek saját hatáskörükben. A levelek arról tanúskodnak, hogy az üzemi bizottságok a gyárat vezető munkáshatóság-

ként viselkedtek, saját hatáskörükben engedélyeket és határozatokat bocsátottak ki.⁸⁰

1944–1945 folyamán hamar megszokott lett, hogy a gyárak és üzemek munkáscsoportjai saját hatáskörükben politikai és közügyeket elrendező hatóságként kezdtek el viselkedni. A Szegedi Kenderfonógyár szövőmunkásai kollektív levélben támadták meg az üzem egyik művezetőjét, akit az egészségtelen munkakörülményekért tartottak felelősnek. A levél leginkább az öntudatos munkások saját erejükbe vetett hitéről tanúskodik. Levelüket „az általunk kiebrudalt művezetőnek” címezték, önmagukat pedig a gyár irányításában kulcsszerepet játszó közösségként ábrázolták: „Értsünk már szót egyszer, Révész úr! Ha nem tudná, nincs szükségünk Önre és az Ön munkájára.”⁸¹ A békéscsabai Bohn Téglagyár munkásai 1945 áprilisában a gyár munkáskaszinójában tartott ülésükön maguk választották titkos szavazással az üzemvezetőt, akiről leszögezték, hogy csakis belső ember lehet.⁸² A Borsodnádasi Lemezgyár üzemi bizottsága hasonló módon tett javaslatot a gyár vállalatvezetőjének személyére 1945 májusában. A munkások szemében a megfelelő vállalatvezető nem csupán jó szakember volt, hanem „munkásbarát” is, akit legfőképpen az „irántunk való rendes gondolkodása” jellemezte.⁸³

Ózdon a vasmű igazgatósága és üzemi bizottsága közti viták leginkább azért robbantak ki, mert a munkások képviselői olyan ügyeket is a saját feladatuknak érezttek, amelyeknek kezelését a gyár vezetése hagyományosan igazgatósági hatáskörnek tekintett.⁸⁴ Ózdon az egyes üzemegységeket képviselő bizalmi testület szervezésében 1945 januárjától kezdve rendszeresen zajlottak lakáskiosztó gyűlések, ahol a munkások közvetlenül is beleszólhattak a lakások kiutalásába.⁸⁵ Az üzemi bizottság maga is osztott szét lakásokat a gyár alkalmazottai között, gyakran az igazgatósággal is vitába keveredve emiatt. Kiküldött megbízottak útján ellenőrizte a gyárba irányuló élelmiszer-szállításokat, sőt 1945. július végén a gyári kereskedelmi irodától elvéve a szakszervezet hatáskörébe utalta az élelmiszer-be-

szerzők kiválasztásának jogát.⁸⁶ A gyár vezetősége 1945 májusában arról panaszkodott, hogy a munkásság „mint népakaratot” önhatalmúlag követeli mérnökök és mesterek beosztásukból való felmentését és eltávolítását.⁸⁷ Novemberben a kohóigazgatóság munkatársai tettek panaszt, mert az üzemi bizottság egyik percről a másikra, bejelentés nélkül kirendelt az irodájukba egy ellenőrt. Az üzemi bizottság ugyanis nehezményezte, hogy az igazgatóság az „értelmiségi” alkalmazottaknak olyan segílyt utalt ki, amilyenben a fizikai munkások nem részesültek.⁸⁸ A szakszervezet 1946 februárjában már az ellen tiltakozott, hogy a vezérigazgatóság az üzemi bizottság jóváhagyása nélkül nevezett ki és léptetett elő munkatársakat, és ezzel egy időben követelte ezeknek a kinevezéseknek az azonnali visszavonását.⁸⁹

A szakszervezet egyébként is gyakran lépett föl a közösség életét szabályozó hatóságként. A szakszervezeti bizalmi testület levélben fordult a Nemzeti Bizottsághoz 1946 januárjában, amiben kifejtették, hogy munkájuk miatt nincs idejük a nekik kiutalt erdőrészen tűzelőfát vágni. Arra kérték a Nemzeti Bizottságot, hogy „a fa kitermeléséhez rendeljen ki Ózdon lakó olyan egyéneket, akik az ország újjáépítésében még részt nem vettek. Pl. a feketézőket, ingyenelőket, munkakerülőket.”⁹⁰ Az ózdi vasgyár szakszervezete januárban azért is kifogást emelt a helyi Nemzeti Bizottságnál, mert a fuvarosok a kiutalt szénszállítmányt gyakran élelmiszerért vagy emelt áron voltak csak hajlandók leszállítani. Levelükben kilátásba helyezték, hogy ha ez az állapot fennmarad, „a munkásság erősebb eszközökhöz folyamodik”.⁹¹ A Nemzeti Bizottság elnöke hamarosan értesítette is a szakszervezetet, miszerint kérésüket teljesítve a községben kihirdetik (kidoboltatják), hogy a fuvarosok „törvényellenes eljárásukat szüntessék be, mert ellenkező esetben a munkásság erősebb eszközökhöz folyamodik”.⁹²

A szakszervezetek és üzemi bizottságok mellett azonban a munkások gyakran éltek a közvetlen, kollektív ellenőrzés és számonkérés eszközével is. 1945. november 17-én délután két órakor az igazgató-

sági iroda elé vonultak, és követelték az előlegesen felül a heti fizetés azonnali folyósítását is. A tömeg ezután átvonult az olvasókör épületébe, ahol az igazgatóság tagjait a színpadra rendelte, és kérdőre vonta a fizetések elmaradása miatt. A munkások dühét az váltotta ki, hogy miközben ők nem kapták meg fizetéseiket idejében, a tisztviselőknek az igazgatóság az üzemi bizottság határozata ellenére is folyósította a nagy összegű segélyeket. „A tömeg azután Antalköz József Kommunista Párt vezető tagot ünnepelte, és kérte a színpadon megjelenni.”⁹³ A munkások már a háború alatt is gyakran cselekedtek öntevékenyen. 1944 decemberében például leszerelték és elrejtették a gépek alkatrészeit, akadályozva ezzel a gyár Németországba telepítését.⁹⁴

A gyári és üzemi bizottságok az ország egész területén elterjedtek. A társadalmi önszerveződés és öngazgatás ilyen formáit 1945 után leginkább a közszolgáltatások, a közigazgatás, a közlekedés és a távközlés hiánya hozta létre. A háború után számos, a kormányzat által kezelt közellátási cikket, élelmiszert, ruhát és tüzelőt az üzemeken keresztül osztottak szét.⁹⁵ A szovjet csapatok közeledésével egy időben a régi közigazgatás és a hagyományos elit jelentős része elmenekült, a korábbi államszervezet lényegében összeomlott. Az üzemi bizottságok ebben a helyzetben nem csupán az egyes gyárak munkásságának élelmészését megszervezni kényszerülő, önálló szervezetek lettek, hanem gyakran a termelés szervezését, a nyersanyag beszerzését és a termékek értékesítését is saját kezükbe vették.⁹⁶ A Szegedi Kenderfonógyár üzemi tanácsa 1944. november elején maga fordult a szovjet városparancsnoksághoz, hogy engedélyezze a gyár kenderkikészítő telepeinek felkeresését a termeléshez szükséges nyersanyag biztosítása érdekében.⁹⁷ Az 1946. tavaszi és nyári tüntetéseken hatóságként viselkedő munkások nem tettek tehát semmi szokatlant. Nem szokásos szerepükből kilépve cselekedtek kivételes módon egy kivételes helyzetben, éppen ellenkezőleg: megszokott választ adtak egy megszokott helyzetre.

14.

Gila Rókus, a szegvári tüntetést követő per fő vádlottja, rendőrségi kihallgatása során azt állította, hogy két, nem a községből származó személy, Láng Béla és Dadi Imre két alkalommal is jártak Szegváron a március 9-ei felvonulást megelőzően, és „a tömeget arra biztatták, hogy a kaszákat élezzék ki, mert a reakcióval végső leszámolásra kerül a sor”.⁹⁸ Láng a Szegvárral szomszédos Szentes város rendőrkapitányságán dolgozott, és Dadival együtt a helyi MKP-szervezet vezetői közé tartozott. Mint MKP-titkárnak, Dadinak fontos szerepe volt a különféle megmozdulások és tüntetések megszervezésében is.⁹⁹ Az 1946. márciusi szegvári, békéscsabai és ózdi megmozdulást a helyi MKP-szervezet, a mindszentit pedig a szak-szervezet kezdeményezte.

Ezek a felvonulások eredetileg annak a nagyobb szabású megmozdulássorozatnak a részei voltak, amelyet a Baloldali Blokk keretein belül az MKP vezetői indítottak el. Rákosi Mátyás, a Baloldali Blokk megalakulását bejelentő 1946. március 7-ei, százezres budapesti gyűlésen ezeket a tüntetéseket a dolgozók öntevékenysége, hatóságként való fellépésének és a kollektív igazságszolgáltatásnak az eszközöként határozta meg. „[A] demokráciában helye van a tömegmozgalmaknak, a nép jogosult arra, hogy kezébe vegye az igazságszolgáltatás ügyét.”¹⁰⁰ Az 1946. március 5-én megalakult Baloldali Blokk létrehozását az MKP vezetői kezdeményezték, hogy a szociáldemokratákat és a Nemzeti Parasztpártot is bevonva növeljék a kisgazdapárt elleni politikai támadás súlyát. A Baloldali Blokk megalakulása az 1946 elején, vagy már korábban, 1945 őszén meginduló belpolitikai harc következménye volt. Az 1945. őszi választási kudarc nyomán a kommunista pártvezetés egyre inkább az utcai tömegakciókban látta a politikai nyilvánosság uralásának eszközt, az FKgP társadalmi támogatottságának leépítését pedig a tisztviselői kar politikai szempontú megrostálása segítségével vélte elérhetőnek. 1946. január végén az MKP Politikai Bizottsága döntést hozott

az ennek érdekében indítandó tömegakciókról, aminek következtében a vidéki demonstrációk is egyre gyakoribbakká és hevesebbé váltak. A kommunista vezetők a tömegtüntetéseket politikai eszközként igyekeztek felhasználni. 1946 márciusában az MKP vezetői a sort megnyitó fővárosi tüntetéssel párhuzamosan országosan megszervezett „népítéletekkel” igyekeztek nyomást gyakorolni legfőbb politikai ellenfelükre, a kisgazdapártra, hogy váljon meg azoktól a tagjaitól, akik nem voltak hajlandók együttműködni az MKP-val.¹⁰¹

A vidéki Magyarországon már korábban, 1945 tavaszától kezdve egymást érték a különböző nagygyűlések és tüntetések.¹⁰² Mindszenten 1945 őszén az MKP hat gyűlést tartott, a Nemzeti Parasztpárt Szegváron és Mindszentén szervezett egy-egy nagygyűlést. Szeptember 16-án Mindszentén MKP-nagygyűlés volt, ahova sokan érkeztek a szomszéd településekről is.¹⁰³ Az 1945. december 16-án, Szentesen tartott nagygyűlésen, amelynek fő témája a drágaság és az infláció, illetve a feketepiac volt, Dadi Imre hívta harcba a munkásokat.¹⁰⁴ A Dél-Alföldön 1946. január végétől március elejéig szinte minden hétre esett egy-egy gyűlés, amelyeknek fő célja a feketézés és a reakció elleni fellépés volt. Szegeden az üzemek, köztük február közepén a kenderfonó, egy héttel később a gyufagyár, a dohánygyár és a kisvasút munkásai zászlók és feliratok alatt vonultak végig a városon.¹⁰⁵ Február 17-én Csongrád dolgozói vonultak a városháza elé, hogy tüntessenek a reakció ellen. A Szentesről érkezett Dadi mellett Kása István, a kisgazdapárt szónokája beszélt a tőkések szabotázsáról.¹⁰⁶ Néhány nappal később az MKP és az SZDP Szentesen rendezett közös gyűlést, ahol a szónokok „a reakció támadásáról” beszéltek, amelyet világosan bizonyított szerintük a gyárosok feketézése.¹⁰⁷ Február végén 3000-en vonultak Gyomárról Endrődre tüntetni a reakció ellen. A gyűlésen az MKP Békés megyei képviselője mondott beszédet.¹⁰⁸ Szarvason, március 13-án 2000 fős, „fegyelmezett tömeg” vonult a járási főjegyzőség épülete elé. A tüntetés hatására hat tisztviselőt azon-

nal el is bocsátottak hivatalából.¹⁰⁹ Északkelet-Magyarországon is hasonló gyakorisággal zajlottak a tüntetések és felvonulások: február 16-án a Miskolchoz tartozó perecesi, 26-án a putnoki bányászok és a mezőcsáti MKP-, SZDP- és NPP-szervezetek, március elején Mezőkeresztes, 10-én Sajóvámos, 12-én Emőd lakosai tartottak tüntetést, Szerencsen pedig 18-án volt nagygyűlés.¹¹⁰

1945 után a nyilvános politikai mező látványos bővülése zajlott le. Az intézményes politikából korábban kizárt emberek nagy számban lettek friss párttagok, vettek részt rendszeresen pártszervezetek és helyi bizottságok gyűlésein, illetve ismerkedtek meg az intézményesített politika nyelvével az újonnan legálissá vált pártsajtón és gyűléseken keresztül. A politika tapasztalata döntően helyi intézményekben alakul ki – hangsúlyozta James Vernon a 19. századi angol politikai életet tanulmányozva.¹¹¹ Nem volt ez máshogy a 20. század közepi magyar vidéken sem. A szovjet csapatok érkezésével sorra alakultak a vidéki kis és nagyobb településeken is a különböző kommunista szervezetek. Szegváron és Mindszentén szinte a harcok elülte után azonnal, 1944 októberében már működtek az MKP helyi szervezetei hét-hét fős vezető testülettel. Ezzel egy időben a községi tanácsok nyolcfős választott munkásképviselettel bővültek ki.¹¹² A szegedi MKP rókusai szervezetének 1945. februári beszámolója szerint a Szegedi Kenderfonógyár üzemi tanácsának jelentős része kommunista párttag volt.¹¹³ A politikai rendőrség jelentései szerint az év folyamán az MKP létszáma tovább emelkedett.¹¹⁴ Borsod megyében 1945 májusában már 14 000 MKP-tagot regisztráltak.¹¹⁵ A politikai cselekvés értelmét sokak számára az ezekben a helyi intézményekben, párhelyiségekben, gyűléseken, illetve a helyi sajtó útján szerzett tapasztalatok határozták meg.¹¹⁶

A bővülő politikai nyilvánosságot, különösen Magyarországon keleti részén, a baloldali radikális politika szereplői uralták. Az 1945. novemberi parlamenti választásokon Szentesen a két munkáspárt 55,8 százalékkal többséget kapott, az MKP egymaga 31,3 százalékot szerzett.¹¹⁷ Békéscsabán 26 százalékkal végzett.¹¹⁸ Ózdon magasan

az MKP kapta a legtöbb szavazatot, körülbelül másfélszer annyit, mint a második helyezett FKgP. A két munkáspárt együttesen több mint kétszer annyi szavazatot gyűjtött, mint a kisgazdák.¹¹⁹ Bár országosan a *Kis Ujság*, a kisgazdapárt lapja volt a legnagyobb példányszámban eladott napilap,¹²⁰ a Dél-Alföld és Északkelet-Magyarország vidékein ez nem így volt. A vasúti közlekedés hiánya miatt a lapok vidéki terjesztése szinte lehetetlen volt, amit a kommunisták – szinte egyedüliként – a szovjet hadseregtől kapott tehergépkocsik segítségével tudtak ellensúlyozni.¹²¹ 1945 tavaszán a jelentős bányász és ipari központnak számító Borsod megyében az MKP helyi lapja, a *Szabad Magyarország* 16-17 000, a szociáldemokrata *Népszava* 7000 példányban jelent meg. 1945 májusáig nem is működött más pártsajtó a megyében.¹²² Csongrád megyében 1946. február közepéig az országos lapokon kívül a helyi közéletről kizárólag az MKP és az SZDP kezében lévő napilapok tudósítottak. A kommunista párt *Délmagyarország* című lapja 15 000, a szociáldemokrata *Szegedi Népszava* 8000, a későbbi Baloldali Blokk harmadik pártjának, a Nemzeti Parasztpártnak a lapja, a *Szegedi Szó* 2500-3000 példányban jelent meg 1945 augusztusában. A *Szegedi Hírlapot*, az FKgP helyi lapját ezzel szemben csak 5000 példányban nyomták ki.¹²³ A nyomtatott sajtó mellett az 1945 utáni nyilvánosság kiemelkedően fontos eszközeivel, az utcai agitációval, illetve a hangosbeszélő és az utcai rádió használatával is elsősorban a kommunista pártszervezetek éltek. A politikai rendőrség augusztusi hangulatjelentése örömmel nyugtázta, hogy Szegeden a legtöbb plakátot és falfestést az MKP készíti, és a pártnak saját stúdiója van, amely a város négy helyén is napi háromszor ad hangosbeszélőn műsort, illetve mond híreket.¹²⁴ A *Magyar Alföld* a csongrádi radikális baloldali politika napilapja volt, amelyet elsősorban Csongrád, Szentes, Szegvár és Mindszent környékén terjesztettek. Szerzői és szerkesztői döntően a szentesi kommunista és szociáldemokrata párt aktivistái voltak. Békés megyében az MKP megyei titkára, Gyuska János által felügyelt *Viharsárok* volt a legnagyobb példányszámú napilap.

Gyuska Jánosnál és két társánál 1937-ben két írógépet, sokszorosítógépet és többkilónyi kommunista könyvet talált két hónap nyomozás után a békéscsabai rendőrség – számolt be annak idején a kommunista összeesküvésről az egyik helyi lap.¹²⁵ Az első meghatározó politikai tapasztalataikat az 1930-as években szerző húszévesek, köztük Gyuska János és Blahut János legfontosabb élménye a baloldali radikalizmus politikai nyelvének és gyakorlatának ereje volt. A békéscsabai munkásotthon programjának szervezői között voltak az illegális KMP-vel kapcsolatot tartó személyek is, akik megismertették a fiatalokat a *Társadalmi Szemle* vagy a 100% írásaival.¹²⁶ Hasonló szerepet töltött be a munkásotthon a szentesi fiatalabb nemzedék politikai tájékozódásában is. Borbás Lajos vagy Dadi Imre ifjvezetőkként gyakran utaztak Budapestre is, felkeresni a SZDP vagy az illegális KMP tagjait.¹²⁷

A háború utáni baloldali politika és nyilvánosság sok szempontból nemzedéki vállalkozás is volt. Az 1945 utáni új pártszervezetek gyakran nemzedéki alapokon szerveződő hálózatok vezetése alá kerültek. Az 1945 szeptemberétől szentesi városi MKP-titkár Borbás Lajos (1915), a Csongrád megyei kommunista párttitkárrá előlépő Dadi Imre (1913), a helyi párt másik alapítója, Kaliska János, a szentesi szakszervezeti titkár, Erdei Mihály (1907) vagy a Borbást 1946 márciusában a szentesi titkárság élén váltó Mikecz János (1905) az 1930-as évektől ismerték egymást a közösen végzett kubikos- és aratómunkákról. Közülük kerültek ki 1935-ben a városi munkásotthon építésén dolgozó önkéntesek is. A szentesi munkásmozgalom idősebb tagjának számító Erdei Mihály a munkásotthonban tartott előadások során ismerte meg a fiatalabb nemzedéket. 1942-ben, a katonai behívót elkerülendő, Borbás és Dadi is tagjai voltak az Erdélyben munkát vállaló csongrádi kubikoscsoporthoz.¹²⁸ Az 1945 után a békési kommunista szervezeteket irányító Gyuska János (1911) vagy a későbbi városi MKP-titkár Blahut János (1909) az 1930-as években, mint békéscsabai ifjvezetők, szintén a városi munkásotthon falai között kerültek szorosabb kapcsolatba.¹²⁹

Az 1946 tavaszi és nyári tüntetések után a hatóságok látókörébe kerülő résztvevők jelentős része a 25 és 35 év közötti korosztályhoz tartozott. Különösen a diósgyőri tüntetők körében jól érzékelhető az a nemzedéki törés, amely a 40 fölötti korosztály fegyelmezettiséget és rendet értékelő magatartása, illetve a fiatalabbak radikális társadalomátalakító hevülete között húzódott. A 45 éves vasgyári betegápoló idegenkedve és megrökönyödve nézte a „fiatalok” megmozdulásaként érzékelt tüntetés erőszakosságát. „Nagy részük, de különösen a fiatalok, vascsövekkel, kalapácsokkal és egyéb ütő szerszámokkal izgatottan vonultak ki.”¹³⁰ Szintén 45 éves társa, az üzemi bizottsági tag Langauer Gyula szemében a tüntetés a számára fontos munkásosztályi értékek: a rend, a fegyelem és a szervezettség elfogadhatatlan elutasítása volt. Langauer arra hivatkozva igyekezett társait visszatartani a kivonulástól, hogy arra sem a pártoktól, sem a szakszervezettől utasítást nem kaptak, „valamint kifejtettem előttük, hogy a tüntetéssel a demokráciát sértenénk meg”.¹³¹

Ezt a fiatalabb nemzedéket már nem vonzotta a hagyományos szociáldemokrácia számukra konzervatívnak tűnő és a fennálló társadalmi-politikai rendet láthatólag elfogadó nyelve, amihez hozzájárult az is, hogy az SZDP-nek a két világháború között vidéken erősen visszaesett a szervezeti tevékenysége. Sokan közülük a huszadik század elejének bolsevik fogalmi eszköztárát elsajátító idősebb nemzedék példáját találták követendőnek, amelynek tagjai közül többen is irányító szerepet töltöttek be az 1945 utáni helyi nyilvánosságokban. A Gyuska Jánost megelőző Békés megyei MKP-titkár, majd begyűjtési miniszter Szobek András (1894) például 1918-ban, az olasz frontról hazatérve egyike volt a Békéscsabai Vörös Őrség megalakítóinak.¹³² Az észak-magyarországi MKP-lapot, a *Szabad Magyarország*ot szerkesztő Szkkladán Ágoston (1899) 1917-ben kezdett dolgozni az Ózdi Vasgyárban, és 1919-ben az ifjún munkások képviselőjeként tagja lett a községi direktóriumnak is.¹³³ A diósgyőri vasgyár *Szén és Acél* című lapjának rendszeres vezércikkírója, Urbancsok Mihály 1919-ben vöröskatona volt, 1944-ben pedig

a MOKAN Komité (a vidéki Magyarország talán egyetlen ténylegesen fegyveres, náciellenes, szovjetbarát ellenálló csoportja) tagjaként tevékenykedett. Borsod-Abaúj-Zemplén megyét 1944 végétől 1945 februárjáig lényegében az egykori MOKAN Komité tagjai irányították. Urbancsok mellett az MKP-tag főispán Oszip István (1897), aki 1914-től szakszervezeti aktivista volt, illetve az 1927-től illegális kommunista, a párt kiadványait Diósgyőrben terjesztő Fekete Mihály játszottak meghatározó szerepet.¹³⁴ Strack Ádám állítólag maga is megyei kormánybiztosként tevékenykedett 1919-ben a proletárdiktatúra idején.¹³⁵

A baloldali radikalizmus nyelve a Dél-Alföldön és Észak-Magyarországon is folytonos volt a két háború között. A röviddel a Tanácsköztársaság bukása után a környékre érkező civil ruhás politikai nyomozók Mindszent, Szegvár és Szentes általános kommunista hangulatáról jelentettek 1920 augusztusában.¹³⁶ 1922 nyarán a megyei alispán elutasította a földmunkások független szervezetének bejegyzését, tartva a politikai radikalizmustól és annak lehetséges térségbeli következményeitől: „[A] környékbeli községek nagy százaléka a szélsőséges irányzatnak a híve, a kommunista uralom idejében tanúsított viselkedéséből kifolyólag is alapos a feltevés, hogy ma is az ilyen szélsőséges irányzattal rokonszenveznek.”¹³⁷ Jánossy Gyula, a frissen kinevezett békéscsabai rendőrkapitány 1923-ban őszinte borzalommal jelentette, hogy a városban csak egy párt, a szociáldemokrata működik, és ennek megfelelően terror alatt is tartja a polgárságot.¹³⁸ A békéscsabai Munkás Dalkör megalakítását három évig húzta-halasztotta a főispán, aki nem szeretett volna „a meggyőződéses szocialisták számára hatóságilag elismert otthont biztosítani”. A belügyminiszternek címzett 1925. március 10-ei levelében a főispán a 37 tagból ötről biztosan tudni vélte, hogy kommunista, ám véleménye szerint a többi is legalábbis „meggyőződéses szocialista” volt.¹³⁹ Két évvel később a megyei főispán jelentett a belügyminiszternek egy feltételezetten veszélyes kommunista agitátor letartóztatásáról a környék fontos városában, Csongrádon.¹⁴⁰ Békéscsabán

1944 júliusában háborúellenes sarló-kalapácsos rölapokat szórtak szét a városban.¹⁴¹ Csongrád megyében a háború alatt több személyt is letartóztattak és perbe fogtak szovjetpárti agitáció miatt.¹⁴²

A rend megzavarása miatt folyamatosan aggódó vármegyei hatóságok időről időre felfedezték a kommunista ügynökök nyomait Diósgyőrben vagy Ózdon is. A kerületi rendőrfőkapitány 1930. szeptember végén számolt be a belügyminiszternek arról, hogy Miskolc és Diósgyőr területén KMP feliratú rölapokat szedtek össze.¹⁴³ A miskolci rendőrség 1934-ben attól tartott, hogy a kommunista agitátorok képesek lesznek a hatóságok előtt is rejtve maradni, ugyanis „a kommunisták valami láthatatlan tintával, egész finom fehér vászonpapíron leveleznek”.¹⁴⁴ Borsod vármegye főispánja 1942-ben a szociáldemokraták által szervezett gyűlések betiltását igyekezett elérni, hiszen „ismerjük azt a csendben romboló aknamunkát, amit szociáldemokrata név alatt a kommunisták véghez visznek”.¹⁴⁵

A radikalizmus nyelvének forrása ugyanakkor nemcsak a politikai baloldal volt. Különösen az 1930-as évek fiatal nemzedékének meghatározó politikai tapasztalatot jelentett a jobboldali radikalizmus társadalomátalakító ígérete is. Imrédy mozgalmát megelőzve Böszörmény Zoltán már az 1930-as évek elejétől, Szálasi Ferenc pedig 1936-tól kezdve tudatosan törekedett az ipari és mezőgazdasági munkásoknak saját mozgalmaikba való beszerzésére.¹⁴⁶ 1939-ben már jól látható volt, hogy az ipari és mezőgazdasági munkások fiatal nemzedéke a radikális társadalmi változás politikájának támogatója lett.¹⁴⁷ A jobboldali radikalizmus nagy befolyásra tett szert a Dél-Alföldön. Festetics Sándor Magyar Nemzeti Szocialista Pártjának Mindszenten és Szentesen is volt területi szervezete, a Frontharcos Szövetségnek Szentesen 200 tagja volt.¹⁴⁸ A csongrádi szociáldemokrata párttákar 1938-as jelentése különösen aggasztónak találta a nyilasok népszerűségét a parasztok és a munkások körében.¹⁴⁹ Szegvár 9000 lakosából 414-en voltak nyilas párttagok.¹⁵⁰

Az 1930-as évek radikális politikai nyelve összetett és mélyen gyökerező volt. A Dél-Alföldön a szociáldemokrata pártkultúra

marxista nyelve sajátos módon keveredett az egyfajta ellenkultúraként tovább élő, 1848-hoz kapcsolódó politikai hagyományokkal. A különböző falusi gazdakörök és olvasókörok, amelyeket a vidéki bér munkások is rendszeresen látogattak, többnyire ellenzéki, 48-as körökként születtek meg, és nem ritkán az 1920-as évek közepéig is e néven működtek.¹⁵¹ 1945 után Csongrád megyében a legnagyobb példányszámú *Magyar Alföld* mellett a másik jelentős napilapot, a *Szentesi Lapot* szerkesztő szociáldemokrata párttag, Sima László hosszú ellenzéki, illetve radikális eszmei múltta tekinthetett vissza. Az újságot 1872-ben alapította édesapja, Sima Ferenc, a szentesi függetlenségi ellenzék vezéralakja. László maga is a liberális ellenzéki hagyományt követte az első világháborúig. A fronton töltött ideje után aztán szociáldemokrata párttagként tért vissza a helyi közéletbe, 1918-ban. 1919-ben a szentesi direktórium elnöke lett, amiért börtönbe is került. 1945 után a radikális szociáldemokrácia képviselőjeként tért vissza újra a szentesi politikai életbe.¹⁵² Az 1930-as években felnövő nemzedék számára nem feltétlenül a „baloldali” vagy „jobboldali” politikai azonosulás volt a lényeges, hanem a merevnek érzékelt társadalmi renddel szembeni radikális tiltakozás lehetősége.

1945 után a lokális baloldali pártszervezetek és a sajtó mondanivalója a marxista forradalomelmélet, a magyar radikális progresszió és a népi-paraszti radikalizmus sajátos keverékéből tevődött össze. Az MKP szentesi szervezetének könyvesboltja 1945 őszén többek között Lenin *Állam és forradalom*, Sztálin *A leninizmus kérdései* című művét, Barabás Tibornak a Cserépfalvinál frissen kiadott Martinovics-életrajzát, illetve Illyés Gyula és Darvas József munkáit kínálta olvasóinak.¹⁵³ 1945 októberében az MKP Orosházán tartott választói gyűlésén a *Föltámadott a tenger* című Petőfi-verset szavalta a kórus.¹⁵⁴ Az MKP Központi Vezetősége 1946 januárjában körlevélben utasította a falusi pártszervezeteket, hogy a párthelyiségek falait „a magyar szabadságmozgalmak nagyjainak képeivel” díszítsék.¹⁵⁵

1944–45 folyamán, különösen az Alföldön, sok településen szerveződött a helyi közigazgatás olyan emberekből, akik a radikális közösségi öngazgatás ideáját hordozták magukban. A Dévaványát 1944–45-ben szinte egymaga irányító Dékány Imre – Dadihoz hasonlóan – föld nélküli családból származott, és kubikosként is dolgozott. Dékány a földmunkások bandagazdájaként, majd rövid ideig a kaszáskeresztes mozgalomban szerzett szervezői tapasztalatokat.¹⁵⁶ Dévaványához hasonló volt a kubikosok és földmunkások egyenlősítő Vésztői Köztársasága, Rábai Mihály vezetésével. Bár néhányan közülük (különösen Dadi Imre, aki a szentesi rendőrkapitány, Lakos József meggyilkolása miatt az MKP számára is kényelmetlenné vált¹⁵⁷) a háború utáni években kétes hírnévre tettek szert, a politikai cselekvést ugyanannak a radikális közösségi önrendelkezésnek a mintái alapján képzelték el, mint más társaik. A helyi pártszervezetekben személyes, nemzedéki hálózatok intézményesültek, és a tiltakozás lokális tradícióit, a helyi politikai hagyományokat és a kollektív önkormányzatiság kultúráját képviselték.

15.

Strack Ádám, a Szegedi Kendergyár üzemi bizottságának elnöke részt vett az MKP 1946. február 18-án rendezett első nagy-szegedi konferenciáján. Személyesen is tanúja lehetett, amint Révai József, aki ebben az időben az MKP fő ideológusának számított, biztosította a párt egyszerű tagjait, hogy a reakció elleni harcnak az üzemi bizottságok a fő fegyverei. Az MKP politikusa külön is felszólította a szegedi szervezetet, hogy vegye ki részét a küzdelemből. Strackot a konferencia beválasztotta a szegedi területi választmányba.¹⁵⁸ A történész Mód Aladár, a *Szabad Nép* munkatársa, aki a háború utáni első években gyakran szólalt meg ideológiai-politikai kérdésekben, abban határozta meg az üzemi bizottságok feladatát, hogy ellenőrző szervként az egyes gyárak termelését az újjáépítés szolgálatába

állítsák az önző magánérdekek helyett.¹⁵⁹ Az üzemi bizottságokat a baloldali radikalizmus politikai nyelve a gyártulajdonosok elleni küzdelem eszközének könyvelte el. A szegedi politikai nyomozóknak a pártvezetés számára írt beszámolója is úgy fogalmazott, hogy a kendergyári munkások a reakció ellen léptek föl.¹⁶⁰

A helyi politikai élet legfontosabb mondanivalója minden bizonynyal az volt, hogy a politika cselekvő alanyai a munkások. Révai József az 1945. október 1-jén, Szegeden tartott felszabadulási nagygyűlésen, amelyet a szentesi *Magyar Alföld* is nagy terjedelemben ismertetett, kifejtette, hogy a reakció elleni küzdelem fő ereje a dolgozók osztálya. A demokrácia hadállásai a népben, a szervezett munkásságban vannak – fogalmazott az MKP ideológusa.¹⁶¹ 1946 januárjától a baloldali politika egyre inkább azt hangsúlyozta, hogy most már „a dolgozókon a sor, a népnek magának kell megharcolnia a demokráciáért”.¹⁶² Ahogy az újságcikkek fogalmaztak, a dolgozó nép, az igazi demokraták nem várhatnak tovább a reakció felszámolásával, meg kell kezdeniük a nagy tisztogatást.¹⁶³ „Magának a népnek kell kezébe vennie sorsának intézését” – hirdette Szegeden is az MKP lapja. Állítása szerint, aki tagadja a nép önrendelkezési jogát, az bűnöző, és a dolgozók fogják őt elsöpörni.¹⁶⁴ Az államosításkért és a reakció ellen vívott harchoz kérte a munkások segítségét Gerő Ernő és Kossa István is a február 18-ai újdíósgyőri gyűlésen. „Ezek megvalósítása érdekében indítandó harc olyan nagy, hogy az MKP ereje nem elég” – fogalmazott Gerő. Kossa nyomatékosan szólította föl a munkásokat: „Ebben a harcban Diósgyőr munkássága is ott legyen. (Ott leszünk!)”¹⁶⁵

A munkások öntevékeny részvételét nélkülözhetetlennek látták a legfontosabb társadalmi és politikai feladatok, az újjáépítés, a közigazgatás átszervezése vagy éppen a pénzügyi stabilizáció megoldásában is. Révai 1946 elején arra szólította fel a munkásokat, hogy ellenőrizzék a kormányrendeletek végrehajtását, és vegyenek részt a közigazgatás megtisztításának előkészítésében.¹⁶⁶ A helyi pártvezetők a különböző munkásgyűléseken országszerte azt magya-

rázták hallgatóságuknak, hogy a jó pénz megteremtése az ipari termelés fokozásán áll vagy bukik. Ehhez viszont elengedhetetlen a dolgozók megfelelő ellátásának a biztosítása.¹⁶⁷ A munkában való helytálláson kívül a munkásokat arra is fölszólították, hogy tevélegesen védjék meg az új pénzt és ezzel saját érdekeiket. A miskolci kommunista napilap leszögezte, hogy a forint védelme nem csupán a kormányzat feladata, hanem a munkások küzdelme is. A lap felszólította a munkásokat, hogy ellenőrizzék az élelmiszer-kereskedelmet és az áruk eljutását jogos fogyasztóikhoz. Az MKP és az SZDP által jegyzett felhívás határozottan fogalmazott: „Legyetek kemények. Harcoljatok jól. Védjétek ki a jó pénz, a dolgozók élete ellen irányuló támadásokat!”¹⁶⁸

A feketepiacal való leszámolásban a munkásoknak fontos szerepük van, a feketézők tevékenységének a „dolgozók gátat fognak vetni”, és a „feketepiacot le fogjuk törni” – jelentette ki határozottan az észak-magyarországi kommunista napilap.¹⁶⁹ A lapok a feketézők elleni küzdelmet olyan „kérlelhetetlen harcnak” mutatták be, ahol a tömegek feladata a működő gazdaság és az igazságos társadalom védelme.¹⁷⁰ Dadi Imre 1945. decemberi, szentesi beszédének fő mondanivalója az volt, hogy hiába van egymillió szakszervezeti munkás az országban, ha hiányzik a kellő aktivitás, nem tudják legyőzni a feketézőket és a spekulánsokat. Az infláció – hangsúlyozta a párttitkár – néhány ezer spekuláns merénylete, amely ellen hatékonyan lehet küzdeni, ha megvan a megfelelő elszántság a dolgozóknál. Véleménye szerint példaértékű volt e tekintetben a Szentesen kezdeményezett élelmiszer-felkutatás, amelynek következtében az elrejtett javakat a nép rendelkezésére lehetett bocsátani. A munkások részvétele ebben az esetben sikeresen győzött a régi tisztviselők, a „dohos” megyeháza felett – zárta mondanivalóját Dadi.¹⁷¹ A lapok szerint a felvonulásokon megjelenő munkások megvédték a gazdaságot („egyik táblájukon a forintot ábrázolják, amint könyörtelen vasseprő képében űzi el az inflációs pénzt”) és a társadalmi-politikai rendet („a debreceni vagongyár dolgozói festői

képet mutatnak, amelyen egy hortobágyi csikós ostorával hajtja ki a magyar püsztáról a cilindert és frakkot viselő, kétségbeesetten menekülő reakciót).¹⁷²

„A szombati tüntetést kifelé nem mint előre szerveztet, hanem mint a tömeg spontán megmozdulását kell feltüntetni” – figyelmeztetett Blahut János városi MKP-titkár a békéscsabai tüntetést előkészítő, 1946. márciusi pártgyűlésen.¹⁷³ A helyi pártvezetők és az elit számára is egyként fontos volt, hogy a tüntetéseket a tömeges politikai cselekvés legfontosabb eszközeként állítsák be. A háborút követő baloldali radikalizmus politikai kultúrája szemszögéből nézve a vidéki Magyarországon zajló tüntetések a szervezett munkásság demonstratív lépései voltak „a reakciónak a közhivatalokból való kiküszöbölése érdekében”.¹⁷⁴ Február 13-án rendezték Szentes, néhány nappal később Szeged munkásainak nagy megmozdulását a reakció ellen. A helyi sajtó a tüntetéseket olyan eszközként láttatta, amelyeknek célja, hogy elérjék a szervezett munkások, a dolgozó nép követeléseinek teljesítését, azaz a városi és megyei tisztviselői kar megtisztítását a feltételezett reakciós hivatalnokoktól.¹⁷⁵ A *Magyar Alföld* a környék egész lakosságát felszólította, hogy vegyen részt a „reakció teljes kiseprűzését követelő tömegtüntetésen” a szentesi Kossuth téren.¹⁷⁶ A tudósítások szerint a fegyelmezett, öntudatos, sokezernyi tömeg egyhangúan követelte: „Távozzanak!”¹⁷⁷

Rákosi Mátyás, a Magyar Kommunista Párt főtitkára 1946. július 22-én nagyszabású népgyűlésen – egyes híradások szerint 300 000, a társadalom minden osztályát képviselő ember előtt – beszélt Miskolcon a háború utáni magyar politika legfontosabb, éppen időszerű céljairól. A beszédet meghallgatni igyekvő közönség látványos, gondosan megtervezett felvonulás után érkezett a helyszínre: „A vasgyáriak előhírnökei jelzik a diósgyőri dolgozók nagy menetét, [...] az egyik autón éppen ülésező népbírósi tanácsot látunk, mellettük nyomban végre is hajtják a tanács halálos ítéletét.” A felvonulás rendje a kollektív igazságszolgáltatás rítusa volt: nyilvánosan megmutatta, elítélte és kivetette a bűnösöket. „A Rác és Weisz miskolci

gépüzem teherautóján akasztófa jelzi, hogy: így jár az, aki a forinttal spekulál.”¹⁷⁸ Az ítélkezés színháza rendszeres eleme volt a diósgyőri munkások megmozdulásainak. Az 1946. május 1-jei felvonuláson a Diósgyőrből a Népkerthbe igyekvő vasgyári építőmunkások egy kocsira szerelt akasztófával érkeztek, „amelyen éppen egy spekuláns feketézőnek a demokratikus társadalomból való »kiiktatása« történik” – a hurokban egy haldokló spekuláns volt látható. („Sajnos, nem valódi” – jegyezte meg melankolikusan a *Szabad Magyarország* szerzője. „Sajnálatos, hogy ez az első elítelt” – kontrázott a *Szén és Acél*.) A mozgó színpadkép másik oldalán komor, feketebe öltözött népbírák foglaltak helyet.¹⁷⁹

A háború utáni magyarországi politikai népünnepélyek fontos eleme volt a bűnösök, az ítélethozatal és a büntetés rituális bemutatása. Miskolcon 1945. május elején a helyi politikai rendőrség a tömegsírba lőtt zsidó áldozatokat volt nyilasokkal hantoltatta ki, majd a lovak helyére befogva őket velük húzatta be a holttesteket szállító szekereket a városba, miközben nyakukban a bűnüket leíró táblákat cipeltek – „Ezt csináltuk mi, nyilasok!”¹⁸⁰ Az 1945. júliusi, szegedi felvonulás alatt egy fiatalok által készített propagandaalkotáson egy monoklis arisztokrata és egy dzsentrí nagybirtokos jelmezes figurája mulattatta a közönséget egy teherautóról, amelyen a „Küzdjünk a reakció ellen!” felirat volt olvasható. Az augusztusi szentesi ünnepségen felvonult a feketézők kocsija, amely szintén a bűn és büntetés színpada volt: a feketézők bűnét az elkobzott áruk jól látható tömege tette kézzelfoghatóvá. A bűn a következményként beállott büntetéssel egy időben mutatkozott meg: a kocsin a láncra vert bűnös alakja talpig feketében, egy szuronyos űr kíséretében volt látható.¹⁸¹

A bűnösök bemutatásának vágya áthatotta az 1945 utáni politikai nyilvánosságot. 1946 elején a szociáldemokrata párt békéscsabai vitaestjén azt követelték a résztvevők, hogy a tolvajok és orgazdák névsorát a rendőrség feltűnő formában, plakáttal, dobolással, újság-cikkben hozza nyilvánosságra.¹⁸² A városban január végén rendezett

tüntetés résztvevői memorandumot juttattak el a miniszterelnökhöz, amelyben követelték „a feketézők, a spekulánsok, árurejtegetők és élelmiszercsempészek leleplezését és kipellengérezését”.¹⁸³ A miskolci *Szabad Magyarország* már egy évvel korábban, 1945 májusában követelte, hogy „a feketézők és szeszcsempészek neve legyen a lapokban és falragaszokon szégyentáblára téve”.¹⁸⁴

Rákosi Mátyás a Baloldali Blokk 1946. március 7-ei nagygyűlésen így fogalmazott: „Mi is jobban szeretnők, ha a fiatal magyar demokrácia maga csinált volna rendet a vármegyeházán, a köztisztviselők közt, az üzemekben, és maga távolította volna el idejekorán az oda visszaszivárgó reakciókat. Ezek a népi megmozdulások most korrigálják, jóváteszik a mi hibáinkat.”¹⁸⁵ A baloldali radikális lapok szintén azt állították, hogy a hatóságok, a kormányzat vagy éppen a bíróságok nem lépnek fel következetesen a dolgozók ellenségei ellen. Komócsin Zoltán Szegeden fejtette ki, hogy a „fizikai és szellemi dolgozók tömege egyre nyugtalanabbul és elkeseredettebben figyeli a tehetetlenség eluralkodását. Egyre sűrűbben halljuk és látjuk, hogy kezek szorulnak ökölbe és fogak csikordulnak össze a jogos felháborodás kifejezésekeppen. Egyáltalán nem tartanánk szerencsésnek, de még célravezetőnek sem, hogy ha célirányos intézkedés helyett szabad folyást engednénk egy vad kitörésnek, amely »huszonnégy óra alatt rendet csinálna«.”¹⁸⁶ A demokráciával nem szolidáris tisztviselőkkel a demokrácia kesztyűs kézzel bánik, a feketézőket pedig felsőbb helyekről védik – jelentették ki az MKP és az SZDP csongrádi vezetői.¹⁸⁷ A kormány megtűri a közvagyon megrablóit, ezért a munkásoknak kell kivívniuk jogaikat – harsogta a Békés megyei kommunista lap, a *Viharsarok*.¹⁸⁸ Ilyen körülmények között a munkások jogosan kezdeményezték maguk a reakciós tisztviselők eltávolítását – értelmezte a *Magyar Alföld* „a szentesi dolgozók hatalmas tömegének” január közepi felvonulását.¹⁸⁹

„Miért nem kötöttek fel eddig egyetlen nagyfeketézőt sem?” – tette föl a költői kérdést Gerő Ernő 1946 júniusában, az istván-

telepi MÁV-műhelyben tartott beszédében. (A *Szabad Magyarország* beszámolója nagybetűvel szedett címként idézte a kérdést.¹⁹⁰) Fekete Mihály, az MKP miskolci titkára meglehetősen világosan fogalmazott: „A tömegek csak hadd végezzék el azt a munkát, amit az igazoló bizottságok, a népbíróságok nem tudtak elvégezni.”¹⁹¹ A *Szabad Magyarország* úgy vélte: noha sok feketéző kétségkívül rendelkezik a megfelelő dokumentumokkal, személyük közismert a városban, ezért megbüntetésük csupán elhatározás kérdése kell hogy legyen.¹⁹² „Halál a feketézőkre!” – adták ki a jelszót, mégsem történik semmi, fogalmaztak a cikkek.¹⁹³ A szükségtelenül hosszú eljárások miatt a spekulánsok kibújnak a büntetés alól – állították a baloldali lapok –, és így a munkások nem látják a határozott intézkedéseket.¹⁹⁴

1946 májusában a baloldali sajtó gyakran fejtegette, hogy az uzsorások és árdragítók elleni elhúzódó és láthatólag eredmény nélküli eljárások igencsak elkészerítik a munkásokat, akik azt látják, hogy ezek az emberek következmények nélkül megússzák tetteiket. A diósgyőri *Szén és Acél* meglátása szerint ezek a káros következmények jogi és politikai tehetetlenségből fakadtak, és ami azt illeti, a népi igazságszolgáltatás jelentheti a zsákutcából kivezető utat. „A leg-egyszerűbb írni-olvasni tudó parasztember vagy bizalmi öt perc alatt elkészít egy olyan törvényjavaslatot, amelynek végrehajtása alaposan kedvét szegi az árdragító és uzSORÁS uraknak a további meszterkedéstől.”¹⁹⁵ Gergely Sándor, radikális ifjú költő, a *Szén és Acél* rendszeres publicistája a népi igazságérzet magabiztos fensőbbségéből bírálta a gyakorlati jogszolgáltatást. A munkásság – állította a szerző 1946. májusi cikkében – „hall ugyan beszélni a feketézők megbüntetéséről, a budapesti mulatóknak a külföldi vendégeket is felháborító életéről, a kirakatok gazdagságáról, óriási méretű gazdasági panamákról. S ez a legnagyobb baj, hogy csak beszédet s nem a megtorlások végrehajtását hallja. S ez zavarba hozza a dolgozókat. Ők azt hiszik, hogy ma mindenben a dolgozó tömegek érdeke a döntő, s nem értik, miért szent és sérthetetlen ma minden hitvány,

minden rongyember ebben az országban, akik a dolgozók szájából veszik ki az utolsó falatokat.”¹⁹⁶

A radikális baloldali politikai nyilvánosság a „népet”, a „dolgozókat” a fizikai erőszak alkalmazására szólította fel: „A népnek kezdeményeznie kell, és nagyot ütni a reakción!”¹⁹⁷ A „néptömegek már elérték a tűrés végső határáig, s ha kényszerítik – s úgy látszik kényszerítik –, a tömegek pusztá erejével fog lökést adni a demokratikus fejlődésnek” – fejtette ki az MKP lapja Szegeden.¹⁹⁸ Négy nappal a nagy visszhangot kiváltó, február 23-ai őszi tüntetés előtt, a február 19-ei hasonló demonstráción a szociáldemokrata szónok kijelentette, hogy „legközelebb már stangákkal [feszítővasakkal] jövünk ki”.¹⁹⁹ Az MKP Csongrád megyei szervezetének februári értekezletén a reakció pimasz és szemtelen térhódításáról esett szó. A baloldali radikalizmus sajtója azt hangsúlyozta, hogy a gyűlésen a munkások és parasztok felemelték szavukat, és világossá tették, hogy nem fognak visszariadni az erőszaktól sem. Az eseményről szóló beszámolójában a *Magyar Alföld* név szerint is bemutatott két köztisztviselőt, akiket a hatóságok elbocsátottak, ám később minden további nélkül visszatérhettek fontos beosztásaikba. Az újság-cikk szerint a „munkásság-paraszttság fog ezerszer lesújtani” rájuk, megérdemelten.²⁰⁰ Néhány nappal korábban a lap azzal fenyegette meg a reakciósokat, hogy „ha az ólombetűk gyengének bizonyulnak, ólmosbotot öntünk belőlük”.²⁰¹ A „rosszindulatú” támadót „radikálisan kell elintézni, félholtra kell verni” – fogalmazott világosan Gyuska János, az MKP békéscsabai nemzetgyűlési képviselője 1945. november végén a város erzsébethelyi kerületi párttagsága előtt.²⁰²

„Halál a feketézőkre és árdrágítókra!” – kürtölte világá az MKP miskolci lapja az 1945. őszi választások tanulságát az eredményeket taglaló cikk alcímeként. Ha a feketézők jelentős társadalmi veszélyt jelentenek, le kell velük számolni – vont le a következtetést a baloldali sajtó. A novemberben frissen belügyminiszterré kinevezett Nagy Imre programját a „Legelső feladat a reakció és a spekuláció kiirtása” főcím alatt tárgyalta a miskolci kommunista lap.²⁰³ A cik-

kek „a dolgozók nevében” követelték, hogy kíméletlenül törjék le a feketézők és árdrágítók tevékenységét.²⁰⁴ A lapok már ekkor a feketézők elrettentő megbüntetését követelték, beleértve a spekulációs jövedelem szigorú megadóztatását és a bűnösök statáriális elítélését is.²⁰⁵ Ezzel együtt elkezdték emlegetni az akasztófát is. „A munkásság türelme véget ért – akasztófára a feketézőkkel!” – fogalmazott alcímében az MKP miskolci taggyűléséről hírt adó cikk.²⁰⁶ Rákosi Mátyás a budapesti Sportcsarnokban 1946. február 16-án tartott beszédében már konkrét cselekvésre szólított föl: „[A] dolgozó nép nem tűrheti tovább, hogy árdrágítók, inflációt szítók rombolják le a munkásság országépítő erőfeszítéseit. [...] Az utca a dolgozóké” – fűzte hozzá egyértelmű tömörséggel.²⁰⁷ Szakasits Árpád február 10-én a Miskolci Nemzeti Színházban tartott szociáldemokrata gyűlésen fejtette ki, hogy „a feketézők és spekulánsok becsstelen hadának dzsungeljében rendet fog teremteni az ország, ha kell, ácsolunk számukra akasztófát is”.²⁰⁸

Rákosi egyértelművé tette, hogy a politikai elit, legalábbis a munkások képviselőit magáénak tartó kommunista párt, jogosnak és szükségesnek tartja a forinttal spekulálók halálbüntetését, és a gazdasági jólét és az azt biztosító új politika ellenségei nem számíthatnak könyörületre. „A mi véleményünk az, hogy aki a forinttal spekulál, aki alá akarja aknázni demokráciánk gazdasági alapjait, fel kell húzni az akasztófára.”²⁰⁹ A cikkek hangosan követelték a spekulánsok gyors és brutális megbüntetését.²¹⁰ A diósgyőri vasmunkások 1946. július 12-én gyűlést tartottak, ahol statáriumot követeltek az új pénz ellenségeire. A szakszervezeti titkár kijelentette, hogy akik az új pénz ellen mesterkednek, azokat akasztófára kell juttatni.²¹¹ A diósgyőri munkások láthatóan elsajátították a feketézők elleni harc militarizált nyelvét: amikor egy héttel később Rákosi Mátyás, a MKP főtitkára felkereste a gyárat, a munkások képviselője „egy hatalmas bárdot nyújtott át, sújtson le vele a demokrácia ellenségeire”.²¹² „Az újonnan megnyílt második nagyolvasztó dolgozói remekbe készült, miniatűr acélbárddal ajándékozták meg, és szó-

nokuk formás szavakkal hívta fel arra, hogy ezt a bárdot használja fel a reakciónak és a jó pénz ellenségeinek lenyakazására” – adott hírt a találkozásról a *Szabad Magyarország*.²¹³ Röviddel a júliusi, miskolci lincselés előtt az észak-magyarországi baloldali és kiscgazda lapok egyként adtak hírt az új kormányrendeletéről, amely a legsúlyosabb büntetés kiszabását helyezte kilátásba a pénzügyi stabilizációt akadályozók számára.²¹⁴ A *Szabad Magyarország* „Halál a forint ellenségeire!”,²¹⁵ a *Felvidéki Népszava* vastag betűvel szedett „Irtó hadjárat a spekulánsok és valutázók ellen”,²¹⁶ a *Miskolci Hírlap* pedig „Halállal büntethetők a valutaüzérkedők és árdragítók” főcímmel számolt be a rendeletről.²¹⁷ A kiscgazdák lapja beljebb egy újabb címmel járult hozzá a kampány sikeréhez: „Aki a forinthoz merészel nyúlni, akasztófán kell végeznie”.²¹⁸

A rendőrök magatartása többnyire szintén azt erősíthette meg, hogy a hatóságok pártolják a kollektív, erőszakos ítélkezés gyakorlatát. A rendőrök gyakran későn, elégtelen létszámban érkeztek a tüntetések helyszínére, vagy passzívan kísérték a tömeget. Miskolcon a szakasznyi kirendelt rendőr csak Jungreis meggyilkolása után érkezett a Búza térre.²¹⁹ A kunmadarasi lincselést a helyi rendőrök tétlenül nézték végig. A békéscsabai tüntetésen a rendőrség csak akkor lépett föl a tüntetők ellen, amikor azok a városháza udvarára akartak betörni.²²⁰ A frissen toborzott, jelentős részben tapasztalatlan és gyakorlatlan rendőri állomány, illetve a gyakran hasonlóan képzetlen, alsóbb szintű parancsnokaik képtelenek voltak hatékonyan korlátozni és visszaszorítani a tömegerőszakot. Sok új rendőrtiszt ráadásul az MKP tagja volt, és lényegében a párt révén jutott hozzá állásához. Ők nem érezték feladatuknak, hogy meggátolják a munkások és szegényparasztok sokszor éppen a helyi kommunista párt vagy a szakszervezetek kezdeményezésére megvalósuló tüntetéseit. A háború utáni Magyarországon a közrend fenntartására leginkább alkalmas szervezet jó ideig a szovjet hadsereg volt. Aligha véletlen, hogy sok esetben – mint például Miskolcon is – az erőszaknak csak a szovjet katonák megjelenése vetett véget.

A magyar társadalom számára az 1946 tavaszát megelőző néhány évben lényegében megszokottá vált az utcai erőszak látványa. Ez a nyilvános erőszak egyfelől az igazságszolgáltatás valamiféle képzetével kapcsolódott össze (mint a Nágycörúton meglincselt keretlegények esetében), másfelől pedig a társadalmi osztályozás és kizárás megengedhető eszközének látszott. 1944 nyarán a vidéki zsidók mindenki szeme láttára végrehajtott deportálása, majd ősszel a fővárosi zsidóság elleni nyilvános tömeggyilkosságok összekapcsolódtak a hatóságok és különösen az egyenruha szentesítő látványával. Ráadásul az etnikai alapú kiválasztás és eltávolítás, illetve az egyenruha ehhez kapcsolódó látványa nem is látszott véget érni a háborúval egyidejűleg. A vidéki német lakosság kollektív kitelepítése az egy évvel korábbi zsidó deportálásokhoz hasonló utcai látvány lehetett, még akkor is, ha az emberek nagy része alighanem tisztában volt a két csoport nagyon is eltérő végzetével.

„A tüntető felvonulásban kb. 800–1000 főnyi, férfiakból és nőkből álló tömeg vett részt, akiknek 20–25 százaléka különböző ütőeszközökkel volt felszerelve, mint pl. görbebot, kalapáccsal, csákány, nyéllel, fúvócsővel, szuronnyal; a felvonulás folyamán mindvégig a tömegből egyes személyek és vagyontárgyak ellen, hatósági közegekkel szemben erőszakos cselekményeket követtek el.”²²¹ A megyei rendőrfőkapitány 1946. február 20-án e szavakkal jelentett a két nappal korábban Sajószentpéteren, a helyi MKP- és SZDP-tagozat szervezésében lezajlott tüntető felvonulásról, amelyet a demokrácia ellenségei ellen rendeztek. Orosházán 1945 októberében az ellátatlank vonultak föl a jegyzői hivatal elé, ahol bántalmazták a szociáldemokrata párttag községi bírót.²²² Hódmezővásárhelyen november 16-án az áremelkedések miatt olyan elkeseredett – a politikai rendőrség szavai szerint „fenyegető magatartású” – tömeg vonult a városháza elé, hogy be kellett csukni az épület kapuit.²²³ A Békéscsabával szomszédos Gyulán 1946. február végén tüntettek az árdragítás ellen. A megmozdulás során egy hírlapterjesztőt, aki nem állt be a tüntetők közé, megverték.²²⁴

A február végi, március eleji, majd nyári erőszakos megmozdulások Ózdon, Szegeden, Szegváron, Mindszenten, Békéscsabán és Miskolcon nem elszigetelt, egyedi indulatkitörések voltak. Az erőszakba torkolló tüntetéseket mindenhol megelőzték hasonló módon lezajló helyi vagy környékbeli megmozdulások. Szegváron már egy 1945. novemberi tüntetésén megütötték az egyik községi képviselő feleségét.²²⁵ A fosztogatással végződő ózdi tüntetés előtt csupán néhány nappal, február 19-én vonultak fel a gyár munkásai, mintegy 5-7000-en a város utcáin. A tüntetők a piactérre, azaz a „Gyűjtőra” vonultak, és tiltakozásképpen egy órára beszüntették a munkát.²²⁶ Békéscsabán január végén szerveztek tüntetést, ahol a helyi sajtó szerint a városháza előtt „szinte hívó szó nélkül összesereglegő munkások” tettek hitet a köztársaság és a földreform mellett.²²⁷ Március 4-én Szentes dolgozói vonultak „fegyelmetlenül és öntudatosan” a szakszervezeti székháztól a városháza, a vármegyháza és a járásbíróház elé, ahol követelték a reakciós tisztviselők eltávolítását.²²⁸ A téren összegyűlt 3-400 fős tömeg előtt Erdei Mihály és Szőke Mátyás szakszervezeti vezetők felolvasták az eltávolítani kívánt tisztviselők, földreformellenes ügyvédek és szabotáló malmosok nevét. A szentesi városházi tisztviselőket a munkástömeg felhívására azonnal eltávolították, másnap már nem is mentek dolgozni.²²⁹ Kunmadarason sem 1946 májusában volt az első zavargás. Az előző év őszén két ízben is „reakció elleni tüntetésről” számolt be a politikai rendőrség. „Felelőtlen elemek” november 3-án be is verték a főjegyző ablakait.²³⁰

1945. december 27-én a szentesi munkások párt- és szakszervezeti vezetőik közvetlen utasítása nélkül is a városi malmok elé vonultak, követelve a feketézés visszaszorítását. Dadi Imre MKP-titkár, illetve Erdei Mihály, a városi szakszervezetek vezetője csak ezután ért a helyszínre, hogy lecsillapítsa a tömeget.²³¹ A politika vezetői alig-alig tudták ellenőrzésük alatt tartani az éppen általuk bátorított, kiterjedt részvételt. Az MKP miskolci és megyei vezetői, illetve vasgyári emberei sem a munkások közös akcióinak irányítá-

sára, sem hangadóik hatékony ellenőrzésük alá vonására nem voltak képesek. „Engem, mint bizalmi, alig vettek számításba, és mindent maguk között beszéltek meg” – emlékezett sértődötten az acélöntöde szakszervezeti bizalmija, akinek a legmaradandóbb élménye az eseményekről az volt, hogy nem tudott semmiről, és aki még augusztus 1-jén is csodálkozva látta, hogy a munkások nem dolgoznak, hanem a történeteket tárgyalják.²³² A tüntetést követő, szeptember eleji fegyelmi tárgyaláson a megyei pártbizottság lényegében beismerte, hogy kudarcot vallott a gyári tagság pártszerű útmutatások szerinti mozgósításában, amikor több, a felvonulás során fontos szerepet játszott tagot – köztük a már említett Dudás Alfrédet – kommunistához nem méltó magatartása miatt kizárt a pártból.²³³

A valódi munkások és a hivatalos munkáspártok között aligha létezett tökéletes gondolkodásbeli összhang. A Szentes környéki pártszervezetek nem csupán a háború előtti, kommunizmustól rettegő közigazgatásnak jelentettek folyamatos problémát. A városi kommunista vezetőség 1945 októberében is felhívta vidékre induló agitátorai figyelmét, hogy hűtsék le a helyi pártszervezetek lelkesedését, akik eltérve a párt irányvonalától radikális forradalmi dalokat énekelnek a gyűléseiken, illetve nem értik meg, hogy a párt nem kolhozokat és „bolsevik tavaszt” akar.²³⁴ 1946 elején a diósgyőri gyári MKP-titkár még a munkások körében élénk szovjetellenes hangulat fokozódásától tartott. A helyi pártvezetésektől független vagy éppen azok ellenében szervezett tömegakciók egyáltalán nem voltak szokatlanok a vasgyárban a lincselést megelőző hónapokban sem. 1946. május 10-én az Újgyárban gyűltek össze a munkások, és hangosan tüntettek a bérezés elégtelensége miatt.²³⁵ 1945 őszén a miskolci politikai osztály vezetője az éhínség és a közellátási bajok nyomán erősödő elkeseredettségről számolt be, amelynek következtében a „forradalmi hajlamú emberek befolyása nagy”, és a „tüntetéseket alig lehet megakadályozni”.²³⁶

A kommunista párt(ok) gyors létszámgyarapodása ugyanakkor leginkább éppen ennek volt köszönhető. A helyi pártszerveze-

tek sikeresen intézményesítették a kollektív, közösségi politizálás hálózatait, a közvetlen politikai részvétel élményét nyújtva a „munkásoknak”. A háború utáni radikális baloldali pártszervezetek vonzereje abban rejlett, hogy olyan részvételi lehetőséget biztosítottak az ipari és földmunkások számára, amelynek formája ismerős, megszokott és könnyen elérhető volt. Valójában a helyi pártszervezetek sem igazán voltak mások, mint a meglévő közösségi érdekérvényesítés gyakorlatainak folytatásai az adott lehetőségek felhasználásával, illetve a közösségi hálózatok intézményesülései a politika új alakzatai között.²³⁷ „Mindszent község motorja: a Kommunista Párt” – hirdette a *Magyar Alföld* 1945 októberében. A lap ezt a szerepet azonban nem a pártcsatározások terepére értette. A cikk szerint a megalakult MKP-szervezet jelentősége inkább abban állt, hogy „mindenkinek segített”, és megszervezte az igazságos tűzifa- és zsírelosztást is.²³⁸ 1945 után az üzemekben, a párt- és szakszervezeti helyiségekben zajló politika tapasztalata nyilvános, szóbeli és kollektív volt. Az 1945-ben létrejött különféle üzemi pártszervezetek gyakran alakítottak ki saját tagjaikból kisebb, jellemzően tízfős csoportokat, amelyeknek tagjai közösen beszéltek meg az egy-egy műhelyben fölmerülő kérdéseket. Az üzemi részvétel másik jellegzetes formája volt a röpgyűlés, ahol a műhelyek szélesebb munkasközösségei közösen vitattak meg az ügyeket. Az üzemi faliújságok a politikával való találkozás kollektív eszközei voltak, ahová rendszeresen kikerültek a legfontosabb cikkek, illetve egyéni hozzászólások. A munkások munkakezdés előtt gyakran közösen olvasták a híreket a faliújság előtt állva, megbeszélték az aznapi sajtót, és véleményyt formáltak az őket érdeklő kérdésekről.²³⁹

A baloldali politika, miközben a tömegtámogatás megszerzése érdekében intézményesítette és helyénvaló politikai cselekvésként ismerte el a társadalmi-közösségi önrendelkezés gyakorlatait, olyan, sokak számára ismerős, kollektív és rituális erőforrásokat biztosított, amelyek segítségével az ipari és mezőgazdasági munkások kifejezhették politikai álláspontjukat és érdekeiket. Azzal azonban, hogy

a tüntetéseket tette a kollektív öntevékenység legfontosabb színterévé, a háború utáni politika maga kínálta föl az üzemi bizottságokat, a szakszervezeteket, a pártszervezeteket vagy a forintvédő bizottságokat saját politikai intézményükként kisajátító ipari és földmunkások csoportjainak a hatósági szerepet, és tette egyúttal lehetővé számukra ennek gyakorlati érvényesítését. A társadalmi osztályozás érvényét fenntartó, rituális, igazságosztó erőszak helyeként szerveződött tüntetések formájában éppen az intézményesített politika, illetve a hatóságoktól függetlenül – akár ellenükben is – zajló politikai cselekvés eszköztárát adták a kezükbe. A tüntetések lehetővé tették, hogy a politika az ipari és földmunkások nyelvén történjen, rituális rendjük pedig a politikai részvétel számára nyitott új utakat.

16.

„A rendőrség udvara tele van emberekkel, és a közepén piros zászlóval vasutasok állnak, [...] éltették a Szovjetuniót, elénekelték az *Internacionálét*, és nem mozdultak.”²⁴⁰ Két nappal Rejtő és Jungreis meglinceselése után a diósgyőri munkások ismét Miskolcra vonultak. A menet célja ezúttal a városi rendőrkapitányság épülete volt, a tüntetők szándéka pedig a két nappal korábbi lincselés nyomán le tartóztatottak kiszabadítása. A vasgyári munkásokhoz hamarosan csatlakoztak a miskolci vasutasok a szomszédos Sajószentpéterről, sőt a távolabbi Ózdról érkező társaik is. A megmozdulás látványvilága és a tüntetők által megidézett jelképek a forradalom üzenetét hordozták: a Gömöri pályaudvaron sokan láthatták „a sajószentpéteri bányászok vonatát, amelynek első kocsián nagy vörös zászló lengett”.²⁴¹ A forradalmi szimbolika – többek között a közösen énekelt *Internacionálé* – rendszeresen feltűnt a háború utáni tömegtüntetésekről beszámoló megfigyelőknek.²⁴² A március eleji békéscsabai erőszakos tüntetés akkor ért véget, amikor az emberek elénekelték a *Himnuszt* és az *Internacionálét*, majd a tömeg – legalábbis a poli-

tikai rendőrség jelentése szerint – „11:25-kor csendben elszéledt”.²⁴³ A tüntetés leírásában vissza-visszatérő elem volt a „nemzetiszínű és vörös zászlók alatt” menetelő emberek látványa.²⁴⁴ A társadalmi rend megvédésére irányuló rituális cselekvés a munkások világában forradalmi jelentéseket kapott. A miskolci sajtó 1945 augusztusában adott hírt arról, hogy „vörös sarkot avattak a diósgyőri C-gyárban”. A tudósító elmondása szerint a forradalmi szentély központi eleme egy háromszárnyú tábla volt, amelynek közepére a sarló-kalapácsot és a vörös csillagot helyezték Rákosi arcképével egyetemben, jobb oldali tábláján Sztálin portréja alá kerültek a munka hősei, bal oldala pedig szégyentáblaként funkcionált, ahol Lenin tekintete vigyázta a pellengérre helyezett dologkerülőket és reakciósoakat.²⁴⁵

Rákosi nem 1946 júliusában járt először Miskolcon. Egy évvel korábban, 1945. július 16-án is beszédet mondott a település hagyományos felvonulási és ünnepi terén, a Népkertben 40 000 ember előtt.²⁴⁶ Rákosi Budapestről érkezve a Miskolc kapujának számító – akkor még külön község – Hejőcsabáig gépkocsin utazott. Itt, a város határában „monumentális, virágos, zászlós díszkapu” várta, azon gyalog haladt át „megbeszélni a magyarság kérdéseit”. A pártvezér vörös inges testőrgárdájának fala előtt vonult föl a népkerti szónoki emelvényre.²⁴⁷ Az 1946. júliusi főtitkári látogatás ugyanezt a rituális rendet ismételte meg. Rákosi július 22-én sem egyenesen Miskolcra érkezett: „Szihalomban, Borsodországi megyéjén diadalkapuja várja Rákosi Mátyás elvtársat. »Borsodországi határa. Isten hozott« – hirdeti a felirat. Kék inges R-gárdisták autói száguldanak el a nemzeti színbe öltözött diadalív alatt, majd Rákosi Mátyás elvtárs száll ki, szürke ruhában, mosolyogva, Kovács István elvtárs társaságában, egy gépkocsiból.” Ebben az „előadásban” Rákosi a diadalmas, hódító hadvezér imitációja volt, aki egy új országot birtokba venni érkezett. A látogatásról tudósító *Szabad Magyarország* sorra vette a felkeresett településeket, mindegyiknél gondosan számba véve és bemutatva a táj és a nép egyedi jellegzetességeit. Mezőkövesden példának okáért „újbúzából készült kenyeret és kövesdi asztalteri-

tőt” nyújtottak át a főtitkárnak. Nem volt más ez a látogatás, mint a birodalom sokféleségében tetten érhető nagyságának számbavétele, az uralkodó dicsőségének bemutatása: „Diadalút Szihalomtól Miskolcig” – hirdette a cikk címe.²⁴⁸

A népkerti gyűlés igazi főszereplője azonban mégsem Rákosi volt. A felvonulás valójában nem volt más, mint alaposan megkomponált, koreografikus, látvány- és díszletelemekből építkező, szabadtéri színházi előadás. A hallgatóság bevonulása szigorú rendben történt. Először Budapest közismert munkásnegyedei, Újpest és Csepel érkeztek a helyszínre. Őket követték a szűkebb környék, Borsod megye küldöttei, akik a mezőgazdaság munkásait, az „MKP parasztjait” képviselték. Ezután „a salgótarjáni szénmedence hadosztálya masírozott el büszkén”, majd legvégül megérkezett a város és a szűkebb térség munkásosztálya, a diósgyőri és „a derék ózdi dolgozók”.²⁴⁹ A felvonulások résztvevői üzemük és szakmájuk képviselőiként, jellegzetes munkásöltözékekben érkeztek. „Az MKP parasztjai” „búzából font díszes lámpát” vittek, a Hatvanból érkező küldöttség óriási cukorsüveget és konzervdobozt cipelt magával. A diósgyőri vasgyár munkásai között „óriási mozdonykerék, üllő, vaskalapács, több méter hosszú óriáscsavar” volt látható. Az ózdi üzem munkásai szintén szerszámokkal a kezükben érkeztek: „csákányok és lapátoló villák mutatják, hogy szeretik mesterségüket”.²⁵⁰

A háború utáni felvonulások és utcai tüntetések feltűnő jellegzetessége volt a különböző színházi elemek, díszletek, jelmezek és megkomponált színpadképek látványa. Az 1945. augusztus elején Szentesen, a helyi MKP és SZDP által közösen szervezett, a szabad aratást ünneplő nagygyűlés célja a Dél-Alföld dolgozóinak seregszemléje volt. A környező községekből Szegvár és Mindszent küldöttei is felvonultak, és egyes hírek szerint a város lakosainak háromnegyede részt vett a gyűlésen.²⁵¹ A tudósítók a bibliai bőség korát fölidéző képekben számoltak be a hatalmas kenyerekkel felvonuló pékek és a halakkal megrakott kosarakkal érkező halászok menetéről.²⁵² 1945. július 28-án, az MKP szegedi nagygyűlésén a menet

élen haladó „Áruval az árak ellen” feliratú transzparenst valódi árukkal megrakott teherkocsit követték.²⁵³ A háború utáni nélkülözés és élelmiszerhiány közepette a bőség utópikus képei elsősorban az emberekben élő hétköznapi vágyakról tanúskodtak, ugyanakkor a reménybeli, vágyott új világ kézzelfogható ígéretét is rögzítették.

A rendszeres munkásfelvonulások mindenütt hasonló látványt nyújtottak. A zárt rendben, tömött sorokban, zenekar kíséretében, nemzeti színű és vörös zászlók alatt menetelő emberek követeléseket és jelszavakat megfogalmazó táblákat vittek magukkal. A felvonulások visszatérő elemei voltak a munkásmozgalom hagyományos jelképei és gesztusai is. Az 1946. május 1-jei menet élén vörös inges munkások haladtak, a választások után, 1945 novemberében tartott felvonulás Diósgyőrből érkező résztvevőit a Városház téren felemelt ökölrel fogadták a miskolci üzemek munkásai.²⁵⁴ „Gyáraink dolgozói hatalmas, végláthatatlan tömegekben, nemzeti színű és más vörös zászlókkal és különböző feliratú táblákkal vonultak fel, hogy tüntessenek a munkásképviselek mellett” – írta a már említett Gergely Sándor ifjú forradalmi poéta a tüntetésről.²⁵⁵ A koreográfia, a díszletek és a kellékek látványa nagyszabású szabadtéri, élő színházat varázsolt a munkások felvonulásaiból.

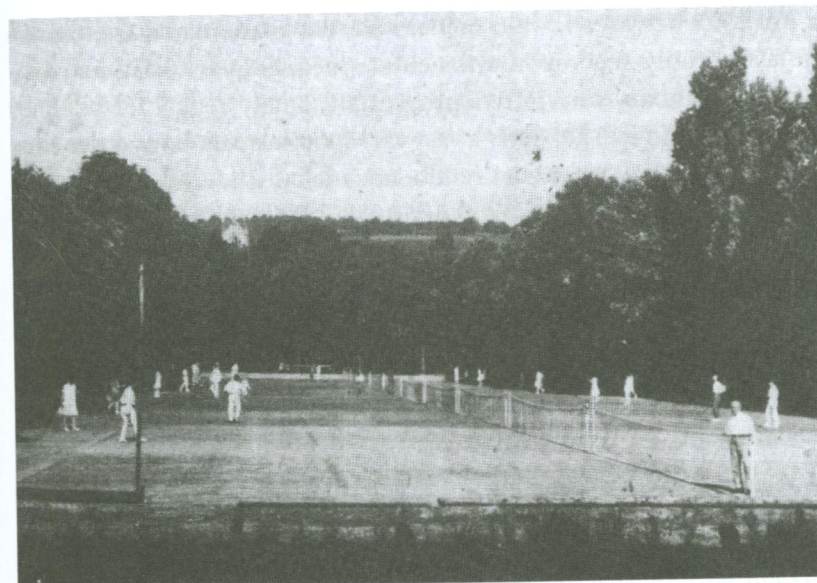
Sajátos színház volt ez, ahol a felvonulók legfőképpen saját magukat és a társadalomban elfoglalt helyüket jelenítették meg. 1946. május 1-jén a diósgyőriek gyártmányokat és munkafolyamatokat bemutató kocsikkal és figurális alakokkal vonultak föl. A bányászok hatalmas széntömböt vittek, a vasgyári kertészet munkásai pedig hatalmas pálmát, alatta terményekkel.²⁵⁶ Az 1945 júliusában rendezett szegedi felvonulásra az Orion Bőrgyár kocsija bőrökkel megrakva, a Pick járműve pedig egy háromméteres szalámirúddal együtt érkezett, amelyet egy fehér jelmezbe öltözött, hatalmas kést tartó mészároslegény kísért. A gyufagyár munkásai óriási, emberméretű gyufaszálakat tartalmazó gyufásdobozt készítettek. A Szegedhez közeli Tápé község felvonulói óriási kenyérrel érkeztek.²⁵⁷ A Szentés környékén élők számára a Szegvári Kendergyár

előadása tette kézzelfoghatóvá a munkán alapuló, modern, iparosodó Magyarország képét: a kocsin két díszmagyarba öltözött lány „pengette rokkáját”, és mellettük az épülő csongrádi Tiszahíd nagy méretű modellje is látható volt.²⁵⁸ A felvonulások rituális rendjében a társadalmi helyzetet a foglalkozás, a jellemző munkatevékenység jelölte ki. A felvonulási menetekben láthatóvá vált társadalom foglalkozási csoportokra, különböző munkát végzők csoportjaira oszlott szét.

Ezek a megmozdulások sok szempontból hasonlóak voltak azokhoz az elsősorban városi, civil felvonulásokhoz és menetekhez, amelyek a 19. század elejétől alakultak ki Európában és Észak-Amerikában. Ezeken az eseményeken a polgárok különböző csoportjai vonultak fel foglalkozásukra és hivatásukra jellemző öltözékben és kellékekkel, a nézők számára nyilvános előadásban mutatva be a városi társadalom különböző rétegeit és a nemzet egészében elfoglalt helyüket.²⁵⁹ A modern városi közösségi identitás megalkotásában közreműködő menetek résztvevői saját magukat, saját társadalmi szerepüket játszották el. E modern urbánus rituálék előzményei a középkori, reneszánsz és kora újkori városi ünnepélyek voltak – például a város identitását kifejező, a város védőszentjét körbehordozó körmenetek és az ehhez kötődő ünnepségsorozatok –, amelyek elhelyezték a rítusban részt vevőket a városi társadalom szerkezetében, szerepeket és státuszokat, hierarchiát és viszonyokat téve kézzelfoghatóvá és elfogadottá.²⁶⁰ A felvonulások – Hanna Pitkin szavaival – „leíró megjelenítések”, önreprezentációk, nem pedig elvont jelképek ábrázolásai.²⁶¹ Ebben a tekintetben tehát a ceremóniális menetek leginkább a közösség milyenségéről folytatott nyilvános eszmecsere lehetőségét biztosították. A rituális felvonulások a társadalmi rendről alkotott elképzelések megfogalmazásának és megvitatásának eszközeiként születtek meg.²⁶² A felvonulás, tüntetés és rituális menet nem egyszerűen reprezentatív, a társadalom rendjét megjelenítő aktus, hanem performatív, a társadalmat alakító, rendjét valóban megteremtő cselekedet.²⁶³

1945 júliusában a Diósgyőri Vasgár munkásai Marx, Engels, Lenin, Sztálin és Rákosi képeit magasba tartva, vörös zászlókkal és drapériákkal vonultak a miskolci rendezvényre. A miskolci ipari negyed dolgozói a város piacterén, a Búza téren gyülekeztek, majd a pályaudvaron oszlopokba sorakozva, zászlók és táblák erdeje alatt, zenekarok indulói mellett vonultak a Népkertbe.²⁶⁴ A Népkert azonban – nevével ellentétben – nem a miskolci alsóbb osztályok és ipari munkások szórakozóhelye volt: a 19. század végén nyitották meg a városi polgári elit kezdeményezésére, és egészen a második világháborúig a kereskedőváros polgárságának kedvelt pihenő- és szórakozóhelye maradt. A kert térbeli elrendezését nagy gonddal tervezett virágágyások és a fehérruhás, polgári sportnak helyet adó tenispályák határozták meg, déli oldalán villasorok épültek (9. kép), a helyet uraló legfontosabb épület pedig az 1903-ban emelt Vigadó volt (10. kép). A Népkert a miskolci elit nyilvános reprezentációjának nyomaint őrizte: 1881 szeptemberében ide érkezett Ferenc József, többek között Rudolf trónörökös, főhercegek, valamint Szapáry Gyula és Andrássy Gyula miniszterek társaságában. Ferenc Szalvátor főherceg is ebben az épületében látta vendégül teátra a meghívott miskolci urakat és hölgyeket 1914-ben.²⁶⁵

A külvárosokból érkező munkások rendre a Népkertbe vonultak. Így történt március idusán,²⁶⁶ május 1-jén²⁶⁷ és más alkalmakkor, a béke ünnepén vagy a választási gyűléseken is.²⁶⁸ A Népkert adott helyet a szociáldemokraták népgyűlésének is 1945. július elején.²⁶⁹ Ezeknek a meneteknek megvolt a maguk hagyományosan rögzített térbeli rendje: a Diósgyőrből érkező munkások a Széchenyi utcán vonultak végig, miközben a miskolci ipari negyedek munkásai rendszerint külön csoportokban érkeztek a Búza térre, ahonnan közösen folytatták útjukat a Népkertig. „Öntudatos rendben, példás fegyelemmel vonultak a gyárak, bányák, műhelyek, irodák, hivatalok dolgozói, lenyűgöző volt az az erő, amelyet mutattak, s a jövő, amely menetelésükben dobogott.”²⁷⁰ 1945 után a vasgár munkásainak leglátványosabb nyilvános politikai cselekvése a Diósgyőrből

9. kép: A miskolci Népkert tenispályái, 1910

10. kép: A Vigadó a miskolci Népkertben, 1910

a miskolci belvárosba való menet volt. Az 1946. május 1-jei felvonulást komoly szervezőmunka előzte meg. A gyári újság már egy héttel korábban ismertette a programot, amely reggel fél kilences gyülekezővel vette kezdetét a vasgyári sporttelepen, hogy kilenckor elindulhasson a menet zárt rendben, zenekar kíséretében. A felvonulók a tervek szerint tíz órakor értek a Népkertbe.²⁷¹

A diósgyőri munkásoknak a miskolci belvárosba való menetelése már a 20. század elejétől kezdve bevett eleme volt a tiltakozás kultúrájának. A Borsod megyei alispán 1904-ben jelentette a belügyminiszternek: „Május elseje vasárnapra esvén, erre való tekintettel tartok tőle, hogy ezen a napon a szokásos munkásünnep és zavar-gás nagyobb arányokat ölthet. A szocialisták máris gyűlés engedélyezését és körmenetet kérnek. Diósgyőri és más gyári munkások városba jövétele nincs kizárva. Ezen nagy tömeggel szemben esetleges rendzavarás esetén a városi rendőrség elégtelen, legalább két század lovasságból álló katonai karhatalom készenlétét kérem.”²⁷²

A *Népszava* 1930. szeptember 2-án adott hírt a budapestivel egy napon zajló miskolci munkástüntetésről. A diósgyőri munkások bevonultak Miskolcra, ahol a rendőrség akadályt állított eléjük a főúton.²⁷³

Az 1930-as évekre Miskolc az ország egyik legfontosabb kereskedelmi központjának számított. A település fejlődése annak a szerepnek volt köszönhető, amit Miskolc a 19. század végének gazdasági fellendülésében és társadalmi modernizációjában játszott. A város – legalábbis lakosságszámahoz képest mindenképpen – a dualista Magyarország kiemelkedő ipari és pénzügyi központja lett: bankjaiban 38,6 millió korona hitelt kezeltek, ugyanannyit vagy többet, mint a népesebb vagy régibb urbánus központnak számító Nagyszeben, Nagyvárad, Arad, Szeged, Debrecen, Kolozsvár vagy Pozsony pénzintézeteiben.²⁷⁴ Miskolcon rendezték az első vidéki automobil-kiállítás 1926-ban, a rákövetkező években pedig Freund Vilmos műszaki kereskedő gépjármű-értékesítésbe kezdett a városban. E szerep a belváros képén is jól tükröződött. „A City képe is jórészt az ő képüket viseli magán, a kivilágított üzletek és a kelléténél job-

ban hivalkodó néhány emeletes bérház, mind e függetlenebb polgárság-formájú csoport vagyont hirdetik.”²⁷⁵

Miskolc belvárosa ugyanakkor nem egyszerűen gazdagságot mutatott. Az évtized közepén az ide látogató utazónak egy helyi ismerőse így mutatta be a várost: „Van [...] modern kávéház csőlámpákkal, villamos az utcán, vannak boltok, gazdag és fényes boltok roppant sajtókkal a kirakatban és márkás üvegtermékekkel a pultokon. Megkaphatni itt a legmelegebb szőrmét és a legpestibb jazzt, a legmodernebb bútort és a leganyagszerűbb lámpát, új házainkban gőzfűtés zizeg, és uccáinkról nagyvárosi módon söpörjük el a szemetet.”²⁷⁶ A miskolci belváros a korszerűséget, a modernséget, a vállalkozó szellemet és a kortárs civilizáció képét igyekezett sugározni. A város főutcája a magyar kapitalizmus kirakata volt (11. kép). A Békéscsabai tüntetők felvonulási útvonala, az Andrássy út hasonló volt Miskolc főutcájához. A széles sugárút jelentette az összeköttetést Békéscsaba gazdasági, társadalmi és politikai központja, a Szent István tér és az ott álló Városháza, valamint az erzsébethelyi munkáskerület között. Az Andrássy út és a Szent István tér ékszerüzletei, divatáru-kereskedései, porcelán- és órásboltjai a városi elit jómódját és vagyont tették kézzelfoghatóvá. A munkások világától látványosan és láthatóan elváló és különböző anyagi világ volt az ózdi Gyűjtő tér is, a tüntetők célpontja, a város üzleti központja, ahol a háború előtt a Király Szállóban adtak egymásnak találkozót a környék előkelőségei és látványos automobiljai (12. kép).

A térbeli mozgás sajátos társadalmi változással járt együtt: a Miskolc, Ózd és Békéscsaba szélein, az ipari külvárosokban élő és dolgozó munkások – ha csak időlegesen is – határozottan és látványosan megszüntették a belvárosi tér hagyományos urainak jelenlétét, és saját magukkal váltották azt fel. A Diósgyőrből Miskolcra, a kolóniából a Gyűjtőra vagy a Jaminából a Szent István térre vonulás térbeli aktusa nem csupán a társadalmi rend megvédésének tette volt, hanem egy sajátos társadalmi változás történetét is elbeszélte: a kiváltságosok helyét elfoglaló, az őket leváltó alávétetettek uralmának

11. kép: Miskolc belvárosa az 1930-as években

12. kép: Az ózdi Gyűjtő az 1940-es években

történetét. Az 1945 után rendszeresen bevonuló diósgyőri munkások elfoglalták a városi elit tereit, fizikailag is felváltva a polgárokat a korábban általuk birtokolt helyeken, miközben átrendezték a miskolci főutca kávéházait, kidobálva a berendezést és a vendégeket is az utcára.²⁷⁷ A halálra kínzott Jungreis Ernő a szüleitől maradt saját házában élt, a miskolci belváros déli részén, jómódú polgárok és kereskedők által lakott környéken.²⁷⁸ Rejtő Sándor 1946 nyarán a Kazinczy utcában lakott, amely több, az 1930-as években átépített házzal és üzlettel is büszkélkedett, és Miskolc második számú főutcájának számított.²⁷⁹ Hagyományosan zsidó kereskedő polgárok lakták, és itt állt a város legnagyobb, ortodox zsinagógája is.²⁸⁰ Rejtő korábban – 1945 áprilisában még biztosan – ennél is szembe-
tűnőbb helyen, a város főutcájában, a Széchenyi utca egyik patinás, közismert házában élt (13. kép).²⁸¹

A felvonulási menetek végpontján – a társadalmi változás vég-eredményeképpen – ott állt a munkások közösségéből megszülető, egybeforrott, kollektív test. 1945. szeptember végén felszabadulási

13. kép: A miskolci Széchenyi utca, jobb szélén a ház, ahol Rejtő Sándor lakott

hátatüntetést rendeztek Szentesen. A tudósítások arról számoltak be, hogy „lobogó vörös zászlók és színes táblák alatt meneteltek a Kossuth térre Szentes dolgozói. [...] Innen tömött sorokban vonultak a Kossuth utcán az orosz parancsnokság épülete felé.” A felvonulókhoz sokan csatlakoztak a szembejövők közül is, időnként pedig lelkes felkiáltásokat lehetett hallani. A híradások szerint a felvonulásokat példás rend jellemezte: a felvonulók tömege fegyelmezett, négyzög alakban helyezkedett el a téren,²⁸² majd a dolgozók zárt, ötös sorokban vonultak a párt székházától a vármegyeházig. „A Kossuth utcát megtöltötte a zászlókkal, táblákkal sűrűn megtűzdelt hatalmas menetoszlop.” A tüntetők a vármegyeháza előtt zárt négyzögbe rendeződve hallgatták a Csongrád megyei közgyűlés MKP-képviselőjének, Mikecz Jánosnak a beszédét.²⁸³ A hallgatóság látványa az új, munkára alapozott öntudat képzetét jelenítette meg: az Ózdról és Diósgyőrből felvonulók arcán például a tudósítások szerint a „büszkén végzett munka dicsősége” látszott. Az ózdiak különös erővel képviselték ezt a mondanivalót: vörös és nemzeti színű zászlókkal vonultak, tábláikon a felirattal: „Ne panaszkodjatok, dolgozzatok!”²⁸⁴ A ceremóniális felvonulások rituális és látványelemei az új politika kollektív szubjektumát, a munkások fegyelmezett és tudatos tömegeit igyekeztek megteremteni (14. kép).

14. kép: Gyuska János beszél a békéscsabai felvonulók előtt

A jelszavakat skandáló, vörös zászlók alatt menetelő tömeg voltaképpen a politikai változást kikényszerítő tömegmegmozdulás színrevitele volt: a forradalmat játszotta el és adta elő. „A gyönyörű éltető májusi napfényben a felvonuló hatalmas tömegek, mint a demokratikus élet diadala felé menetelő magyar nép legyűrhetetlen seregei vonultak végig az ünnepi hangulatot árasztó utcákon a népkerti sporttelepre, ahol tengerré dagadt a dolgozók végtelennek látszó folyama. Az arcokon az önbizalom, az erőtudat és a proletariátus szebb jövőjének biztos reménye ragyogott. Akik látták e felvonulást, látták annak méltóságát, fegyelmezettségét, rá kellett döbbsenniük, hogy ez a proletáröntudattól áthatott hatalmas tömeg [...] megingathatatlan ereje a magyar demokráciának.”²⁸⁵ A felvonulásokon saját magukat eljátszó, forradalmi díszletek között menetelő munkások számára előírt társadalmi szerep nem csupán a teremtésben és a rend megvédésében állt. A tüntetések a munkát végzőket a jövő világ alakítóinak, a jövő rendjét megtestesítő, valódi forradalmi osztálynak mutatták: „megtestesült erő, a győzhetetlen osztály kifejezője” – írta a *Szén és Acél*.²⁸⁶ A háború utáni politikai kultúra a társadalmi rendet megteremtő kollektív cselekvés eszközt, vagyis a tüntetéseket (a „lázadást”) a forradalom, a társadalmi változás ügyével azonosította.

A tüntetések és felvonulások kezdettől fogva fontos részét képezték a munkásmozgalom, illetve a munkásosztály politikai képviseletének igényéből táplálkozó szervezetek, pártok és mozgalmak hagyományának. Magyarországon sem volt ez másképp: a május elsejei felvonulások, a választójogért és a munkanélküliség ellen folytatott tüntetések visszatérő elemei voltak a különböző munkásmozgalmi és szociáldemokrata szervezkedéseknek.²⁸⁷ Az ezeket a felvonulásokat „öntudatos, fegyelmezett munkástömegekként” jellemző munkásmozgalmi beszámolók a tömeges tüntetésekből és a felvonulásokban a politikai mozgósítás hatékony eszközét látták, és új társadalomformáló erőt tártak a világ elé.²⁸⁸ „A tüntető felvonulás olyan demonstrációnak készült, amelynek nem volt egyéb

célja, csak az, hogy súlyt adjon a munkásság jogos követeléseinek” – szögezte le a *Népszava* 1930. szeptember 1-je tanulságait.²⁸⁹ Az utcai erőszakkal párosuló tüntetések és felvonulások a munkásmozgalmi elit és a résztvevők szemében is a társadalmi változást kikényszerítő eszközök voltak, és a forradalom ügyével azonosultak.²⁹⁰ Az 1912. május 23-ai budapesti „vérvörös csütörtök” egyik ikonikus képe a felborított villamos volt.²⁹¹

Az 1945 utáni magyarországi utcai politikai színház eseményei a legtöbb közvetlen hasonlóságot a bolsevik, majd sztálinista tömegfelvonulások koncepciójával mutatták. Bár az 1920-as években kialakuló forradalmi ünnepélyek az 1930-as években a fegyelmezett és hierarchikus társadalom látványát megteremtő, szervezett felvonulásokká változtak át, a szovjet ünnepi menetek – amelyeknek történetét szintén végigkísérték a színházi elemek – minduntalan a forradalom elképzelt történetét mesélték el, legyen annak főszereplője az elnyomottak ösztönös történelmi ereje vagy éppen a társadalmat rendbe szervező, tudatos politika.²⁹² A szovjet politikai ünnepélyek megtervezéséhez sokszor használták föl a cári birodalom nyilvános uralkodói ceremóniáinak tapasztalatát. Ami azt illeti, a bolsevik ünnepségek szervezői nem is nagyon támaszkodhattak más szakértőkre, mint az egykori cári felvonulások tervezőire és színházi alkotóira.²⁹³ A hazai kommunista pártvezetők egy része számára ezek a sztálinista tömegfelvonulások jelentették a bolsevik politikai színház közvetlen élményét. Mások – főként a kommunista és szociáldemokrata pártok 1945 utáni helyi szervezői – a Tanácsköztársaság idejéből szerezhettek erről személyes élményeket. Az 1919. május 1-jei ünnepségek monumentális papírmásé díszletei és gipszszobrai szabadtéri forradalmi színpaddá változtatták Budapest és más városok nyilvános tereit.²⁹⁴

Lenin és forradalmár társai az 1917-es októberi forradalmat az 1789-es francia forradalom újraelőadásaként képzelték el. A Téli Palota ostroma a Bastille lerombolásának imitációja és újrajátzása volt, a bolsevik vezérek pedig a francia jakobinusok szere-

pébe bújtak.²⁹⁵ A francia forradalom ünnepségei azonban különös események voltak, amelyek az abszolút uralkodói hatalomnak a 18. századra kikristályosodó – reneszánsz, kora középkori, sőt klasszikus ókori hagyományokat is ötvöző – látványvilágába és kozmikus erőket, illetve elvont erényeket és bűnöket megszemélyesítő, allegorikus színpadi nyelvébe²⁹⁶ belehelyezkedve hozták létre a politikáról való beszéd sajátos szimbolikus és rituális formáját. A francia forradalmi ünnepségek gyakran szerveződtek a forradalom és a régi rend küzdelmét ábrázoló drámai előadásokként, miközben a nyilvános teret nagyszabású díszletelemek segítségével valódi színpaddá alakították át.²⁹⁷ A hatalom uralkodói színházával ellentétben, amely kizárta a paraszti vagy városi alsóbb osztályok társadalomalakító rítusait a szimbolikus politika nyelvéből, a francia forradalmi ünnepélyek olyan tereket hoztak létre, amelyekben az alsóbb osztályok kultúrájának hagyományos formái az ünnepségek részei lehettek. A francia forradalmi színházat (is) követő szovjet ünnepségek látványvilága és formanyelve közvetlenül kapcsolódott a hagyományos orosz népi kultúrához, miközben a népszerű misztériumjátékok karaktereit és cselekményszerkezetét vagy a karneváli népszínházi előadások (Petruska és Miksa cár) igazságosztó erőszakkal teli világát idézte.²⁹⁸ Ennek következtében azonban ezek a népi társadalomalakító rítusok radikálisan új szerepbe kerültek. A döntően a hatalom kritikájaként, egyfajta ellenkultúraként megszülető, és ilyképpen elfogadott dramatikus hagyomány a társadalmi rendről való elismert beszédként jelent meg. A népi kultúra hagyományos, a társadalom rendjét kialakító rituáléit a forradalmi ünnepségek – legalábbis a fesztiválok idején és helyén – a hatalomról való új beszéd, a politika nyelvének legitim részévé tették.

1946 augusztusában a miskolci tüntetők nem csupán szimbólu-
maiban idézték meg a forradalom szellemét. Egyes visszaemlékezések szerint a tömeget valódi forradalmi hangulat kerítette hatalmába: a rendőrség előtt tömörülő emberek elénekelték az *Internacionálét*,

majd egyszer csak benyomták a vaskaput, a tömegben lévő vasutas csoport pedig zászlókkal együtt bevonult az épületbe.²⁹⁹ Mintha a miskolci munkások is újrarázották volna a Téli Palota – vagy a Bastille³⁰⁰ – bevételét: a „rendőrség kapuja előtt meghajtottak egy piros zászlót, utána a tömeg betörte a rendőrség kapuját”.³⁰¹ A munkások közül sokan valóban úgy érezték, hogy ez a tüntetés a hatóságokkal való összeecsapásba fog torkollni. A betörés után őrizetbe vettek egyike a rendőrségen elmesélte, hogy útközben, még a gyár udvarán, fölvelt a földről egy vascsövet, amelynek anyáscsavar volt a végén. „Ezt azért tartottam szükségesnek a városba bevinni, mert lehetségesnek tartották a munkások, hogy a rendőrség széjjel akarja őket oszlatni, vagy esetleg durvább eszközökhöz fognak folyamodni, és evvel akartam magamat védeni.”³⁰² A harcra készülődés mások esetében is érezhető volt. „Hogy egy esetleges közelharcban magamat védeni tudjam, magamhoz vettem egy kb. 22 cm-es konyhakést.”³⁰³

Sokan mintha csátára készülődő sereget láttak volna: a Sajószentpéterről érkező bányászoknál vadonatúj csákányokat, az őket szállító vonaton pedig ládában tárolt robbanóanyagot figyeltek meg.³⁰⁴

A rendőrség elleni támadás utáni kihallgatások során többen úgy vélekedtek: a tüntetés kiváltó oka az volt, hogy a nyomozók kínozták a letartóztatottakat. Többen meséltek orrlyukba dugott ceruzáról, szíjjal történő verésről vagy éppen ujja szúrt tűről. Ezek a történetek felizgatták a munkásokat – emlékezett egy hengeresztergyáros –, „zúgolódtak, szidták a rendőrséget”.³⁰⁵ Augusztus 1-jén már izgatott hangulatról számoltak be a kikérdezettek: „Mesélte valaki, aki köré csoportosultak, hogy miként kínozzák a bent maradt munkástársainkat.” Sokak számára ez a mozzanat jelentette a tüntetés kezdetét: a munkások kiabáltak, hogy bemennek a városba, nem hagyják társaikat kínozni – mesélte egy géplakatos a rendőrségen.³⁰⁶

„A második felvonulás szerintem azért volt ily forradalmi jellegű, mert a kiengedettek bedobták a köztudomásban, hogy a benntartott elvtársakat mennyire kínozzák” – foglalta össze a tanulságokat egy vasgyári kovács.³⁰⁷

Egy lakatossegéd arról beszélt, hogy hallotta egyik társát mesélni, miként kínozzák a rendőrségen a munkásokat égő cigarettával és a körmük alá szúrt tűvel. Vallomásaiban hozzátette: nem akarta elhinni, hiszen a demokratikus rendőrség nem tesz ilyet.³⁰⁸ Ezekben a történetekben a rendőrök nem egyszerűen a munkások ellenségeiként bukkantak föl. A döbbenetet és a felháborodást a vallomástévők avval magyarázták, hogy a rendőrök megszegték köteleességüket, és megtagadták természetes, közösségi hovatartozásukat. Amiképpen egy villanyszerelő kifejtette: „[E]nnek a dolognak nem lett volna szabad megtörténnie, de ha a valóságnak megfelel, hogy a munkásokat égő cigarettával és tintaceruza orrba dugásával kínozták, akkor megérdemli a sorsát. Mert azzal a munkással, aki húsz hónapon keresztül éhezve ingyen a demokrácia felépítésért dolgozott, nem lett volna szabad ennek megtörténnie.”³⁰⁹

A rendőrség elleni támadások nem voltak ritkák az 1945 utáni Magyarországon: 1945 novemberében tüntetésekről és zavargásokról jelentettek a Makó melletti Csanádalbertiből, ahol a helyiek leszerelték és megverték a rendőröket,³¹⁰ mivel azok nem intézkedtek egy korábban feljelentett feketéző ellen.³¹¹ A történetekben szereplő rendőrök megszegték a számukra előírt társadalmi kötelezettségeket: futni hagyták a dolgozók ellenségeit, de lefogták, aki munkát végez, vagy azokra támadtak, akiket védelmezniük kellett volna. Békéscsabán egy 1945. novemberi megmozdulás során a járásbíróság elé vonuló tömeg kiszabadította a szerintük jogtalanul elítélt gazdát – jelentett az esetről a rendőrség.³¹² Ugyancsak novemberben történt, hogy Battonyán egy nagyobb tömeg megakadályozta a rendőrök által letartóztatottak elszállítását.³¹³ Az 1946. tavaszi tüntetések során Mezőkeresztesen a helyiek a járási rendőrkapitány lakására vonultak, és amikor az fegyvert rántott, a tüntetők megverték.³¹⁴

A miskolci rendőrség elleni támadásnak két áldozata is volt: Fogarasi Artúr főhadnagy és Boruzs (Burus) Lajos hadnagy. A tüntetők a kihallgatásokért az egyik fő felelősnek Boruzst tartották, akinek végül sikerült elrejtőznie a támadók elől – ennek köszönhette

az életét. A rendőr hadnagy azonban nem egyszerűen a munkások kínzójaként lett a támadók célpontja: Boruzs a Diósgyőri Vasgyár egyik munkástelepéről, az Újtelep városrész III. utcájából származott. A család a vasgyári kolónia és társadalom tagja volt: a rendőr hadnagy apja gépészként dolgozott, maga Boruzs is a gyár munkása volt korábban.³¹⁵ Boruzs tehát élő bizonyítékul szolgált arra, hogy a rendőrök elárulták a munkások jogos ügyét, személyes története hirtelen kézzelfoghatóvá tette a munkásszolidaritást elhagyó, a közösségi kötelekeket elvágó rendőrökről szóló elbeszélést. Az augusztus 1-jei tüntetésen részt vevő egyik munkás azzal indokolta csatlakozását, hogy azt hallotta egyik társától: „Burus a legkegyetlenebb, aki azelőtt a gyárunkban dolgozott. Ezeket a szavakat mindannyian a legnagyobb megdöbbenéssel hallgattuk és feltűzte a vérünket.”³¹⁶ A támadók egy része a rendőrség feldúlása után sem adta fel a hadnagy utáni kutatást. Többen elmentek diósgyőri lakásához, ahol erőszakoskodtak, és szétszórták a bútorait.³¹⁷

A felvonulást és a rendőrség elleni támadást a résztvevők közül sokan a munkások elnyomók elleni, közös harcának látták. „A gyár munkásai szolidaritást vállaltak egymással szemben, és minden igyekezettel azon voltak, hogy a letartóztatott munkatársakat kiszabadítsák” – magyarázta egy géplakatos.³¹⁸ A letartóztatottak kiszabadítását így sokan a közös ügy, a forradalmi harc győzelmeként élhették meg. „A szabadon bocsátottak az *Internacionálé* éneklése közben hagyták el az épületet, és a Zsolcai kapun keresztül a Széchenyi utca irányába távoztak”, miközben a szomszédos Herz Gépgyár munkásai hangos ünneplésben részesítették őket – számolt be megfigyeléseiről az egyik jelen lévő rendőr.³¹⁹ A diadalmenetben hazafelé tartó tüntetők útközben betelefonáltak a gyárba, hogy szedjék össze a zenekart, megünnepelni társaik kiszabadítását.³²⁰ Az eseményekről szóló vallomások és jelentések a forradalom hamisítatlan történetét beszélték el: a vörös zászlók alatt menetelő, harcra kész munkások összecsaptak az elnyomókat védő rendőrökkel, és helyreállították/megteremtették a társadalom és a világ új rendjét. A fel-

vonulások és tüntetések nem csupán a tiltakozás aktusai voltak, és nem is a rend megvédésének olyan konzervatív tettei, amelyek pusztán helyreállították volna a hagyományos jogokat és kiváltságokat. Az 1945 utáni tömegmegmozdulások során kibomló társadalmi rend a jövőbe mutatott, és a változás rendje volt. A háború utáni tüntetések a társadalom átalakítását végrehajtó, forradalmi eszközök voltak.

1945 után a kollektív önkormányzatiság hagyományából eredő, a társadalom rendjét fenntartó, fegyelmező erőszak közvetlen politikai szerepet játszott: az állam közvetlen társadalmi ellenőrzésének eszköze lett. A tüntetéseken megjelenő társadalmi rend sajátos *sans-culotte* ideológiát hordozott:³²¹ a tüntetés és a vele járó utcai kollektív erőszak sokak számára tűnt megfelelő eszköznek a társadalmi szuverenitás folyamatos, közvetlen gyakorlásához. Az állam ellenőrzése azonban nem valamiféle tradicionális kiváltságok védelme érdekében történt. Célja sokkal inkább az 1945 után megszerzett, a társadalmi változás irányának meghatározására vonatkozó új jogok és lehetőségek védelme volt. Az 1946. március 9-ei putnoki tüntetés résztvevői a járási jegyzői hivatalban hagytak egy határozatot: „Követeljük, hogy a Borsod megyei Földrendező Tanács azonnal szálljon ki, hogy rendet teremtve végérvényesen befejezhessük a földreformot. Határozatilag leszögezzük, hogy a föld azé, aki megműveli, és abból egy talpalatnyit ki nem adunk, aki a földhöz nyúl, meghal. Követeljük a bányák államosításának azonnali törvénybe iktatását, a nagy iparvállalatok állami kezelésbe vételét, a harácsoló bankok állami ellenőrzését és a fekete kereskedelem azonnali megszüntetését. [...] Ez a nép ítélete. Lábhoz tett fegyverekkel állunk, s így várjuk határozatunk azonnali teljesítését.”³²²

A hétköznapi gyakorlatok politikai következményének ez a másik, a nyilvános politikai hatalom rendjét és az új hierarchiákat megformáló arca általában rejtve marad a szemlélők előtt. Az alávetettekkel szimpatizáló, tőlük a világ igazságosabbá tételét váró antropológust az Európán kívüli világ elnyomottjainak leleményessége nyűgözte le, amelynek segítségével láthatóan képesek voltak az európai gyar-

matosítók nyilvánvaló gazdasági és fegyveres fölényét ellensúlyozva, hatalmuknak ellenállva kialakítani és megőrizni önálló mozgásterüket és autonómiájukat.³²³ James Scott azt hangsúlyozta, hogy a hatalmi intézményektől távol eső emberek közös cselekvése rendelkezik az ellenállás figyelemre méltó képességével: a hétköznapi gyakorlatok során megszülető közösségi szövet képes lehet felülírni a kívülről jövőként érzékelt beavatkozási szándékokat, illetve biztosíthatja az együttes közösségi fellépés kereteit.³²⁴ A „párasztok morális ökonómiájában”³²⁵ a „gyengék fegyverét” meglátó Scottra nagy hatást gyakorolt a „morális ökonómia” thompsoni gondolata, ez utóbbi azonban, amennyire megvilágító erejű, legalább annyira félrevezető is. E. P. Thompson ugyanis a látszattal ellentétben nem társadalomtörténetet, hanem alternatív politikatörténetet írt. A „morális ökonómia” Thompson számára nem egyszerűen a gazdaság és a társadalom valamiféle prekapitalista rendje, hanem az alávetettek alternatívája a „kapitalizmussal” ellenében, ahol a szolidaritáson, a közösség ellátásának és jólétének eszméjén alapuló rend szemben áll a hatalmasok által erőltetett, piaci viszonyokra és versenyre épülő, újfajta társadalmi-gazdasági renddel.

A „morális ökonómia” története segítségével Thompson – talán tudatosan – elfelejtkezik arról, hogy a 18. századi éhséglázadásokhoz csatlakozó tömegek nem egyszerűen elviselték, hanem aktívan alakították is azokat a szabályokat, amelyek a gabonaelosztásra és -ellátásra, az árakra, illetve a kereskedelem mikéntjére vonatkoztak, és ily módon maguk is részt vettek annak a gazdasági-társadalmi struktúrában a formálásában, amit piacnak nevezünk. A „morális ökonómia” – nagyrészt éppen a lázadások során kitalált – hagyománya maga is a társadalom átrendezésének és a piaci tevékenység szabályozásának egyéb társadalmi-kulturális víziókkal versengő és együtt is működő, hamisítatlan politikai vállalkozása.³²⁶ A „morális ökonómia” fogalma a hatalomnélküliek olyan homogénnek tételezett kultúráját írja le, ahol megtalálható lenne a hatalmasok által kívülről kikényszerített változással szembeni ellenállás szülőhelye.

A „kapitalizmus” története így válhat egy mesterségesen megteremtettnek, kitalátnak ábrázolt alkotmánnyá, amely behatol, tönkreteszi és megrontja a politikai ökonómia feltételezetten természetes, társadalmi szolidaritáson alapuló rendjét.

A hatalomnélküliek lehetőségeiről Thompson és Scott által is megfogalmazott nézetek különösen nagy hatást gyakoroltak a kelet-európai szocialista rendszerekben elképzelhetőnek látszó politikai cselekvésekre. A hétköznapi élet ezekben a leírásokban az azt átalakítani kívánó, kívülről érkező ideologikus hatalom, illetve az annak sajátos rendjét védelmező közösségek közti ütközőzónaként jelenik meg. Ebben a megközelítésben ugyanakkor éppen a hétköznapi élet az a tér, ahol az uralom gyakorlatait és a hierarchiarendszereket létrehozó hatalom megbicsaklik, ahol korlátozható, visszaszorítható, és végső soron legyőzhető. A hétköznapi élet terei – lakások, kocsmák, erdők, falvak és városi síkátorok – azért keltik föl számos történész figyelmét, mert úgy vélik, ezek a helyek azok, ahol a hatalom társadalmat átalakítani kívánó törekvései megtörnek, ahol ezeket a törekvéseket az emberek átalakítják, a maguk javára fordítják és elerőtlenítik.³²⁷ Amint azt Stephen Kotkin a szovjet mintavárosról, Magnyitogorszkról szóló monumentális, úttörő munkájában hangsúlyozza: a magánélet és a munkavégzés hétköznapi terei azok, ahol az állam „nagy stratégiái” reménytelenül elvesznek és feloldódnak a hatalomnélküliek „kicsiny taktikaiban”.³²⁸ Ebben a felfogásban a hatalomtól távol eső emberek hétköznapi életre korlátozódó politikai cselekvése a hatalom beavatkozására adott válasz, a hatalommal szembeni védekezés és a hatalom elnyomó törekvéseinek elhárítása. A hatalomnélküliek hétköznapi életben gyökerező politikai részvétele az ellenállással azonosul.

A hétköznapi élet itt olyan alternatív térként fogalmazódik meg, amelynek legfontosabb jellemzője éppen a hatalomnélküliege, a hatalom gyakorlásától és a hatalom létrehozásától, az elnyomástól való távolságtartása és elhatárolása. Kotkinnek a hatalom

stratégiái és a hatalomtól távol esők taktikái közötti különbségtétele közvetlenül Michel de Certeau francia történész eredetileg 1980-ban kiadott – majd egy évvel James Scott *Weapons of the Weak* című könyve előtt angol fordításban is megjelent – munkájára támaszkodik.³²⁹ A hétköznapi élet – írja de Certeau – a hatalmasok felügyeletet és megfigyelést teremtő gyakorlataitól élesen elváló tér. A hétköznapi élet hatalomtól független gyakorlatai, amelyek de Certeau „taktikáknak” nevez, szerinte elkerülhetetlenül átalakítják a hatalmasok társadalomátrendező stratégiáit, elmosás és elbizonytalanítják azok jelentéseit, beolvásztják és feloldják azokat saját rendjükbe, és így lényegében megfosztják őket hatalmuktól.³³⁰ A hétköznapi élet ezzel az elnyomástól mentes hatalomnélküliség utópikus terévé változik át: olyan mitikus helyé, ahonnan minden hatalom kritika alá vehető. Ahhoz, hogy megkonstruálható legyen egy jobb, alternatív világ mintája – amely látszólag eredendő természetességgel szembeállítható a modern kapitalizmus, a gyarmati rendszerek vagy a kommunizmus elnyomásával és egyenlőtlenségeivel –, meg kell feledkezni a hétköznapi rendjéből eredő politika hierarchiarendszereket létrehozó képességéről. E gondolat szerint az alávetettek hétköznapi világgal azonosuló politikája mintha nem lenne cselekvő résztvevője a valódi társadalmi szerkezet létrehozásának – beleértve annak egyenlőtlenségeit is –, hanem kizárólag az elfojtott alternativitás védelmezőjének tekinthető. A hatalomnélküliek politikai cselekvése mintha egyenlő lenne az ellenállással, és mentes lenne az elnyomás lehetőségétől. Ez bizonyosan nem így van. Hogy mennyire nem, az különösen élesen látszik a háború utáni kollektív erőszak azon eseteinél, ahol az alávetettek politikájának áldozatai a szomszédjukban lakó zsidók lettek.

MESE A ZSIDÓKRÓL

17.

„Visszük a feketézőt Tapolcára, megmutatni az ott nyaraló zsidóknak.”¹ „Menjünk Tapolcára, mert ott vannak a zsidó feketézők, és meg kell Rejtőt mutatni, hogy ők is így járhatnak” – emlékeztek vissza néhány héttel később a rendőrségen a miskolci lincselők a tömegszándékára, hogy a holttesteket a villanegyedbe vigyék bemutatni.² A lincselést megelőző hónapokban lezajlott munkáslázongások nyelvének fontos eleme volt az antiszemita szókészlet. A május 10-ei, diósgyőri újgyári tüntetésről beszámoló üzemi pártvezetők riadtan észlelték a tömegből felhangzó antiszemita bekiabálásokat.³ A vasgyári munkások a készülő, július 30-ai tüntetést úgy magyarázták, hogy „Miskolcra mennek be két zsidóért”.⁴ Rejtő Sándor és Jungreis Ernő többek számára valóban leginkább két „zsidó” volt. A munkások egyike a lincselés utáni napon – saját vallomása szerint – a gyárban érdeklődött társaitól, „igaz-e, hogy a két feketéző zsidót agyonverték”.⁵ Mások szerint azonban aligha volt számára ismeretlen az események kimenetele. Egyik társa például úgy emlékezett, hogy éppen ez az ifjú munkás mesélte neki, hogy „lát-tam, amint az egyik zsidót megfojtották egy szíjjal”. Hogy pontosan kinek volt igaza, ma már aligha kideríthető. Az azonban, hogy

a beszélgetésben Jungreiszt „zsidó” mivolta azonosította, világosan látható. Az elbeszélő az áldozatok nevét nem tudta: „valami malomtulajdonosok” – emlékezett vissza.⁶

A magyar társadalom jelentős része által ismert és használt antiszemita nyelv nem lett egy csapásra a múlté a háború után. Érzékelhető volt az ipari munkások körében Budapesten⁷ és vidéken egyaránt, nem kevésbé a Dél-Alföld földmunkásai között. Teret engedett az antiszemita kifejezésmódnak a kommunista vezérkar kétarcú politikája is, amely a „zsidó” tőkések elítélésével egyszerre remélt hitelességet adni az osztályharcos nyelvezetnek és szavazatokat nyerni a radikalizálódott ipari és földmunkásság körében. Tovább élt a Nemzeti Parasztpárt radikális kisparaszti nyelvezetében és a kommunistaellenesség alkalmanként „judeobolsevizmust” emlegető szókészletében.⁸ Arról azonban, hogy milyen is volt valójában ez a populáris antiszemita képzetvilág, annak pusztá regisztrálásán túl nemigen tudunk semmit.

Hamis megközelítés lenne a holokausztot túlélő, a munka, a közösségi és kulturális élet vagy az iskolák lehetőségeit kereső zsidó polgárok tapasztalatait csupán az erőszak kereteiben értelmezni.⁹ A háború utáni antiszemita erőszak ugyanakkor meghatározó élményt jelentett a hazatérő zsidó közösségek és a tágabb társadalom számára is. Az 1917-ben a régi Magyar Királyság területén született, 1938-ban Palesztinába költöző, majd 1945-ben a túlélő zsidók illegális emigrációját elősegítendő Kelet-Európába visszatérő Jehuda Talmi 1993-as interjújában fölidézte a háború után erősödő antiszemita közhangulatot. Talmi különösen megdöbbenette a vidéken tapasztalható erőszak ténye. 1993-ban is elmesélte, hogyan találkozott 1946 márciusának első hetében Mindszent határában zsidók egy csoportjával, akik – elmondásuk szerint – a felbőszült falusiak elől menekültek.¹⁰

Zsidó származású áldozatai majd mindegyik erőszakos tömegfelvonulásnak voltak. 1946. március 7-én szegvári lakosok törtek be Klein Lászlóné házába. A támadás idején a 46 éves asszonyon kívül csupán kisunokája tartózkodott otthon.¹¹ Amikor a tömeg

végigkísérte a falu utcáin, Pokorny Viktor, ugyancsak szegvári lakos így kiáltott rá: „Na büdös zsidók, ugye, hogy el kell menni, a rendszer nem változott, azt a büdös zsidó Rákosit is nemsoká kikészítjük.”¹² A szintén zsidó származású dr. Reiner Imrét délelőtt támadták meg a szegvári utcán.¹³ A Szegedi Kenderfonó ügyvezetőinek levele szerint az 1946. márciusi tüntetés során a gyári munkások egy csoportja betört az irodába, és „hangosan zsidózva követelték, hogy a zsidó tisztviselők hagyják el a gyár területét. Weil Frigyes és Strasser Gyula h. igazgatókat név szerint a munkásság elé szólították.”¹⁴ Március 14-én a szabolcs-szatmári Tiszadadán tüntetők vonultak a község zsidó lakosainak házaikhoz, és a híradások szerint beverték az ablakaikat.¹⁵

Békéscsabán 1946. március 2-án a tüntetők megtámadták az éppen hazafelé sétáló aranyműves Friedmann Ignácot. Friedmann megpróbálta elkerülni az izgatott, erőszakos tömeget, és elrejtőzött egy szomszédos udvarban. A tömeg azonban felfedezte, szó nélkül arcul ütötték, és botokkal kezdték verni. Rendőrségi kihallgatása során Friedmann értetlenül jegyezte meg, hogy ő zsidó, korábban üldözve volt.¹⁶ Róbert György egyetemi hallgatónak hasonlóan sokkoló élményei voltak aznap. A pékségbe tartott délelőtt, amikor a tüntetők felszólították, hogy csatlakozzon a felvonuláshoz. Amikor Róbert ezt megtagadta, arra hivatkozva, hogy más dolga van, az egyik tüntető többször is fejbe vágta. Végül arra kényszerítették, hogy együtt vonuljon a tömeggel. Róbert is megjegyezte, hogy „az elmúlt rezsim alatt, mint zsidó, üldöztetésnek voltam kitéve”.¹⁷ Az eseményeket követő rendőrségi vizsgálat során mások is megerősítették az antiszemitizmus tényét: „Miért nem hozzátok már a zsidókat?” – hallották ordítani a tömeget.¹⁸ A hazatérő zsidók elleni gyűlölet motívuma kétségkívül jelen volt a magyar vidéken 1946 tavaszán.

A szegedi politikai rendőrség hangulatjelentései rendszeresen írtak antiszemita történetekről is. A rendőrség 1945. augusztus 21-ei jelentésében egy szociáldemokrata párti aktivista nyilvános előadásában figyelt föl antiszemita kifejezésekre. Augusztus 29-e éjszakáján

a politikai nyomozók házilag készített, kézinyomdával sokszorozott plakátokat láttak a város öt pontján, többek között a politikai rendőrséggel szomszédos épületen is kifüggesztve. Ez utóbbin az alábbi szöveg volt olvasható: „Testvér, tudod-e, hogy a demokrácia mögött a zsidó rejlik?”¹⁹ Szeptember végén a jelentések antiszemita rölapok sokaságáról értesítették a rendőrkapitányságot. Ezek a rölapok – amint azt a hangulatjelentések is hangsúlyozták – egyértelműen németpárti és szovjet-, illetve kommunistaellenes hangnemben íródtak. Hitlert és a haláltáborokat éltették, és a „zsidók” pénzügyi politikáját vádolták az árak elszabadulása miatt.

A politikai rendőrség szerint a nyomtatványok közvetlenül összekötötték a zsidókat és a kommunistákat („Értelmiségiek! Vezető állásba magyarok helyett zsidókat raknak a kommunisták!”), illetve a zsidókat és a szovjeteket („A kommunisták és zsidók eladták hazánkat az orosz banditáknak!”). A rölapok a politikai rendőrség feljegyzése szerint azt követelték, hogy „Ki a zsidókkal az országból! Vesszen Rákosi »vezér« a többi kommunistával és zsidóval együtt!!!”²⁰ Májusban egy szegedi rendőrt jelentettek fel azért, mert állítólag nyilvánosan azt a kijelentést tette, hogy a „kommunisták [a] zsidók megfizetett bérencei”.²¹ Hasonló feliratok Kunmadarason is megjelentek 1945 októberében: „Deresre a kommunistákkal, huszonötöt a kommunistákra, új, zsidómentes, boldog Magyarországot!”²² A szegedi kommunisták ugyancsak aggódni kezdtek a város üzeimeiben tapasztalható antiszemita hangulat miatt.²³ Jelentéseik szerint „az antiszemitizmust itt sem lehetett még kiirtani”.²⁴ Kommunista pártaktivisták követelték az egykori szegedi gettó falain még mindig látható sárga csillagok eltávolítását is.²⁵ Ezzel egy időben ugyanakkor a szegedi pártszervezetben dolgozó „zsidó származású kommunisták” memorandumban ítélték el a cionizmust is mint a zsidó különállást hangsúlyozó, szeparatista és így szerintük fasiszta mozgalmat.²⁶

Néhány jelentés a feltételezett „zsidó bosszúval” kapcsolta össze a növekvő antiszemitizmust. A szolnoki rendőrkapitány 1945 végén

számolt be arról, hogy „az utóbbi időben nagyfokú az antiszemitizmus. Egyes zsidó elemek és csoportok mindenáron elégtételt akarnak szerezni a múltban hitsorsosaikat ért sérelmekért. Nem riadnak vissza igazságtalan és igen sok esetben brutális eszközök alkalmazásától sem.”²⁷ Erre hivatkozott az a szegedi MKP-tag is, aki javasolta a pártnak a népbíróági tagságra jelölt, zsidó származású kommunista visszahívását. A pártszervezetnek írt levelében elmagyarázta, hogy ő ugyan személy szerint nem antiszemita, de a szegediek azok, és ebben a helyzetben a zsidó népbíróság bosszúját fogják látni a keresztény munkásokra kimondott ítéletekben.²⁸

18.

1946 tavaszán sajátos történet kelt lábra a zsidókról a magyar vidéken. Áprilisban letartóztattak Baján egy férfit, mert társaságban azt mesélte, hogy „Budapesten egy kislánynak egy ismeretlen egyén levelet adott át azzal, hogy vigye az általa megjelölt házba, és átadott neki egymillió pengőt. A levélben a következő szöveg volt: »Itt küldöm a borjúhúst.« A kislány a levelet nem vitte fel a jelzett lakásra, hanem édesanyjához vitte, akinek gyanús volt a levél. Felbontotta, majd a rendőrségre vitte, ahol azt tanácsolták neki, hogy a kislány vigye fel a jelzett házba a levelet, ők figyelni fogják a házat. Mikor a gyerek bizonyos idő elteltével nem tért vissza, a rendőrség bement a lakásba, s a kislányt a lakáshoz tartozó fürdőszobában elvágott nyakkal megtalálták. A lakásnak, ahol a kislányt megtalálták, tulajdonosai zsidók voltak.”²⁹ A különös mesét – amelynek bizonyos változataiban azt is tudni lehetett, hogy a gyermek fejével lefelé feküdt a fürdőkádban – májusban már Baja-szerte terjesztették.³⁰ A történet forrásának egy Budapestről Bajára érkező asszonyt tartottak, aki az elbeszélések szerint húsvétvasárnap délelőtt számolt be a rémisztő fővárosi esetről, amelyet délután már családi körben is meséltek a bajaiai.³¹ Május elején a már lépcsőházakban, meccsek

alatt és üzletekben is lépten-nyomon hallható történet újabb háborzongató részletekkel bővült: „Végül egy fürdőszobában akadtak rá elvágott nyakkal, a vére ki volt engedve, a nyakát rituális késsel vágták el. Ezt csak zsidók tehették, mert szükségük volt a húsvéti szertartásokhoz a kislány vérére.”³²

A gyermekrabló zsidókról szóló mese nem volt bajai sajátosság: Jászberény kommunista párttitkára már februárban panaszkodott a „bigott jász népre”, akik hitelt adnak annak a szóbeszédnek, miszerint a zsidó templomokhoz keresztény gyermekek vére szükséges.³³ 1946. május végétől a hatóságok lépten-nyomon beleütköztek hasonló történetekbe. Valamikor május 18–20-a között egy szentesi tisztviselő a városi adóhivatalban mesélte el, mit is hallott a napokban. „Itt van a városban egy orvos, aki Budapestről jött, és ő mesélte el, hogy a kisfiával mi történt.” A fiú ugyancsak egy ismeretlentől átvett levéllel ment haza, amelyben az állt: „Az árut megvettük.” A mesélő szerint a megadott címen rajtaütő rendőrség megállapította, hogy „egy zsidó társaság az így odairányított gyerekeket feldolgozza szaláminak. Azzal védekeztek, hogy a zsidókkal ugyanezt csinálták a keresztények.”³⁴

A jelentések szerint május 19-én a Szentés, Szeged és Gyula között fekvő, Békés megyei Mezőkovácsházán egy esküvőt zavartak meg efféle rémtörténetek: a faluban élő több zsidót is gyermekek legyilkolásával vádoltak meg néhányan.³⁵ Nem maradt ki a sorból a Dél-Alföld nagyvárosa, Szeged sem, ahol másnap, május 20-án hallották a gyermekeket gyilkoló zsidók rémmeséjét. A fűszeresnél történő bevásárlás során hallott elbeszélés szerint egy Pestszentlőrincen eltűnt gyereket talált meg a rendőrség levágott fejjel.³⁶ A szegedi rendőröknek sikerült a rémhírterjesztés központját is megtalálniuk Móravárosban, egy Szivárvány utcai házban. A lakók azt is tudni vélték, hogy „Pesten egy öreg zsidó elrabolja a gyerekeket, és azt feldarabolja, majd a húsából szalámit és kolbászt készít.”³⁷

Egy héttel korábban „Pesten”, az Illatos úton meg is vertek egy „öreg zsidót”, az 5/B. épületbe betévedő, 50 év körüli Molnár Lajost,

mert a háztömb lakói gyermekrablót láttak benne.³⁸ A ház és a környék lakói a verekedést megelőző hetekben gyakran beszéltek a gyermekeket elrabló és kolbásszá feldolgozó zsidókról. Az 1930-as évek végén a senki földjén felhúzott, három épülettömbből álló munkástelep, azaz a „Dzsumbuj” komfort nélküli kislakásokban és szoros közösségi keretben élő, könnyen mozgósítható lakói a háború után a korábbiaknál is kiszolgáltatottabb helyzetbe, nyomorba kerültek.³⁹ „A házban lakó gyermekek állandóan kóboroltak, loptak és sok szerencsétlenség is volt” – vallotta az egyik lakó a lincselést követő per során.⁴⁰ A fővárosi munkások körében jól érzékelhető antiszemita beszéd mindennapos volt az Illatos úton is: „Nézd, ott viszik a zsidót, megverték őt, mert a gyerekeket csalogatja, és kolbászt csinál belőlük” – fogadták a verekedés napján hazatérő egyik lakót.⁴¹

Eltűnt gyermekek, rejtélyes gyilkosságok, a borzalmak erdeje: a szegedi hatóságok és az értelmiség szemében nem volt ez más, mint a valótlanságoknak felülő, felelőtlen indulatokat gerjesztő, rémhírekre szomjazó emberek felesleges nyugtalansága. A szünni nem akaró vérvádtörténetek hallatán így fakadt ki a *Délmagyarország* újságírója: „Szennyes hullámai átcaptak Budapestről Szegedre is. Hazug rémmesékkal járják a várost, felkorbácsolják az indulatokat, és a hisztériás emberek hiszékenységére spekulálnak. Anyák keresik gyermekeiket, akik el sem vesztek, szülők kétségbeesetten keresik fiaikat, és öntudatlanul is egy aljas, gyalázatos propaganda ügynökeivé szegődnek. A napokban történt: egy szegedi asszony rémülten mesélte a piacon, hogy a hódmezővásárhelyi országút mellett az erdőben 15 kisgyermeket látott a fákon függeni. Egy másik szegedi asszony örjöngve híresztelte széltében-hosszában, hogy gyermekét elrabolták, de arról elfelejtett jelentést tenni, hogy gyermeke el sem vészett, mert amíg a vérvád meséjével verte fel a nyugalmat, addig gyermeke otthon játszadozott.”⁴²

A kora nyári vidéki sajtót olvasva úgy tűnhetett: Kelet-Magyarországot vagy a zsidó gyerekgyilkosok, vagy a fantazmagóriákat tápláló hibbantak tömege árasztotta el. Május végén Miskolcon lett

újsághír az utcán terjedő vérvád a keresztény gyerekeket összeszedő és megevő zsidókról, amit egy tiszaszőlősi lakos indított útjára.⁴³ Június elején már nem csak egyes elszigetelt esetekről lehetett tudósítani, az újságírók a rémhírek aggasztó terjedéséről számolhattak be. Čsanádpalotán a gyermekeket méreggel beoltó zsidó orvosról, Debrecenben a Friedländer Jenő pincéjében látott levágott gyermekfejről, Tiszaladányban a kolbászban talált gyermekkörmőről, Mezőkovácsházán újfent a gyermekeket titkos pincékbe csaló és ott meggyilkoló zsidókról szóltak a történetek.⁴⁴ A hírek a hónap végére is egyre csak terjedni látszottak. Földeákon a keresztény gyermekeket elfogó, megnyúzó és fejüket levágó zsidókról, Sopronban a gyerekeket elrabló, megölő és kimérő szakállas zsidóról, Debrecenben a piacon egy asszonyt épp meggyilkoló, „közeli” zsidókról,⁴⁵ Fábianszabstvánban pedig autón érkező, minden gyermeket elvivő és megölő zsidókról szóltak a történetek.⁴⁶ 1946-ban a debreceni népbíróság 14 esetben tárgyalt a tiszántúli településeken elszaporodó, rituális gyilkosságokról, gyerekeket megmérgező és kannibál zsidókról szóló ügyeket.⁴⁷ A nemesbikki lakosok által terjesztett rémtörténetek azonban arról is szóltak, hogy „Mezőcsáton már akasztottak zsidót”.⁴⁸ „Az utóbbi időben az egész országot behálózzák a vérvádról szóló híresztelések. Már megyénkbe is eljutottak ezek a fantasztikus antiszemita kitalált mesék” – adta hírül címlapján a Mezőberényben feljegyzett esetet június elején a békéscsabai *Viharsarok*.⁴⁹

A vissza-visszatérő elemek, az idegentől átvett levél, a hústermékké feldolgozás vagy éppen a mesebeli alakok – a szakállas zsidó – motívumai arra utalnak, hogy ezek a történetek nem annyira megtörtént események mégoly színes, mesés átiratai voltak, hanem valódi mesék: mesék a zsidókról. Az elmondott események ráadásul mindig máshol történtek meg – leginkább persze Pesten, a vidéki Magyarországon sokak számára leginkább csak hallomásból vagy képekről ismert, távoli, idegen, ismeretlen nagyváros szövevényes útvesztőiben, ahol bármi megtörténhet, még az is, hogy zsidók gyerekeket esznek. Ezek a történetek – a kóser vágó, a „hentes” meséi – már a 19.

század második felében megjelentek a gettóból kijövő, furcsa szokású és öltözetű zsidókról, akik húsvétkor szűzlányok vérért veszik a maceszhez.⁵⁰ Amíg azonban a 19. század végén a rituális gyilkosságokról szóló mesék a paraszti közösségek periferiáján élő vagy a hagyományos patriarchális hierarchiába új, bizonytalan tényezőként érkező zsidósággal kapcsolatos társadalmi tapasztalatot fogalmazták meg, addig a „gyerekkolbászáról” szóló 1945 utáni mesék a háború utáni világ sajátos körülményeiről szőtt történetek voltak.

19.

„Mindezeket meghaladóan legnagyobb megdöbbenéssel tapasztaljuk, hogy az utcán, iskolákban, sőt a pártokon belül és a közhivatalokban is a legnagyobb fokú antiszemita izgatás folyik, amiről a magas kormányoknak is bizonyára megvannak az értesülései. A magyar zsidóság egyévi hazatérte óta elég tanúbizonyságát adta emelkedett gondolkodásának és megbékélési óhajának, válaszul erre még fokozottabb izgatással és antiszemitizmussal találja magát lépten-nyomon szemben.”⁵¹ Stern Márton, a Szegedi Izraelita Hitközség elnöke a város főispánjának írt levelében ezekkel a szavakkal foglalta össze a dél-magyarországi település túlélő zsidó lakosainak panaszait 1946 márciusában. Kétségtől úgy tűnt, hogy közvetlenül a háború utáni években az antiszemitizmus a mindennapi élet számos elemét áthatja. Különböző társadalmi és élethelyzetben lévő zsidó polgárok tapasztalták a megkülönböztetés hátrányait és jogaik megsértését a társadalom magán- és nyilvános tereiben egyaránt. Stern azokat az ügyeket vette rendszeres módon számba, amelyeket a zsidó polgárok igazán sérelmesnek éreztek ezekben az években. Mindenekelőtt – mint azt Stern magyarázta – a túlélő zsidók nem kapták vissza előző lakásaikat, vagy ha mégis, legjobb esetben egy-egy szobát, és gyakran éppen azokkal kellett osztozniuk a lakáson, akik korábban megfosztották őket tulajdonuktól. Ráadásul a törvénytelen birtok-

lók inkább eladták az ingatlanokat, mintsem visszajuttassák azokat. Stern kitért az üzletek visszaszolgáltatásának elmulasztására is. Levele szerint az is gyakorta megesett, hogy hazatérő zsidó polgárok nem kapták vissza korábbi munkahelyüket, mert az üzemi bizottságok rendszeresen elküldték a zsidó alkalmazottakat. Végül, Stern szerint, a túlélő és ebből adódóan nélkülöző zsidók problémáival szembesülő hatóságok érzéketlenek és érdektelenek maradtak ezekben az ügyekben.⁵²

A lakásállomány súlyos pusztulása miatt a háborút követő évek egyik legfontosabb társadalmi konfliktusa a lakáskérdés lett, amelynek kapcsán különböző hátterű emberek és csoportok vetélkedtek egymással, gyakran a hatóságokat is fel- és kihasználva a lakások újraelosztása érdekében.⁵³ Az ingatlankárpótlás egyike volt azoknak a fontos ügyeknek, amelyekben a túlélő zsidók nyílt ellenségeséggel és gyakran jól érzékelhető antiszemita gyűlölettel találták magukat szemben.⁵⁴ Körösladányban zsidó polgárok azoknak a helyi lakosoknak a törvénytelen és cinikus hozzáállására panaszkodtak, akik korábbi zsidó tulajdonságokat bocsátottak árverésre néhány hónappal az után, hogy a Wehrmacht és a helyi nácibarát közigazgatás elhagyta a települést. Ezenkívül – amiképpen ezt 1945. januári levelükben szóvá tették – a helyi hatóságok rendszerint elutasították, hogy tulajdonjogi vitáikban hivatalos segítséget nyújtsanak. A túlélő zsidó polgárok el voltak keseredve a városban érzékelt közhangulat miatt: „Eddig e tekintetben kevés támogatással, sok ridegséggel, gánccsal, sok esetben pedig kifejezett ellenségeskedéssel találtuk magunkat szemben.”⁵⁵

A megyeszékhelyen, Békéscsabán a hazatérő Grósz Adélt, aki testvére megőrzésre átadott bútorait kérte vissza, hasonló cinizmussal utasította vissza a tárgyak birtokosa. A csabai radikális munkásmozgalom egyik fő szervezője, a szociáldemokrata színekben nemzetgyűlési képviselővé előlépő, eredetileg egyébként műbútorasztalos Kurunczi Péter arra hivatkozott, hogy csak a bútorok tényleges tulajdonosával, Adél akkor még haza nem tért testvére-

vel, Grósz Borbálával tárgyal a kérdésről. Kurunczi azonban alighanem a tulajdonosok elhurcolása után nem sokkal áruba bocsátotta az ingóságokat.⁵⁶

A térség egy másik városában, Mezőberényben a korábbi deportáltaknak még 1946 júliusában is komoly nehézségekbe ütközött ingatlanjuk visszaszerzése. A megye alispánjának írott levelükben panaszt emeltek a helyi – meglehetősen különös – „bútorbizottság” működésével kapcsolatban. A bizottság főként azokból az emberekből állt, akik a deportált zsidók házaiból szereztek bútorokat, és legfőbb célja a törvényes kárpótlás megakadályozása volt.⁵⁷ A vagyoni kárpótlás elmaradása ugyanakkor nem volt minden esetben a rosszindulat számlájára írható. Zsidó polgárok számára – számolt be róla például a szarvasi előjáróság – rendszeres nehézséget jelentett takarékbetétek felvétele, azon okmányok hiányában, amelyeket még a deportálások során koboztak el tőlük.⁵⁸ Más esetekben, mint a Békés megyei Gyomán, sok zsidó polgár lakásában fővárosi menekültek kaptak időközben szállást, akik szintén a hatóságok támogatására szorultak.⁵⁹

A különböző helyi hatóságok nem egységes módon viszonyultak az elhurcolt zsidó polgárok vagyoni kárpótlásának ügyéhez. A kárpótlás sikere nagyban függött az egyes zsidó közösségek helyi társadalmi beágyazottságától, a visszatérők érdekérvényesítő képességétől, vagy az olyan helyi sajátosságoktól, mint a rendelkezésre álló lakásállomány és a rászorulóknak száma. A megyei hatóságok és a helyi közigazgatások sok esetben komoly erőfeszítéseket tettek azért, hogy igazságot szolgáltatassanak a deportált zsidó polgároknak, és helyreállítsák a tulajdonjogok érvényét. 1945 elején a Békés megyei főispán rendszeresen utasította a helyi közigazgatási hatóságokat, hogy intézkedjenek a hazatérő zsidó polgárok megsegítéséről, és különösen segítsék őket, hogy hozzájuthassanak korábbi ingatlanjaikhoz. A lakossághoz címzett különböző felhívások a zsidó polgárok tulajdonának visszaszolgáltatására vagy közösségi megőrzésbe vételére, illetve a kárpótlás ellenőrzésére és irá-

nyítására szolgáló „zsidó tanácsok” felállításának engedélyezésére mind részét képezték ezeknek az intézkedéseknek.⁶⁰ A körösladányi tanács engedélyezte egy „zsidó tanács” felállítását, és segítséget nyújtott a túlélőknek abban, hogy egy egyenruhás rendőr és a községi tanács egyik tagja kíséretében indulhassanak ingóságaik összegyűjtésére.⁶¹ Gádoros tanácsa minden megmaradt tulajdontárgyat az egyik deportált házába gyűjtött össze, és ígéretet tett, hogy megőrzi addig, amíg a túlélők haza nem térnek.⁶² A békésszentandrási községi tanács megbízta „Fisher Lajos zsidó egyént”, hogy vigyázzon a deportált zsidó polgárok vagyontárgyaira.⁶³ Gyulán a hazatért munkaszolgálatosok által alakított zsidó tanács hatásköre lett a korábbi gettóban lévő ingóságok rendezése és tulajdonosaikhoz való visszajuttatása.⁶⁴

Szeged főispánja szintúgy igen komolyan vette a város zsidóságának sérelmeit. Két nappal Stern levelének kézhezvétele után a főispán máris írt a miniszterelnöknek, és határozott intézkedéseket követelt az országban tapasztalható antiszemitizmus ellen. A főispán amellet érvelt, hogy a növekvő antiszemita közhangulatnak politikai, gazdasági, erkölcsi és nemzetközi következményei is lehetnek Magyarországra nézve. Az antiszemita botrányok aláássák az éppen a békétárgyalásokra készülő ország nemzetközi megbecsültségét – magyarázta a főispán. Ami azonban véleménye szerint ennél is fontosabb volt, hogy az antiszemitizmustól magukat fenyegetve érző zsidók emigrációja súlyosan gátolhatja Magyarország gazdasági helyreállítását, hiszen jelentős szaktudás, tapasztalat és tőke távozna így az országból.⁶⁵ Még ha a helyi hatóságok a jogok – és így a rend – helyreállításában reménykedtek is, intézkedéseik maguk is hozzájárultak a „zsidók” és „magyarok” közti konfliktusok kialakulásához, mivel ezek a jogi és rendőri intézkedések egyfelől „zsidó igénylőket”, „zsidó tulajdont”, másfelől viszont „keresztény” birtoklókat érintettek. A bútorokat, házakat és földeket övező súlyos érdekellentétek így módon „zsidó–keresztény” szembenállásnak tűnhettek.

20.

A szegvári Kleinné házába behatolókat alighanem a szerzési vágy is motiválta. Amikor néhány nappal a tüntetés után Kleinné sikeresen hazatért, észrevette, hogy a ház kulcsai eltűntek, betörők kutatták át a házat, és értékes vagyontárgyakat vittek el. Kára kétségkívül jelentős volt. Két héttel később, rendőrségi kihallgatása során az asszony részletesen felsorolta az eltűnt tárgyakat: „15-20 kvadrát barna, 6-8 kvadrát fekete, 2,7 m finom barna férfi szövet, 3 szürke, 12 m rózsaszín ágynemű, 10 m fehér dunnavászon, 1 db rózsaszín dunnahaj, 1 db új szürke gumiköpeny, ruhák, kabátok, 8 m sima tenniszből készített terítő, 1 fényképezőgép, ezüstkészlet, 4 m rózsaszín fehérneműanyag, az egész család cipői, összes babaholmik, rengeteg érték, apróság, gumitalp.”⁶⁶

Két héttel korábban, február 23-án, Ózdon a „zsidóság ellen” is tüntető tömeg zsidó tulajdonosokkal rendelkező boltokat fosztott ki: „A tömeg jelentősebb csoportja kivált a tüntetők közül, és antiszemita jelszavakat hangoztatva, a »Gyűjtő« elnevezésű üzleti negyedbe vonult, ahol a zsidó üzleteket és lakásokat szétrombolták és kifosztották.”⁶⁷ Ami azt illeti, az ózdi községi tanács már 1945 márciusában intézkedett a zsidó birtokok haszonbérletbe adásáról, a nincsteleneket részesítve elsőbbségben.⁶⁸ A községi előljárókat az éhínség jövőbeni enyhítésének és a parlagon maradó föld minél nagyobb mértékű csökkentésének szándéka vezette ugyan, a jogilag zsidó tulajdonosok kezén lévő föld átadása mégis azt a benyomást kelthette, hogy a korábbi vagyontalanoknak az új rendben joguk lehet zsidó vagyontárgyakhoz.

Már korábban, a háború alatti deportálások során is számos lakos vélte úgy, hogy a zsidók tulajdona szabad préda. A szegvári községi tanács 1944 decemberében jegyezte föl: „A raktározott zsidó bútorokat a tömeg rohama elől nem tudta a hatóság megvédeni, és kiosztotta használatra és megőrzésre olyanoknak, akik igényelték.”⁶⁹ A legjelentősebb vagyongyarapodást azonban éppenséggel maga a köz-

ségi tanács könyvelhette el. A tanács 1944 májusában jutott hozzá a tehető helyi zsidó Mohr család számos ingó és ingatlan tulajdonához, többek között egy tágas étteremhez, amelyet a tanácsnokok a jövőben a községi tanács gyűléstermévé kívántak átalakítani.⁷⁰

Az 1946 márciusi, szegvári betörések azonban nem az elrabolt zsidó vagyont érintő vitákkal voltak összefüggésben. Nem Kleinné igyekezett visszaperelni szomszédjaitól a háború alatt eltűnt tulajdonát, hanem a szomszédok voltak azok, akik betörtek az asszony házába, és magukkal vitték mindazt, amit értékesnek gondoltak. A Kleinné által a rendőrtiszt számára megfogalmazott elbeszélés egy fosztogatás története volt, amelyben a behatolókat a pusztavágy hajtotta. Az erőszak az elszabadult anyagi ösztönök, az önző szerzésvágy, valamint a zsidók elleni irracionális gyűlölet következménye volt. És valóban: a tömeg megpróbált betörni egy másik holokausztúlélő, Löbl Károlyné házába is. Az asszony már korábban elhagyta az épületet, így a betörők nem találtak rá, egy rendőr járőrnek pedig sikerült megvédenie Löblné tulajdonát is.⁷¹ A zsidó vagyon fosztogatásának szándéka világosan látható volt az 1945 utáni magyar vidéken. Február 18-án, Sajószentpéteren megverték egy üzlet zsidó tulajdonosait, miután betörtek a raktárba, és csapra ütötték az ott talált hordókat.⁷² A megvert Moskovits Jenő bátyja, Izidor beszámolója szerint a tömeg „Le a zsidókkal, gyerünk Moskovitshoz, ott van ital!” kiáltásokkal támadt az üzletre.⁷³

A zsidó lakosság gyors gazdagodása nem tűnt könnyen érthetőnek a szegényebb falusi lakosság számára. A zsidók, akik „a deportálásból hazajöttek, bár hangoztatják, hogy semmijük nem maradt és semmijük nincsen, egy-két hónap leforgása alatt tele voltak minden jóval, tele lett az üzletük, és látszólag minden munka nélkül jól éltek” – fejtette ki a bíróságon egy fiatal, vagyontalan kunmadarasi napszámos.⁷⁴ Sokaknak az adhatott észszerű magyarázatot erre a jelenségre, hogy a zsidók bizonyosan a feketepiacon keresztül szereztek a pénzüket. Bár a falusiak tisztában voltak a feketepiac létezésével, a „feketézők” elvont társadalmi kategóriája nem

sokat jelentett a napszámosok és mezőgazdasági bér munkások számára – a „zsidók” kézzelfogható csoportja viszont jelentéssel töltötte meg azt. Az ő szemükben a kunmadarasi piacon árat emelő zsidók éppen úgy viselkedtek, ahogy az a feketézőkről köztudomású volt. Itt, a piactéren mintha a spekulánsoknak tulajdonított összes tulajdonság a zsidókban öltött volna testet, aminek következtében már nem csupán a zsidó kereskedőket lehetett feketézőnek látni, hanem valamennyi zsidóra vonatkoztatni lehetett ezeket a jellemzőket. Ezt az elképzelést a zsidókról és az üzletről, illetve a zsidókról és a pénzről szóló népi bölcsességek is megerősítették, amiképpen azt a következő, Kunmadarason gyűjtött közmondások is mutatják: „Hozomra, leszre a zsidó sem ad” (jelentése: csak készpénzért ad), vagy „Számol, mint zsidó az üres boltban” (jelentése: nincs jövedelme).⁷⁵

A rendőri jelentések is többnyire azzal magyarázták a növekvő antiszemitizmust, hogy a lakosság párhuzamot vont a feketepiac és a zsidók között. 1946 februárjában, Szegeden a politikai rendőrség a pártokban általában tapasztalható antiszemitizmust azzal hozta összefüggésbe, hogy a tagság botrányosnak tartja, hogy a zsidóság egy része nem vesz részt a háború utáni újjáépítésben és termelőmunkában. Ehelyett – ahogy a jelentés hangsúlyozta – a zsidók spekulálnak és feketéznek, és a munkások rovására élősködnek.⁷⁶ A „zsidó” fogalma hatásosan kapcsolta össze a gazdaság hiányairól, a társadalmi törésvonalakról és a politikai cselekvés értelméről alkotott elképzeléseket, és a „zsidókról” való beszéd elválaszthatatlan lett a társadalom állapotáról tett kijelentésektől. „Kötél a lisztfúrókra, meghíztak a zsírunkon, halál a feketézőkre, halál a zsidókra” – hallották sokan kiabálni a Diósgyőrből felvonuló tömeget.⁷⁷ „Veszedelemesen antiszemita hullám kezd elhatalmasodni a nélkülözők között. A munkáspártok sem tudják lekötni ezt a veszedelemes hangulatot. Kevés a portéka az üzletekben, és ebből túl sok eladó él meg – jobban, mint a produktív dolgozók. Mindez nem titok a nép előtt. A spekuláció, az adás-vétel a zsidóság hivatásterülete volt mindig,

így az ezen a téren mutakozó felháborító állapotok minden kárhozata visszazsall reájuk.”⁷⁸ A vasgyári munkások közül valóban többen is szoros kapcsolatot láttak a feketézés és a „zsidók” között. Egyikük vallomása szerint a gyárkapunál gyülekezők között többen beszéltek, hogy „ezek a zsidók 260 forintért adják a lisztet, holott 60 forintra van maximálva az ára.”⁷⁹

A „zsidók” és a feketepiac közti intim kapcsolat elképzelését a politikai nyilvánosság egyes helyei és fórumai is lépten-nyomom megerősítették. Nógrádi Sándor egy diósgyőri MKP- taggyűlésen már 1945 májusában beleszótta a feketepiacot elítélő beszédébe, hogy „feketézni, a dolgozók éhségére spekulálni ebben az országban semmiféle fajhoz vagy felekezethez tartozónak nincs joga”. Nógrádi igyekezett elkerülni, hogy antiszemita érvelésbe bonyolódjon, és gyorsan különbséget tett „jó” és „rossz” zsidó között: a zsidó nagytőkének nincs tér az új társadalomban, de a zsidó proletárt támogatja az új kormányzat – magyarázta.⁸⁰ A kommunista politikus mégis valami igen furcsa okfejtésbe bonyolódott. Azt nem állította ugyan, hogy ténylegesen minden zsidó feketéző lenne, azt viszont, hogy a „faji” vagy „felekezeti” háttér kínálta feltételek lehetővé teszik, hogy a „zsidók” feketézzenek, azaz potenciálisan mindannyian lehetnek feketézők, igen. A helyi baloldali lapokban a letartóztatott feketézőkről rendszeresen közzétett cikkekben szereplő nevek – mint például a mezőnyárádi olajütőből feketén vásárló Weilmann Sámuel miskolci terménykereskedő,⁸¹ a mezőcsáti malom közellátási lisztjét illegálisan megszerző és raktározó Glattstein kereskedő,⁸² vagy a milliós tételben engedély nélkül baromfit áruló Rosner Simon és Wieder Izidor⁸³ – kézzelfogható szereplőket teremtettek a „feketéző zsidóról” szóló történetekhez.

A háború utáni hónapokban a kérdéssel viaskodó baloldali politikanak igen hasonló állításokat sikerült tennie. Egyrészt kategorikusan igyekezett cáfolni, hogy a feketézés „felekezeti kérdés” lenne, és felvilágosítani olvasóit, hogy a spekulálás – a közvéleménnyel ellentétben, amely azt „zsidó polgártársainknak rója fel” – nem zsidó specifikum. Másrészt viszont a feketepiaci tevékenységet a sajátos „zsidó”

helyzetből – a haláltáborok tapasztalatából – adódó sajátos „zsidó” bűnnek is tekintette. „[A] visszatértek gyászoljanak, mint azok a többiek, akiknek a fasizmus elpusztította hozzátartozóit, a veszteség nem lesz mentség, ha nem állnak be dolgozni, hanem feketéznak” – írta elő a túlélők számára a *Szabad Magyarország*.⁸⁴ Hasonló hangnemben bírálta a baloldali sajtó „a harácsoló malmost” védelmébe vevő „zsidókat”, akik zsidóellenességet, antiszemitizmust látnak a támadásokban. „A dolgozó, termelő, munkás zsidóság soha sehol nem idézett még elő antiszemitizmust. A zsidó munkásságnak, a becsületesen dolgozó zsidó értelmiségnek ott van a helye az ország építő munkássága, értelmisége között. S ha a felvilágosulatlan, 25 évi reakció alatt mesterségesen elködösített tömeg antiszemita szólásokat hangoztat ismét, ne azokat okolják érte, akik tisztességesen, becsületesen dolgoznak, hanem azokat, akik a bűnösökkel és a bűncselekményekkel azonosítják magukat. Nekik köszönheti a zsidóság, hogy a dolgozó, becsületes zsidó emberre azt mondják: tisztességes, pedig zsidó.” A *Magyar Alföld* cikkírója gyógymódot azt ajánlotta, hogy a „zsidók” szokjanak le a faji különbségtételről, és aki zsidó, az „ne vegye védelmébe a fajához tartozó bűnösöket”.⁸⁵ „Bizonyos személyek” ugyanis, alaptalanul bízva zsidó származásukban, a dolgozók ezrein élőködnek – tette világossá a *Szabad Nép*.⁸⁶ A kommunisták nem ígértek elnéző bánásmódot ebben az esetben: „Ha azonban lesznek köztük olyanok, akik nagyobb lehetőséget látnak a fekete-kereskedelemben, akik tőzsdézni akarnak, [...] vagy [...] beállnak valamelyik pártba, hogy [...] kapzsiságukat [...] kitöltsék”, szervezeteik kíméletlenül fellépnek majd ellenük – ígérték meg egy faliújságra kitett röpiraton.⁸⁷

A szegedi népbíróság 1945 őszén több perben is tárgyalta a szomszédos Makón augusztusban és szeptemberben antiszemita röplapokat terjesztő csoportok ügyét.⁸⁸ A város gimnáziumának diákjai 600 röpcédulát szórtak szét, többek között olyan feliratokkal, mint hogy „Több a zsidó, mint eddig volt, csapnak lakzit és disznótort. Magyar testvér te éhez, te vagy oka, miért tűröd el?”⁸⁹ Az anti-

szemita történetek a „zsidókat” olyan kivételezett helyzetű csoportként azonosították, amely több segítséget kap a hatóságoktól és a politikától. „Nincsen sajtószabadság, a zsidók írhatnak mindent” – fakadt ki egy szegedi röpgyűlésen 1945 októberében egy hallgató.⁹⁰ 1946 májusában a szegedi strand egyik vendége a haláltáborok túlélői és a hadifoglyok sorsát vélte összehasonlítani: „A mai rendszer nagyon egyoldalú, mert ez a rendszer csak a zsidók érdekeit tartja szem előtt, mert ha egy zsidó hazajön a deportálásból, annak van minden, azt segítik pénzzel, mindennel úgy, hogy az rögtön üzletet nyit a városban, ha pedig keresztény katona jön haza, azokat figyelembe sem veszik.”⁹¹

A kunmadarasi pogrom vádlottjai közül többen is csalódottságukkal magyarázták erőszakos tetteiket: „1945 októberében értem haza orosz hadifogságból, és azóta mint napszámos dolgozom, de odáig nem jutottam, hogy egy ruhát tudjak venni. Kunmadarason többek beszélték, hogy kik, arra már nem emlékszem, hogy bezzeg a zsidóknak milyen jó dolguk van, alig jöttek haza a deportálásból, feketézéssel és üzleteléssel máris milyen jól élnek, nem dolgoznak semmit, mégis fehér kenyeret esznek, ruhákat csináltatnak, nekünk volt hadifoglyoknak pedig semmink sincsen. Így bizonyos ellenszenv alakult ki a zsidósággal szemben, bár személy szerint nekem egyikkel sem volt semmi bajom, de a hallottak bennem is rossz érzést váltottak ki.”⁹² Több más vádlott is megerősítette, hogy hasonló szóbeszéd széles körben terjedt a faluban. Számukra a pogrom kitörésének legjelentősebb oka az ennek kapcsán érzékelt társadalmi feszültség volt. Az életszínvonalbeli különbséget a korábbi hadifoglyok, illetve deportált zsidók életfeltételeinek összehasonlításán keresztül ismerték fel. Az ily módon megfogalmazott eltérés a falusiak számára valódi fenyegetést jelentett: ők „fehér kenyeret esznek, én pedig egy kis málét is alig tudok juttatni az öt apró gyerekből álló családomnak”.⁹³

Néhányuk számára ez a fenyegetés összekapcsolódott a feltételezett „zsidó bosszútól” való félelemmel. Egy fiatal, háztartásbeli

asszony úgy emlékezett: Klein azzal indokolta a tojások árának emelését, hogy minden kiskereskedőt tönkre fog tenni, mert a magyarok deportálták, és ezért csak annyi magyarnak kellene maradnia, akik az éjjeliedényt vinnék a zsidók után.⁹⁴ Egy másik, ugyancsak háztartásbeli asszony szerint a kereskedő azt is kijelentette, hogy a magyarok nem tudják, mi a szenvedés, mert ők otthon voltak, és ettek, ittak, és csak a zsidók tudják, mi a szenvedés.⁹⁵ Ezek a váltások utalnak ugyan egyfajta büntudatra, ennek ellenére csak néhány vádlottat motivált a személyes bosszúszomj. Ők arra a helyzetre emlékeztek, amikor a zsidók hazatértek a deportálásból, és követelték vissza az elvesztett tulajdonukat: „Weinbergerné, amikor hazajött a deportálásból, és széthordott holmijait szedte össze, az én dunnámra is ráfogta, hogy az övé, pedig az az enyém volt.”⁹⁶

Miközben felidézték az okokat, hogy miért kezdték el ütni a zsidókat, a kunmadarasiak meglehetősen sajátos módon kötötték össze a pogromot a második világháború emlékével. Nem emlékeztek a háború eseményeire – például a deportálásokra vagy a bevonulásra –, egyedül a harc vége volt fontos a számukra, azon belül is leginkább a hazatérés, mind a katonák, mind a zsidók esetében. Kunmadaras 273 főt számláló zsidó lakosságát először a közeli kisváros, Karcag gettójába szállították, amelyet 1944. április 24-én hoztak létre. Itt körülbelül 1300 zsidó élt egészen addig, amíg át nem vitték őket a megyeszékhely, Szolnok cukorgyárába június 18-án. Néhány nappal később bevagonírozták és a Harmadik Birodalomba szállították őket. Közülük a legtöbben azonban – Veessenmayer és a magyar hatóságok közötti megegyezés értelmében – a Bécstől északra fekvő strasshofi lágerbe, majd egy alsó-ausztriai faluba, Laa an der Thaya-ba kerültek kényszermunkára, nem pedig koncentrációs táborba. Kisebb részük Auschwitzban veszett oda. A deportált személyek jelentős hányada – megközelítőleg 70–120 fő –, akiknek egy jó része ausztriai munkatáborokban élte túl a háborút, 1945 nyarán vagy őszén hazatért.⁹⁷ A legtöbb hazatért zsidónak nem voltak személyes tapasztalatai és emlékei a haláltáborokról, így nem is tudtak beszá-

molni a falusiaknak ehhez kapcsolódó eseményekről. Azok, akik tudtak volna a táborok borzalmairól beszélni, éppen ott haltak meg.

Szovjet és szövetséges hadifogságból 1946 nyaráig hozzávetőleg a foglyok 20-25 százaléka tért vissza, többségük azonban csak 1946 júliusa után, illetve 1947-ben, kifejezetten a választások miatt került haza. Mindez más településekhez hasonlóan Kunmadarason is azt jelentette, hogy a hadifoglyok többsége csak jóval az erőszakos tüntetések után érkezett meg. A deportált zsidók ellenben lényegesen hamarabb hazakerültek. Ehhez járult még az is, hogy a háború alatt 112 kunmadarasi katona esett el.⁹⁸ Ebből adódón a zsidók katasztrófája – legalábbis számszerűen – nem tűnt különlegesnek a falusiak számára. A hadifoglyokkal kapcsolatos emlékezet sajátos, összehasonlítható alakban volt jelen: állandóan összevetették körülményeiket a zsidókéival. „Amíg a magyar hadifoglyok a hadifogságból hazajöttek, ott álltak minden nélkül, és nem volt egy betevő falatjuk sem, a deportálásból hazaérkezett zsidók azonnal elkezdtek üzletelni, feketézni, és munka nélkül fehér kenyeret ettek, jól éltek, míg mi a földet túrtuk, és legfeljebb máléhoz jutottunk hozzá.”⁹⁹ Ily módon a háborút követő nélkülözés közegében a falusiak egy része számára egyre kevésbé bírt jelentőséggel a háború alatt megtapasztalt különbség a zsidók deportálása (amelynek során a közösség minden tagját, gyerekeket, öregeket és nőket is minden ok nélkül elvitték), illetve a csak férfiakat érintő katonai szolgálat között. Számukra a háború igazi összeomlás volt, amelyet éhség és nélkülözés követett. Emlékeik szerint a harcok alatt a férfiakat összeszedték, akár katonának vitték, akár deportálták őket. A háború után fő tapasztalatuk az általános szegénység volt, illetve az, hogy minden erejüket az élet újrakezdésére kellett fordítaniuk, amely elsősorban kemény fizikai munkát jelentett.

Az a határozat, amelyet a pogromot követően a helyi pártok közti értekezleten fogadtak el, a zsidók azonnali kiűzéséről döntött, bár ezt később úgy módosították, hogy azok, akik „beilleszkednek a társadalmi fejlődésbe” és a magyar közösségbe, maradhatnak.¹⁰⁰ Egy 42 éves cipészsegéd részletesebben is megmagyarázta a határozat

értelmét. Úgy vélte, a gyűlés azt várta el a zsidóktól, hogy fogadják el a demokráciát, azaz osszák meg sorsukat a közösséggel.¹⁰¹ A falusiak számára ez a közös sors sajátos jelentésekkel bírt. Egy 36 éves lakatossegéd a tárgyaláson kifejtette, hogy a határozat azok ellen a zsidók ellen készült, akik nem dolgoztak, és rosszul érezték magukat a faluban, és akiket már amúgy is felszólítottak a távozásra.¹⁰² A parasztok a háború utáni helyzetben a nehéz munkát tartották közös kötelezettségnek, és azokat, akik látszólag nem feleltek meg az elvárásaiknak, a közösségből elkergethetőnek vélték. A per fő vádlottja, Tóth Zsigmond azt vallotta, hogy akciójuk célja a zsidók munkára szorítása lett volna,¹⁰³ míg a lakatossegéd úgy emlékezett, hogy a pártközi értekezlet egyik résztvevője kifejtette: nem fognak sokat veszíteni a zsidók elüldözésével, mert ők úgysem dolgoznak, míg neki kérges a tenyere.¹⁰⁴

A támadók tehát a zsidó kereskedőket a kunmadarasi társadalomhoz nem kötődő személyekként jelenítették meg, feláldozásuk így nem jelentett veszélyt a közösség számára. René Girard szerint a közösségileg szentesített erőszak eredete az a szándék, amely a társadalmi törésvonalakért, a társadalmi szövet szétbomlásáért felelősnek tartott személyek kivetésére, megbüntetésére és megsemmisítésére irányul. A társadalom és a közösség zavaraiért felelősséget viselő bűnösök feláldozása így helyreállítja a társadalmi békét.¹⁰⁵ A mód, ahogyan a kunmadarasi támadók beszéltek a zsidó kereskedőkről, azt érzékeltette, hogy a feketézőknek nincs helyük egy dolgozó közösségben, hiszen valójában ők maguk helyezték a társadalmon kívülre magukat. A népbíróság előtt a vádlottak egy bizonyos társadalmi feszültséget fogalmaztak és értettek meg. Az a tény azonban, hogy a társadalom egy bizonyos rétege jobban él, mint a többiek, még aligha jelenthet elégséges okot az ellenük való erőszakos fellépésre. A konfliktust ezért a kulturális eszköztárat mozgósítva oly módon kellett megjeleníteni és felfogni, amely egyértelművé tette, hogy a gyűlölt csoport ellenség, és veszélyezteti a társadalom többi tagját.

Az egyik napszámos, aki a repülőtérenél részt vett Rosinger József megverésében (ő néhány nappal később belehalt a sérüléseibe), így indokolta, miért csatlakozott az akcióhoz: még az áldozat felbukkanása előtt arra jártak néhányan a faluból, akik elmondták neki, hogy a zsidók összeszedik a keresztény gyerekeket. A tanú megjegyezte, hiszen a gyerekei otthon voltak, és úgy gondolta, hogy talán már el is tűntek, ezért elkezdte ütni Rosingert. Ugyanakkor – állította – csak addig verte, amíg az ki nem jelentette, hogy nem bántotta a gyerekeit. Így fogalmazott: „Öt kisgyermekem, melyek közül a legidősebb kilencéves, azon a napon, vagyis május 21-én, amikor a fentebb elmondott híreket hallottam, teljesen egyedül tartózkodtak odahaza a lakásban. Én e rémhír hallatára teljesen eszemet vesztem, mert mindjárt arra gondoltam, hogy azóta talán már az én gyermekeim is a zsidók karmai között vannak.”¹⁰⁶ Egy másik napszámos arról beszélt, hogy hallotta egy nőtől: azért ütik a zsidókat a piacon, mert az egyik kereskedőnél találtak két gyereket, és egy másik faluból is eltűnt egy.¹⁰⁷ Az elkövetők közül ugyanakkor csak néhányan emlékeztek arra, hogy a tömeg azzal vádolta volna a zsidókat, hogy megölik az elrabolt gyerekeket, azaz valóban „elvagdossák a keresztény gyermekek nyakát”.¹⁰⁸

Ez a vád mindenesetre morális távolságot hozott létre a zsidók és a kunmadarasi közösség más csoportjai között: a zsidó kereskedőket a társadalmat veszélyeztető, kegyetlen gyerekgyilkosokká változtatta. A gyerekgyilkosság vádja nagy erővel bír: olyan erkölcsi dichotómiát hoz létre, amely a gyermek képében megjelenített ártatlanságot szembeállítja a gonosszal, amelyet éppen e technika segítségével alkot meg. Ugyanakkor ez a technika a távolságképzés egyik alapvető módja is. Hozzávetőleg ugyanezeket a vádakat fogalmazták meg a korai keresztények ellen a Római Birodalomban, vagy a zsidók, az eretnekek, később pedig a boszorkányok ellen a középkori Európában. A keresztényeket gyakran vádolták azzal a Római Birodalomban, hogy szertartásaik során csecsemőket áldoznak föl, majd megisszák a vérüket. A gyerekgyilkosság és

a gyermekáldozat vádja az eretnekek ellen is újra és újra megfogalmazódott. A csecsemőstítés motívuma megtalálható a templomos lovagok perében, míg a boszorkányokat egyenesen a csecsemőgyilkosságok szakértőinek tartották. A történész felfedezheti e vádakat a 19. századi Kelet-Közép-Európában is, ahol többek között a zsidókat vádolták rituális gyerekgyilkosságok elkövetésével, a cigányokat csecsemők megölésével, vagy éppen különböző vallásos szektákat gyerekek megrontásával. A vádaskodás utóbbi két formája azonban már jellegzetesen a 20. századhoz kötődik. Egy olyan csoport ellen, amely azáltal záródik ki egy adott közösségből, hogy annak alapvető értékeit kérdőjelezi meg, hitelesen hangozhatnak az embertelenségüket bizonyító vádak, így az érzelmi távolság is könnyen újratermelődhet. Mi több, ha a bűnös egyén vagy csoport a közösség lényegi normáit sérti meg, akkor megjavításának szándéka is elhalványul, és ilyen esetekben a bosszú mintája válik hangsúlyossá: a tettes kivétele válik céljá.¹⁰⁹ A tárgyalás folyamán a zsidóüldözés minden résztvevője különböző okok folytán a közösségen kívüliként jelenítette meg áldozatait, és szemükben ez a „kintlévőség” kollektív gyilkossághoz vezetett. Azok számára, akik arra emlékeztek, hogy a pogrom oka a zsidók gyerekgyilkossága volt, ez közös jelentést adott, és a közös cselekvés érzetét biztosította. A különböző eredőjű, de egy helyen és időben kirobbanó indulatok a közösség ellenségei elleni kollektív gyilkossággá alakultak át.

A Rosinger megverésében részt vevő 34 éves napszámos a rendőrségen azt is tudni vélte, miért viszik el a zsidók a keresztény gyerekeket. „Az egyikük házában négyet, míg egy másiknál kettőt találtak. Kolbásszá és szalámit dolgozzák fel őket.”¹¹⁰ Ha a falusiak szerint a konfliktus fő oka a zsidó kereskedők és a szegényebb parasztok közti életszínvonalbeli különbség volt, a magyar gyerekekből kolbászt és szalámit készítő zsidó kereskedőkről szóló mese érzelmeik tökéletes metaforája volt. Egy olyan közösségben, ahol súlyos élelmiszerhiány alakult ki, és a húsételt majdhogynem luxuscikknek tartották, a kereskedők által birtokolt áruk bősége

érthetetlen és elviselhetetlen tény volt. Nélkülöző társadalmakban az étel igen erőteljes kifejezési forma: ezt a hagyományos paraszti közösségek világát megjelenítő népmesék is világosan mutatják.¹¹¹ Az érthetetlen és elviselhetetlen jólét szimbolikus kifejezője sok szempontból lehetett a „keresztény gyerekből készült kolbász”. Ez az elbeszélés magyarázatot adott a kereskedők gazdagságára. Néhány ember hihetett csak a zsidóellenes vérvádban a 20. század közepi Magyarországon, az emberevés meséje azonban határozottan kifejezte a parasztok viszonyulását a feketézőkhöz, akiknek csoportja a szegényebb családok megélhetését veszélyeztette, és súlyos társadalmi igazságtalanságot jelentett a szemükben. Az életszínvonalbeli különbségek által érzékelt, a hagyományos zsidó kép segítségével testet öltött és a gyerekgyilkosság vádjával maguktól eltávolított feketézők a nélkülözést és a falusi közösség fenyegetettségérzetét szimbolizálták. Amiképpen azt az egyik napszámosként dolgozó, 47 éves vádlott megfogalmazta: „Ki kell irtani a zsidókat, hadd pusztuljanak a bűdös zsidók, mert keresztény és magyar hússal élnek, összefogdossák a keresztény gyermekeket, és kolbásznak dolgozzák fel, a magyarokat fel akarják akasztani.”¹¹²

A kunmadarasi zsidók elleni vádak oly mértékben különböztek a hagyományos vérvádaktól, amely kizárja a rituális gyilkosságok történetének egyszerű feléledéséről szóló értelmezést. Ez az eset sokkal inkább a nyereszkezők elleni vádaskodás szimbolikus formájának tekinthető. Ezt a következtetést megerősíti az a tény is, hogy a tüntetők csupán a kereskedő zsidókat bántalmazták. Ahogy az állatorvos Kempfnek Ede utalt rá 45 évvel később: „Amikor odaértek, valaki megszólalt a tömegben, hogy ezt az embert nem kell bántani, mert az sokat segített, amikor az állatainkkal bajban voltunk. És az emberek elmentek.”¹¹³ A lázadás résztvevői tényleges tapasztalatok alapján helyezték szomszédjaikat a zsidó feketézők szerepébe.¹¹⁴ Emlékeztük az erőszakot úgy őrizte meg, mint ami válasz volt a közösséget ért sérelmekre, Nagy János letartóztatására, a zsidók jogtalan gazdagságára vagy az inflációs nyeresz-

kedésre. Az erőszak jogosságába vetett hitüket pedig megerősítette a zugüzérek elleni kampány, illetve a zsidókkal kapcsolatos közkeletű bölcsesség vagy a tőlük való idegenkedés.

21.

A „zsidók” kincsei utáni kutatás a 19. század végén kezdett kézzelfogható társadalmi és politikai programmá válni. A sikeres vállalkozói tevékenység és üzleti szellem „zsidó karakterként” való egyre erőteljesebb azonosításából¹¹⁵ („vaskos, görbe orr, nagy száj, nagy fül, gyapjas haj, kócos hajtincs [pajesz] vagy az azt helyettesítő pofaszakáll, tömzsi, kövér törzs, rövid, görbe láb, durva kéz, s ami a legjellemzőbb: az arcon a bírvágy és a haszonlesés ördögi vigyora”¹¹⁶) hamar következett az a feltételezés, hogy e sikerekből adódóan a „zsidóknak” gazdagabbaknak kell lenniük, mint a nem zsidóknak, hogy léteznie kell valahol „zsidó vagyonnak”. Ennek a „zsidó vagyonnak” a megtalálására a két világháború között alkalmanként komolynak látszó szakértői fegyvertárat vetettek be. Közgazdászok és statisztikusok, mint Matolcsy Mátyás vagy Kovács Alajos, bár számítási adatokkal nem rendelkeztek – mert nem rendelkeztek –, publicisztikai munkásságukban szakértői tekintélyként igyekeztek megmondani, hogy e feltételezett „zsidó” vagyon mekkora részét képezheti a teljes nemzeti vagyonnak.¹¹⁷

A „zsidók” rejtőzködő kincseit kutató képzeletvilág sajátos társadalomképet hozott létre. Az 1920-as években a földmunkásokat a társadalom vágyott rendjébe beilleszteni kívánó politikai elit a reménybeli kincs egy részének felajánlásával próbált szövetségeseiket keresni a munkások körében ehhez a kutatáshoz. Békés megye főispánja 1925-ben az alábbi jó tanácsokkal szolgált a kincskereső társaságot megszervezni kívánó kalandoroknak: „[A]z úttörő munka kezdeténél progresszív gondolatokkal kell közéljük menni. Csongrádon az alakulás előtt szocialista allűrökkel szidtuk előttük azt

az idegen fajú kapitalizmust, amely az ő munkaerejük felhasználásával erősíti önmagát.”¹¹⁸ A „zsidók” kincsei utáni kutatás során a politikai elit hamar elfelejtkezett a társadalmi hierarchiák és a kizsákmányolás rendjének eredendően multikulturális, multietnikus és multikonfesszionális természetéről, és egy olyan képzeletvilágot teremtett, amely etnicizálta a „kapitalizmus” hátrányos következményeit, a súlyos egyenlőtlenségeket és a társadalmi alávetettség tényét. A helyi sajtó kedvelt foglalatossága lett felsorakoztatni a „zsidók” és a nem termelő tevékenység közti azonosság bizonyítékait. A *Szentesi Napló* 1939 februárjában adott hírt arról, hogy a Kereskedők Egylete teljesen „zsidó” elnökséget választott, aminek következtében a nem zsidó tagok ki is léptek az egyesületből. A cikk név szerint is beszámolt Krausz Pál és György elnökségi tagságáról.¹¹⁹ Ezek a „zsidó” kereskedők azonban kartelleznek – tudósítottak már április folyamán –, ami miatt a többi kereskedő jogos panasszal élt, és szankciókat követelt.¹²⁰ A Krausz Artúr és István tulajdonában lévő jelentős szentesi fakereskedő céget 1944 áprilisában árdragítással vádolta meg a lap.¹²¹ Nem maradt el az elméleti igényű különbségtétel sem: „mi iparunk élettelen anyagba lelket öntő, ideális élethivatás, ő iparuk silány terméket piacra dobó; mi iparunk munkás és munkaadó patriarchális viszonya, ő iparuk lélekölő és kizsákmányoló; mi kereskedelmünk jó termék gyors célba szállítása, ő kereskedelmük rossz cikk jónak feltüntetése” – foglalta össze a „zsidó” és a „nem zsidó” kizsákmányolás közti különbséget Békés megye Imrédy-párti lapja 1939 novemberében.¹²²

Ez a társadalmi képzeletvilág különös erővel jelent meg az 1930-as évek vidéki politikai nyilvánosságában. Békéscsabán már az 1930-as évek második felében élénk antiszemita propaganda bontakozott ki. A nyilasok 1936 végén adták ki *Ököl* címmel helyi lapjukat. 1937. február 28-án népes gyűlésen beszéltek a gazdagodó, spekuláló, termelő munkát nem végző zsidókról, a helyi nemzetiszocialista szónokok szerint ennek egyenes következménye volt a dolgozó magyarok folyamatos elszegényedése.¹²³ 1938-tól jelent meg Gyulán

a *Békés* című nemzetiszocialista lap, amely egyik fő céljának tartotta felvilágosítani olvasóit arról, hogy „zsidók magyar keresztény fogyasztók pénzén harárcsoltak össze hatalmas vagyonokat”.¹²⁴ Küldetésének megfelelően leplezte le a békéscsabai Farkas Antal zsidó nagyvágót, aki üzérkedés és spekulálás révén lett pékből nagytőkés,¹²⁵ vagy a Talmud-zsidó Weisz Mihály mészárost, a békéscsabai „nagyvágó fejedelmet”, a több száz holdat bérlő nagygazdát, lovak, juhok és marhák tulajdonosát, aki kiszípolyozta a tőkeszegény gazdákat.¹²⁶

Ez a nyelvezet, amely a „zsidókban” a többiekre nézve veszélyforrást látott, az évtized végétől nem csupán a radikális jobboldali ellenzéki propagandát, hanem a kormánypárti sajtót is uralta. A kisemberek szegénységét nagy gondnak tartó szentesi Füst Molnár Sándor 1939 májusában a városi lap hasábjain szögezte le, hogy ennek a „plutokraták nagy gazdagsága” az oka.¹²⁷ A dél-alföldi sajtó augusztusban már a valutaüzérek elleni határozott kormányintézkedésekről számolt be. A spekuláció sajátos „zsidó” bűnként jelent meg a lapokban: „Mind zsidó” – jelentette ki ellentmondást nem tűrően a Békés megyei kormánypárti újság. A cikkek szerint a „magyarságtól idegen valutaüzérek”, azaz a „zsidók”, „kiviszik a tőkét”, az intézkedések legfőbb célja tehát „megakadályozni, hogy a magyarság áldozatul essen a zsidó tőke mohóságának” és „megrendszabályozni a nemzetgyilkos valutaüzérkedést”.¹²⁸ 1944-re a „zsidót” két jellemző, a gazdagság és a spekulációs ösztön segítségével vélte a vidéki nyilvánosság azonosítani. A „zsidó” üzletek bezárására vonatkozó, áprilisban hozott miniszteri rendeletet a *Szentesi Napló* azzal indokolta, hogy ideje véget vetni a veszélyesen üzérkedő „zsidó” kereskedéseknek, amelyek elrejtik a közfogyasztásra szánt árucikkeket.¹²⁹

Bármennyire jól látható volt is alkalmanként egy-egy tehető zsidó család jóléte a helyi közösségekben, a „gazdag zsidó” és a „zsidó gazdagság” az antiszemita képzeletvilág és a náci gyakorlat eredménye volt. Zsidó vagyont csupán a gettókba terelés és a deportálás következményeképpen lehetett látni. 1944 áprilisától a zsidónak minősített

személyeket vagyonebejelentési kötelezettség terhelte. A rendelkezés célja az volt, hogy a deportálás előtt ne rejthessék el vagyontárgyaikat, amelyeket a magyar kormány háborús célokra szándékozott felhasználni. A vidéken többnyire májusban kezdődő gettósítások előtt megindult a hajsza a mégis elrejtett vagyonok után. A rendőrség és a helyi lakosság sokszor egymást kijátszva igyekezett előnyhöz jutni a kincskereső versenyben.¹³⁰ A „zsidó vagyon” e sajátos kincskeresés eredményeképpen jött létre: az elrejtett és megtalált tulajdon összegyűjtve és egymásra halmozva valódi kincsestárnak látszott. „Az egyik ládában csak ezüst volt. A hatalmas láda színültig volt rakva ezüst étkészletekkel. Találtak a ládában körülbelül 400 darabból álló ételkészletet, ezüstitálcaikat és billikomokat, monogrammal ellátva. A másik ládát is felbontották a kapitányságon, s abból a legdrágább ruhaneműk kerültek ki. Perzsabunda, ezüstróka, szőrme-kepek, asztalterítők tucatszámra, ágyneműk, paplanok, törülközők, fel nem használt fehérnemű anyagok, női fehérneműk, zsebkendők stb. Amikor kipakolták a rendőrség egyik szobájába a ládába rejtett értékeket, megtelt azokkal az egész szoba.”¹³¹

A spekulációból származó „zsidó vagyon” fő jellemzőjének éppen azt gondolták, hogy titkos kincs, tehát rejtve van. Vagyonrejtegető zsidók sok városban vannak – feltételezte 1944 áprilisában a *Szentesi Napló*.¹³² Néhány nap múlva le is leplezték egyet: Wellisch István, Kossuth téri ügyvéd házában a hírek szerint nagy mennyiségű bejelentetlen vagyonra, ékszerre, aranyra bukkantak.¹³³ Május végén Czukor Emilné Petőfi utcai lakásában találtak a hatóságok nagy mennyiségű szappant elrejtve,¹³⁴ nem beszélve arról a 17 000 pengőről, ami a Krausz-fatelep Wertheim-kasszájában lapult.¹³⁵ Vajon „milyen elrejtett titkokat tár fel a gettó mélye”? Ez a kérdés mozgatta a gyulai gettóban razziát elrendelő hatóságok képzeletét 1944 májusában. Aki keres, az talál: hamarosan „sűrűn előkerülő dugárúkról” számolhatott be a helyi lap. Ha pedig a ténylegesen fellelt kincs nem felelt meg az antiszemita képzeletvilág „zsidó gazdagságról” szőtt látomásának, akkor úgy képzeltek: a többinek elrejtve

kell lennie. A helyi sajtó szerint a gettóban talált 10 000 pengő készpénz olyan kevés volt, hogy a cikk szerzője úgy vélte: bizonyosan többnek kell lennie, és titkos készleteket gyanított. Hamarosan be is bizonyosodott, hogy a gettó Dárius kincsét rejt: „kofferszámra szedték el az ezüstöt is, gyertyatartók, tálak, evőeszközök, púderdobozok, nyakláncok, amulettek, gyűrűk, órák, aranytárgyak, gyöngyök, festmények, [...] bődön zsírok, [...] gyönyörű és nagymennyiségű oldalszalonnák, kolbász, hús” került elő.¹³⁶ Néhány nappal később „selyemharisnyák, babkávé, nagymennyiségű zsebkendő, takarékkönyv, ezüstitánc” került elő a zsidó tárgyak hatósági leltározása során.¹³⁷ Mintha Békést érte volna a szerencse, hogy valóra váljanak a „zsidókról” szőtt mesék. A városban a helyi csendőrség kérésére az „eltávozott” zsidók bevallották, hol rejtették el dobozaikat. „Amikor a dobozokat kibontották, az ezeregyéjszaka [sic!] meséinek kincsesvilága tárult a szemük elé. Platinagyűrűk briliánskövekkel ékesítve, gyémántköves aranygyűrűk, csodás fülbevalók, súlyos arany melltűk és nyakláncok, aranyórák és hasonló kincsek kápráztatták el a hatóság embereit.”¹³⁸

Az antiszemita agitáció előszeretettel kötötte össze a „zsidót” és az (illegális) gazdagságot, a „zsidót” pedig éppenséggel a titkos vagyon felfedése révén vélte megtalálhatónak és azonosíthatónak. A miskolci *Magyar Élet* 1944 júniusában címlapján számolt be róla, hogy „leplezték a miskolci zsidóvagyon-rejtegetők frontját”. A vezércikk, amely hosszan időzött a „zsidó” polgárok tulajdonának és pontos lelőhelyeinek számbavételén, a „zsidók” gazdagsága és a bűn közti megbonthatatlan viszonyt igyekezett leleplezni: „A ládába gyűjtött kincsek előtt szinte káprázik az ember szeme a vakító ékszerrek csillogásában. Ez a horribilis harácsolt kincs adta a zsidóságnak a fölényt és hatalmat.”¹³⁹ A zsidók aranya mintha a Nibelungok elátkozott kincse lett volna, amelynek minden darabjához bűn tapad, és elemészti mindazokat, akik hozzáérnek. „Igaz, nyújtották feléjük az aranyat, a kincseket, a kísértés nagy volt, de nem érezték át, hogy az nem illeti meg egyiküket sem? Nem érezték azt, hogy ez a sok

arany, ez a rengeteg vagyon, amit csakis bűnös manipulációk sorozatával lehetett ilyen rövid úton összeharácsolni, nem az övék.”¹⁴⁰

A helyi politikai nyilvánosságban nem csupán az antiszemita propaganda intenzitása volt figyelemre méltó. 1944 végéig a fősodort jelentő kormánypárti sajtó nem feltétlenül uszított nyíltan a „zsidók” elleni társadalmi fellépésre, határozott állításokat tett azonban a „zsidó vagyon” felkutatása nyomán bekövetkező társadalmi változásokról. Az 1944 májusában kezdődő gettósítást és a rákövetkező deportálást Maros János „dr. tanácsos-plébános” a szentesi törvényhatóságban elmondott beszédében egyfelől a „veszedelemtől való megszabadulás pillanatának” nevezte, másfelől azonban olyan nagy horderejű eseménynek tartotta, amely a „magyar munkástömegeket felszabadította”.¹⁴¹ A „zsidók” ebben a különös társadalmi képzeletvilágban „akadályozó elemek”, a többiek gyarapodását visszavetítő, fejlődésüket hátráltató tényezők voltak, akiket „ki kellett kapcsolni” a többiek boldogulása érdekében.¹⁴² A zsidótörvények új világot hoznak magukkal – hirdette a kormánypárti nyilvánosság vidéken. Ebben az új világban az „egyedüli érték-mérő a munka, lejárt a Silberpfessig Judelek és Josuák rablókorára”.¹⁴³ Valóban, mintha a veszélyes „zsidó” tulajdonságok özöne, a spekuláció, a könnyű haszon csábítása, illetve az ezeket megtestesítő „zsidók” ellen a „munka” jelentette volna az egyetlen hatásos fegyvert. A kormánypárti sajtó szerint a háborút viselő országban a növekvő feketepiacra az ott aknamunkát folytató „zsidók” munkaszolgálatra vitele volt a megoldás, az üzérkedésre pedig, amelyet a „tanyák között kószáló zsidók” teremtettek, a munkatábor volt az egyetlen ellenszer.¹⁴⁴

Az antiszemita társadalmi képzeletvilág olyan politikai nyelvet teremtett, amelyben az antiszemita politika munkáspolitikai kérdés lett – pontosabban a politikai antiszemitizmus a „munkásosztály” politikai ügyévé vált. Ez a politikai nyelv azzal, hogy a „zsidókat” nem dolgozókként, a munkát végzők ellentétjeként, illetve őket veszélyeztetőként vélte meghatározni, a „zsidókat” a „munkások”

ellenségeivé tette, a „zsidók” elleni fellépést pedig a „munkások” érdekévé változtatta. Az 1930-as és 1940-es évek vidéki sajtója előszeretettel utalt rá, hogy a „zsidók uralják a vezérigazgatói posztokat, mérnöki, orvosi állásokat”. A „zsidók” tehát „nem munkások”, valójában „kizsákmányolják a keresztény magyar munkást”.¹⁴⁵ Ami azt illeti, a vidéki Magyarországon a háború alatt nemigen létezett más, a munkáspolitikát meghatározó nyelv, mint az antiszemita. A helyi sajtót kormánypárti és radikális válfajában is ez a kifejezőmód uralta, másfajta nyilvános ellenkulturális nyelv pedig gyakorlatilag nem létezett. Magyarországon a munkásokat célzó állami politikáról éveken át csak antiszemita nyelven lehetett beszélni.

A szegedi hitközség elnöke, Stern Márton számára a háború utáni antiszemitizmus legsértőbb eleme éppen a társadalmi integrációra vonatkozó vágyak elutasítása volt, ami szerinte sokakat késztethetett akár nemzeti identitásuk és lojalitásuk újragondolására is. „A deportálásból lelkiileg agyongyötört, testileg megrokkant és minden javaiból kifosztott zsidóság azzal az erős bizakodással tért vissza, hogy a fiatal magyar demokrácia levegőjétől megújított magyar társadalom szeretettel fogja visszafogadni, s a lehetőséghez képest a vele elkövetett jogtalanságokat orvosolni fogja, s az ezáltal szenvedett vagyoni károkat jóváteszi. [...] Mindezen sajnálatos, szomorú, de tagadhatatlan tények fokozatosan érlelik meg zsidó tömegeinkben az elhatározást, hogy a magyar hazához való ragaszkodásuk ellenére is, a viszonyok folytán más letelepülési helyet keressen, hogy a halálos veszedelemtől megmentett életét biztosíthassa és létét fenntarthassa.”¹⁴⁶

A helyi nyilvánosságok 1939-től kezdve komoly erőfeszítéseket tettek, hogy létrehozzák a „magyaroktól” megkülönböztethető „zsidók” csoportját. Ezeket az állításokat a helyi sajtó elméleti értelemben is igyekezett alátámasztani. Január elején a *Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap* Imrédy Bélát idézte, aki szerint a zsidókérdés azért létezik, mert a zsidók nem tudnak magyarok lenni.¹⁴⁷ A törvénykezés és a közigazgatás ezekben az években mindent meg is tett

annak érdekében, hogy ez így is legyen. A helyi sajtó rendszeresen és részletesen beszámolt a „zsidórendeletek” egymást követő soráról,¹⁴⁸ amelyek kétségbeesetten igyekeztek választ adni arra a kérdésre, hogy ki a zsidó. Ugyanakkor e rendelkezések mintha éppen azt mutatták volna, hogy ez a megkülönböztetés nagyon is lehetséges. A „zsidó” ügyvédek törlése a kamarából, a tilalom, hogy „zsidók” nem tarthatnak „keresztény” alkalmazottat,¹⁴⁹ a sárga csillag kötelező viselése,¹⁵⁰ a „zsidók” utazásának korlátozása,¹⁵¹ vagy éppen a „zsidó” rádiók bejelentésének kötelezettsége,¹⁵² majd végül a „zsidók” vagyonának bejelentése és zár alá vétele¹⁵³ mind-mind azt a képzetet sugallták, hogy a „zsidó” és „magyar” közti különbségtétel fontos és ténylegesen megtehető.¹⁵⁴

Ebben a különbségtételben fontos szerepet játszott a „zsidók” teste. A két világháború közti Lengyelország orvosi egyetemén a keresztény diákok rendszeresen követelték maguknak a jogot, hogy tanulmányaikhoz „keresztény” holttesteket használhassanak, zsidó származású társaiktól pedig „zsidó” holttestek beszállítását várták el. Az új lengyel nemzetállam orvosi egyetemeinek laborjaiban és a hullaházakban hamarosan számolgatni kezdték a „keresztény” és „zsidó” végtagok, testrészek és belső szervek arányát.¹⁵⁵ A „zsidó” és a „keresztény” test valamilyen nehezen érthető módon, de mégis határozottan különbözőnek látszott. Így volt ez a két világháború közti Magyarországon is, bár a különbséget itt elsősorban nem a holttestek tették észrevehetővé. A náci Németország törvénykezését másoló 1941-es harmadik zsidótörvény egyik fő feladatának azt tartotta, hogy erőteljesen korlátozza a „zsidók” és a „keresztények” közti szexuális kapcsolatokat. A törvény nyomán indult „fajgyalázási” eljárások mögött a „zsidó” és „keresztény” testek közti különbségről vallott hit húzódott meg. Ezekben a perekben azok a törekvések jöttek mozgásba, amelyek a „keresztény” testek tisztaságát a szexuális viszonyok közepette is megóvandónak tartották. Az 1930-as években megélénkülő, keresztény fiataloknak szóló szexuális tanácsadások a prostituáltak mellett a „zsidó” férfiaktól fél-

tették a házasság előtti tisztaságot. A nyilvános beszéd és a hatósági gyakorlat határozott különbséget tett „keresztény” és „zsidó” testek között. A „keresztények” teste mintha valamiféle eredendően tiszta, ám védtelen és folytonosan fenyegetett anyag lett volna. A „zsidó” test (különösen a férfi test) ellenben – a szexuális perverziók iránti „nagyobb fogékonysága” miatt – mintha valami öntudatlan, akaratán kívül is fizikai veszélyt hordozó materiából állt volna.¹⁵⁶

A Flórián-malom az 1940-es évek elejétől fontos helyet foglalt el a malmokkal kapcsolatos miskolci antiszemita képzeletvilágban, amely előszeretettel időzött el a tulajdonosok származásának („zsidó”, „félzsidó”, „keresztény”) felemlegetésénél. A *Magyar Élet* 1940 augusztusában megjelent, „Zsidó kézen van a legtöbb borsodi nagymalom” című cikkében üdvözölte a kormány intézkedését, amely csak „keresztény malmoknak” engedélyezte gabona vásárlását, és ezzel felszabadította a „magyar búzatermést” a „zsidó malmok uralma” alól.¹⁵⁷ A „zsidó malmokat” kipécéző kampánynak alighanem kapóra jött, hogy 1940 februárjában pénzbüntetésre ítélték a Flóriánt a közelben folyó Pece-patak szennyezése és a kötelező szűrőberendezés megépítésének elmulasztása miatt. A hivatalos sajtó élvezettel időzött a környezetszennyezés részletein: „Rottman [helyesen: Rothmann] Mór malmának gázgenerátora épp olyan bűzös szennyvizet enged a Pecébe, mint amilyen miatt a vasgyár ellen indult eljárás a Szinva szennyezése miatt. A Pece-parti lakók is sokszor fejfájást kaptak a bűzös, szennyes, mérgezett víz miatt.”¹⁵⁸ A malmot 1941 elején vették el Rothmantól és fiától.¹⁵⁹ Az üzem új gazdája a többnyire Budapesten tartózkodó Marossy Károly lett, aki 1945 elején levélben mondott le igényeiről, és visszaszolgáltatta a Flórián-malmot jogos tulajdonosainak.¹⁶⁰

A „zsidókat” leginkább az antiszemita képzeletvilág és politika hozta létre. Miskolcon 1941-ben 1930-hoz képest jól láthatóan megnőtt a magukat zsidónak vallók aránya, szoros összefüggésben azzal, hogy az „izraelita” származás rögzítése immár a keresztény vallásúak számára is kötelező volt.¹⁶¹ Sem Rejtő Sándor, sem Jung-

reisz Ernő nem voltak a miskolci hitközség vagy éppen a zsidó közös társasági élet elkötelezett tagjai. Egyikük sem szerepel például a miskolci Chevra Kadisha vallásos segélyegylet 1945-ös és 1946-os jegyzőkönyveiben.¹⁶² Jungreis már csak azért sem, mert halotti jegyzőkönyve szerint református vallású volt.¹⁶³ A holokauszt azonban visszavonhatatlanul „zsidóvá” tette Rejtőt, Jungreisz és családjukat. Rothmann Mór nyolc hónapot töltött munkaszolgálatban.¹⁶⁴ Jungreis Ernő szüleit, valamint első feleségétől 1934-ben született kislányát, Annát deportálták és meggyilkolták.¹⁶⁵ Rejtő négy évig volt munkaszolgálatos Ukrajnában. Unokaöccséről úgy tudta, hogy Auschwitzból tért haza.¹⁶⁶ Weil Frigyes munkaszolgálatból tért vissza Szegedre, bár korábbi lakását nem kapta vissza.¹⁶⁷ Feleségét és nyolcéves kislányát 1944 júniusában Auschwitzba deportálták, ahonnan soha nem tértek haza.¹⁶⁸ A szegvári Kleinné – leánykori nevén Erlich Karolin – férje, Klein László egy náci haláltáborban pusztult el. A „zsidónak” minősített szegvári és a Mindszenti polgárokat a szentesi gyűjtőtáborban tartották fogva, majd június közepén a szegedi gettóba szállították őket. Innen június 26-án a Békéscsabáról és más gyűjtőtáborokból érkezőkkel együtt 6000 embert Auschwitzba, 28-án pedig 2400 személyt az ausztriai Strasshof kényszermunkatáborába szállítottak.¹⁶⁹

A Szegeden 1946 márciusában megvert Strasser Gyula még csak zsidó származású sem volt, ellenben 1944-ben négy hónapnyi börtönrre ítélték „kétrendbeli zsidópártolás” vádjával.¹⁷⁰ A Miskolcon augusztusban halálra keresett rendőr, Boruzs Lajos unokatestvére úgy emlékezett, hogy a támadók azt kiáltották: „Elárulta a munkástársait, és a zsidók zsoldjába állt!”¹⁷¹ A másik áldozat, a csákánnyal agyonütött Fogarasi Artúr, Boruzs főnöke viszont zsidó származású volt: 1912-ben született Kassán, Fränkel családnéven. A támadók közül többen „a zsidó rendőrtisztet” látták benne, a rendőrség elleni támadást pedig a munkások kiszabadításának „az őket kínzó zsidók karmaiból”.¹⁷² A „zsidó” ezekben a történetekben nem szükségszerűen etnikai csoportot jelentett. Fogarasi – Boruzshoz hason-

lóan – a vasgyári munkástársadalomból származott: az újdíósgyőri telep Testvériség nevű utcájában lakott.¹⁷³ Akárcsak Boruzs, ő is elhagyta a telep közösséget a rendőrségen vállalt állásért: az MKP ajánlásával a politikai rendőrségen jutott nyomozói álláshoz 1945 nyarán.¹⁷⁴

A „zsidó” Fogarasi sokak szemében az a személy volt, aki lepakolt a „zsidó” feketézőkkel, a „zsidók” érdekeit védte, csalárd módon elárulta a „zsidókkal” jogosan leszámoló munkások igaz forradalmát, és a munkások rendőrségét „zsidó” rendőrséggé változtatta. Amint az egyik résztvevő megjegyezte: a „csendőrséget elzavarták, és most a »demokratikus rendőrség« kínozza a munkásokat”.¹⁷⁵ Ellentétben a náci fajelmélettel, a populáris forradalmi kultúrában „zsidónak” lenni nem a származás által előírt, megváltoztathatatlan tulajdonság volt. Ebben a kulturális rendszerben bárki válhatott „zsidóvá”: a „zsidó” a cselekedetei nyomán lett „zsidó”. A „zsidók” a tüntetők számára a társadalmi törésvonal másik oldalán állókat, a dolgozók ellenségeit, a nem saját, hanem mások munkájából élőket, az őket kínzó rendőröket és gazdagokat testesítették meg. 1946 nyarán a miskolci munkások megvívták a maguk forradalmát, még ha ez a forradalom jelentősen különbözött is a hivatásos forradalomvárók elképzeléseitől. Sajátos forradalom volt ez, amelynek populáris politikai kultúrájában már korábban – 1945 őszére biztosan – egymással összefonódott jelentéseket kapott az élelem, a kiváltságos jólét és a „zsidók”. „A tömeghangulat felszínre hozta a nélkülözők minden baját. A hangos kifakadások nem kímélték a zsidóságot sem. Félelmetes forradalmi lázban izzott a tömeg. A burzsoázia és a kisgazdavezetők éléskamrája felől érdeklődtek.”¹⁷⁶

Abban a kialakuló társadalmi-kulturális közegben, amelyben a fizikai munkához való viszonynak és a dolgozó testnek politikai jelentőséget tulajdonítottak, a zsidók – kulturálisan meghatározott társadalmi csoportként – különösen veszélyeztetve voltak. A zsidó üzemtulajdonosok, nagygazdák és boltosok a náluk dolgozó és vásárló, alacsony jövedelmű parasztok és munkások elé-

gedetlenségének célpontjaivá váltak, amit egyes helyi kommunista vagy parasztpárti vezetők igen könnyen fordítottak le egyszerűen antiszemita nyelvre. A helyi baloldali politika, amelynek irányítói között – ellentétben pártjaik országos vezetésével – nemigen voltak zsidó származású emberek, kevés fenntartással nyúlt ehhez az eszközhöz. Az 1945 utáni helyi baloldali sajtó a tőkés és a munkás ellentétének ábrázolásakor olyan nyelvezetet használt, amely hagyományos antiszemita jelentéseket is mozgósított.

A szentesi kommunisták lapja, a *Magyar Alföld* éppen néhány héttel a szegvári tüntetést megelőzően indított támadást a város egyik jelentős gyáros családjára, a Szentesen malmot, Szegváron pedig fűrésztelepet működtető, 1945 őszén megtámadott Krausz família ellen. Az 1946. február 1-jei vezércikket jegyző Wachsmann István – aki később részt vett a városi rendőrkapitány, Lakos József meggyilkolásában is – felháborodásának okát az adta, hogy a deportálásból hazatért Krausz Ágnes Joint-segélyben részesült. Wachsmann szerint a segély ténye a proletárokon esett sérelem volt, hiszen a gazdag Krausznéknak nem volt szükségük a pénzre, amit így végső soron a nélkülöző munkásoktól vettek el. „Egy Krausz lány, a Krausz malmosék lánya, közel két kiló arany családi vagyon egyik résztulajdonosa” – fakadt ki a cikkíró – csakis a további vagyongyűjtés céljából fordulhatott segélyért. A hírlap álláspontja szerint „A 40 kiló méz, megszámlálhatatlan cipő, töméntelen ruha, bontatlan üveg likőrök, valódi angol rum, közel két kiló arany birtokosai” nem léphették át a társadalmi választóvonalat, amely a nélkülözők és a dúskálók között húzódott. „Krauszok és nem proletárok vagytok” – mondta ki az ítéletet Wachsmann.¹⁷⁷

MESE A FASISZTÁKRÓL

22.

A kunmadarasi lincselést, eltérően a többi hasonló népitételtől és tüntetéstől, nagyszabású per követte. A Népbíróság Ötös Különtanácsa, amely az ügyet tárgyalta, különleges intézmény volt. A különbírószágot az 1946. évi VII. tc. hozta létre és hatalmazta fel arra, hogy ítélkezzen a demokrácia és a köztársasági rendszer elleni bűntettek elkövetésével gyanúsítottak fölött. A kunmadarasi lincselés ügyében az illetékes bíróság a budapesti ötös különtanács volt, így a tárgyalás a fővárosban zajlott 1946 késő júniusában. Az összes főbb vádlottat bűnösnek találták a köztársaság és a demokrácia megdöntésére irányuló szervezkedés vétségében. Első pillantásra meglepőnek tűnhet egy zsidó kereskedők elleni erőszakos fellépést az államrend elleni összeesküvésnek nyilvánítani, ennek ellenére az ítélet határozottan leszögezte, hogy „halálos bizonyossággal be is következne az államrend bukása, ha az ilyen megmozdulások gyakoriakká válnának, bármi oknál fogva”.¹

A kunmadarasiak nem 1946 nyarán találkoztak először a népbírósággal. „Nagy János, helybeli néptanító, mint a leventetestület főoktatója, éveken át fertőzte a magyar ifjúságot az irányított németbarát, fasiszta politika eszméivel. Ő maga, bár soha katona nem volt, nem

átallotta 1944 tavaszának Hősök napján tartott ünnepélyén a nagy nyilvánosság előtt azon örömeinek adni kifejezését, melyet az egész magyar nép kell, hogy érezzen a német megszállással kapcsolatban. Elvakultságában odáig ment, hogy minden baj okozójaként a zsidóságot jelölte meg.” A helyi igazolóbizottság szerint Nagy János kiállt „a német fasizmus által ránk erőszakolt [sic!] intézkedések mellett”, amelyek „végeredményben az országot a romlásba taszították”², és ez a megnyilatkozása a bizottság szemében kétségesessé tette a megbízhatóságát. A bizottság fenti jelentése után a Kunmadarason tanító Nagyot háborús bűnök vádjával népbíróság elé állították, ahol ügyében 1945 júniusában elmarasztaló ítélet született.

Az ítélet azonban nem talált egyértelműen pozitív fogadtatásra. A tárgyalóterembe sok, korábban Nagy által oktatott fiatal ember vonult be, és követelték a felmentését. Nagy János népszerű volt Kunmadarason, többen is úgy fogalmaztak vele kapcsolatban, hogy a tanítót „mindenki szerette”, illetve hogy a falusiak „jó embernek” tartották. Mások tisztességes, megbízható személyként jellemezték. A legtöbben pedig egyszerűen nem emlékeztek Nagynak a bíróságon felrótt antiszemita tetteire. Így volt ezzel egy volt tanítványa is, aki kifejtette, hogy Nagy a tanítója és levanteoktatója volt, de sohasem izgatott a zsidók ellen. Egy másik kunmadarasi a tanítóra jellemzőnek tartott történettel támasztotta alá állítását: Nagy nem volt antiszemita, hiszen három zsidó fiúnak is megengedte, hogy játsszon a labdarúgócsapatban, holott ezért még elmarasztalásban is részesült.³ A Népbíróságok Országos Tanácsa végül hatályon kívül helyezte az ítéletet, és új eljárás indítását kezdeményezte. A falut megosztó perben elrendelt új tárgyalás tovább növelte a feszültségeket. Nagy Jánost egy hozzávetőleg 300 főből álló, jelentős tömeg kísérte a tárgyalás helyszínéül kijelölt településre, a szomszédos Karcagra. A tömegtől tartó karcagi rendőrök a település határában feltartóztatták a kunmadarasiakat, és figyelmeztető lövéseket adtak le. A Nagy Jánost kísérők erre visszafordultak, és nem engedték, hogy a tanítót előállítsák a tárgyaláson.

A falut felkavaró, végül is elnapolt per másnapján tört ki a kunmadarasi piacon a lincselésbe torkolló erőszak.

A vádiratnak csupán egyetlen pontját nem cáfolta senki, mégpedig azt, hogy a tanító sovíniszta és háborús beszédet tartott 1944. május 28-án. A beszéd a harc folytatására buzdított – állapította meg a bíróság ítélete. A szemtanúk azt vallották, hogy a vádlott „elkerülhetetlennek és feltétlenül szükségesnek tartotta a németek győzelmét”. Petőfit is idézte: „Sehonnai bitang ember, ki most, ha kell, halni nem mer.” A tanító az első világháború hőseiről mint követendő példákról beszélt. A bíróság számára ez a tény nem egyszerűen Nagy németbarát érzelmeire szolgált bizonyítékkal, sokkal inkább arra, hogy ő maga is az „ország elpusztítói” közé tartozott. „A vádlott és hasonló gondolkodásúak okozták propagandájukkal azt, hogy a magyar nép 1944. október 15-én nem állott egységesen a szövetségesek oldalára, ennek pedig az ország romba dőlése lett a következménye.”⁴ A háború utáni politikai közmegegyezés a hadat viselő Horthy-rendszert tekintette felelősnek a nemzeti katasztrófáért. Azt az állítást, hogy Nagy János része volt ennek a rendszernek, életre juttatta a bíróság szemében: Nagy, aki hosszú ideje volt tanító a faluban, 1929-től levanteoktatói, majd 1932-től levante-főoktatói megbízatást kapott, és három levanteoktató-képző tanfolyamon is részt vett. Az a tény, hogy a tanító levanteoktatói posztot töltött be, és mint ilyen, németbarát beszédet tartott, egyben fasisztának is minősítette őt. A melléte csoportosan kiálló tanítványai fellépését a bíróság úgy értelmezte, hogy a „fasiszta szellemben nevelt fiatalok” nyilvánosan is megmutatták elkötelezettségüket.⁵

Nagy fasisztaként való minősítése igazolta a vádirat további pontjait is, az egymásnak ellentmondó, bizonytalan tanúvallomások ellenére. A bíróság így elfogadta azt az állítást is, hogy Nagy gyűlölte a Szovjetuniót. Az ítélet indoklása szerint a tanító arra hívta föl közönsége figyelmét, hogy „Magyarország határain egy horda közeledik, és ezt meg kell akadályozni fegyverrel”. Az ítélet ebből következően Nagy szocialistaellenességét is igaznak vélte, habár ezt az állítást csupán

egyetlen tanú meglehetősen erőtlén vallomásra alapozhatta: e szerint a vádlott egyszer megfenyegette őt, hogy „rossz vége lesz a szocialista gondolkodásának”. Nagy antiszemita volta szintén magától értetődőnek látszott a bírák számára, noha ez is csak tekervényes úton volt bizonyítható. A sajátos logikájú ítélet szerint éppen az a vallomás szólt ellene, amely szerint Nagy megtiltotta tanítványainak, hogy antiszemita dalokat énekeljenek. A bírák úgy érveltek: az a tény, hogy volt lehetősége megtiltani ezeket a dalokat, világosan utal az oktatás légkörére, amelyet éppen ő ellenőrzött.⁶ Magyarán: a később nem engedélyezett antiszemita énekekre előzőleg ő oktatta tanítványait. A bíróság nem volt képes a tanító által elkövetett egyetlen konkrét „fasiszta” tettet sem felmutatni (részvétel a zsidók deportálásában vagy fasiszta mozgalmakban), elítéléséhez a bizonyítékot életrajzában egy részlete szolgáltatta. Bár az ítélet nem meghamisított vallomásokon nyugodott, a felhasznált, válogatott vallomások hitelességét a levanteoktatóról elmondott történet jelentése biztosította – akár a többi bizonyíték ellenében is. Múltjának egyetlen részlete tehát megteremtette azt a keretet, amely értelmezhetővé tette a bíróság számára életének egyéb történéseit is. A kiindulópontként felfogott esemény oksági magyarázatot nyújtott további cselekményeire is. Az elbeszélés valóságossá tette a fasisztát: a tanító élettörténete egy fasiszta történeteként fogalmazódott meg.⁷

23.

Bár a népbíróságok baloldali befolyás alatt álltak, 1946-ban nem voltak kommunista intézmények. A tanácsok öt tagját a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front egy-egy pártja delegálta.⁸ A népbíróságok ítélezési gyakorlata nem volt egységes, nagyban függött az őket alkotó személyek szakmai előéletétől és politikai hozzáállásától. A kunmadarasi lincselést követő, 1946. nyári eljárásba ugyanakkor lényegében azonnal beavatkozott a kommunista párt. Eredetileg

a kommunista párttag államügyész a lehető leggyorsabban el kívánta ítéltetni a kunmadarasi vádlottakat, ezért a Szolnok megyei rögtönítélő bíróságot jelölte ki illetékesnek, majd leküldte a szintén kommunista budapesti népügyészt is Szolnokra, hogy irányítsa az ítélezés munkáját.⁹ A statáriális bíróság azonban nem emelt vádat azok ellen, akiket a fő felbujtóknak tekintettek, és ez felbőszítette a kommunista sajtót. A helyi pártlap szerint a nép, Kunmadaras közössége felháborodva látta, hogy mindössze nyolc koszos, rongyos, elbutított ember ült a vádlottak padján, miközben az igazi felbujtók hiányoztak. Nagy Jánost keresték a vádlottak között.¹⁰ A kommunista megyei rendőrkapitány hasonló hangnemben jelentett pártjának. Álláspontja szerint mindenki meg volt győződve róla, hogy az igazi bűnösök a hiányzó felbujtók, akikre az „igazságszolgáltatás öklének” valójában le kellene sújtania.¹¹

A statáriális bíróságot ért támadások kétségeket ébresztettek a bíróság illetékességének tekintetében is, ezért az államügyész áthelyezte az ügyet a budapesti népbíróságra. Ez az intézkedés egyben a vád módosítását is jelentette, hiszen a rögtönítélő bíróságnak csak köztörvényes bűntettek fölött volt joga ítélni, a népbíróság ellenben politikai bűncselekményeket tárgyalt. A népbíróság fontos ügyeinek vádiratait rendszerint az Igazságügyi Minisztériumban készítették. Ezenkívül minden olyan ügyet, ahol a vádlottakat demokráciaellenes tett elkövetésével gyanúsították, át kellett küldeni a minisztériumba ellenőrzés végett, és ha az államügyész politikai szempontból helytelennek ítélte a vádiratot, módosíthatta.¹² A kunmadarasi lincselés ügyét eredetileg az egyik vezető baloldali népbírónak tartott, bár pártonkívüli Major Ákos kapta meg. Ezt a döntést azonban a kisgazdapárti igazságügyi államtitkár, Pfeiffer Zoltán ellenezte. Major maga így nem tárgyalhatott, ám Pfeiffer fellépése azt mégsem akadályozhatta meg, hogy a szociáldemokrata igazságügyminiszter, Ries István egy kommunista párttagot nevezzen ki a bíróság élére, a hivatásos törvényszéki bíró Nagy Károly személyében. A vádat képviselő népügyészek kiválasztásában kevesebb szere-

pet játszott a politikai hovatartozás kérdése: mindkettőjük esetében a szakmai háttér, a hivatásos múlt és a hivatali pozíció volt a döntő. Egyikük, az erdélyi származású dr. Szintay Kálmán, aki a háború előtt is államügyész volt, a népbíróági perben betöltött funkcióját hivatali beosztásából adódóan mint a Szolnoki Államügyészség vezetője látta el.¹³ A két kirendelt védőügyvéd közül az egyik, dr. Kossányi Dezső, ismert budapesti ügyvéd volt, aki a háború előtt többek között a keresztény iparosokat tömörítő Baross Szövetséget is képviselte bizonyos ügyekben.¹⁴

Nagy János személyében a különtanács előtt egy, a népbíróság szemében már elítélt, ismert fasiszta állt. „Nagy János fasiszta agitátor” – szögezte le a lincselést követő eljárásról szóló beszámolójában a szentesi *Magyar Alföld*.¹⁵ Életrajza ismeretében a budapesti népbíróság hamar különböző előfeltevéseket alkotott meg a tanító személyiségével kapcsolatban, amelyek tetteinek megítélését is nagyban meghatározták. Nagy Jánosnak a helyi pártokhoz intézett korábbi beadványa, amelytől népbíróági ügyének kedvező megítélését remélte, a különtanács elnöke szerint azt bizonyította, hogy Nagy a „leventefjúság terrorját” kívánta megismételni, amely az első perében, 1945 júliusában egyszer már sikerrel járt. A népbíróság a Nagy első tárgyalásának megakadályozására irányuló kísérletet egy olyan vállalkozásnak látta, amely egy fasiszta bűnözőt igyekezett megmenteni a törvényes büntetéstől. A népbíróság állítása szerint a tanító személyesen is felelős volt az antiszemita hangulat kialakulásáért. A különtanács szemében még az a tény is, hogy a zsidók elleni erőszak idején otthon tartózkodott, leginkább bűnösségét bizonyította. Állítása szerint ugyanis annak ellenére, hogy mint tanítónak számottevő tekintélye volt, nem próbálta az embereket – különösen korábbi tanítványait – meggátolni a zsidók megverésében.¹⁶

Mivel a népbírák a tanítót a megmozdulás kiemelkedő személyiségének tekintették, megítélése meghatározta az egész eseménnyel kapcsolatos elvárásokat is. A lincselésről megtudható tények egy olyan elbeszélésben nyerték el jelentésüket, amelyet a népbíróság a Nagy

számára előírt személyes identitásának megfelelően fogalmazott meg. Zárt intézmények, ameddig lehetséges, fenntartják az általuk létrehozott személyiségrajzok és személyes identitások érvényességét. A tárgyalás ilyen értelemben vett zárt intézményként működött.¹⁷ Nem csupán bemutatta a „fasisztát”, hanem az általa előírt személyes identitások révén megalkotta magát a faszizmust is, a róla szóló, egyedi tapasztalatokat jelentéssel felruházó elbeszélés segítségével.

Az ítélet szerint a kunmadarasi pogrom „megszervezve, tervszerűen, széles rétegek által tudottan és végrehajtva zajlott le”.¹⁸ Az ítélet a megmozdulás első, közvetlen szervezőjének Tóth Zsigmondot, az elsőrendű vádlottat tekintette. A népbíróság véleménye szerint Tóth előre várta ezt az alkalmat, és jól felkészült: „Nem lehetett felderíteni, hogy mióta várt erre a kedvező alkalomra, de hogy felkészült volt, mutatja, hogy teljes erővel, tervszerűséggel, hozzáértéssel feküdt bele a dologba, és nem nyugodott, amíg a tömeg szenvedélyét oly magas fokra nem fűtötte, hogy az alkalmassá vált a másnapi események kirobbantásához.”¹⁹ Az ítélet azt is bizonyítottan vette, hogy Nagy János és a másodrendű vádlott, az FKgP helyi titkára, Takács Gergely szintén személyesen felelősek voltak a zsidóüldözésért. Tudták, hogy az emberek hangulata antiszemita irányba fordult, ennek ellenére nem tettek ellene semmit, sőt mi több, segítettek megtervezni a pogromot.²⁰

A népbíróságot Tóth Zsigmond vallomása győzte meg végképp arról, hogy az eset antiszemita összeesküvés volt. A tárgyaláson Tóth arról beszélt: megtudta, hogy a zsidók megpróbálják éjjel elrabolni Nagy Jánost a házából, ezért úgy döntött, hogy figyeltetni fogja a lakást. Ugyanekkor felszólította az embereket a másnapi zsidóverésre.²¹ Az ítélet a pogrom előzményeit szervezett összeesküvésnek fogta fel, amelyet három antiszemita ember készített elő annak érdekében, hogy elérjék egyrészt a népbíróság megalázásával egyikük felmentését, másrészt a pogrom kirobbantását. Amikor Tóth Zsigmond uszította a népet a zsidók ellen, Takács Gergely csatlakozott hozzá, azt kiáltva: „Ideje volna megszabadulni azoktól, akik a magyar nép

vérét szipolyozzák!”²² Ennek eredményeképpen a tömeg, amelyet felizgattak a megelőző események, a zsidók ellen fordult. Az ítéletnek tehát sikerült lelepleznie egy antiszemita összeesküvést, amely végső soron pogromban végződött. A szervezők tudatosan cselekedtek – jelentette ki az ítélet –, és figyelembe véve intelligenciájukat, előre kellett látniuk a bekövetkező eseményeket, nevezetesen, hogy „fasiszták pogromszerű cselekményeket fognak megvalósítani”.²³ A bíróság azonban ezen túlmenően is fontos állítást tett. A bírák meglátása szerint a vádlottak azt is tudták, hogy a zsidók elleni uszítás fasiszta cselekedet. Ennek a legegyszerűbb falusi előtt is világosnak kellett lennie – szögezte le az ítélet szövege.²⁴ A bíróság szilárdan meg volt arról győződve, hogy az antiszemitizmus a fasizmus tartozéka. A fasiszták mindig antiszemita pogromokat szerveznek, és ezeket mindig fasiszták követik el: a népbíróság egyenlőségjelet tett a fasizmus és az antiszemitizmus közé, és fordítva.

„Van-e tudomása a kormánynak arról, hogy az ország egyes helyein a fasizmus egyik kísérőjelensége, az antiszemitizmus újra jelentkezik? [...] Mit hajlandó tenni a kormány, hogy a reakciónak ilyen álruhában való jelentkezését csírájában elfojtsa?” – tette fel a kérdést egy baloldali képviselő a Nemzetgyűlésben.²⁵ A MKP napilapja, a *Szabad Nép* is meg volt győződve arról, hogy Kunmadarason nyílt fasiszta tevékenység nyomaira bukkantak.²⁶ A kommunistákhoz közel álló szentesi napilap, a *Magyar Alföld* szintén megtalálta a fasiszta összeesküvéket Kunmadarason. A lincselést magyarázó cikkében a fő felelősnek a „hitleri métellyel fertőzött, világosodni nem akaró figurákat, a reakció sötét lovagjait” tartotta, akik rávették a magyarokat „a hitleri örület támogatására”.²⁷ A szegedi *Délmagyarország* egyenesen „véres jobboldali felkelést” vélte fölfedezni Kunmadarason.²⁸

A radikális – kommunista és szociáldemokrata – politikai vezetők és tudósítók számára az 1946-os lincselések egyértelműen az antiszemitizmus és a fasizmus azonosságát bizonyították. A kommunista párt lapja egy Pécsen történt megdöbbentő fasiszta provokációról

számolt be: a városban tüntetők követelték a zsidók felakasztását.²⁹ A februári ózdi erőszakot a volt nyilasok aknamunkájának tulajdonították.³⁰ „SS-orgyilkosok és Szálasi-gettólegények antiszemita jelzavakat ordítózva és késsel hadonászva vezették a munkakerülő csöcseléket” – írta a *Szabad Magyarország*.³¹ „Dióhéjban elmondva ez történt Ózdon. Egy tüntetés, melyet kétségkívül jogos és helyes proletárelkeseredés váltott ki egy reakciós merénylet ellen, a fasiszták által provokált fosztogatássá fajult” – foglalta össze a beszédet tartani érkező Révai József az eset tanulságait a Politikai Bizottságnak írott jelentésében.³² „Miskolc, hatásaiban, lefolyásában és keletkezésében is ellenforradalmi, fasiszta jellegű megmozdulás” – vonta meg a mérleget a csongrádi szociáldemokraták lapja.³³ Kádár János és Kovács István augusztus 6-án, egy pártaktívagyűlésen magyarázták el az ózdi munkásoknak, hogy a miskolci lincselés az „öntudatos dolgozók” soraiba becsempészett fasiszta és nyilas provokátorok műve volt.³⁴ A szentesi szociáldemokraták a miskolci lincselést ugyancsak a tömegbe furakodott fasiszták provokációjának tartották. Lapjuk szerint az eset „fasiszta jellegű megmozdulás, véres fasiszta kilengés” volt. Minden antiszemita megmozdulás fasiszta cselekmény – vonta le az elméleti tanulságot az újság.³⁵

A MKP Központi Vezetőségének a lincseléseket követő, 1946. augusztusi értekezletén Rákosi Mátyás első titkár személyesen foglalkozott az antiszemitizmus kérdésével. Beszédében felsorolta az összes általa ismert pogromot, az ózdi esettel kezdve. „Mi a dolgot ott kivizsgáltuk – vonta le a tanulságokat az első titkár –, és természetesen megtaláltuk a fasiszta szálakat.” Rákosi a miskolci tüntetést olyan pogromként írta le, amely egy politikai gyűlés közbeni antiszemita izgatás után robbant ki. Előadása szerint az eredeti rendezvény résztvevőihöz Miskolcra és környékére „számos fasiszta ember” csatlakozott, és azt állította, hogy jól szervezett provokációval állnak szemben, ami megbénította a környék gazdasági életét (a pogrom alatt senki nem ment dolgozni), a kommunista pártot antiszemita pártként állította be (hiszen egy kommunisták

által szervezett felvonulás közben robbant ki a zavargás), és súlyos csapást mért a rendőrségre (hiszen az ellenzék alkalmatlansággal vádolhatta annak kommunista vezetőit). Beszédét azzal a feltételezéssel zárta, hogy „központi fasiszta szervezet játszik itt is közre”. Az ülésen Borsod-Abaúj-Zemplén megye kommunista főispánja, Oszip István hasonló módon magyarázta a lincselést. Oszip leszögezte, hogy Borsod lakosságát az előző rendszerben fasiszta szellemenben nevelték, majd utalt a rossz közellátásra is.³⁶

A baloldal politikai nyelvén az antiszemitizmus a múltból itt ragadt szellem, esetleg visszajáró kísértet volt – a „reakció” eszköze az emberek megtévesztésére és önös céljainak elérésére. A „reakció legkönnyebben előrántható fegyvere”,³⁷ „a mindenkori reakció fegyvere, pokoli méreg”³⁸ – fogalmaztak a kommunista és szociáldemokrata lapok és szónokok.³⁹ A Nagy Imre köréhez tartozó újságíró, Lőcsei Pál, aki később bírálta a sztálinizmust, júniusban a *Magyar Alföld* szerkesztőjeként, még Lerner Pál néven szögezte le, hogy az antiszemitizmus a nép ellenségeinek legveszedelmesebb eszmei fegyvere, amelynek helye a legszélsőségesebben haladásellenes irányzatok arzenáljában van. Az új, 1945 utáni antiszemitizmus az új reakció támadása, amelynek célja, hogy elterelje a figyelmet a gazdasági bajok valódi okairól.⁴⁰ A nép nem antiszemita, az antiszemitizmus a korábbi rendszerben létezett izgatás maradványa – hangoztatta Szeder Ferenc SZDP-képviselő is a Nemzetgyűlésben, a kunmadarasi lincselést tárgyaló ülésen.⁴¹

Sárkány György, a Békés megyei népbíróságok vezető népügyésze kész volt pontosabb történeti és fogalmi meghatározást is adni. Még a népitételek előtt, 1946 januárjában leszögezte, hogy a „Horthy-rendszer bűnei visszatérnek”, a „25 éves fasiszta fertőzés újabb megnyilvánulása a neo-antiszemitizmus”.⁴² A vidéki baloldali sajtóban később rendre Révai József márciusi, az antiszemitizmusról szóló írásának érvei köszöntek vissza. Révai a tavaszi népitételek kapcsán hosszú vezércikkben magyarázta el, hogyan fertőzte meg a népet a „négyedszázados Horthy-uralom” antiszemita propagandája. Révai

szerint, ahogyan a háború előtt az antiszemitizmus az urak eszköze volt arra, hogy eltereljék a munkások figyelmét az elnyomásról, a jogfosztottságról és a kizsákmányolásról, úgy a háború után az új rend ellenségei nyúlnak ehhez az eszközhöz, hogy ködbe burkolják a gazdasági bajok valódi okait.⁴³ A baloldal politikai nyelvén az 1946. nyári népitételek legfőbb tanulsága éppenséggel történeti volt: utólag, visszamenőleg is megvilágította a holokauszt történéseit. Az antiszemitizmus elhomályosította a parasztok és munkások öntudatát, akik ezért nem tudtak szembeszállni a faszizmussal – magyarázta Lerner.⁴⁴ A zsidó polgárok két évvel korábbi deportálásának és tömeges legyilkolásának fő okai a politikai rendszerben keresendők – állították a baloldali lapok. Az antiszemitizmus a reakció eszköze, hogy elterelje a társadalmi problémákról a figyelmet – fogalmazott Gyuska János, a békéscsabai deportálások évfordulóján tartott gyászünnepségen –, és éppen ez magyarázza a háború alatti és előtti zsidóüldözéseket.⁴⁵

Az 1945 utáni politikai elit többé-kevésbé egyetértett abban, hogy az antiszemitizmus a múlt, a fasizmus öröksége. A csongrádi kisgazdák hasonló módon, a „fasizmus legszomorúbb emlékeként” gondoltak az antiszemitizmusra.⁴⁶ A kunmadarasi lincselést a kommunistákhoz hasonlóan olyan fasiszta megmozdulásként, fasiszta tüntetésként látták, amelyet Nagy János rendezett saját bizalmi embereivel.⁴⁷ Az antiszemitizmus a kisgazda lapok szerint is a hitlerizmus öröksége volt: Kunmadaras, Békéscsaba vagy Szegvár esete azt bizonyította számukra, hogy a demokrácia elmulasztotta felszámolni a múlt szellemi örökségét. Fasiszta lelkekkel, fasizált agyakkal, gyűlölködő szívekkel azonban nem lehet demokráciát csinálni – vonták le a következtetést.⁴⁸ A kisgazdapárti miniszterelnök, Nagy Ferenc április elején, a tavaszi népitételekről Pécsen tartott beszámolójában „a letűnt fasiszta világ ösztöneivel” azonosította és „a világ legantidemokratikusabb tömeghangulatának” nevezte az antiszemitizmust.⁴⁹

Az áldozatok történetei láthatólag éppen erre az értelmezésre szolgáltattak világos bizonyítékokat. Az egyik megvert kunma-

darasi a bíróságon úgy emlékezett, hogy Nagy János antantszijas leventeoktató volt, aki antiszemita nótákat tanított a tanítványainak.⁵⁰ Egy másik tanú az egyik vádlottban egy díszleventét ismert föl, akit nagy fasisztának tartott.⁵¹ Egy harmadik áldozat a bíróságon kijelentette, hogy ugyanazok ütötték őket, akik a magyar Hunyadi páncélgránátos SS-hadosztályban szolgáltak.⁵² A deportálásokat, az antiszemita propagandát és a zsidók elleni náci és nyilas kegyetlenséget megelőző áldozatok a kunmadarasi zsidóüldözést is a háborús üldöztetés keretei között értelmezték. Egyikük visszaemlékezett, hogy az egyik vádlott a következő szavakkal csatlakozott a lincselőkhöz a faluban: „Na, zsidók, értetek jöttünk, menjetek a többiekhez, akik ott vannak már egy rakáson!”⁵³ Néhányan az áldozatok közül arra is emlékezni véltek, hogy a falusiakat egy kis bajszos, fekete vagy barna öltözetű ember vezette.⁵⁴

Az áldozatok tanúságtétele az 1945 utáni erőszakot az antiszemitizmus és a pogromok hosszú történetébe helyezte el. Az egyik áldozat azt vallotta, hogy a bántalmazások adott jelre kezdődtek.⁵⁵ Egy vallomás arról számolt be, hogy az akció bizonyosan meg volt szervezve, hiszen az emberek azt mondogatták: „Érik a gyümölcs, érik a gyümölcs.”⁵⁶ Volt, aki arra a falusi emberre is emlékezett, aki az egyik elrejtőzött zsidó család búvóhelyét felfedve kiszolgáltatta őket az antiszemita tömeg haragjának: „Lássuk a ti véreteket!”⁵⁷ A rituális gyilkosságokról szóló történetek hagyományosan megelőzték a pogromokat: az áldozatok emlékeiben ez a történet a gyermekrablás meséje volt. Többen felidéztek, hogy a falusiak szerint a zsidók összeszedték a keresztény gyerekeket, mivel vérre volt szükségük a templomszenteléshez.⁵⁸

Az antiszemitizmus, illetve a fasizmus, a reakció és a múlt közötti egyenlőségétételnek megvolt a maga szerepe az 1945 utáni nyilvános beszédben. „A magyar nép eszmevilágától mindig távol állt az antiszemitizmus” – fejtette ki Tildy Zoltán köztársasági elnök dr. Joseph Schwartznak, az AJDC elnökének 1946. június 26-ai találkozójukon. Tildy hangsúlyozta, hogy az antiszemitizmus kizárólag az „elmúlt

korszak bűnös propagandájának” a következménye.⁵⁹ Egy hónappal korábban a köztársasági elnök a magyar zsidósághoz intézett üzenetében leszögezte, hogy a „múlt sötét szelleme az antiszemita bujtogatás”.⁶⁰ A „népet” felmentő, az antiszemitizmus és a holokaust kapcsán viselt felelősséget a „fasisztákra”, a „németekre” (egy éppen – és de facto még sokáig – nem létező ország polgáira) vagy a „múltra” hárító történetek kimondva vagy kimondatlanul a háború utáni felejtés politikáját fogalmazták meg. A magyar politikai elit ugyanakkor nem viselkedett másként, mint európai társai. A szörnyűségek és szörnyűséges büntettek felejtését bátorító nyilvános beszéd egész Európában hajlamos volt a felelősséget a megszállókra, a németekre, a kollaboránsokra hárítani, az 1945 utáni világot pedig az új kezdet ártatlanságával felruházni.⁶¹ A magyar történetnek mégis megvoltak a maga sajátosságai és egyedi következményei.

Meglepő módon a népbíróság szerint a kunmadarasi fasiszta összeesküvés fő célja nem a zsidók elleni támadás volt. A bíróság ugyanis úgy vélte, hogy hozzávetőleg ugyanabban az időben, az antiszemita pogrom szervezésével párhuzamosan, egy másik mozgalom is szerveződött Kunmadarason. Az ítélet szerint Tóth antiszemita tevékenysége kapcsolatban állt Nagy, valamint Takács népbíróság-ellenes mozgalmával. Nagy János, a falusi tanító – érveltek a bírák – annak érdekében, hogy felmentsék, mozgalmat indított korábbi leventéi között, és ezt a mozgalmat barátja, Takács Gergely segítségével együtt szervezte. A népbíróság szerint Nagy és Takács a demokratikus rendszer elleni mozgalmat vezetett, amikor meg akarta akadályozni a rendőrséget és a népbíróságot kötelességük teljesítésében. A népbíróság számára egyértelmű volt, hogy az, akinek célja lehetetlenné tenni a demokratikus népi állam fontos szerveinek működését, az tudatosan törekszik a demokratikus rendszer megdöntésére.⁶²

Az ítélet hangsúlyozta, hogy a demokrácia biztonságát súlyosan fenyegették. A népbíróság azt bizonygatta, hogy a faluban mindenki tudta: a törvényekkel szembehelyezkedni államellenes támadást

jelent. A pogrom után a helyi pártok képviselői összegyűltek, és nyilatkozatot bocsátottak ki, amelyben a zsidókat és Takács Ferencet, a Nagy elleni vádak legfontosabb tanúját arra szólították föl, hogy hagyják el a falut. A népbíróság hamisítatlan fasiszta tettként fogta föl a jelenetet, mert álláspontja szerint antiszemita elemeket ötvözött egy olyan ember elleni támadással, aki „valóban hű a népi demokratikus eszmékhez”.⁶³ A kunmadarasi események résztvevőinek ábrázolására nagyban hatott Nagy János tanító már korábban – jogi értelemben is – rögzült „fasiszta” meghatározása. Az elkövetőket könnyedén „fasiszta csőcselékként” azonosította a bíróság, ami minden további nélkül változtatta minden egyes tettüket fasiszta cselekedetté. A népbíróság azt a pillanatot, amikor a falusiak tanítójukkal együtt hazatértek a Karcagra tervezett tárgyalásról, úgy jellemezte, mintha a fasiszták, akik a demokratikus rend ellenségei, megakadályozták volna a népbíróságot és a rendőrséget kötelességük teljesítésében. Az ítélet meglehetősen elvont bizonyítékkal szolgált: az emberek tudták, hogy a fasiszták az akkori rendszer ellenségei, és hogy a demokrácia megdöntésére töreksznek. A népbíróságnak azonban nem voltak kétségei. Állítása szerint, amikor az emberek felleptek a rendőrség és a népbíróság ellen, fasiszta bűntettek követtek el.⁶⁴ A bíróság nem egyszerűen antiszemita, hanem a demokráciát veszélyeztető fasiszta összeesküvés nyomaira bukkant.

Az, ahogyan a népbíróság egyenlőségjelet tett a fasizmus és az antiszemitizmus közé, fontos következményekkel járt arra a módra, ahogyan intézmények és közszereplők az államról és a demokrácia fogalmáról kezdtek gondolkodni és beszélni. Az Országgyűlés 1946 májusában fogadta el az 1946. VII. törvénycikkelyt, amely rendelkezett a demokratikus rendszer és a köztársaság védelméről, és meghatározta több más politikai bűntény mibenlétét is. „Az állami rend büntetőjogi védelme minden országnak elsőrangú kötelessége, a hathatós büntetőjogi államvédelmet a demokratikus elveken nyugvó rendszer sem nélkülözheti. De legkevesbé az olyan állam,

mint az évtizedes reakciós uralom, a második világháború és a nyilas-német pusztítás után feltámadó Magyarország. Demokratikus államrendszerünk alig egyéves fejlődésre tekinthet vissza, a köztársasági államforma pedig csupán a közelmúltban valósult meg. Ilyen körülmények között a demokratikus magyar rendszer és államforma ellen intézett támadások még súlyosabban esnek latba, hiszen létükben veszélyeztetik az állam fennállását, a társadalom életének fejlődését és ezzel együtt a magyar nép helyét a demokratikus nemzetek sorában.”⁶⁵ A törvény indoklása a büntetőjogi védelmet azért tartotta jogos és szükséges intézkedésnek, mert a demokráciát fiataalként és – részben ebből adódóan – védtelenként határozta meg.

A háború utáni Magyarországon az új nyilvános politikai beszédben a demokrácia tartalma szorosan összefonódott a fenyegetettség és veszélyeztetettség érzésével. Az 1945 utáni politikai és értelmiségi elit a demokráciára alapvetően „fiataalként” és „védtelenként” gondolt, és így is beszélt róla. A demokráciára „csecsemőként” gondoló Rákosi Mátyás 1946. február 16-ai, sportcsarnokbeli beszédében a „fiatal demokrácia” ellen támadásra indult reakcióról beszélt.⁶⁶ A háborút követő években sokan sokféleképpen igyekeztek meghatározni a demokráciát,⁶⁷ de a róla való beszédben unos-untalan visszatért a veszélyeztetettség érzése. Tildy Zoltán 1945 augusztusában a „fiatal magyar demokrácia” eredményeiről érkezett,⁶⁸ októberben, a kecskeméti választási gyűlésen pedig a demokráciát és a szabadságot fenyegető, visszatérni igyekvő reakcióról beszélt.⁶⁹ A demokrácia ellenségeit azonban nem volt könnyű megtalálni. Ebben nyújtott segítséget a köztársaság védelméről szóló törvény, amely a „fasizmust” alkotta meg a demokrácia ellenségeként. Ezt döntően a közelmúlt példái segítségével, történelmi érvelés keretében tette meg. A fasizmus és a demokrácia jelentését jogi nyelven (is) meghatározó törvényben a két fogalom összefonódott és együttesen formálódott: a fasiszta összeesküvések adták a demokrácia veszélyeztetettségének legfontosabb bizonyítékát. A törvény nyomán a fiatal és védtelen demokrácia képét voltaképpen a fasiszta mozgalmak

tartották fenn: fasiszta mozgalmakra volt szükség ahhoz, hogy létrehozzák a veszélyeztetett demokráciát.

A kunmadarasi lincselést a köztársaság védelméről szóló törvény alapján tárgyaló bíróság éppen ezt a demokráciát veszélyeztető fasiszta összeesküvést vélte megtalálni. A budapesti népbíróság ítélete rámutatott, hogy a fasiszta cselekmények és mozgalmak természetesen ellenségei a demokrácia fogalmának, képtelenek együtt élni, és mivel a fasizmus csak a demokrácia halála után érvényesülhet, a demokratikus rend elpusztítására törekszik.⁷⁰ Fasizmus és demokrácia egymás ősi ellenségei. Ebből következően a fasiszta tevékenység védelmezése a magyar köztársaságot veszélyezteti, pontosan úgy, ahogyan ez korábban a Weimari Köztársasággal történt, amelyet Hitler fasisztái döntöttek meg – érvelt történelmi párhuzamok segítségével a bíróság elnöke. E logika szerint Kunmadarason nem történt más, mint hogy régi fasiszták bukkantak fel újra, és léptek akcióba. Az ítélet megállapította, hogy Takács Gergely egy nyilas-keresztes képviselő kortese volt, majd Szálasi őrmesterré nevezte ki a háború utolsó napjaiban, Németországban. Nagy János az általa fasizmusra oktatót levontait mozgósította. Az ítélet szerint azonban nem csupán régi fasiszták kerültek elő ismét, valójában az egész falu visszament a fasizmus időszakába, 1944-be. A bíróság elnöke úgy vélte, Rosinger agyonverése a repülőtéren 1944 uralkodó eszméinek teljes győzelmét bizonyította. Az elnök hasonló módon idézett föl egy másik jelenetet: „Weinberger Ernőék az árokban hevernek véresen, a tömeg hordja szét a zsírt, szalonnát, árukészletet. Tökéletes az 1944-es hangulat.”⁷¹ A pártközi értekezlet határozatát szintúgy fasiszta tettként magyarázta, kijelentve, hogy Kunmadarason megszűnt az államrend: csak a deportáltakra váró vagonok hiányoztak. Nagy első tárgyalásán az ítélet a történelmet idézte: a vádlottat a második világháború fasisztáival hozta kapcsolatba. Ez a kapcsolat aztán kihatott a kunmadarasi lincselés bíróságon megfogalmazott történetére is: „A mozgalom vezetőinek, szervezőinek kiülhetett arcára a torz mosoly; amit akartak, beteljesedett: Kunmadaras köz-

ség az idő szekerén visszament az 1944. év fasiszta és nyilas korszakába, s egynémely lakói úgy cselekedtek, mint az akkori fasiszta és nyilas gonosztevők.”⁷²

A miskolci lincselést nem követte olyan nagyszabású per, mint a kunmadarasi, alapos nyomozás azonban folyt az ügyben. A per elmaradásának egyik igen valószínű oka az lehetett, hogy már a rendőrségnek sem igen sikerült megtalálnia az eseményeket mozgató „fasiszta összeesküvést”. Ez azonban nem akadályozta meg a kommunista vezetőket abban, hogy tovább keressék őket: a Diósgyári Vasgár MKP-tag főbizalmijának, Mazár Ferencnek a vezetésével 1946. szeptember folyamán kihallgattak számos miskolci és diósgyőri szakszervezeti és üzemi vezetőt annak érdekében, hogy hátha mégis előkerülnek a volt fasiszták. „A Keresztény Szocialista Pártnak annak megalakulásától megszűnéséig oszlopos tagja volt. Teljesen jobboldali beállítottságú egyén, amit a múltjával teljesen igazol” – jegyezték föl az egyik újságíró bizalmiról.⁷³ „Túrulista, aki fokossal és tollas sapkában vitézkedett nem is olyan régen” – derült ki egy másik bizalmiról.⁷⁴ Egy szakszervezeti titkárról azt állapították meg, hogy korábban letartóztatták népellenes tettek miatt, cserkész volt, és nemzetvédelmi akadémiát is végzett.⁷⁵ A baloldali sajtó figyelmét valójában az antiszemitizmus mögött meghúzódó fasiszták megtalálása kötötte le. A vérvád terjesztését előszeretettel kapcsolták egyháziakhoz („Haraszi Aurélia, az apácarendház főnöknője”, „orsolyita rendház”) vagy „svábokhoz”, akikről azt is tudni vélték, hogy „közismert hitleristák”.⁷⁶

A fasizmus antiszemitizmussal való azonosítása biztos eszközt adott a hatalom kezébe ellenségei megtalálásához: ettől a pillanattól kezdve az antiszemitizmus felbukkanása azonnal felismerhetővé tette a fasiszta összeesküvést. Ez a fajta érvelés azonban új szerepet adott az antiszemitizmusnak is: ebben a felfogásban nem maga az antiszemitizmus jelentette azt a bűnt, amelyért a vádlottaknak felelniük kell, ehelyett a fasizmus pusztá jelévé vált. A bíróság elnöke a pártközi értekezletnek azt a határozatát, amely elküldte a faluból

a zsidókat, a fasiszta terror tipikus megnyilvánulásaként értelmezte. Azt, hogy az antiszemitizmus nyilvánvalóan minden fasiszta tett kísérőjelensége, az alábbi kijelentés is érzékeltette: „Az egész mozgalom fasiszta, államellenes jellegének természetes, magától értetődő folyományaképpen, szükségszerű járulékaképpen, az eredetileg kizárólag az államhatalom, a népbíróság, a letartóztatást rendelő államhatalmi szervek ellen irányuló mozgalom Tóth Zsigmond és Takács Gergely irányítása mellett a zsidók elleni fordulatot vett.”⁷⁷ A bíróság ily módon határozottan leszögezte, hogy minden zsidóellenes tett a demokratikus rendszer ellen irányul. Ebből következően – érvelt a népbíróság elnöke – a kunmadarasi eset nem zsidó ügy, hanem az egész magyar államrend ügye.⁷⁸ Az antiszemitizmust szító fasiszták célja, hogy megbontsák a demokrácia híveinek táborát – szögezte le a baloldali sajtó is.⁷⁹

Ezek a kijelentések paradox módon elvágják az antiszemitizmus és a zsidók közti kapcsolatot. Semmi nem az, aminek látszik: a fasiszták valódi célpontjai nem is a zsidók, az antiszemitizmus nem más, mint a fasiszták támadása a munkásosztály ellen – fogalmaztak a kommunista és szociáldemokrata lapok.⁸⁰ A kunmadarasi lincselés nyomán hozott ítélet alapján nem a zsidók elleni támadás jelentette a valódi bűnügyet, hanem a fasizmus felbukkanása. A bíróság a zsidókra döntően azért hivatkozott, hogy bebizonyíthassa a fasizmus megjelenését. Az ítélet az eseményeket a zsidók jelenléte nélkül fogalmazta újra, és egy antiszemita pogromról sikerült egy zsidó áldozatok nélküli elbeszélést megalkotnia. Az igencsak különös antifasiszta ideológiák, amelyek a zsidó áldozatokat csupán arra használták, hogy meghatározzák a „fasizmus” világosan és azonnal felismerhető jegyeit, soha nem voltak kíváncsiak azokra a valódi társadalmi és kulturális körülményekre, amelyek elősegítették a zsidó polgárok megkülönböztetésének és kirekesztésének lehetőségét. A baloldali politika nyelve, ha csak tehette, igyekezett elkerülni, hogy az antiszemita pogromokat összefüggésbe hozza konkrét zsidó áldozatokkal. A *Szegedi Népszava* a miskolci lincse-

lésről beszámolva komoly erőfeszítéseket tett, hogy ne kelljen leírnia a „zsidó” szót, és körülményes leírásokba bonyolódott, hogy föl- (vagy éppen el-) fedje az áldozatok kilétét: „olyan vallásfelekezet tagjai közül kerültek ki, amely felekezethez tartozó személyek a közelmúlt fasiszta terrorjának szörnyűséges számban estek áldozatul” – fogalmazott a lap.⁸¹ A békéscsabai kommunisták lapja, a *Viharsarok* a kunmadarasi gyilkosságról szólva az elítélendő erőszakról értekezett, és hosszasan fejtegette, hogy az elmúlt rendszer erőszakra nevelte az embereket; a háború után ezek „a mérgezett lelkű emberek” tértek haza, akik az „új rend ellenségeinek kezében eszközök” lettek. A cikk az antiszemitizmus elvont politikai története szempontjából alighanem mellékesnek, elhanyagolhatónak tekintett valódi zsidókról egyetlen szót sem ejtett.⁸²

Elsőre meglepőnek tűnhet ugyan, de ez az értelmezés nem állt távol a korabeli zsidó szemlélők egy részétől sem. Az a tény, hogy a hatóságok a pogromokat nem csak zsidó ügyként, hanem a demokrácia ügyeként kezelték, számukra elsősorban azt jelentette, hogy az antiszemitizmust államellenes bűntettnek tekintik, és ennek megfelelően szigorúan is büntetik. A Zsidók Társadalmi Szövetsége a kunmadarasi lincselést követően deklarációt adott ki, amelyben úgy fogalmaztak, hogy a tragédia nemcsak a zsidók fájdalma, valójában orvtámadás a humanizmus és a magyar demokrácia ellen.⁸³ Úgy tűnt, a hatóságok komolyan veszik a zsidóüldözések ügyét, és ez biztosságerzetet keltett a zsidó származású polgároknál. A holokauszt túlélőkben erősen élt az újrakezdés és így a felejtés vágya is. Habár a deportálások és a táborok szenvedése jelen volt a háború utáni zsidó emlékezetben, ez nem kapott nagyobb jelentőséget, mint mások háborús tapasztalatai. Ahogyan a kecskeméti főrabbi érvelt egy évvel később: nem az ártatlanul megölt zsidókat kellett gyászolni, hanem az összeomlott emberi civilizációt. A felelős osztályok pedig nem csak a zsidóságot üldözték, hanem a kizsákmányolt szegény embereket is.⁸⁴ Elvegyíteni az antiszemitizmus jelenségét az antidemokratikus fasizmus átfogó fogalmában választ adhatott

a háború utáni zsidó identitás jelentős problémáira. Az antiszemitizmust a demokratikus állam elleni tettként értékelni azzal az előnnyel járt, hogy lehetővé vált antifasisztának lenni anélkül, hogy „zsidónak” kellett volna maradni: a „zsidóság” feloldódhatott a demokrácia és az elnyomott nép oldalán való kiállásban.

A háború utáni Kelet-Európa sztálinista diktatúráinak kialakulásában hatalmas szerepet játszottak az antifasiszta mítosz különböző kommunista változatai. Ezekben az elbeszélésekben a faszizmus a „reakciós kapitalista osztályok” arra irányuló brutális kísérletévé egyszerűsödött, hogy fenntartsák uralmukat a dolgozó tömegek fölött, és egyszersmind elnyomják a nép demokratikus törekvéseit. A kommunisták a nép képviselőjének és így a faszizmussal szembeni ellenállás kezdeményezőinek és vezetőinek is tartották magukat. Az ő nézőpontjukból a demokrácia védelme egyet jelentett a kommunista vezetés elfogadásával, miközben ennek a (kommunista) „demokráciának” bármilyen bírálátát vagy megtámadását faszizmusnak látták. Ebben az elbeszélésben a demokrácia elleni fasiszta roham szükségszerűen vette célba a kommunistákat, és a kommunisták voltak az egyetlenek, akik valóban ellenálltak a faszizmusnak. A faszizmus áldozatai politikai okokból szenvedtek. A zsidók legjobb esetben is csak mellékes szereplői voltak ennek a történetnek, de inkább teljesen kimaradtak belőle.⁸⁵ Az elbeszélés otromba leegyszerűsítései és manipulatív természete ellenére ez a furcsa posztfasiszta antifaszizmus Németországban mégiscsak kötődhetett a politikai ellenállás kézzelfogható tapasztalataihoz, vagy a németekkel szembeni széles körű fegyveres ellenálláshoz Lengyelországban és Jugoszláviában.⁸⁶ Ezzel szemben a Hitler utolsó, bár vonakodó szövetségésének számító Magyarországon csupán szórványos ellenállás létezett. Úgy tűnik, az antifasiszta mítosz magyar változata a kommunista antifasiszta ellenállás háborús félfikciója helyett az antikommunista faszizmus háború utáni fikcióján alapult. A háborúról és a holokausztról szóló nyilvános beszéd ezt a különös, valódi zsidók nélküli antifasiszta mítoszt igyekezett fenntartani egészen az 1980-as évek végéig.⁸⁷

EPILÓGUS

24.

Levonhatók vajon általánosabb, akár Kelet-Európa egészére vonatkozó következtetések ezekből a történetekből? A Szlovákiában történt tömeges erőszak nem volt annyira heves és nem kizárólag a helyi zsidó lakosok ellen irányult, mint Lengyelországban. Ugyanakkor különbözött a magyarországi mintától is: több áldozatot követelt, a bántalmazott emberek csoportja pedig nem volt annyira vegyes összetételű. Számos helyen, mint Pozsonyban, Nagytapolcsányban (Topolčany) vagy Végaszón (Kolbasov) az elkövetők kifejezetten a zsidó közösségekre támadtak rá. Ez részben azzal magyarázható, hogy a tulajdonnal kapcsolatos konfliktusok Lengyelországhoz hasonlóan Szlovákiában is rendkívüli módon kiéleződtek a háború után. 1940-ben a szlovák kormány elkobozta a zsidónak minősített tulajdonosok vagyonát, beleértve a földbirtokokat, üzletrészeket és boltokat, és szétosztotta szlovák etnikumú polgárai között. A hazatérő holokauszt túlélők fenyegetést jelentettek az új tulajdonosok pozícióira. Nem meglepő, hogy a túlélőket igen gyakran kifejezetten agresszív, ellenséges légkör fogadta odahaza. A növekvő számú jelentések tanúsága szerint a szlovák etnikumú állampolgárokat egyre inkább zavarta a tény, hogy alkalmanként zsidó pol-

gártársaik közigazgatási állásokhoz jutottak, beléptek a szlovák Kommunista Pártba, vagy visszakapták jogos tulajdonukat.¹

A tagadhatatlan különbségek – a háborús tapasztalat, az antiszemitizmus súlya, az áldozatok száma és az erőszak intenzitása – ellenére a második világháborút követő tömegerőszak Kelet-Európában számos tekintetben igen hasonló volt. A jogtalanul megszerzett tulajdonhoz való ragaszkodás „immorális gazdasága” mellett gyakran észrevehető az anyagi javak elosztásának valamifajta egyenlősítő, „morális gazdaságot” sejtető követelése is. Az 1945. július 22-én, Bárfán (Bardejov) lezajlott tüntetés során a tömeg betört egy pékségbe, és az ott talált fehér kenyereket, amelyekről sokan azt feltételezték, hogy a zsidók számára készültek, elvitték, és szétosztották a város betegei között.²

Az 1945. szeptember 24-ei, nagytapolcsányi atrocitások másnapján a helyi nemzeti bizottság a csehszlovák belügyminisztériumnak küldött memorandumában azzal magyarázta a történeteket, hogy a város lakói meg voltak győződve róla: zsidó polgártársaik nagy terménykészletekkel rendelkeznek, nem dolgoznak, mégis sok pénzük van, feketéznek, és nem vesznek részt az újjáépítésben. A jelentés szerint a környékbeli asszonyok általában abban is hittek, hogy zsidó társaik több tejhez és zöldséghez jutnak hozzá a gyermekeik számára.³ Az irigységet Szlovákiában és Lengyelországban egyaránt növelték az állami, illetve a Joint- és az UNRRA-segélyekből kapott magasabb fejadagok, illetve általánosságban a külföldről érkező segély ténye.⁴ Az élelmiszer kérdése különösen érzékenyen érintette a nőket, akik a háború utáni túlélési kényszer összefüggéseiben a szükséges élelmiszer és a család fenntartásához szükséges anyagi javak beszerzése terén riválist láttak zsidó társaikban. A háztartás ellátásának feladata a háború után is rájuk hárult, ezért gyakran vettek részt a különböző tüntetéseken, támadtak rá zsidó asszonyokra és fosztották ki éléskamráikat.⁵

A „zsidókat” kiváltságos csoportnak tartó nézetek visszatérő elemei voltak a háborút követő kelet-európai antiszemitizmusnak

és kollektív erőszaknak. Az Urálon túli Rubcovszkban 1945. július 8-án vagy a Kijevben szeptember 4–7. között zajló zavargások fontos kiváltó oka volt az a meggyőződés, amely a háború alatti és utáni szovjet társadalom igazságtalanul privilegizált csoportjának tartotta a „zsidókat”. Az erőforrások, különösen a lakás súlyos hiánya kiélezte az értük folyó versenyt. Ebben a helyzetben a lakáskiutalást kapó, NKVD-egyenruhát viselő, zsidó származású tisztek vagy a háború alatt tömegessé váló és a helyi lakosságra további súlyos terheket rakó evakuáció következtében hirtelen kézzelfoghatóan megjelenő „zsidók” olyan társadalmi feszültségeket gerjesztettek, amelyek könnyen az antiszemita nyelv segítségével váltak artikulálhatóvá.⁶ A csendőrség Romániában is rendszeresen beszámolt olyan nézetekről, amelyek a „zsidókat” a társadalom elitjének tartották. E vélekedések szerint a politikai elit tagjait is közülük toborozták, és ennek megfelelően a legjobb javakból is ők részesedtek.⁷

A második világháború utáni Kelet-Európában a „zsidókról” szóló nyelv határozottan politikai nyelv volt, a róluk szóló beszéd a társadalom igazságos osztályozásáról vallott nézeteket tükrözte. Az antiszemita nyelv és az antiszemita gesztusok egy olyan világot jelenítettek meg, ahol a fizikai munka számított a tulajdon egyetlen kívánatos forrásának, a fizikai munkát végzők privilegizálása pedig az egyetlen igazságos társadalmi berendezkedésnek. A tömeges erőszakban részt vevők egy jó része úgy látta, hogy a valódi helyzet ennek épp az ellenkezője: számukra a társadalom tényleges felosztása égbekiáltó igazságtalanságokról tanúskodott. Az erőszakos tüntetések résztvevői gyakran sérelmezték, hogy sokan nem vesznek részt a közös fizikai munkában, mégis jobban élnek, mint azok, akik viszont igen. A „zsidók” ezt a testi tulajdonságok segítségével is megtapasztalt, igazságtalannak érzett társadalmi osztályozást tették kézzelfoghatóvá sokak számára. Vasile Luca, a Román Kommunista Párt Luka László néven született magas rangú vezetője 1946 februárjában egy népgyűlésen fejtette ki, hogy a deportálásból hazatért zsidók Marosvásárhelyen, a szanatóriumban „egészségesek let-

tek, kövérek lettek, és ma is ott élnek. Ahelyett, hogy dolgoznának, ott ülnek, és a városba járnak nyereszkeskedni.”⁸

A politikai elit és a hatóságok szerepe kulcsfontosságú a háború utáni kollektív erőszak megértésében. A magyar hatóságok szlovák és lengyel társaikhoz hasonlóan viselkedtek. A helyi közigazgatás és a rendfenntartó testületek jellemzően passzív maradtak a háború utáni antiszemita megnyilatkozások idején, az igazságszolgáltatás pedig nem sietett az erőszak elkövetőinek megbüntetésével.⁹ Romániában ugyanakkor nem történtek hasonló tömeges atrocitások, legalábbis zsidó származású állampolgárok ellen. Miközben a román állam a magyar közösségek elleni, olykor erőszakossá váló fellépést elnézte, az antiszemitizmust nyilvánosan elítélte. A térségbeli egyéb esetektől eltérően a román hatóságoknak megvolt a hathatós eszközük is álláspontjuk érvényesítésére. A román állam intézményeinek a társadalom és a politika fölötti felügyelete többé-kevésbé folytonos maradt a háború előtt, alatt és után. Ez a tény adja a legfőbb magyarázatát annak, hogy az országban nem törtek ki életeket követelő, nagyobb léptékű lázongások a túlélő zsidó közösségek ellen.¹⁰ A lengyel, szlovák vagy magyar esetektől eltérően a román hatóságok láthatólag a gyakorlatban is képviselték a társadalmi igazságszágnak azt a fogalmát, amely megfelelt a populáris elvárásoknak és a zsidók helyét is kijelölte, és ez szükségtelenné tette a tömeges és erőszakos társadalmi részvételt a rend megteremtése érdekében.¹¹

A központi hatalom gyorsabban és hatékonyabban állt helyre a felszabadított szovjet területeken, mint Lengyelországban, (Cseh-) Szlovákiában és Magyarországon. A szovjet párt- és állami vezetés ráadásul kifejezetten agresszív antiszemitizmus-ellenes kampányt folytatott. A Szovjetunióban csak ott robbant ki tömeges erőszak, ahol az idegen megszállás vagy a belső migráció következtében beállott társadalmi és politikai bizonytalanság meghosszabbította az átmenetiség és az ideiglenesség állapotát. Ez volt a helyzet a rendkívüli pusztításokat szenvedett Kijevben, ahol a háború és a német megszállás alatt sokak fejében megkérdőjeleződött a szovjet állam

iránti lojalitás. Rubcovszk, a szovjet háterszámban fekvő, periferikus helyzetű város társadalmi és politikai viszonyait ezzel szemben a háború alatti evakuáltak megérkezése ásta alapjaiban alá. A kollektív erőszak, mint a hatalommal nem bírók politikai részvételének sajátos eszköze, szorosan összefügg azzal, képesek-e az állam és hatóságai fenntartani a jogrend hitelességét és ebből is következő érvényét. A központi hatalom érzékelhető kudarca vagy hiányosságai gyakran hívnak életre olyan cselekvő csoportokat, amelyek maguknak tartják fenn a jogrend értelmezésének és kikényszerítésének a jogát.¹² A második világháború utáni Lengyelország, Szlovákia és Magyarország ebben a tekintetben határozottan különbözött a korabeli Nyugat-Európától. A feléledő antiszemitizmusnak számos jól érzékelhető jele volt az 1945 utáni Nagy-Britanniában, Franciaországban vagy Ausztriában is. Korabeli felmérések szerint a franciák egyharmada nem hitte, hogy a zsidók a köztársaság jó polgárai lehetnének, az osztrák hatóságok pedig kifejezetten bátorították a zsidók emigrációját, és ellenségesen fogadták kárpótlási igényeiket. Tömeges erőszak azonban nem robbant ki.¹³

A kollektív erőszakot az elkövetők kulturális rendjéhez kötő értelmezés egyik döntő kérdése, hogy miként hordják magukban a hétköznapi gyakorlatok jelentései és értékei a társadalmi kizárás, hierarchiaképzés, elnyomás és pusztító erőszak lehetőségét. A hétköznapi emberek motivációi, magatartási mintái és kulturális fogalmai az etnikai elnyomás és erőszak politikai rendjéhez is jelentős mértékben hozzájárulnak – erre figyelmeztet az európai holokauszt vagy a század egyéb népiirtásainak története is.¹⁴ Az antiszemitizmus és a kollektív erőszak, bármennyire a politikai átmenet képlékeny állapotához vagy éppen a gyűlölet abnormális jelenségéhez kötődő, kivételes eseménynek látszik is, nehezen elválasztható a rend létrehozásának, kritikájának és átalakításának aktusaitól. A közvetlen társadalmi-kulturális környezetében, a hétköznapi kulturális gyakorlatok keretében ábrázolt antiszemita erőszak zavarba ejtően hétköznapi jelenségnek tűnik.

A véres erőszak és a rendet teremtő kultúra zavarba ejtő találkozása fontos következtetések levonására kell, hogy késztessen minket, amelyek a megismerés és a cselekvés lehetőségeit egyaránt érintik. E könyv következtetései egybevágnak a kortárs szociológia egyik legfontosabb megállapításával. Az erőszak – ahogy azt a vonatkozó társadalomtudományi kutatások is hangsúlyozzák –, amennyire a társadalmi rendet szétziláló és elpusztító erő, legalább annyira a társadalmi osztályozást és határokat megteremtő, a társadalmi normát kikényszerítő, a társadalom rendjét megalkotó, a normalitás fogalmaiban gyökerező cselekvés is lehet.¹⁵ Bár az erőszak kétségkívül szélsőséges válasz a bizonytalanság, a megszokott rend szétzilálódásának kivételes körülményeire, megfelelő megértése megkívánja a társadalmi osztályozás, identitások és határok hétköznapiak során létrehozott rendjének párhuzamos vizsgálatát. Az erőszak megértéséhez ugyanakkor elkerülhetetlen annak figyelembevétele is, hogy miként lesz megfelelőnek tűnő és elérhető eszköz a bizonytalanság kezelésére és a konfliktusok feloldására – más szóval, annak vizsgálata, hogy a hétköznapi gyakorlatok hogyan alakítják ki az erőszakos tettek elkövetésének elfogadott helyét, idejét és módját.

Az erőszak megfelelő megértése megköveteli a hatalomnélküliek politikai részvételének, illetve a hozzájuk kapcsolódó hétköznapi gyakorlatoknak a körültekintő megfontolását is. Az 1945 utáni kollektív erőszak azt mutatja, hogy a védtelenségre támadó tömeg, amelyet többnyire az értelmetlen pusztítással, a kultúra és a civilizáció értékeinek rombolásával és a társadalom jobbra tételét célzó törekvések tönkretételével szokás azonosítani; láthatóan tudatos, értékelvű, társadalomjobbító cselekedetet igyekszik végrehajtani. Másfelől azonban az elnyomottak és alávetettek, megvívva forradalmukat, amelytől éppen az elnyomás és az alávetettség felszámolását szokás várni, más elnyomottakat és alávetetteket támadnak meg. A két, egymás kölcsönös kizárását feltételező elem láthatóan egyszerre, egymással szoros összefüggésben zajlik. A társadalmat jobbra tévő forradalmi akarat alávetettek megtámadásával jár együtt,

az elnyomottak elleni erőszak pedig sokszor összefügg a társadalomjobbító akarral.

Az erőszak elkövetésének lehetősége és képessége nem választható el megnyugtató módon a közösségi kohéziót biztosító kultúra más, békésebb aspektusaitól. A kollektív cselekvést vezérlő hétköznapi kulturális gyakorlatok nem mentesek a konfliktus és a hatalom aspektusaitól.¹⁶ A hétköznapi életet tévedés volna egyszerűen a harmónia és a béke valamiféle természetesen adott, biztonságos szigetének tekinteni. Különösen igaz ez akkor, amikor a hétköznapi gyakorlatokat aszerint értékeljük, hogy milyen szerepet töltenek be a közösségi kötelékek megerősítésében, a társadalom egységének fenntartásában és a külső beavatkozásokkal szembeni ellenállásban. A közösség létrehozása egyben határok megvonása is; a rend megalkotása egyben a hierarchiák kijelölése, a közösként meghatározott értékek elvetőinek elnyomása is. A közösségi kötelékek megteremtése konfliktusokkal jár, és magában hordozza az erőszak lehetőségét is. A társadalmi együttműködést lehetővé tevő mechanizmusok egyszerűsége az erőszak rituáléinak a szülőhelyei is lehetnek.

A hétköznapi élet terrorja nem csupán a mindennapi élet tereinek a kegyetlenség helyszíneivé való brutális átalakítását jelenti,¹⁷ hanem az ott megszülető borzalmat is jelöli.¹⁸ A saját közösségeiket és annak értékeit megalkotó, az intézményesített hatalomtól távol, a társadalom alávetettjeiként élő emberek is megteremtik ezeknek a közösségeknek a hierarchia-rendszereit, kizáró és elnyomó technikáit, és létrehozzák a hatalom struktúráit. A hatalom helyénvaló rendjéről és megfelelő gyakorlásáról alkotott nézeteik segítségével a hatalomnélküliek sajátos hatalmat gyakorolnak: megfigyelik és értékelik az intézményesített hatalom működését, és elvárásokat fogalmaznak meg felé, amelyeket adott esetben meg is kísérelnek kikényszeríteni. Az alávetettek nem valamiféle természetesen adott társadalmi igazság letéteményesei és megfogalmazói: ellenkezőleg, maguk is részesei a hatalomgyakorlás társadalmat átszövő módjainak.

Az a felismerés, hogy az erőszak értelmezését a kivételes helyett érdemesebb a normálhoz kötni, nem veszi el sem a megértés, sem a cselekvés eszközeit. Éppen ellenkezőleg, annak tudomásul vétele, hogy nem létezik olyan természeti vagy társadalmi adottság, ami mentesíthetne az erőszak elkövetésének lehetőségétől, teszi egyáltalában lehetővé a társadalmi környezet és az intézményesített politika szerepének megértését és az ebből következő társadalmi és politikai felelősség kérdésének felvetését. Ha az erőszak nem meghatározott csoportokhoz vagy kulturális mintákhoz kötött deviancia, akkor nem megkerülhető a kulturális önkorlátozás szerepének tisztázása. Ha a mérv társadalmi osztályozás és kizárás, és az ezekből adódó erőszakos cselekvés lehetőségét társadalmi gyakorlatok szorítják keretek közé, akkor nem kerülhető meg a társadalmi és közösségi környezet felelősségével való szembenézés. Az a felismerés, hogy az erőszak elkövetésének lehetősége elméleti értelemben mindannyiunkra vonatkozik, csak még sürgetőbbé teszi az állam által támogatott intézményes gyakorlatok folyamatos vizsgálatát, bírálatát és szükség szerinti kiigazítását. E gyakorlatoknak ugyanis kulcsfontosságú szerepük van abban, hogy a társadalmi szembenállás, kizárás és erőszak elfogadott, szentesített vagy kerülendő és tűrhetetlen cselekvési mintának számít-e. Az a tény, hogy az erőszak elkövetése szorosan kötődik a neki kereteket szabó, hétköznapi gyakorlatokhoz, nem jelenti egyszersmind azt is, hogy az erőszakot a mindennapok részeként kell elfogadnunk.

FELHASZNÁLT IRODALOM

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

1.1 Magyar Államrendőrség Politikai Rendészeti Osztálya iratai

V 87580 Gila Rókus és társai. Nyomozati dosszié. Magyar Államrendőrség, Vidéki Főkapitányság, Politikai Rendészeti Osztály, Szeged. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

4260/1946 Budapesti Népbíróság, büntetőperes iratok, Dudás Alfréd és társai.

V 56032 Budapesti Népbíróság, büntetőperes iratok, Tóth Zsigmond és társai ellen köztársasági államrendet veszélyeztető cselekmény ügyében.

Holokauszt Dokumentációs és Emlékközpont (HDKE)

Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára (MNL BéML)

Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára (MNL BAZML)

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, Szeged (MNL CSML Szeged)

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, Szentes (MNL CSML Szentes)

Magyar Zsidó Levéltár (MILEV)

Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL)

274/11 A Magyar Kommunista Párt Központi Vezetőség iratai

283/10 A Szociáldemokrata Párt iratai

Román Központi Nemzeti Történeti Levéltár (ANIC)

Szlovák Nemzeti Levéltár (SNA)

Vác Egyházmegyei Káptalani és Püspöki Levéltár (VKPL)

Püspöki Hivatal Iratai

BIBLIOGRÁFIA

1941. évi népszámlálás. Budapest, 1947.

A miskolci pogrom – ahogyan Rákosiék látták. Ständeisky Éva bevezetőjével. *Társadalmi Szemle*, 1990/11, 78–86.

Abrams, Bradley F.: *The Struggle for the Soul of the Nation: Czech Culture and the Rise of Communism*. Lanham–Boulder, Rowman & Littlefield, 2005.

Alekszi, Natalia: Christian Corpses for Christians! Dissecting the Anti-Semitism behind the Cadaver Affair of the Second Polish Republic. *East European Politics and Societies*, 2011/3, 393–409.

Ambrus Péter: *A Dzsumbuj. Egy telep élete*. Budapest, Magvető, 1988.

Antohi, Sorin – Trencsényi Balázs – Apor Péter (eds.): *Narratives Unbound: Historical Studies in Post-Communist Eastern Europe*. Budapest – New York, CEU Press, 2007.

Apor Péter: Futures. In: *Europe's Postwar Periods – 1989, 1945, 1918: Writing History Backwards*. Eds. Martin Conway, Pieter Lagrou, Henry Rousso. London, Bloomsbury Academic, 2018, 81–101.

Apor Péter – Rousso, Henry: Pasts. In: *Europe's Postwar Periods – 1989, 1945, 1918: Writing History Backwards*. Eds. Martin Conway, Pieter Lagrou, Henry Rousso. London: Bloomsbury, 2018, 179–192.

Apor Péter – Kende Tamás – Lónčíková, Michala – Săndulescu, Valentin: Post-World War II anti-Semitic Pogroms in East and East Central Europe: Collective Violence and Popular Culture. *European Review of History / Revue européenne d'histoire*, 2019/6, 913–927.

Austin, John L.: *Tetten ért szavak*. Budapest, Akadémiai, 1990.

Bahtyin, Mihail: *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Budapest, Osiris, 2002.

Balázs György: Országos kubikos kongresszus Csongrádon 1939 februárjában. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis*, 1979, 41–50.

Balázs György: Paraszt- és polgárpártok, politikai szervezetek Szentesen a két világháború között (1919–1944). In: *Tanulmányok Szentes város történetéből*. Szerkesztette Labádi Lajos. Szentes, 2001, 339–498.

Bálint Ferenc – G. Vass István: *A békéscsabai munkásmozgalom dokumentumai 1890–1944. V. kötet 1939–1944*. Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 6. Békéscsaba, Békéscsaba Város Tanácsa, 1971.

Bálint László: Dadi Imre, a kommunista funkcionárius. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti tanulmányok*. Studia Historica 12. Szerkesztette Zombori István. Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 2009, 377–394.

Balogh Sándor – Izsák Lajos (szerk.): *Magyarországi pártprogramok 1944–1988*. Budapest, ELTE – Eötvös Kiadó, 2004.

Bányai Viktória – Gombocz Eszter: A traumafeldolgozás útjain. Holokauszt-túlélő gyerekek Magyarországon, 1945–49. *Regio*, 2016/2, 31–48.

Bárany Ferenc: A munkáshatalom felszámolása és az ellenforradalmi rendszer kiépítése a Viharsarokban. In: *Tanulmányok Csongrád megye történetéből 1. 1919–1945*. Szerkesztette Farkas József. Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 1977, 7–48.

Barna Ildikó – Pető Andrea: *A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború utáni Budapestben*. Budapest, Gondolat, 2012.

Bárony János: Romák sorsa az 1940-es évek második felében Magyarországon. *Múltunk*, 2008/1, 222–256.

Belényi Gyula: *Az alföldi városok és a településpolitika (1945–1963)*. Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 1996.

Belényi Gyula: *Az állam szorításában. Az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon 1945–1965*. Szeged, Belvedere Meridionale, 2009.

Beluszky Pál – Győri Róbert: *Magyar városhálózat a 20. század elején*. Pécs, Dialóg Campus, 2005.

Benedek István Gábor: *Miskolc, Zsidó utca '46*. Budapest, K. u. K., 2012.

Beráné Nemes Éva – Román János (szerk.): *Források a borsodi és miskolci munkásmozgalom történetéhez. III. kötet 1930–1938*. Miskolc, Miskolc megyei város Tanácsa, 1979.

Beráné Nemes Éva – Pálhegyi Ágnes – Román János (szerk.): *Források a borsodi és miskolci munkásmozgalom történetéhez. V. kötet 1945–1948*. Miskolc, Miskolc megyei város Tanácsa, 1984.

Berend T. Iván: *A szocialista gazdaság története Magyarországon 1945–1968*. Budapest, Kossuth, 1976.

Bergholz, Max: *Violence as a Generative Force: Identity, Nationalism, and Memory in a Balkan Community*. Ithaca – London, Cornell University Press, 2016.

Bergmann, Werner: Pogroms. In: *International Handbook of Violence Research*. Eds. Wilhelm Heitmeyer, John Hagan. Dordrecht – Boston, Kluwer Academic Publisher, 2003, 351–368.

Birkás István: *Kunmadarasi jegyzetek*. Dunaújváros, TACT Bt., 1995.

Bódy Zsombor: Többpárti totalitarizmus? Politika és személyzeti politika néhány magyar nagyvállalatnál 1945 és 1948 között. In: *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Szerkesztette Horváth Sándor. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2008, 116–131.

Bódy Zsombor: *Az ipari munka társadalmi: szociális kihívások, liberális és korporatív válaszok Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig*. Budapest, Argumentum, 2010.

Bódy Zsombor: Élelmiszerellátás piac és kötött gazdálkodás között a háború és az összeomlás idején. In: *Háborúból békébe. A magyar társadalom 1918 után*. Szerkesztette Bódy Zsombor. Budapest, MTA BTK TTI, 2019, 151–194.

Bohstedt, John: The Pragmatic Economy, the Politics of Provisions and the 'Invention' of the Food Riot Tradition in 1740. In: *Moral Economy and Popular Protest: Crowds, Conflict and Authority*. Eds. Adrian Randall, Andrew Charlesworth. London, Macmillan, 2000, 55–92.

Bolgár Dániel: A kulák érthető arca. Fogalomtörténeti vázlat. In: *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Szerkesztette Horváth Sándor. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2008, 50–93.

Bolgár Dániel: Mítoszok a zsidó jólétről. A Horthy-kori statisztikáktól a mai magyar történetírásig. *Múltunk*, 2015/4, 112–163.

Borbás Lajos: *Közkatonák*. Budapest, Táncsics, 1972.

Borsányi György: *Munkát, kenyeret! A proletariátus tömegmozgalmai Magyarországon, a gazdasági válság éveiben, 1929–1933*. Budapest, Kossuth, 1971.

Borsányi György: A budapesti munkások választói magatartása (1922–1945). *Valóság*, 1989/1, 87–99.

Borsányi György – Kende János: *Magyarországi munkásmozgalom, 1897–1980*. Budapest, Kossuth, 1982.

Botos János: A pengő megsemmisülése, a forint születése, 1938–1946. *Múltunk*, 2016/1, 174–199.

- Bottoni, Stefano: *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig*. Budapest, MTA BTK TTI, 2014.
- Bourdieu, Pierre: Hevenyészett megjegyzések a test társadalmi észleléséről. In: *Uő: A társadalmi egyenlőtlenségek újratemmelődése*. Budapest, Gondolat, 1978, 151–164.
- Bourdieu, Pierre: *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 1984.
- Braham, Randolph L.: *A magyar holocaust. II. kötet*. Budapest–Wilmington, Gondolat–Blackburn, 1988.
- Braham, Randolph L. (szerk.): *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája. III. kötet*. Budapest, Park Kiadó, 2007.
- Brandt, Juliane: Adalékok a munka fogalmának református koncepciójához a 19. századi Magyarországon. *Korall*, 2001/5–6, 18–36.
- Braskén, Kasper: *The International Workers' Relief, Communism, and Transnational Solidarity. Willi Münzenberg in Weimar Germany*. Basingstoke, Palgrave, 2015.
- Braudel, Fernand: *The Structure of Everyday Life: The Limits of the Possible*. London, William Collins, 1981.
- Braun Róbert: *Holocaust, elbeszélés, történelem*. Budapest, Osiris–Gond, 1995.
- Browning, Christopher: *Atlágemberek. A 101-es tartalékos rendőrszázalój és a végső megoldás Lengyelországban*. Budapest, K. u. K., 2019.
- Bruner, Jerome: The Narrative Construction of Reality. *Critical Inquiry*, 1991/3, 1–21.
- Brunnbauer, Ulf (ed.): *Re-Writing History: Historiography in Southeast Europe After Socialism*. Berlin–Münster, LIT, 2004.
- Búmová, Ivica: *Post-WWII Anti-Jewish Violence in Western and Central Slovakia*. Kiadatlan kézirat, 2018.
- Burks, R. V.: *The Dynamics of Communism in Eastern Europe*. Princeton, Princeton University Press, 1961.
- Bynum, Caroline Walker: *The Resurrection of the Body in Western Christianity 200–1336*. New York, Columbia University Press, 1995.
- Calhoun, Craig: *The Question of Class Struggle: Social Foundations of Popular Radicalism during the Industrial Revolution*. Chicago, University of Chicago Press, 1982.
- Cârstocea, Raul – Kovács Éva: The Centre Does Not Hold: Antisemitisms in the Peripheries Between the Imperial, the Colonial and the National. In: *Modern Antisemitisms in the Peripheries: Europe and its Colonies 1880–1945*. Eds. Raul Cârstocea, Kovács Éva. Bécs–Hamburg, New Academic Press, 2019.
- Certeau, Michel de: *The Practice of Everyday Life*. Berkeley, University of California Press, 1984.
- Cichopek-Gajraj, Anna: *Beyond Violence: Jewish Survivors in Poland and Slovakia 1944–1948*. Cambridge, Cambridge University Press, 2014.
- Cohn, Norman: *Európa démonai. A boszorkányüldözés története*. Budapest, Corvina, 1994.
- Collins, Randall: *Violence. A Micro-Sociological Theory*. Princeton, NJ, Princeton University Press, 2009.
- Conway, Martin: Democracies. In: *Europe's Postwar Periods – 1989, 1945, 1918. Writing History Backwards*. Eds. Martin Conway, Pierre Lagrou, Henry Rousso. London, Bloomsbury, 2018, 121–136.
- Conway, Martin: *Western Europe's Democratic Age: 1945–1968*. Princeton, Princeton University Press, 2020.
- Conze, Werner: Arbeit. In: *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland I*. Hrsg. Otto Brunner, Werner Conze, Reinhart Koselleck. Stuttgart, Klett-Cotta, 1972, 154–215.
- Crowley, David – Reid, Susan E. (eds.): *Socialist Spaces: Sites of Everyday Life in the Eastern Bloc*. Oxford, Berg, 2002.
- Csergő Károly: A kubikuskérdés. *Szociális Szemle*, 1939–1940/4, 152–155.
- Csikó Tamás: *Városi zsidóság Északkelet- és Kelet-Magyarországon. A miskolci, a kasai, a nagyvárad, a szatmárnémeti és a sátorlajújhelyi zsidóság gazdaság- és társadalomtörténetének összehasonlító vizsgálata 1848–1944*. Budapest, Osiris, 1999.
- Csikó Tamás: A miskolci zsidóság a holokauszt időszakában. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XL. Szerkesztette Veres László és Viga Gyula*. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 2001, 335–346.
- Csikó Tamás: A parasztság „forradalma” 1918-ban. In: *Háborúból békébe. A magyar társadalom 1918 után*. Szerkesztette Bódy Zsombor. Budapest, MTA BTK TTI, 2019, 129–150.
- Csizmadia Ervin: *Makkai János: Ösztön és politika. Makkai János és a magyar reformjobboldal a két háború között*. Budapest, Új Mandátum, 2001.
- Csontos Györgyi – Vass Tibor: *Ózdi munkáskolóniák (1861–1970)*. Pomáz, Kráter, 2001.
- Csösz László: Népiirtás után. Zsidóellenes atrocitások Magyarországon 1945–1948. *Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpont*. http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=148:nepirtas-utan-zsidóellenes-atrocitások-magyarországon-1945-1948&catid=15:tanulmányok (Utolsó letöltés: 2021. március 8.)
- Csösz László: *Tettesek, szemtanúk, áldozatok. A vészidőszak Jász-Nagykun-Szolnok megyében*. PhD-disszertáció. Szegedi Tudományegyetem, 2010.
- Darnton, Robert: *Lúdanyó meséi. A nagy macskamészárlás. Két epizód a francia kultúrhistoria köréből*. Budapest, Akadémiai, 1987.
- Darnton, Robert: History and Anthropology. In: *Uő: The Kiss of Lamourette: Reflections in Cultural History*. New York–London, Norton, 1990, 329–353.
- Davis, Belinda J.: *Home Fires Burning: Food, Politics, and Everyday Life in World War I Berlin*. Chapel Hill, University of North Carolina Press, 2000.
- Davis, Natalie Zemon: Antropológia és történelem a nyolcvanas években. *Világtörténet*, 1984/2, 17–27.
- Davis, Natalie Zemon: *Fiction in the Archives: Pardon Tales and Their Tellers in Sixteenth-Century France*. Cambridge, Polity, 1987.
- Davis, Natalie Zemon: *Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban*. Budapest, Balassi, 2001.
- De Grazia, Victoria: *How Fascism Ruled Women. Italy, 1922–1945*. Berkeley – Los Angeles – Oxford, University of California Press, 1992.
- Dean, Martin – Goschler, Constantin – Ther, Philipp (eds.): *Robbery and Restitution: The Conflict Over Jewish Property in Europe*. New York – Oxford, Berghahn, 2007.
- Dénes Tamás – Sándor Mihály – B. Bába Éva: *A magyar labdarúgás története II. Profikorszak vb-ezüsttel (1926–1944)*. Debrecen, Campus, 2014.
- Dér László – Szabó Ferenc (szerk.): *Békés megye 1944–1945-ben. A felszabadulás és a népi demokratikus forradalom első esztendeje a Viharsarokban. Tanulmányok*. Békéscsaba, MSZMP Békés megyei Bizottsága – Békés megyei tanács Végrehajtó Bizottsága, 1975.
- Desan, Suzanne: Crowds, Community, and Ritual in the Work of E. P. Thompson and Natalie Davis. In: *The New Cultural History*. Ed. Lynn Hunt. Berkeley – Los Angeles – Oxford, University of California Press, 1989, 47–71.
- Dobák Judit: *Életmód a diósgyőr-vasgyári kolóniában. Néprajzi-antropológiai tanulmány*. PhD-disszertáció. Debreceni Egyetem, 2008.
- Dobrossy István: *Miskolc írásban és képekben 5*. Miskolc, Belvárosi Kulturális Menedzser Iroda – Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 1998.

- Dobrossy István: *Miskolc írásban és képekben* 8. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolci Idegénforgalmi és Kulturális Iroda, 2001.
- Dobrossy István: *Miskolc írásban és képekben*. 9. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 2002.
- Dobrossy István (szerk.): *A Miskolci Kereskedelmi és Iparkamara 125 éve*. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 2004.
- Douglas, Mary: *Purity and Danger: An Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo*. London – New York, Routledge, 1966.
- Dunainé Bognár Júlia – Kanyó Ferenc: *A második világháború szegedi hősei és áldozatai*. Tanulmányok Csongrád megye történetéből 23. Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 1996.
- Dülmen, Richard van: *A rettenet színháza. Ítélezési gyakorlat és büntetőrítuálék a kora újkorban*. Budapest, Századvég – Hajnal István Kör, 1990.
- Eatwell, Roger – Goodwin, Matthew: *National Populism: The Revolt Against Liberal Democracy*. London, Pelican, 2018.
- Elliot, J. H.: Power and Propaganda in the Spain of Philip IV. In: *Rites of Power: Symbolism, Ritual, and Politics since the Middle Ages*. Ed. Sean Wilentz. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1985, 145–175.
- Engel, Barbara Alpern: Not By Bread Alone: Subsistence Riots in Russia during World War I. *Journal of Modern History*, 1997/4, 696–721.
- Engel, David: Away From a Definition of Antisemitism. In: *Rethinking European Jewish History*. Eds. Jeremy Cohen, Moshe Rosman. Oxford–Portland, Oregon, The Littmann Library of Jewish Civilization, 2009, 30–53.
- Engel, David: What's In a Pogrom? European Jews in The Age of Violence. In: *Anti-Jewish Violence: Rethinking the Pogrom in East European History*. Eds. Jonathan Deikel-Chen, David Gaunt, Natan M. Meir, Israel Bartal. Bloomington–Indianapolis, Indiana University Press, 2010, 19–40.
- Erdmann Gyula: *Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956*. Békéscsaba, Tevan, 1992.
- Eriksen, Thomas Hylland: The Cultural Contexts of Ethnic Differences. *Man*, 1991/1, 127–144.
- Evans, Ivan: *Cultures of Violence: Racial Violence and Origins of Segregation in South Africa and the American South*. Manchester – New York, Manchester University Press, 2009.
- Féja Géza: *Viharsarok. Az alsó Tiszavidék földje és népe*. Budapest, Athenaeum, 1937.
- Fekete Mihály: *Ellenállók az Ávas alján*. Budapest, Kossuth, 1974.
- Fél Edit – Hofer Tamás: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Budapest, Balassi, 1997.
- Figes, Orlando – Kolonitskii, Boris: *Interpreting the Russian Revolution: The Language and Symbols of 1917*. New Haven – London, Yale University Press, 1999.
- Fitzpatrick, Sheila: Ascribing Class: The Construction of Social Identity in Soviet Russia. *Journal of Modern History*, 1993/4, 745–770.
- Fitzpatrick, Sheila: *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. Oxford, Oxford University Press, 1999.
- Foucault, Michel: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Budapest, Gondolat, 1990.
- Foucault, Michel: Eltérő terek. In: *Uő: Nyelv a végtelenhez*. Debrecen, Latin Betűk, 2000, 147–155.
- Frankl, Michal: *Performing citizenship of a nation state? Anti-Jewish riots in Prague, 1918–1919*. Kiadatlan kézirat, 2018.

- Fritz, Regina: *Nach Krieg und Judenmord. Ungarns Geschichtspolitik seit 1944*. Göttingen, Wallstein Verlag, 2012.
- Frykman, Jonas – Löfgren, Orvar: *Culture Builders: A Historical Anthropology of Middle-class Life*. New Brunswick, Rutgers University Press, 1987.
- Gáspár Ferenc – Jenei Károly – Szilágyi Gábor (szerk.): *A munkásság az üzemekért, a termelésért 1944–1945*. Budapest, Táncsics, 1970.
- Geertz, Clifford: Centers, Kings, and Charisma: Reflections on the Symbolics of Power. In: *Rites of Power: Symbolism, Ritual, and Politics since the Middle Ages*. Ed. Sean Wilentz. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1985, 13–39.
- Geldern, James von: *Bolshevik Festivals, 1917–1920*. Berkeley – Los Angeles, University of California Press, 1993.
- Giesey, Ralph E.: Models of Rulership in French Royal Ceremonial. In: *Rites of Power: Symbolism, Ritual, and Politics since the Middle Ages*. Ed. Sean Wilentz. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1985, 41–64.
- Ginzburg, Carlo: *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világképe*. Budapest, Európa, 1991.
- Ginzburg, Carlo: Representation: The Word, the Idea, the Thing. In: *Uő: Wooden Eyes: Nine Reflections on Distance*. New York, Columbia University Press, 2001, 63–78.
- Girard, René: *Violence and the Sacred*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1977.
- Glatz Ferenc (szerk.): *Agrármozgalmak Délkelet-Európában*. Budapest, Europa Institut, 1997.
- Goffman, Erving: *Asylums: Essays on The Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. London, Penguin, 1991.
- Goldhagen, Daniel Jonah: *Hitler buzgó hóhérai. Az egyszerű németek és a holokauszt*. Budapest, Atlantic Press, 2017.
- Gosztonyi Péter: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Budapest, Európa, 1992.
- Grift, Liesbeth van de: Introduction: Theories and Practices of Internal Colonization. The Cultivation of Lands and People in the Age of Modern Territoriality. *International Journal for History, Culture and Modernity*, 2015/2, 139–158.
- Gross, Jan T.: Social Consequences of War: Preliminaries to the Study of Imposition of Communist Regimes in East Central Europe. *Eastern European Politics and Societies*, 1989/2, 198–214.
- Gross, Jan T.: *Szomszédok. A jedwabnei zsidók kiirtása*. Budapest, Új Mandátum, 2004.
- Gross, Jan T.: *Félelem. Antiszemizmus Lengyelországban Auschwitz után*. Budapest, Gondolat, 2012.
- Grüner, Frank: Anti-Semitism and Collective Violence in the USSR. *Journal of Genocide Research*, 2009/2–3, 355–379.
- Gyáni Gábor: Közösség és munkásradikalizmus. Történeti antropológiai problémák. *Valóság*, 1984/7, 80–90.
- Gyáni Gábor: *Történelemszűzöldek*. Budapest, L'Harmattan, 2002.
- Gyáni Gábor: *Budapest – túl jól és rosszon. A nagyvárosi múlt mint tapasztalat*. Budapest, Napvilág, 2008.
- Gyáni Gábor: A holokauszt magyar emlékezete. In: *Uő: A történelem mint emlék(mű)*. Budapest, Pesti Kalligram, 2016, 186–199.
- Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalmi története a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, Osiris, 2001.
- Gyarmati György: Harc a közigazgatás birtoklásáért. A koalíción belüli pártküzdelmek az 1946. évi hatalmi dualizmus időszakában. *Századok*, 1996/3, 497–570.
- Gyovai Pál: Az életem leírása. *Tiszatáj*, 1971/7, 581–590.

- Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmétörténet*. Budapest, Osiris, 2001.
- Haas György: *Diktatúrák árnyékában. Tildy Zoltán élete*. Budapest, Magyar Napló, 2000.
- Haas György: *A nemzet reménysége volt. Nagy Ferenc miniszterelnök élete*. Budapest, Kisgazda Örökség és Levéltár Alapítvány, 2008.
- Hacking, Ian: *Historical Ontology*. Cambridge, MA – London, Harvard University Press, 2002.
- Hanák Péter: A másokról alkotott kép. In: *Uő: A Kert és a Műhely*. Budapest, Gondolat, 1988, 81–111.
- Hanebrink, Paul A.: *In Defense of Christian Hungary: Religion, Nationalism, and Antisemitism, 1890–1944*. Ithaca–London, Cornell University Press, 2006.
- Hatos Pál: *Az elétkozott köztársaság*. Budapest, Jaffa, 2018.
- Hilton, Alexander Laban: Why Did You Kill? The Cambodian Genocide and the Dark Side of Face and Honor. *The Journal of Asian Studies*, 1998/2, 93–122.
- Hobsbawm, Eric: *Primitív lázadók. Vázlatok a társadalmi mozgalmak archaikus formáiról a XIX. és a XX. században*. Budapest, Kossuth, 1974.
- Hobsbawm, Eric: Man and Woman in Socialist Iconography. *History Workshop*, 1979/2, 121–138.
- Holdt, Karl von: The Violence of Order, Orders of Violence: Between Fanon and Bourdieu. *Current Sociology*, 2012/2, 112–131.
- Holz, Klaus: *Nationaler Antisemitismus. Wissenssoziologie einer Weltanschauung*. Hamburg, HIS Verlag, 2001.
- Hunt, Lynn: *Politics, Culture, and Class in the French Revolution*. Berkeley – Los Angeles, University of California Press, 1984.
- Ignatieff, Michael: *Just Measure of Pain: The Penitentiary in the Industrial Revolution, 1750–1850*. New York, Pantheon Books, 1978.
- Ingham, John M.: *Psychological Anthropology Reconsidered*. Cambridge, Cambridge University Press, 1996.
- Izsák Lajos: *Polgári pártok és programjaik Magyarországon 1944–1956*. Pécs, Pannónia, 1994.
- Jenei Károly – Rácz Béla – Strassenreiter Erzsébet (szerk.): *Az üzemi bizottságok a munkáshatalomért, 1944–1948*. Budapest, Táncsics, 1966.
- Jones, Meredith: The Body in Popular Culture. In: *Being Cultural*. Ed. Bruce M. Z. Cohen. Auckland, Pearson, 2012, 193–209.
- Joyce, Patrick: *Work, Society and Politics: The Culture of the Factory in Later Victorian England*. New Brunswick, Rutgers University Press, 1980.
- Joyce, Patrick: *Visions of the People: Industrial England and the Question of Class, 1848–1914*. Cambridge, Cambridge University Press, 1991.
- Judt, Tony: A múlt más világ. Mítosz, emlékezet és nemzeti identitás a háború utáni Európában. 2000, 1993/9, 11–20.
- K. Cseh Edit (szerk.): *A Békés megyei zsidóság történetének levéltári forrásai. Dokumentumok a Békés Megyei Levéltárból*. Gyula, Békés Megyei Levéltár, 2002.
- Kaczúr István: *A kubikos. Apám regénye*. Szentes, Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltára, 2009.
- Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése*. Budapest, Jaffa, 2005.
- Kálmán András: A magyar cigányok problémája. *Társadalmi Szemle*, 1946/8–9, 656–658.
- Kalyvas, Stathis N. – Shapiro, Ian – Masoud, Tarek: Introduction: Integrating the Study of Order, Conflict and Violence. In: *Order, Conflict and Violence*. Eds. Stathis N. Kalyvas, Ian Shapiro, Tarek Masoud. Cambridge, Cambridge University Press, 2008, 1–14.
- Kaposi Zoltán: *Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 2002.
- Karády Viktor: Szociológiai kísérlet a magyar zsidóság 1945 és 1956 közötti helyzetének elemzésére. *Uő: Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Párizs, Magyar Füzetek, 1984, 37–180.
- Karády Viktor: *Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után*. Budapest, Múlt és Jövő, 2002.
- Katona Imre: *A magyar kubikosok élete*. Budapest, Hazafias Népfront, 1957.
- Katona Imre: A kubikosélet szólásai. *Magyar Nyelvőr*, 1960/2, 206–211.
- Katus László: A szegvári római katolikus plébánia története. In: *Szegvár. Tanulmányok a település történetéből*. Szerkesztette dr. Farkas Gyula. Szegvár, Szegvár Nagyközség Önkormányzata, 2000, 333–398.
- Katzburg, Nathaniel: *Zsidópolitika Magyarországon, 1919–1943*. Budapest, Babel, 2002.
- Kelly, Catriona: Ordinary Life in Extraordinary Times: Chronicles of the Quotidian in Russia and the Soviet Union. *Kritika*, 2002/4, 631–651.
- Kemény István: *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején*. Budapest, Művelődéskutató Intézet, 1990.
- Kempelen Béla: *Magyar nemes családok. Pótlék*. Budapest, Grill Károly Könyvkiadó-vállalata, 1932.
- Kende Tamás: Lincselés előtt és után. Antisemitizmus és közvélemény Miskolcon 1946-ban. *Dimenziók*, 1993/1–2, 74–83.
- Kende Tamás: *Vérvád*. Budapest, Osiris, 1995.
- Kende Tamás: „Sürgösen és kimerítően...”. A nyilasok és a szociáldemokraták egymás szemében. *Beszélő*, 2009/4, 44–60.
- Kende Tamás: *Az intézményes forradalom. Adatok a kommunista párt kulturális és társadalmi történetéhez Borsod-Abaúj-Zemplén megyében (1945–1956)*. Budapest–Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 2014.
- Kende Tamás: Anti-Semitism and Inner Fronts in the USSR during World War II. *European Review of History / Revue européenne d'histoire*, 2019/6, 963–976.
- Kenez, Peter: *Hungary from the Nazis to the Soviets: The Establishment of the Communist Regime in Hungary, 1944–1948*. Cambridge, Cambridge University Press, 2009.
- Kersten, Krystyna: *Pogrom Żydów w Kielcach 4 lipca 1946 r.* Varsó, Pol. Inst. Spraw Międzynarodowych, 1996.
- Kiaer, Christina – Naiman, Eric (eds.): *Everyday Life in Early Soviet Russia: Taking the Revolution Inside*. Bloomington, Indiana University Press, 2006.
- Kirschner Béla – Rácz Béla: Az Ózdi Vasmű története a felszabadulás időszakában. 1. rész. *Századok*, 1963a/3, 647–665.
- Kirschner Béla – Rácz Béla: Az Ózdi Vasmű története a felszabadulás időszakában. 2. rész. *Századok*, 1963b/4, 810–830.
- Klacsman Borbála: Abandoned, Confiscated, Stolen Properties: Jewish-Gentile Relations in Hungary as Reflected by Restitution Letters. *Holocaust Studies: A Journal of Culture and History*, 2017/1–2, 133–148.
- Klacsman Borbála: Elhanyagolt kárpótlás. Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága és a magyar zsidók kapcsolata, 1945–1948. *Századok*, 2019/4, 715–730.
- Klanczay Gábor: Az orgiavádak nyomában. In: *Uő: A civilizáció peremén*. Budapest, Magvető, 1990, 194–208.

- Klier, John D.: The Pogrom Paradigm in Russian History. In: *Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History*. Eds. John D. Klier, Shlomo Lambroza. Cambridge, Cambridge University Press, 1992, 13–38.
- Kocka, Jürgen: Az európai történelem egyik problémája: a munka. *Korall*, 2001/5–6, 5–17.
- Kolař, Pavel: Kommunistische Identitäten im Streit Politisierung und Herrschaftslegitimation in den kommunistischen Parteien in Ostmitteleuropa nach dem Stalinismus. *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 2011/2, 232–266.
- Kolař, Pavel: The Party as a New Utopia: Reshaping Communist Identity after Stalinism. *Social History*, 2012/4, 402–424.
- Kormos László: *Kunmadaras fejlődéstörténete termelészövetkezeti község alakulásáig*. Szolnok, Damjanich János Múzeum, 1967.
- Kotkin, Stephen: *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*. Berkeley, University of California Press, 1995.
- Kotsonis, Yanni: Ordinary People in Russian and Soviet History. *Kritika*, 2011/3, 739–754.
- Kovács M. Mária: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között*. Budapest, Helikon, 2001.
- Kováts György: A diósgyőr-vasgyári munkások élete a felszabadulásig. In: *Foglalkozások és életmódok. Válogatott tanulmányok honismereti szakkörök és kutatók munkáiból*. Szerkesztette Dobrossy István. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1976, 31–48.
- Kövér György: *A tiszaezlári dráma. Társadalomtörténeti látászögek*. Budapest, Osiris, 2011.
- Krohn-Hansen, Christian: The Anthropology of Violent Interaction. *Journal of Anthropological Research*, 1994/4, 367–381.
- Kuhr, Amélie: Usurpation, Conquest and Ceremonial: From Babylon to Persia. In: *Rituals of Royalty: Power and Ceremonial in Traditional Societies*. Eds. David Cannadine, Simon Price. Cambridge, Cambridge University Press, 1987, 20–55.
- Kulcsár István: A maradék zsidóság lelki keresztmetszete 1946-ban. *Thalassa*, 1994/1–2, 334–336.
- Kučera, Rudolf: *Rationed Life: Science, Everyday Life, and Working-Class Politics in the Bohemian Lands, 1914–1918*. New York, Berghahn, 2016.
- Labádi Lajos: Szentés első monográfiája. Százhusz éve született Sima László. *Szentési Élet*, 2004. augusztus 27.
- Lackó Miklós: *Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935–1944*. Budapest, Kossuth, 1966.
- Lackó Miklós: Gépgyári munkások az 1930-as években: a Hofherr és Schranz gyári munkásfelmérés eredményei. *Századok*, 1989/1–2, 3–43.
- Laczó Ferenc: *Felvilágosult vallás és modern katasztrófa közt*. Budapest, Osiris, 2014.
- Le Bon, Gustave: *A tömegek lélektana*. Budapest, Franklin, 1913.
- Levi, Giovanni: *Egy falusi ördögűző és a hatalom*. Budapest, Osiris, 2001.
- Lih, Lars T.: *Bread and Authority in Russia, 1914–1921*. Berkeley, University of California Press, 1990.
- Loose, Ingo: The Anti-Fascist Myth of the German Democratic Republic and Its Decline after 1989. In: *Past in the Making: Historical Revisionism in Central Europe after 1989*. Ed. Michal Kopeček. Budapest, CEU Press, 2008, 59–73.
- Lukács Tibor: *A magyar népbírói jog és a népbíróságok (1945–1950)*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979.
- Lüdtke, Alf: Organizational Order or Eigensinn? Workers' Privacy and Workers' Politics in Imperial Germany. In: *Rites of Power: Symbolism, Ritual, and Politics since the Middle Ages*. Ed. Sean Wilentz. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1985, 303–334.
- Major Ákos: *Népbíráskodás – forradalmi törvényesség*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1988.
- Majtényi György: Életstílus és szubkultúra. Az autózás története (1920–1960). *Korall*, 2000/1, 101–118.
- Majzik Dávid: A MOKAN Komité szerepe a kommunista hatalomváltás előkészítésében Miskolcon. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve LIV*. Szerkesztette Csengeri Piroska és Tóth Arnold. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 2015, 453–469.
- Malešević, Siniša: *The Sociology of War and Violence*. Cambridge, Cambridge University Press, 2010.
- Marelyn Kiss József – Vida István (szerk.): *Az 1947. szeptember 16-ára Budapestre összehívott Országgyűlés almanachja, 1947. szeptember 16. – 1949. április 12.* Budapest, Magyar Országgyűlés, 2005.
- Marin, Louis: *Portrait of the King*. Minneapolis, University of Minnesota Press, 1988.
- Marjanucz László: Szélsőjobboldali mozgalmak a Dél-Alföldön. *Rubicon*, 2004/11, 52–55.
- Marx, Karl: *A tőke*. Budapest, Kossuth, 1967.
- McClelland, Keith: Time to Work, Time to Live: Some Aspects of Work and the Re-Formation of Class in Britain, 1850–1880. In: *The Historical Meanings of Work*. Ed. Patrick Joyce. Cambridge, Cambridge University Press, 1987.
- Medick, Hans: „Misszionáriusok a csónakban?” Néprajzi megismerésmódok kihívása a társadalomtörténettel szemben. In: *Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben*. Szerkesztette és válogatta Vári András. Budapest, Akadémiai, 1988, 62–109.
- Medgyesi Konstantin: *Demokrácia-diskurzus(ok) Magyarországon az 1945 és 1949 közötti időszakban és időszerűl*. PhD-disszertáció. Szegedi Tudományegyetem, 2017.
- Melossi, Dario – Pavarini, Massimo: *The Prison and the Factory: Origins of the Penitentiary System*. Totowa, NJ, Barnes and Noble Books, 1981.
- Mészáros Imre: *Helytörténeti tanulmányok és irodalmi próbálkozások*. Szegvár, magánkiadás, 2011.
- Molnár János: Razziák a fővárosban. A gazdasági rendőrség tevékenysége 1945–1948 között. *Múltunk*, 2010/4, 44–64.
- Molnár Judit: *Zsidósors 1944-ben az V. (szegedi) csendőrkörületben*. Budapest, Cserépfalvi, 1995.
- Nagy Ágnes: *Harc a lakáshivatalban: politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés a fővárosban, 1945–1953*. Budapest, Korall Társadalomtörténeti Egyesület, 2013.
- Nagy Dezső: *Magyar munkásfolklor*. Budapest, Gondolat, 1987.
- Nagy Ibolya: A kubikosélet értékrendje és elvi alapjai. In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1982–83/1*. Szerkesztette Trogmayer Ottó. Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 1985, 209–220.
- Nagy Lajos: *Három magyar város*. Budapest, Kosmos, 1933.
- Nagy Péter: *Lokális társadalom – gyári társadalom. Az ózdi helyi és gyári társadalom a késő dualizmustól az államosításig*. PhD-disszertáció, Eszterházy Károly Főiskola, Eger, 2015.
- Naimark, Norman – Gibianskii, Leonid (eds.): *The Establishment Of Communist Regimes In Eastern Europe, 1944–1949*. London, Routledge, 2018.
- Nelson, Janet L.: *The Frankish World, 750–900*. London, Hambledon Press, 1996.
- Nilsen, Alf Gunvald – Roy, Srila: Reconceptualizing Subaltern Politics in Contemporary India. In: *New Subaltern Politics: Reconceptualizing Hegemony and Resistance in Contemporary India*. Eds. Alf Gunvald Nilsen, Srila Roy. Oxford, Oxford University Press, 2015, 5–15.

- Nothnagle, Alan L.: *Building the East German Myth: Historical Mythology and Youth Propaganda in the German Democratic Republic, 1945–1989*. Ann Arbor, University of Michigan Press, 1999.
- Oláh Mihály: *A kubikos néposztály kialakulása és életsorsa*. Pécs, Dunántúli Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, 1936.
- Olajos Csaba: *A diósgyőr–vasgyári kolónia*. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 1998.
- O'Neill, John: *Five Bodies: Re-figuring Relationships*. London – Thousand Oaks – New Delhi, Sage, 2004.
- Orla-Bukowska, Annamaria: New Threads on an Old Loom: National Memory and Social Identity in Postwar and Post-Communist Poland. In: *The Politics of Memory in Postwar Europe*. Eds. Richard Ned Lebow, Wulf Kansteiner, Claudio Fogu. Durham–London, Duke University Press, 2006, 178–196.
- Ormos Mária: *A gazdasági világválság magyar visszhangja (1929–1936)*. Budapest, Polgart, 2004.
- Ozouf, Mona: *Festivals and the French Revolution*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 1988.
- Ötvös László: *Emlékezzünk régiekre, áldozatokra!* Kunmadaras, Kunmadaras Nagyközség Tanácsa, 1992.
- Paksa Rudolf: *Magyar Nemzetiszocialisták*. Budapest, MTA BTK TTI – Osiris, 2013.
- Palasik Mária: *A jogállam megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon 1944–1949*. Budapest, Napvilág, 2000.
- Paládi-Kovács Attila: *Ipari táj. Gyárak, bányák, műhelyek népe a 19–20. században*. Budapest, Akadémiai, 2007.
- Papp Barbara: *A kaszáskeresztsek és Dévaványa. Kálvinizmus, „szekta”, lázadás*. Budapest, Gondolat, 2014.
- Pappas, Takis S.: *Populism and Liberal Democracy: A Comparative and Theoretical Analysis*. Oxford, Oxford University Press, 2019.
- Pelle János: *Az utolsó vérvádak*. Budapest, Pelikán, 1995.
- Pelle János: *A gyűlölet vetése. A zsidótörvények és a magyar közvélemény 1938–1944*. Budapest, Európa, 2001.
- Perneki Mihály: A dél-magyarországi antifasiszta ellenállás történetéhez 1941–1944. In: *Tanulmányok Csongrád megye történetéből 1. 1919–1945*. Szerkesztette Farkas József. Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 1977, 99–177.
- Pető Andrea: Népbíró és vérvád az 1945 utáni Budapesten. *Múltunk*, 2006/1, 41–71.
- Pető Andrea: *Láthatatlan elkövetők. Nők a magyarországi nyilas mozgalomban*. Budapest, Jaffa, 2019.
- Pető Iván – Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. I. kötet: Az újjáépítés és a teremtés irányítás időszaka 1945–1968*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985.
- Pitkin, Hanna Fenichel: *The Concept of Representation*. Berkeley – Los Angeles, University of California Press, 1967.
- Pittaway, Mark: The Politics of Legitimacy and Hungary's Postwar Transition. *Contemporary European History*, 2004/4, 453–475.
- Pittaway, Mark: *The Workers' State: Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958*. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 2012.
- Pittaway, Mark: Fascism in Hungary. In: *Uő: From the Vanguard to the Margins: Workers in Hungary, 1939 to the Present. Selected Essays by Mark Pittaway*. Ed. Adam Fabry. Leiden–Boston, Brill, 2014.
- Popitz, Heinrich: *Phänomene der Macht*. Tübingen, Mohr Siebeck, 1992.
- Porkoláb László: *Források Diósgyőr–Vasgyár történetéhez, 1920–2005*. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár – Országos Műszaki Múzeum Kohászati Múzeuma, 2006.
- Rákosi Sándor – Szabó Bálint (szerk.): *A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948*. Budapest, Kossuth, 1979.
- Ramet, Sabrina P.: *Alternatives to Democracy in Twentieth-Century Europe: Collectivist Visions of Modernity*. Budapest – New York, CEU Press, 2019.
- Randall, Adrian – Charlesworth, Andrew: The Moral Economy: Riot, Markets and Social Conflict. In: *Moral Economy and Popular Protest: Crowds, Conflict and Authority*. Eds. Adrian Randall, Andrew Charlesworth. London, MacMillan, 2000, 1–32.
- Reemtsma, Jan Philipp: *Bizalom és erőszak a modern társadalomban*. Budapest, Atlantiszt, 2017.
- Rév István: In Mendacio Veritas. 2000, 1994/9, 51–61.
- Rézler Gyula: A magyar gyári munkásság. In: *Magyar gyári munkásság. Szociális helyzetkép*. Szerkesztette Rézler Gyula. Budapest, Magyar Közgazdasági Társaság, 1940, 7–47.
- Rézler Gyula: *Egy magyar textilgyár munkástársadalma*. Budapest, Magyar Ipari Munkatudományi Intézet, 1943.
- Riches, David: *The Anthropology of Violence*. Oxford, Blackwell, 1986.
- Ries, Nancy: Anthropology and the Everyday, from Comfort to Terror. *New Literary History*, 2002/4, 725–742.
- Rohrbacher, Stefan: *Gewalt im Biedermeier: Antijüdische Ausschreitungen in Vormärz und Revolution (1815–1848/49)*. Frankfurt – New York, Campus Verlag, 1993.
- Rolf, Malte: *Soviet Mass Festivals, 1917–1991*. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 2013.
- Rosenzweig, Roy: *Eight Hours for What We Will: Workers and Leisure in an Industrial City, 1870–1920*. Cambridge, Cambridge University Press, 1983.
- Rudé, George: *The Crowd in History: A Study of Popular Disturbances in France and England, 1730–1848*. New York, Wiley, 1964.
- Rudé, George: *Forradalmárok, zendülők*. Budapest, Kossuth, 1986.
- Ryan, Mary: The American Parade: Representations of the Nineteenth-Century Social Order. In: *The New Cultural History*. Ed. Lynn Hunt. Berkeley – Los Angeles – Oxford, University of California Press, 1989, 131–153.
- Săndulescu, Valentin: Like Coals under Ashes, Ready to Scorch the Earth Once More: Notes Regarding Anti-Jewish Attitudes in Romania (1944–1947). *European Review of History / Revue européenne d'histoire*, 2019/6, 977–995.
- Scheibner Tamás: *A magyar irodalomtudomány szovjetizálása. A szocialista realista kritika és intézményei, 1945–1953*. Budapest, Ráció, 2014.
- Schinkel, Willem: *Aspects of Violence: A Critical Theory*. Basingstoke, Palgrave, 2010.
- Scott, James C.: *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in South-east Asia*. New Haven, Yale University Press, 1976.
- Scott, James C.: *Weapons of the Weak: Everyday forms of Peasant Resistance*. New Haven – London, Yale University Press, 1985.
- Scott, James C.: The Moral Economy as an Argument and as a Fight. In: *Moral Economy and Popular Protest: Crowds, Conflict and Authority*. Eds. Adrian Randall, Andrew Charlesworth. London, MacMillan, 2000, 187–208.
- Scott, James C.: *Decoding Subaltern Politics: Ideology, Disguise and Resistance in Agrarian Politics*. London – New York, Routledge, 2013.

- Serfőző Lajos: *A földmunkások vállalkozó szövetkezetei (Egy szociálpolitikai kísérlet sorsa az ellenforradalmi Magyarországon)*. Szeged, Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, 1975.
- Serfőző Lajos (szerk.): *Válogatott dokumentumok Csongrád megye munkásmozgalmának történetéből 1919–1944. A Csongrád Megyei Munkásmozgalom 1919. augusztus 1. – 1944. október 10.* Szeged, Csongrád megyei Tanács VB, 1977.
- Severini Erszébet: *Munkaverseny és a magyar munkás lelkiisége (Mávag és csepeli WM Művek). Munkalelektani tanulmány műhelyekben a termelésről*. Budapest, szerzői magánkiadás, 1946.
- Sewell Jr., William H.: *Work and Revolution in France: The Language of Labor from the Old Regime to 1848*. Cambridge, Cambridge University Press, 1980.
- Sharp, Buchanan: The Food Riots of 1347 and The Medieval Moral Economy. In: *Moral Economy and Popular Protest: Crowds, Conflict and Authority*. Eds. Adrian Randall, Andrew Charlesworth. London, MacMillan, 2000, 33–54.
- Siklos, Pierre L.: *War Finance, Reconstruction, Hyperinflation and Stabilization in Hungary 1938–1948*. Basingstoke, MacMillan and St. Martin's Press, 1990.
- Sipos Péter: *Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja*. Budapest, Akadémiai, 1970.
- Sipos Péter: *Legális és illegális munkásmozgalom (1919–1944)*. Budapest, Gondolat, 1988.
- Šišjaková, Jana – Šmigel, Michal: *Protižidovské prejavy na východnom Slovensku v prvých povojnových rokoch (1945–1947)*. *Annales Historici Presovienses*, 2009, 197–217.
- Smelser, Neil J.: *Theory of Collective Behaviour*. New York, Free Press, 1971.
- Sofsky, Wolfgang: *Traktat über die Gewalt*. Frankfurt am Main, Fischer, 1996.
- Staliūnas, Darius: *Enemies for a Day: Antisemitism and Anti-Jewish Violence in Lithuania under the Tsars*. Budapest – New York, CEU Press, 2015.
- Standeisky Éva: *A Lakos-ügy. Magyarország, 1989/34, 35, 36.*
- Standeisky Éva: *Antiszemita megmozdulások Magyarországon a koalíciós időszakban. Századok, 1992/2, 284–308.*
- Standeisky Éva: *Antiszemitizmusok*. Budapest, Argumentum, 2007.
- Standeisky Éva: *Demokrácia negyvenötben*. Budapest, Napvilág, 2015.
- Stark Tamás: *Magyarország második világháborús embervesztései*. Budapest, MTA TTI, 1989.
- Stark Tamás: *Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után (1939–1955)*. Budapest, MTA TTI, 1995.
- Steuer György: *Tizenkét év a munkásügy szolgálatában*. Pécs, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó, 1935.
- Struve, Kai: *Ritual und Gewalt: Die Pogrome des Sommers 1941*. In: *Synchrone Welten. Zeiträume jüdischer Geschichte*. Hrsg. Dan Diner. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2005, 225–278.
- Swift, E. Anthony: *Popular Theater and Society in Tsarist Russia*. Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press, 2002.
- Szabó Bálint: *Népi demokrácia és forradalomelmélet: a marxista forradalomelmélet fejlődésének néhány kérdése Magyarországon, 1935–1949*. Budapest, Kossuth, 1970.
- Szabó Bálint (szerk.): *A magyar népfront története. Dokumentumok 1935–1976. II. kötet*. Budapest, Kossuth, 1977.
- Szabó Miklós: Az aranytojást tojó tyúk történetéhez. Piacelvű gazdasági tervezés a Horthy-kori politikai publicisztikában. In: *Uő: Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*. Budapest, Atlantis-Medvetánc, 1989, 217–224.
- Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Budapest, Új Mandátum, 2003.

- Szabó Róbert: *A kommunista párt és a zsidóság Magyarországon (1945–1956)*. Budapest, Windsor, 1995.
- Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság. A Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe*. Budapest, Cserépfalvi, 1937.
- Szaynok, Bożena: *Pogrom Żydów w Kielcach. 4. VII. 1946 r.* Varsó, Bellona, 1992.
- Szántó T. Gábor: *1945 és más történetek*. Budapest, Noran, 2017.
- Szécsényi András: *Holokauszt-reprezentáció a Kádár-korban. A hatvanas évek közéleti és tudományos diskurzusának emlékezetpolitikai vetületei*. In: *Tanulmányok a holokausztrol*. Szerkesztette Randolph L. Braham. Budapest, Múlt és Jövő, 2017, 291–329.
- Szegedi Gábor: *Tisztaság, tisztesség, fajgyalázás. Szexuális és faji normalizálás a Horthy-korban*. *Socio-hu*, 2015/1, 57–76.
- Szegvár. *Településképi Arculati Kézikönyv, 2018*. Szegvár, Szegvár Nagyközség Önkormányzata, 2018.
- Szigeti Lajos: *Békéscsabai Téglagyár 1908–1968*. Gyula, Békés megyei Nyomdaipari Vállalat, 1968.
- Szikra Dorottya: *A szociálpolitika másik arca: fajvédelem és produktív szociálpolitika az 1940-es évek Magyarországon*. *Századvég*, 2008/2, 35–79.
- Szilágyi Gábor: *Iratok a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű üzemi bizottságainak történetéhez 1945–1946-ban*. *Levéltári Közlemények*, 1960, 285–310.
- Szilágyi Gábor – Káposztás István: *A Szegedi Kenderfonógyár története, 1877–1977*. Szeged, Kenderfonó és Szövőipari Vállalat, 1976.
- Szobek András: *Egy munkásélet emlékei*. Budapest, Kossuth, 1986.
- Szűcs Judit: *Szegvár népi társadalma*. In: *Szegvár. Tanulmányok a település történetéből*. Szerkesztette dr. Farkas Gyula. Szegvár, Szegvár Nagyközség Önkormányzata, 2000, 435–452.
- Talmi, Jehuda: *Egy cionista Budapesten. Pelle János interjúja*. *Múlt és Jövő*, 1993/4, 70–72.
- Taylor, Frederick Winslow: *The Principles of Scientific Management*. New York – London, Harper and Brothers, 1911.
- Thompson, Edward P.: *The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century*. *Past and Present*, 1971/1, 76–136.
- Thompson, Edward P.: *Az angol munkásosztály születése*. Budapest, Osiris, 2007.
- Tilkovszky Loránt: *A zsidótörvények, mint a Holocaust előzményei*. In: *The Holocaust in Hungary: Fifty Years Later*. Eds. Randolph L. Braham, Pók Attila. New York, Columbia University Press, 1997, 117–135.
- Tilly, Charles: *From Mobilization to Revolution*. Reading, MA, Addison-Wesley, 1978.
- Tilly, Charles: *The Politics of Collective Violence*. Cambridge, Cambridge University Press, 2003.
- Tokarska-Bakir, Joanna: *Pod kłatwą. Społeczny portret pogromu kieleckiego*. Varsó, Wydawnictwo Czarna Owca, 2018.
- Tolnay Gábor: *A „Dévaványai Köztársaság”*. *Századok*, 2002/5, 1161–1209.
- Tóth Gábor: *Ellenzéki politikai mozgalmak a Tiszaántúlon a harmincas években 1929–1939*. Budapest, Akadémiai, 1982.
- Tömörkény István: *Munkások*. In: *Uő: Förgeteg János mint közérő és más elbeszélések*. Budapest, Singer és Wolfner, 1905.
- Tömörkény István: *Péter tanul*. In: *Uő: Napos tájak*. Budapest, Singer és Wolfner, 1908.
- Trexler, Richard C.: *Public Life in Renaissance Florence*. Ithaca–London, Cornell University Press, 1980.
- Trotha, Trutz von (ed.): *Soziologie der Gewalt. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Sonderhefte*, 1997.

- Turner, Bryan S.: A test elméletének legújabb fejlődése. In: *A test. Társadalmi fejlődés és kulturális teória*. Szerkesztette Mike Featherstone, Mike Hepworth, Bryan S. Turner. Budapest, Józsefvég, 1995, 7–51.
- Újvári Péter (szerk.): *Magyar zsidó lexikon*. Budapest, k. n., 1929.
- Ungor Tibor (szerk.): *A felemelkedés útján 1944–1970. Dokumentumok Szolnok megye negyedszázados történetéből*. Szolnok, Szolnok Megyei Lapkiadó, 1971.
- Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérése. Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon, 1919–1944*. Budapest, Jelenkor, 2016.
- Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, Osiris, 2001.
- Valuch Tibor: *Magyar hétköznapiak. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig*. Budapest, Napvilág, 2013.
- Varga János: A miskolci népitétel, 1946. *Medvetánc*, 1986/2–3, 293–314.
- Vass Tibor: Az ózdi acélgyári munkásság életviszonyai a XX. század első felében. In: *Foglalkozások és életmódok. Válogatott tanulmányok honismereti szakkörök és kutatók munkáiból*. Szerkesztette Dobrossy István. A miskolci Herman Ottó Múzeum néprajzi kiadványai 7. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1965, 9–31.
- Vernon, James: *Politics and the People: A Study in English Political Culture, 1815–1867*. Cambridge, Cambridge University Press, 1993.
- Vida István: *A Független Kisgazdapárt politikája*. Budapest, Akadémiai, 1976.
- Vida Mihály: *Hit, haza, család. A múlt századok és jelen történései Mindszentben*. Hódmezővásárhely, Hód Kiadó, 2014.
- Virágh Ferenc: *A dél-alföldi radikális szegényparaszt-küzdelmek gazdasági-társadalmi háttere a századfordulón*. Békéscsaba, Békés Megyei Tanács, 1988.
- Volkov, Shulamit: Readjusting Cultural Codes: Reflections on Antisemitism and Anti-Zionism. In: *Antisemitism and Anti-Zionism in Historical Perspective: Convergence and Divergence*. Ed. Jeffrey Herf. London – New York, Routledge, 2007, 38–49.
- Vonyó József: *Gömbös Gyula*. Budapest, Napvilág, 2014.
- Voss, Joachim: The Politics of Pork and the Rituals of Rice: Redistributive Feasting and Commodity Circulation in Northern Luzon, the Philippines. In: *Beyond the New Economic Anthropology*. Ed. John Clammer. Basingstoke, Palgrave-Macmillan, 1987, 121–141.
- Vörös Boldizsár: „A múltat végképp eltörölni”? Történelmi személyiségek a magyarországi szociáldemokrata és kommunista propagandában 1890–1919. Budapest, MTA TTI, 2004.
- Vörös Éva: Kunmadaras. Újabb adatok a pogrom történetéhez. *Múlt és Jövő*, 1994/4, 69–80.
- Walser Smith, Helmut: *The Butcher's Tale: Murder and Anti-Semitism in a German Town*. New York – London, W. W. Norton, 2002.
- Wells, Roger: The Moral Economy of the English Countryside. In: *Moral Economy and Popular Protest: Crowds, Conflict and Authority*. Eds. Adrian Randall, Andrew Charlesworth. London, MacMillan, 2000, 209–271.
- Welzer, Harald: *Täter. Wie aus ganz normalen Menschen Massenmörder werden*. Unter Mitarbeit von Michaela Christ. Frankfurt, S. Fischer, 2005.
- Wistrich, Robert S.: Anti-Semitism in Europe Since the Holocaust. *The American Jewish Year Book*, 1993, 3–23.
- Wortman, Richard S.: *Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy I–II*. Princeton, N.J., Princeton University Press, 1995.
- Zavacká, Marina: Die Geschlechter- und Familienthematik auf den Kreiskonferenzen der Kommunistischen Partei der Slowakei 1949–1958. In: *Geschlechterbeziehungen*

in *Ostmitteleuropa nach dem Zweiten Weltkrieg*. Hrsg. Claudia Kraft. München, Oldenbourg, 2008, 125–136.

Závada Pál: *Egy piaci nap*. Budapest, Magvető, 2016.

A KÉPEK FORRÁSAI

---

107. oldal: Wikimedia Commons

109. oldal: Magángyűjtemény (j); Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum, Győr (b)

111. oldal: Arcanum Digitális Tudománytár (j); magángyűjtemény (b)

112. oldal: HUNGART © 2021

128. oldal: Wikimedia Commons (mindkettő)

173. oldal: Wikimedia Commons (mindkettő)

176. oldal: Fortepan / Romák Éva, 73863 (f); Zempléni Múzeum, Szerencs (l)

177. oldal: Wikimedia Commons

178. oldal: Munkácsy Mihály Múzeum, Békéscsaba

JEGYZETEK

A történész meséje

¹ A két háború között rendszeresen zajlottak területi bajnokságok, akár egy-egy nagyobb város környékén szervezett, főként falusi csapatokat tömörítő alosztályokban. Dénes-Sándor–B. Bába 2014, 50. A Kunmadarasi SE a második helyen végzett a Kelet-Magyarországi Labdarúgó Szövetség által kiírt területi bajnokság 1947–48-as idényében.

² Füleki László vallomása. BFL V 56032/1, 316.

³ A háború utáni erőszak az utóbbi években tágabb kulturális értelmezés problémájává vált. Benedek 2012; Závada 2016; Szántó 2017. A filmművészetben: 1945 (rendezte: Török Ferenc, Katapult Film, 2017).

⁴ Kotsonis 2011, 739–740, illetve 754.

⁵ James Scott szerint a hétköznapi élet gyakorlatai a hatalomnélküliek ellenállásának eszközei „a parasztok és a belőlük munkát, élelmet, adót, bérleti díjakat kisajtolni igyekvők közti prózai, de folytonos harc” során. Scott 1985, xvi.

⁶ Az események legrészletesebb rekonstrukciója: Vörös Éva 1994.

⁷ A miskolci lincselés kérdése hosszú ideje foglalkoztatja a történészeket és más szerzőket. Varga 1986; Kende 1993; Pelle 1995, 187–247.

⁸ Ständeisky 1992.

⁹ Bergmann 2003, 351–354, illetve 361–363; Klier 1992; Staliūnas 2015.

¹⁰ Grüner 2009; Kersten 1996; Šišjáková–Šmigel' 2009.

¹¹ Csősz: Népiirtás után.

¹² Gross 2012; Szaynok 1992; Cichopek-Gajraj 2014, 114–145.

¹³ A zsidók vagyonának elrablása és a tulajdonjogok helyreállításának összetett kérdéseiről: Dean–Goschler–Ther (eds.) 2007, különösen 19–32 és 211–258.

¹⁴ Apor–Kende–Lőnčiková–Săndulescu 2019.

¹⁵ David Engel 2009.

¹⁶ Holz 2001.

¹⁷ Volkov 2007; Cârstocea–Kovács 2019, 16, illetve 21.

¹⁸ David Engel 2010, 23.

¹⁹ Le Bon 1913.

²⁰ Pl. Ingham 1996.

²¹ Lásd pl. Daniel Jonah Goldhagen hírhedt érvelését: Goldhagen 2017.

- ²² Rudé 1986; Smelser 1971; Hobsbawm 1974; Tilly 1978; Tilly 2003, 75–76.
²³ A vérvád hagyományos erejét hangsúlyozza Joanna Tokarska-Bakir is a kielcei mészár-lásról adott etnográfiai magyarázatában. Tokarska-Bakir 2018, 13–15.
²⁴ Darnton 1987, 125–173; Darnton 1990.
²⁵ Popitz 1992; Sofsky 1996; Trotha (hrsg.) 1997; Collins 2009.
²⁶ Reemtsma 2017, 121–122.
²⁷ Thompson 1971, 76–136; N. Z. Davis 2001, 95–116, illetve 139–167.
²⁸ Rohrbacher 1993, 81–85; Walser Smith 2002, 22; Struve 2005.
²⁹ Randall–Charlesworth 2000, 1–7.
³⁰ Ilyen értelemben a „háborúutániság” sajátos körülményei között zajlottak le, történetük a „háborúutániság” időszakának története is. Apor 2018.
³¹ Hacking 2002, 2–3, illetve 26. A szovjet típusú kontextushoz lásd: Fitzpatrick 1993.
³² Bruner 1991.
³³ A történeti antropológia meglátása, miszerint az érthetetlennek tűnő, idegen világok tanulmányozása révén a történelmi folyamat sokszólamú, különböző résztvevők szemszögéből történő, párhuzamos elbeszélése válik lehetővé, és ez utat nyit a rendszerszerű, átfogó változások mélyebb megértése felé, ma is időszerűnek tűnik. Medick 1988, 72–75; N. Z. Davis 1984, 23.
³⁴ N. Z. Davis 1987, 3–4.
³⁵ A tanúságtételek legfontosabb gyűjteményei a Steven Spielberg Zsidó Filmarchívum (<https://en.jfa.huji.ac.il/>), az Egyesült Államok Holokauszt Emlékmúzeumának audio- és video gyűjteménye (<https://www.ushmm.org/>), a Yale Egyetem Fortunoff videoarchívuma (<https://fortunoff.library.yale.edu/>), a Jad Vaseem video gyűjteménye (<https://www.yadvashem.org/holocaust/video-testimonies.html>), valamint a Holokauszt Dokumentációs és Emlékközpont, illetve a Centropa interjúgyűjteménye (<https://www.centropa.org/hu/pictures-stories/search>). Számomra fontos, mégis jellemző kivételt jelent a szentesi Krausz-malom elleni támadásról tudósító dr. Barta Gábor, aki saját visszaemlékezését felesége ausztriai kényszermunkatáborról szóló tanúvallomásaához tartozónak vélte, noha házastársa nem volt érintett az 1945 után történetekben. Dr. Barta Gábor személyes kiegészítése Barta Gáborné visszaemlékezéséhez. Kézirat. Budapest, 1990. december 5. HDKE 493V2.
³⁶ Lüdtke 1985, 303.
³⁷ Giovanni Levi hangsúlyozza, hogy a paraszti társadalmakban megfigyelhető cselekvési minták „nem csupán a kialakuló új társadalommal szembeni ellenállásra”, hanem a „társadalmi és természeti világ tevőleges átalakítására” is irányultak. Levi 2001, 39–40.
³⁸ Vernon 1993, 1.
³⁹ Palasik 2000, 137–182.
⁴⁰ Kelet-Európa 1945 utáni átalakulásának és a szocialista diktatúrák létrejöttének immáron könyvtárnyi szakirodalma van. A historiográfiához lásd Antohi–Trencsényi–Apor (eds.) 2007, 50–55, 122–123, 217–219, illetve 352–365; Brunnbauer (ed.) 2004. A friss bibliográfiához: Bottoni 2014, 315–337.
⁴¹ Peter Kenez például az anarchiát és a spontaneitást egy szemantikai szintre helyezve számol be az ilyen eseményekről: „nem meglepő, hogy anarchia uralkodott. [...] Néhány helyen a hatóságok spontán módon szerveződtek újra.” Kenez 2009, 27.
⁴² Abrams 2005, 3.
⁴³ Ständeisky 2015, 216–226.
⁴⁴ Conway 2018, 121–124.
⁴⁵ Burks 1961; Gross 1989; Judt 1993, 16; Abrams 2005, 10–19, illetve 53–88; Naimark–Gibianskii (eds.) 2018, 29.

⁴⁶ Pittaway 2012, 3–4.

⁴⁷ Ständeisky 2015, 55–57.

⁴⁸ Conway 2020.

⁴⁹ Scott 1985, 29.

⁵⁰ „A szubaltern politika sokféle arcot ölthet, amelyek az ellenállás mindennapi formáitól kezdve a civil társadalom terepén folyó jogvédő kampányokon és a választói demokráciában való részvételen át a forradalmi átalakulásért vívott fegyveres harcig terjednek. A különböző megnyilatkozási formákban ugyanakkor mindenütt megjelenik az ellenállás gesztusa, azaz a hatalmi viszonyok fennálló rendjének és az általa megteremtett társadalmi kizárás módjainak az elbizonytalanítása.” Nilsen–Roy 2015, 5–6.

Mese a molnárról

¹ Varga 1986.

² Várhegyi Miklós, Kosecky Lajos, Hodi Bertalan, Mikola Béla: Az ongai népgyűlés határozata. Onga, 1946. december 13. MNL BAZML X.5 2.d. 8. öe., 46.

³ Putnok dolgozói rendet teremtettek. *Szabad Magyarország*, 1946. március 12., 3.

⁴ Jegyzőkönyv a Margit-malom munkásainak és üzemi bizottságának gyűléséről. Békéscsaba, 1945. november 8. Magyar Kommunista Párt Békéscsabai Városi Titkársága V. kerület (Erzsébethely) alapszervezete iratai. MNL BÉML XXXV 20. f. 9. fcs. 65. öe., 35.

⁵ A békéscsabai malomipari munkásság sztrájkbizottságának jegyzőkönyve. Békéscsaba, 1945. december 10. Magyar Kommunista Párt Békéscsabai Városi Titkársága iratai. MNL BÉML XXXV 20. f. 9. fcs. 67. öe., 3.

⁶ Jegyzőkönyv. Nagy István rendőr százados vallomása. Szentes, 1945. december 31., 1946. január 27. Győri Ferenc rendőrnagy hadnagy vallomása. Szentes, 1946. január 29. Gál Imre, Furucz István, Lantos Lajos próbarendőrök vallomása. Szentes, 1946. január 28. Bánk Tibor vallomása. Magyar Államrendőrség Csongrád megyei főkapitánysága iratai. MNL CSML Szentes XXIV 1. 1. d. Dr. Barta Gábor: Emlékek két család 19–20. századi történetéből. Kézirat. Budapest, 1997, 127–131. HDKE 493V3.

⁷ Szegvár és Mindszent dolgozói eltávolították a demokrácia ellenségeit. *Magyar Alföld*, 1946. március 10., 3.

⁸ Valuch 2013, 133–134, illetve 287; Valuch 2001, 321.

⁹ Pető–Szakács 1985, 43–44; Erdmann 1992, 22–24.

¹⁰ Nagy István rendőr százados vallomása. 1946. január 27., 1. MNL CSML Szentes XXIV 1. 1. d.

¹¹ Várhegyi Miklós, Kosecky Lajos, Hodi Bertalan, Mikola Béla: Az ongai népgyűlés határozata. Onga, 1946. december 13. MNL BAZML X.5 2.d. 8. öe., 46.

¹² Mindszent község motorja: a Kommunista Párt. *Magyar Alföld*, 1945. október 31., 3.

¹³ Bánk Tibor vallomása. A rendőrségi mérés, amelyet egy kéznél lévő babamérleg segítségével hajtottak végre, 1650 grammot mutatott. Szűcs Imre rendőrnagy alhadnagy vallomása. Szentes, 1946. január 29. Krausz Sándor vallomása. Szentes, 1946. január 29. MNL CSML Szentes XXIV 1. 1. d.

¹⁴ Tardos István: 36 év munkája. *Magyar Alföld*, 1945. november 1., 1.

¹⁵ *Szabad Magyarország*, 1945. november 9., 2.

¹⁶ Putnok dolgozói rendet teremtettek. *Szabad Magyarország*, 1946. március 12., 3.

¹⁷ Nagy István rendőr százados vallomása. 1946. január 27., 2. MNL CSML Szentes XXIV 1. 1. d.

- ¹⁸ Jegyzőkönyv. Nagy István rendőr százados vallomása. Szentes, 1945. december 31. MNL CSML Szentes XXIV 1. 1. d.
- ¹⁹ *Magyar Alföld*, 1946. január 18., 3. Dr. Barta Gábor személyes kiegészítése Barta Gáborné visszaemlékezéséhez. Kézirat. Budapest, 1990. december 5. HDKE 493V2, 1.
- ²⁰ Várhegyi Miklós, Kosecky Lajos, Hodi Bertalan, Mikola Béla: Az ongai népgyűlés határozata. Onga, 1946. december 13. MNL BAZML X.5 2.d. 8. 6e., 46.
- ²¹ A Mindszenti Nemzeti Bizottság levele a miniszterelnöknek. Mindszent, d. n. Mindszenti Nemzeti Bizottság iratai. MNL CSML XVII. 23. 1. d.
- ²² Várhegyi Miklós, Kosecky Lajos, Hodi Bertalan, Mikola Béla: Az ongai népgyűlés határozata. Onga, 1946. december 13. MNL BAZML X.5 2.d. 8. 6e., 46.
- ²³ Jegyzőkönyv a Margit-malom munkásainak és üzemi bizottságának gyűléséről. Békéscsaba, 1945. november 8. Magyar Kommunista Párt Békéscsabai Városi Titkársága V. kerület (Erzsébethely) alapszervezete iratai. MNL BÉML XXXV 20. f. 9. fcs. 65. 6e., 35.
- ²⁴ Bánk Tibor vallomása. Wachsmann István vallomása. Szentes, 1946. január 29. MNL CSML Szentes XXIV 1. 1. d. A tulajdonos Krausz György sógora, dr. Barta Gábor emlékei szerint a „vászonzacskó” létezett, ebben rejtették el a deportálás során a családi ékszereket és órákat. Dr. Barta Gábor: Emlékek két család 19–20. századi történetéből. Kézirat. Budapest, 1997, 129, 132. HDKE 493V3.
- ²⁵ Fél-Hofer 1997, 55.
- ²⁶ Uo., 195–196.
- ²⁷ A malomtulajdonos igen gyakran tölti be az ellenség szerepét a fizikai munkát végzők populáris kultúrájában. Joyce 1991, 33.
- ²⁸ *A sajtó és a kukacok*ban megismert 16. századi molnár, Menocchio, átmenetet képviselt a parasztoktól magukat megkülönböztető tanult emberek és a hagyományos népi kultúra között. Ginzburg 1991, 19.
- ²⁹ Nagy István rendőr százados vallomása. 1946. január 27., 1. MNL CSML Szentes XXIV 1. 1. d.
- ³⁰ Dr. Barta Gábor: Emlékek két család 19–20. századi történetéből. Kézirat. Budapest, 1997, 116. HDKE 493V3.
- ³¹ A szentesi rendőrkapitány jelentése a Magyar Államrendőrség vidéki főkapitányának. Szentes, 1946. január 9. MNL CSML Szentes XXIV 1. 1. d. 8295/1945.
- ³² Nagy István rendőr százados vallomása. 1946. január 27., 3. MNL CSML Szentes XXIV 1. 1. d. *Magyar Alföld*, 1945. december 23., 3.; 1945. december 28. 1.
- ³³ Dr. Barta Gábor, Krausz Ágnes férje, 1945. január elején tért vissza Szentesre. Emlékei szerint egyik sógora ekkor már otthon volt, a másik nyáron tért haza Mauthausenből. Dr. Barta Gábor személyes kiegészítése Barta Gáborné visszaemlékezéséhez. Kézirat. Budapest, 1990. december 5. HDKE 493V2, 1.
- ³⁴ *Magyar Alföld*, 1945. május 15., 3.
- ³⁵ Putnok dolgozói rendet teremtettek. *Szabad Magyarország*, 1946. március 12., 3.
- ³⁶ Székely Gyula százados, a Politikai Osztály vezetője: Hangulatjelentés. Gyula, 1945. december 12. Békés megyei kapitányság. ÁBTL 1.1.3. d. 25. dosszié, 12.
- ³⁷ Jegyzőkönyv a Margit-malom munkásainak és üzemi bizottságának gyűléséről. Békéscsaba, 1945. november 8. Magyar Kommunista Párt Békéscsabai Városi Titkársága V. kerület (Erzsébethely) alapszervezete iratai. MNL BÉML XXXV 20. f. 9. fcs. 65. 6e., 35.
- ³⁸ Várhegyi Miklós, Kosecky Lajos, Hodi Bertalan, Mikola Béla: Az ongai népgyűlés határozata. Onga, 1946. december 13. MNL BAZML X.5 2.d. 8. 6e., 46.
- ³⁹ Erdmann 1992, 8–14, illetve 16–17 és 21.
- ⁴⁰ *Magyarországi rendeletek tára 1945*. Budapest, Szikra, 1946. A közellátásügyi miniszter 1945. évi 104.850. K. M. számú rendelete a kenyér, valamint a liszt felhasználásával

- készült egyéb termékek előállításának és forgalmának korlátozásáról. 1945. augusztus 11., 1399. A közellátásügyi miniszter 1945. évi 105.100. E. ML. számú rendelete a beszállításra nem kerülő gabona forgalmának ideiglenes szabályozásáról és a 102.900/1945. K. M. számú rendelet egyes rendelkezéseinek módosításáról. 1945. augusztus 18., 1402–1404. A közellátásügyi miniszter 1945. évi 111.150 K. M. számú rendelete a közszéki termelési bizottságok és a termelési miniszteri biztosok közellátási feladatáról. 1945. december 10., 1496–1497. A közellátásügyi miniszter 1945. évi 111.200 K. M. számú rendelete a hatósági kenyér- és lisztellátás korlátozásáról, valamint a lisztkészletek bejelentéséről és felhasználásáról. 1945. december 12., 1504–1506.
- ⁴¹ Erdmann 1992, 18, illetve 20.
- ⁴² Molnár János 2010, 56.
- ⁴³ *Szabad Nép*, 1945. március 30.
- ⁴⁴ *Szabad Nép*, 1945. április 10.
- ⁴⁵ *Szabad Nép*, 1945. április 11.
- ⁴⁶ *Kis Újság*, 1945. április 11.
- ⁴⁷ *Magyar Alföld*, 1945. október 21., 3.
- ⁴⁸ Nagy István rendőr százados vallomása. 1946. január 27. MNL CSML Szentes XXIV 1. 1. d.
- ⁴⁹ Hatmillió liszt Derekegyháza. *Szentesi Lap*, 1946. február 21., 4.
- ⁵⁰ *Szegedi Népszava*, 1946. március 9., 3.
- ⁵¹ *Viharsarok*, 1946. január 12., 1.
- ⁵² *Felvidéki Népszava*, 1946. január 5., 3.
- ⁵³ Kenyeret! *Felvidéki Népszava*, 1945. november 13., 2. *Szabad Magyarország*, 1945. október 15., 3. A mindennapi kenyerünk. *Szabad Magyarország*, 1945. március 11., 6.
- ⁵⁴ *Szabad Magyarország*, 1946. június 27., 2.
- ⁵⁵ Jegyzőkönyv a Diósgyőri Vasgyár üzemi bizottságának 1947. február 7-i üléséről. Mazár Ferenc üzemi bizottsági elnök beszámolója. MNL BAZML X.5 5. d. 63. f. 13. 6e. Kiss Ferenc rendőr alezredes, a Politikai Nyomozó Osztály vezetője: Hangulatjelentés, Miskolc, 1945. november 14. ÁBTL 1.1 Magyar Államrendőrség PRO 3. d. 19. dosszié, Csanád, Borsod, Szabolcs. 5.
- ⁵⁶ Községi kezelésbe kerül öt csabai péküzem. *Viharsarok*, 1946. január 5., 1.
- ⁵⁷ MKP Központi Szervezési Osztály: Körlevél a járási és körzeti titkárságokhoz és az összes vidéki pártszervezeteink vezetőségéhez. Budapest, 1946. január. MNL BAZML X.5 5. d. 63. f. 9. 6e., 2.
- ⁵⁸ Csatári Imre vallomása. 1946. május 29. BFL V 56032/1.
- ⁵⁹ V. Nagy Imre vallomása. 1946. május 24. BFL V 56032/4.
- ⁶⁰ Szakács Pál rendőr őrnagy: Jelentés. Makó, 1945. december 14. ÁBTL 1.1.3. d. 20. dosszié, 7.
- ⁶¹ Ligeti László rendőr őrnagy, a Politikai Osztály vezetője: Hangulatjelentés. Gyula, 1945. október 31. ÁBTL 1.1.3. d. 25. dosszié, 5.
- ⁶² Banga János rendőr százados, a Politikai Osztály vezetője: Helyzetjelentés. Hódmezővásárhely, 1945. november 29. ÁBTL 1.1.3. d. 22. dosszié, 137.
- ⁶³ Pető-Szakács 1985, 47; Erdmann 1992, 19.
- ⁶⁴ Kula Andor: Spekuláció, mint a demokrácia első számú közellensége. *Szabad Magyarország*, 1945. december 21., 3.
- ⁶⁵ Fagyöngyök. *Felvidéki Népszava*, 1946. február 16., 1.
- ⁶⁶ Kérdés, volt-e a nőknek saját története Kunmadarason, ahhoz hasonló, mint amelyet Natalie Davis fedezett fel a kora újkori francia kegyelmi kérvényekben nők által előadott bűnbánó történetek elemzése nyomán. Davis 1987, 77–110.

- ⁶⁷ Andrásy Julianna vallomása. 1946. május 23. BFL V 56032/1.
⁶⁸ Figler Margit vallomása. 1946. május 23. BFL V 56032/4.
⁶⁹ Tyukodi Zsuzsanna vallomása. 1946. május 23. BFL V 56032/1.
⁷⁰ Andrásy Julianna vallomása. 1946. május 23. BFL V 56032/1.
⁷¹ Gyarmati Ferenc vallomása. 1946. május 23. BFL V 56032/1, 139 és 169.
⁷² Fodor Ferenc vallomása. 1946. június 11. BFL V 56032/1.
⁷³ Gyarmati Ferenc vallomása. Hamos László vallomása. 1946. május 24. Kálmán Sándor vallomása. 1946. május 25. Kálmán Balázs vallomása. 1946. május 25. BFL V 56032/1, 219–221, illetve 240–241.
⁷⁴ Katona Imre vallomása. 1946. május 31. BFL V 56032/4.
⁷⁵ Berczi Balázs vallomása. 1946. május 23. BFL V 56032/1.
⁷⁶ B. Dávid Sándor vallomása. BFL V 56032/1, 147–148.
⁷⁷ Csukódi Ferenc vallomása. 1946. május 24. BFL V 56032/4.
⁷⁸ K. Tóth József vallomása. 1946. május 25. BFL V 56032/4.
⁷⁹ Nagy Imre vallomása. BFL V 56032/1, 177–179.
⁸⁰ Kálmán Balázs vallomása. 1946. május 25. BFL V 56032/1.
⁸¹ Berczi Balázs vallomása. 1946. május 23. BFL V 56032/1.
⁸² Szilágyi Mihályné: Fellebbezés. BFL V 56032/2.
⁸³ Zsiga Jánosné Mándi Etel vallomása. 1946. május 23. BFL V 56032/1, 246–247.
⁸⁴ Imre Erzsébet vallomása. 1946. május 21. BFL V 56032/1.
⁸⁵ Zsiga Jánosné Mándi Etel vallomása. 1946. május 21. BFL V 56032/1.
⁸⁶ Fodor Ferencné Barta Erzsébet vallomása. 1946. május 27. BFL V 56032/1.
⁸⁷ Victoria De Grazia hasonló viselkedési mintát figyelt meg az olasz fasizmus utolsó hónapjaiban. Az ellenállás elindításában kulcsszerepe volt a hagyományos családi kötelességeket – gyermekeik étellemezését – teljesíteni igyekvő nőknek. De Grazia 1992. A női vádlottak valóban felülreprezentáltak az antiszemitizmus vádját tárgyaló magyar nép-bírószági perekben (38 százalék), az összes eljárásban betöltött arányukhoz (18 százalék) képest. Barna–Pető 2012, 61. Lásd még Pető 2019.
⁸⁸ Klein Lászlóné rendőrségi kihallgatása. ÁBTLL V87580, 22.
⁸⁹ Forrai Lajos rendőrségi kihallgatása. Szegvár rendőrség, 1946. március 27. ÁBTLL V87580, 26.
⁹⁰ Haizler Ilona rendőrségi kihallgatása. Szegvár rendőrség, 1946. március 27. ÁBTLL V87580, 33.
⁹¹ Berezvai János rendőr őrmester, rendőrbiztos jelentése. Szegvár, 1946. március 7. MNL CSML Szentés. Magyar Államrendőrség Iratai, Csongrád megyei Kapitányság. XXIV. 1. 6. d.
⁹² Kovács Rudolfné vallomása. Csátrai Ferenc vallomása. 1946. május 23. Kocsis József vallomása. Andrásy Julianna vallomása. BFL V 56032/1, 92–94 és 191.
⁹³ Löbl Károly 1931-ben mint gabonakereskedő és szatócs volt bejegyezve Szegváron. *Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára 1931*. Budapest, 1931, 183. Löbl 1943-ban Szegvár 11 telefontulajdonosának egyike volt. *A vidéki távbeszélő hálózatok betűrendes névsora 1943*, 469.
⁹⁴ Lipták G. Pál és Várkonyi György rendőrségi kihallgatása. Békéscsaba, 1946. március 5. PIL 274/11/60, 6, 8. Lipták az 1919-ben alapított Békésmegyei Nyomda és Lapidató Vállalat Részvénytársaság részvényese volt. Alapító okirat. Gyulai Törvényszék. Cégbírószági iratai. MNL BÉML VII 1. d, 1. d. Várkonyi György a Békésmegyei Áruforgalmi és Ipari Részvénytársaság, egy szikvizet és üdítőitalokat gyártó cég részvényese volt. Közgyűlés jegyzőkönyve, 1943. május 31. Gyulai Törvényszék. Cégbírószági iratai. MNL BÉML VII 1. d, 43. d.

- ⁹⁵ Voss 1987, 121–141.
⁹⁶ E. P. Thompson szerint a felhalmozás és az áremelés nem tartoznak a kereskedelem populáris kultúrában elfogadott, jogos tevékenységei közé. Az árak racionalitását ezért nem a befektetés megtérülése, hanem az áru kifizethetősége jelenti. Thompson 2007, 265.
⁹⁷ Jegyzőkönyv a Szegvári Nemzeti Bizottság 1945. május 3-i üléséről. MNL CSML Szentés XVII 18.
⁹⁸ Nyugalom. *Miskolci Hírlap*, 1946. január 9., 3.
⁹⁹ *Szabad Nép*, 1945. április 15.
¹⁰⁰ *Szabad Nép*, 1945. április 19.
¹⁰¹ *Kis Újság*, 1945. április 25.
¹⁰² *Kis Újság*, 1945. május 15.
¹⁰³ Haas 2008, 9, 12, 23, illetve 38; Haas 2000, 24–28, illetve 41.
¹⁰⁴ Az 1944 decemberében megalakult Magyar Nemzeti Függetlenségi Front tagjai a Magyar Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt, a Nemzeti Parasztpárt, valamint a városi középosztályt és a birtokos parasztokat tömörítő Független Kisgazdapárt voltak. Kenez 2009, 28–29.
¹⁰⁵ Rákosi–Szabó (szerk.) 1979, 28.
¹⁰⁶ Ormos 2004, 271–288.
¹⁰⁷ Szabó Miklós 1989, 217–219, illetve 222–223.
¹⁰⁸ *Szén és Acél*, 1945. október 30., 2.
¹⁰⁹ *Magyar Alföld*, 1946. január 8., 3.
¹¹⁰ A miskolci Rejtő elmondja, hogyan menekült meg a lincseléstől. *Haladás*, 1946. augusztus 8., 3.
¹¹¹ Miskolc város polgármestere határozata. Miskolc, 1945. január 20. Miskolc Város Polgármesteri Hivatalának iratai. MNL BAZML IV 1906. 1352 d. 781/1945.
¹¹² Dobrossy 1998, 218.
¹¹³ Rejtő Sándor kérelme a Miskolci Nemzeti Bizottsághoz. Miskolc, 1945. április 14. Miskolci Nemzeti Bizottság iratai. MNL BAZML XVII 2. 3242/1945.
¹¹⁴ A Nemzeti Bizottság igazolása az I. fokú Iparhatóság részére. Miskolc, 1945. április 14. Miskolci Nemzeti Bizottság iratai. MNL BAZML XVII 2. 3242/1945.
¹¹⁵ Részvénytársaság Villamos és Közlekedési Vállalatok számára, Miskolc Villamos Üzemei levele Rejtő Sándor részére. Miskolc, 1945. május 2. Miskolci Nemzeti Bizottság iratai. MNL BAZML XVII 2. 4362/1945.
¹¹⁶ Jelentés a miskolci eseményekről. PIL 274/11/67.
¹¹⁷ 300 vagon kenyérgabona érkezik hamarosan Miskolcra. *Felvidéki Népszava*, 1946. július 27., 2.
¹¹⁸ Pelle 1995, 201.
¹¹⁹ Jegyzőkönyv. 1945. május 7. Magyar Államrendőrség Miskolci Főkapitánysága Bűnügyi Osztály levele a Miskolci Nemzeti Bizottságnak. 1945. június 25. Miskolci Nemzeti Bizottság iratai MNL BAZML XVII. 2. 14. d. 4272/1945.
¹²⁰ Jegyzőkönyv a Flórián-malom szakszervezeti gyűléséről. 1945. május 14. MNL BAZML XVII. 2. 14. d. 4272/1945.
¹²¹ Varga 1986, 295; Pelle 1995, 209.
¹²² Rejtő Sándor kérelme a polgármesterhez. Miskolc, 1945. február 24. Miskolc Város Polgármesteri Hivatalának iratai. MNL BAZML IV 1906. 1356. d. 2393/1945.
¹²³ Miskolc város Mérnöki Hivatala a polgármesternek. Miskolc, 1945. február 27. Miskolc Város Polgármesteri Hivatalának iratai. MNL BAZML IV 1906. 1356. d. 125/1945.
¹²⁴ Tűzrendészeti előadó javaslata a polgármesternek. Miskolc, 1945. március 2. Miskolc Város Polgármesteri Hivatalának iratai. MNL BAZML IV 1906. 1356. d. 2393/1945.

- ¹²⁵ A polgármester előterjesztése a törvényhatósági bizottság részére. Miskolc, 1945. július 23. Közgyűlési határozat. Miskolc, 1945. július 24. Miskolc Város Polgármesteri Hivatalának iratai. MNL BAZML IV 1906. 1356. d. 2393/1945.
- ¹²⁶ Rejtő Sándor levele Miskolc város gazdasági ügyosztályának. Miskolc, 1945. március 8. Miskolc Város Polgármesteri Hivatalának iratai. MNL BAZML IV 1906. 1356. d. 2393/1945.
- ¹²⁷ Rejtő Sándor kérelme Miskolc város Mérnöki Hivatalához. Miskolc, 1946. június 21. Miskolc Város Polgármesteri Hivatalának iratai. MNL BAZML IV 1906. 1434 d. 14030/1946.
- ¹²⁸ Miskolc város Mérnöki Hivatalának határozata. Miskolc, 1946. július 19. Miskolc Város Polgármesteri Hivatalának iratai. MNL BAZML IV 1906. 1434 d. 14030/1946.
- ¹²⁹ Rothmann Mór engedélykérelme. Miskolc, 1945. június 24. A Miskolci Kereskedelmi és Iparkamara iratai. MNL BAZML IX 701. 663. d. 1945/50484.
- ¹³⁰ Másfélmillió pengő erejéig előjegyezte a kincstár a zálogjogot a Flórián-malom ingatlanaira. *Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap*, 1936. november 10., 3.
- ¹³¹ Döntött a közigazgatási bíróság a Flórián-malom adóügyében. *Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap*, 1937. december 24., 3.
- ¹³² *Magyar Jövő*, 1937. december 30., 3.
- ¹³³ A Flórián-malom villanyáram ügye a törvényszék előtt. *Magyar Jövő*, 1933. október 27., 6. Terhelő tanúvallomás hangzott el a csüörtöki tárgyaláson a Flórián-malom tulajdonosai ellen. *Magyar Jövő*, 1933. december 22., 3.
- ¹³⁴ *Magyar Jövő*, 1933. december 22., 3. A Flórián-malom villanyügye a bíróság előtt. *Reggeli Hírlap*, 1933. október 27., 4.
- ¹³⁵ *Reggeli Hírlap*, 1933. december 24., 3.
- ¹³⁶ *Reggeli Hírlap*, 1919. március 7., 2.
- ¹³⁷ A Magyar Kommunista Párt újdíósgyőri szervezet titkárságának jelentése. Újdíós-győr, 1946. május 28. MNL BAZML X 5. 5. d. 63. f. 7. őe., 201.
- ¹³⁸ Botos 2016, 174–199; Siklos 1990, 144–167; Erdmann 1992, 30.
- ¹³⁹ Vajda Gábor: Így tovább nem lehet! *Szabad Magyarország*, 1945. október 17., 1.
- ¹⁴⁰ *Szén és Acél*, 1945. október 17., 2. Ezt a témát folytatja Urbancsok Mihály: És mégis... 1945. október 30., 1.
- ¹⁴¹ *Szabad Magyarország*, 1946. július 27., 5. A *Felvidéki Népszava* a budapesti példa, azaz a háztömbönként szervezett bizottságok követését javasolta Miskolcon is. 1946. július 24., 2.
- ¹⁴² 40 borsodi községben alakult meg az MKP Forintvédő Bizottsága. *Szabad Magyarország*, 1946. július 30., 3.
- ¹⁴³ A Magyar Kommunista Párt Forintvédő Bizottsága leleplezte a háromszoros áron fektető Flórián-malmot. *Szabad Magyarország*, 1946. július 30., 3.
- ¹⁴⁴ A *Felvidéki Népszava* 1946. március 1-jén adta hírül, hogy a Steiner testvérek és Fekete Pál aznap egyesítik nyomdáikat és Kultúra Nyomda néven folytatják tevékenységüket. 1946. március 11., 4.
- ¹⁴⁵ Janikovszky Béla rendőrnagyvezető alezredes jelentése a Miskolcon 1946. július 30-án és augusztus 1-jén lezajlott tömegmegmozduláson történt lincselésről. 1946. augusztus 30. BFL 4260/1946, 76. Jegyzőkönyv Steiner Dezső visszavételi kérelme tárgyában. Miskolc, 1947. március 25. Az MKP nagymiskolci szervezetének és alapszervezeteinek iratai. MNL BAZML X 5. 4. d. 62. f. 2. őe. Varga 1986, 295–296.
- ¹⁴⁶ Magyar I. János vallomása. Miskolc, 1946. július 30. BFL 4260/1946, 115.
- ¹⁴⁷ Csíki 2019, 130, illetve 148; Hatos 2018.
- ¹⁴⁸ Kučera 2016, 137; Frankl 2018.
- ¹⁴⁹ Belinda J. Davis 2000; Lih 1990; Barbara Alpern Engel 1997, 696–721.
- ¹⁵⁰ Braudel 1981, 136–138; Sharp 2000, 33; Wells 2000, 209–271.

¹⁵¹ Bódy 2019, 152, illetve 193–194. Charles Tilly pályája vége felé a kollektív erőszakot a szemben álló álláspontok vitás politikájának (*contentious politics*) nevezett társadalmi cselekvés lényegi részének tekintette. Tilly 2003, 26.

Mese a kövér emberről

- ¹ Tömörkény László levele Pálffy György főispánnak. Szeged, 1946. március 9. Szeged város főispánjának iratai. Bizalmas iratok. MNL CSML Szeged XXI 501. a. 1. d.
- ² Révai József jelentése az ózdi helyzetről. Budapest, 1946. február 25. PIL 274/11/59.
- ³ Korom Mihály, Rózsa Mihály, Dr. Fábri: Jelentés. Szeged, 1946. március 9. MNL CSML Szeged XXI 501. a. 1. d. 76/1946.
- ⁴ Révai József jelentése az ózdi helyzetről. Budapest, 1946. február 25. PIL 274/11/59.
- ⁵ Gács László, Tóth Ferenc, Mód Péter: Jelentés. Budapest, 1946. április 1. Strack Ádám, a Szegedi Kenderfonó üzemi bizottság elnöke ellen folyó vizsgálat iratai. Magyar Kommunista Párt Központi Vezetőség iratai. PIL 274/11/37, 1.
- ⁶ Révai József jelentése az ózdi helyzetről. Budapest, 1946. február 25. PIL 274/11/59.
- ⁷ Tömpe András bizalmas jelentése az ózdi útról. PIL 274/11/59.
- ⁸ Kubinyi István jelentése az ózdi pártszervezetből. Budapest, 1946. március 23. PIL 274/11/59.
- ⁹ Antalköz József párttitkár levele. Ózd, 1945. január 27. Jenei–Rácz–Strassenreiter (szerk.) 1966, 189.
- ¹⁰ Jegyzőkönyv az Ózdi Vas- és Acélgégyár üzemi tanácsának üléséről. Ózd, 1945. február 27. Jenei–Rácz–Strassenreiter (szerk.) 1966, 266.
- ¹¹ Jegyzőkönyv a Szegedi Kenderfonógyár Rt. üzemi tanácsának üléséről. Szeged, 1944. október 20. Jenei–Rácz–Strassenreiter (szerk.) 1966, 155.
- ¹² A Szegedi Kenderfonógyár munkássága élesen visszautasítja a gyár volt urainak támogatását az üzemi bizottság ellen. *Délmagyarország*, 1946. február 6., 2.
- ¹³ Szegedi Kenderfonógyár Rt. üzemi tanácsának határozata. Szeged, 1945. február. Jenei–Rácz–Strassenreiter (szerk.) 1966, 204–205.
- ¹⁴ A Kommunista Párt Nagyszeged-választmánya. Strack Ádámot, Tömörkény Lászlót, Weil Frigyeszt szabadlábba helyezte az ügyészség. *Szegedi Kis Újság*, 1946. május 24., 3.
- ¹⁵ Gács László, Tóth Ferenc, Mód Péter: Jelentés. Budapest, 1946. április 1. Strack Ádám, a Szegedi Kenderfonó üzemi bizottság elnöke ellen folyó vizsgálat iratai. Magyar Kommunista Párt Központi Vezetőség iratai. PIL 274/11/37, 1.
- ¹⁶ Tömpe András bizalmas jelentése az ózdi útról. PIL 274/11/59.
- ¹⁷ Az ózdi lakáselosztó bizottság jelentése működéséről és a bevezetendő új lakás-elosztási szabályzatról. Ózd, 1945. november 26–27. Az Ózdi Vas- és Acélgégyárban 1946. február 22-én megtartott üzemi bizottsági választás jegyzőkönyve. Szilágyi 1960, 304 és 308.
- ¹⁸ Révai József jelentése az ózdi helyzetről. Budapest, 1946. február 25. PIL 274/11/59.
- ¹⁹ Tömpe András jelentése a belügyminiszternek. 1946. március 5. PIL 274/11/59.
- ²⁰ Kubinyi István jelentése az ózdi pártszervezetről. Budapest, 1946. március 23. PIL 274/11/59.
- ²¹ Tömpe András bizalmas jelentése az ózdi útról. PIL 274/11/59.
- ²² Uo.
- ²³ Révai József jelentése az ózdi helyzetről. Budapest, 1946. február 25. PIL 274/11/59.
- ²⁴ Az MKP Miskolci Forintvédő Bizottsága leleplezte a Flórián-malom forintrontó liszt-feketézését. *Szabad Magyarország*, 1946. július 30., 1.

- ²⁵ Janikovszky Béla rendőrnnyomozó alezredes jelentése a Miskolcon 1946. július 30-án és augusztus 1-jén lezajlott tömegmegmozduláson történt lincselésről. 1946. augusztus 30. BFL 4260/1946, 76.
- ²⁶ Dudás Alfréd rendőrségi kihallgatása. Miskolc, 1946. augusztus 10. BFL 4260/1946, 288.
- ²⁷ Ocsenás Ernő rendőrségi kihallgatása. Miskolc, 1946. július 30. BFL 4260/1946, 124.
- ²⁸ Noszkó Imre és Zaboretzky Ervin népügyészek: Vádirat. 1946. szeptember 28. Népügyészség 10801/1946. BFL 4260/1946, 17.
- ²⁹ Dudás Alfréd rendőrségi kihallgatása. Miskolc, 1946. augusztus 10. BFL 4260/1946, 288.
- ³⁰ Uo., 289.
- ³¹ Uo.
- ³² Jegyzőkönyv. Kovács Ferenc vallomása. 1946. szeptember 5. MNL BAZML X 5. 5. d. 63. f. 21. 6e.
- ³³ Noszkó Imre és Zaboretzky Ervin népügyészek: Vádirat. 1946. szeptember 28. Népügyészség 10801/1946. BFL 4260/1946, 16.
- ³⁴ Piros levél. Halál a Flórián-malom feketézőire. BFL 4260/1946, 776.
- ³⁵ Diczfalussy Ferenc vezérőrnagy: Jelentés. Szeged, 1946. február 25. ÁBTL 1.1.4. d. 3. dosszié, 7-8. A politikai rendőrség már az előző év végén is arról számolt be, hogy a munkások úgy érzik: a feketézők ellen nem hoznak hathatós intézkedéseket (értsd: „van halálbüntetés, de gyakorlatban még nem alkalmazták”). Komócsin Illés rendőr alezredes, a politikai osztály vezetője: Hangulatjelentés. Szeged, 1945. november 14. ÁBTL 1.1.3. d. 22. dosszié, 114.
- ³⁶ Dudás Alfréd rendőrségi kihallgatása. Miskolc, 1946. augusztus 10. BFL 4260/1946, 290.
- ³⁷ Ocsenás Ernő rendőrségi kihallgatása. Miskolc, 1946. július 30. BFL 4260/1946, 124.
- Magyar I. János vallomása. Miskolc, 1946. július 30. BFL 4260/1946, 114.
- ³⁸ Noszkó Imre és Zaboretzky Ervin népügyészek: Vádirat. 1946. szeptember 28. Népügyészség 10801/1946. BFL 4260/1946, 19.
- ³⁹ Buncsó Margit vallomása. Miskolc, 1946. július 30. BFL 4260/1946, 138.
- ⁴⁰ Noszkó Imre és Zaboretzky Ervin népügyészek: Vádirat. 1946. szeptember 28. Népügyészség 10801/1946. BFL 4260/1946, 20. A bűnösök és bűnük nyilvános bemutatása fontos szerepet játszott a szentesi malomtulajdonosok, Krausz György, Krausz Ágnes és dr. Barta Gábor elleni támadásban is. Lakásuk kifosztása és a tulajdonosok letartóztatása után különös menet indult el a rendőrségre. A város főutcáján végighaladó felvonulás közepén az ingóságokkal megrakott kocsi ment, előtte a Krausz család három tagja, illetve a másik szentesi malom, a Mobilia igazgatója, Gellért Sándor. Őket követték a tüntetőket vezető Erdei Sándor és Wachsmann István, helyi szakszervezeti és MKP-irányítók, majd a menetet maga a tüntető tömeg zárta. Dr. Barta Gábor: Emlékek két család 19-20. századi történetéből. Kézirat. Budapest, 1997, 130. HDKE 493V3.
- ⁴¹ Schmidt Miklós rendőrségi kihallgatása. Szegvár rendőrőrs, 1946. március 22. ÁBTL V87580, 17. Hasonló eset történt 1946. március 2-án Békéscsabán is, ahol tüntetők megtámadták és megverték Zsilák Györgyöt, a város egyik elemi iskolai tanárát. A tüntető fiatalok Zsilák házához vonultak, követelve, hogy jöjjön elő, és adjon számot korábbi szigorú intézkedéseiről, különösen az iskolai dohányzás betiltásáról. A tüntetők ezután ütni kezdték a férfit, és magukkal vitték a városháza irányába. Zsilák György rendőrségi kihallgatása. Békéscsaba, 1946. március 5. PIL 274/11/60, 3.
- ⁴² Dülmen 1990, 10-13, illetve 66-69.
- ⁴³ Ásványi Imre rendőrségi kihallgatása. Békéscsaba, 1946. március 5. PIL 274/11/60, 16.
- ⁴⁴ Bán Géza rendőrségi kihallgatása. Békéscsaba, 1946. március 5. PIL 274/11/60, 4.
- ⁴⁵ Lipták G. Pál rendőrségi kihallgatása. Békéscsaba, 1946. március 5. PIL 274/11/60, 6.

- ⁴⁶ Három héttel később a rendőrségen elmesélte, hogy orvul, hátulról támadták rá, és dorongokkal ütlegettek. Végül sikerült elfutnia, ám a tömeg üldözőbe vette, és egészen addig kergették, míg egy gyógyszerárban menedéket nem talált, ahol sebeit is ellátták. A tömeg azonban nem sokára felfedezte a rejtékhelyét, és a támadók egyike megpróbálta leszúrni. Dr. Reiner Imre rendőrségi kihallgatása. Szegvár rendőrőrs, 1946. március 24. ÁBTL V87580, 19. Végül is sikerült eljutnia a szomszédos város, Szentes kórházába. Az orvosok főként a fején észlelték súlyos sebeket, és feljegyezték a sérülések okát is: „Tüntető tömeg megverte.” Orvosi jelentés. 1946. március 15. Csongrád vármegyei Kórháza Sebészeti Osztály, 574/946. ÁBTL V87580, 7. 1940-ben George Colley kereskedőt Észak-Walesben azzal fenyegette meg a lázongó tömeg, hogy „levágják a fejét, és kitűzik a dyserthi útjelző póznára, a beleit pedig rákötozzik.” Bohstedt 2000, 70.
- ⁴⁷ Buncsó Margit vallomása. Miskolc, 1946. augusztus 16. BFL 4260/1946, 411.
- ⁴⁸ Kiss Ferenc rendőr alezredes vallomása. Miskolc, 1946. augusztus 24. BFL 4260/1946, 565.
- ⁴⁹ Károly István vallomása. Miskolc, 1946. július 30. BFL 4260/1946, 143.
- ⁵⁰ Rejtő Sándor vallomása. Miskolc, 1946. augusztus 2. BFL 4260/1946, 179.
- ⁵¹ Klein Lászlóné rendőrségi kihallgatása. ÁBTL V87580, 22. Ugyancsak Szegváron késő délután Fazekas József jegyző házában 100-150 tüntető vonult fel. Miután behatoltak a házba, egy kijelölt küldött révén arra szólították föl, hogy 10 percen belül hagyja el az épületet. Ezután egy botokkal felszerelt csoport kikísérte a házból. Fazekas József rendőrségi kihallgatása. Szegvár rendőrőrs, 1946. március 24. ÁBTL V87580, 21.
- ⁵² Antal Lajos rendőrségi kihallgatása. Szentes, Csongrád Megyei Rendőrkapitányság, 1946. március 14. Magyar Államrendőrség Csongrád Megyei Kapitányságának iratai. MNL CSML XXIV. 1. 6. d.
- ⁵³ Szőke Albert: Jelentés. Mindszent, 1946. március 11. MNL CSML XXIV. 1. 6. d. A március 12-ei emődi tüntetés egyik célpontja a jegyző volt, akit a tömeg felelősségre vont, majd kiutasított a faluból. A kommunista napilap újságírója igyekezett szemléletes képekben megragadni a történéseket: „A tüntető tömeg zászlai között magába roskadva gyalogolt ki a község határáig. Utolérte a nemezis, őt zsuppolták ki az emődi dolgozók a faluból.” *Szabad Magyarország*, 1946. március 14., 2. Keresztespüspökiben a főjegyzőt szólították fel a falu elhagyására, Mezőkeresztesen a református lelkész kényszerült „hátizsákkal” elindulni a községből. Így sepette ki a reakciót a mezőkeresztesi járás népe. *Szabad Magyarország*, 1946. március 7., 3.
- ⁵⁴ Foucault 1990, 18-19; Ignatieff 1978, 11-14, 45-46, 84, illetve 118; Melossi-Pavarini 1981, 45-56, 147 és 152-153.
- ⁵⁵ Andó András rendőrségi kihallgatása. Békéscsaba, 1946. március 5. PIL 274/11/60, 9. Amikor a tüntetők összetalálkoztak egy gazdával, aki az ügyeit intézte a városban, megkérdezték tőle, hogy mi járatban van. Amikor a férfi úgy válaszolt, hogy a dolgait intézi, egy fiatalember a tömegből arcul ütötte, és a felvonulók közé kényszerítette. Szombaty András rendőrségi kihallgatása. Békéscsaba, 1946. március 5. PIL 274/11/60, 14.
- ⁵⁶ Dr. Rohály Tibor rendőrségi kihallgatása. Békéscsaba, 1946. március 5. PIL 274/11/60, 15.
- ⁵⁷ Ludeser József rendőrségi kihallgatása. Békéscsaba, 1946. március 5. PIL 274/11/60, 11. A plébánián szolgálatot teljesítő másik pap, Virág János elmondása szerint a tüntetők azért támadtak rájuk, hogy az emelvényre kényszerítsék őket, és ott nyilvánosan ítéljék el Mindszenty érseket. Virág János rendőrségi kihallgatása. Békéscsaba, 1946. március 5. PIL 274/11/60, 12.
- ⁵⁸ Ásványi Imre rendőrségi kihallgatása. Békéscsaba, 1946. március 5. PIL 274/11/60, 16.
- ⁵⁹ Puskás Nagy Mihályné rendőrségi kihallgatása. Szegvár rendőrőrs, 1946. március 27. ÁBTL V87580, 24.
- ⁶⁰ Dr. Reiner Imre rendőrségi kihallgatása. ÁBTL V87580, 19.

- ⁶¹ Puskás Nagy Mihályné rendőrségi kihallgatása. Szegvár rendőrőrs, 1946. március 27. ÁBTL V87580, 24.
- ⁶² Wagner Viktória rendőrségi kihallgatása. Szegvár rendőrőrs, 1946. március 27. ÁBTL V87580, 34.
- ⁶³ Jegyzőkönyv a Szegvári Nemzeti Bizottság üléséről. Szegvár, 1945. június 25. MNL CSML XVII. 18.
- ⁶⁴ Forrai Lajos rendőrségi kihallgatása. Szegvár rendőrőrs, 1946. március 27. ÁBTL V87580, 26.
- ⁶⁵ Berezvai János rendőr őrmester, rendőrbiztos jelentése. Szegvár, 1946. március 7. MNL CSML Szentes. Magyar Államrendőrség Iratai, Csongrád megyei Kapitányság. XXIV. 1. 6. d.
- ⁶⁶ *Szabad Magyarország*, 1946. február 28., 3.
- ⁶⁷ Berezvai János rendőr őrmester, rendőrbiztos jelentése. Szegvár, 1946. március 7. MNL CSML Szentes. Magyar Államrendőrség Iratai, Csongrád megyei Kapitányság. XXIV. 1. 6. d.
- ⁶⁸ Jegyzőkönyv a Szegvári Nemzeti Bizottság üléséről. Szegvár, 1945. november. 12. MNL CSML XVII. 18, 117.
- ⁶⁹ Jegyzőkönyv a Szegvári Nemzeti Bizottság üléséről. Szegvár, 1945. november. 19. MNL CSML XVII. 18, 120.
- ⁷⁰ Urbán László rendőr százados: Jelentés. Békéscsaba, 1946. március 2. ÁBTL 1.1.5. d. 4. dosszié (Békés megye), 52.
- ⁷¹ Belényi 1996, 60–61.
- ⁷² Verdon Lajos szegvári főesperes, apátplébános levele a váci püspöknek az egyházellenes zavargások tárgyában. Szegvár, 1946. március 8. VKPL Acta Parochiarum Szegvár. 1920–1960. 1946. 92. cs. 167/1946.
- ⁷³ Uo.
- ⁷⁴ VKPL Acta Parochiarum Mindszent 2. d. 1926–1966. 1938. 103. cs.; 1941. 106. cs. Vida Mihály 2014, 19–21.
- ⁷⁵ Tarabos József mindszenti plébános levele a váci püspöknek engedély kérés tárgyában. Mindszent, 1942. december 30. VKPL Acta Parochiarum Mindszent 2. d. 1926–1966. 1942. 107. cs.
- ⁷⁶ Mészáros 2011, 14–15.
- ⁷⁷ Verdon Lajos szegvári főesperes, apátplébános levele a váci püspöknek egyházközségi képviselőtestület választás tárgyában. Szegvár, 1940. december 18. VKPL 1940. 86. cs. 3968/1940.
- ⁷⁸ Katus 2000, 367.
- ⁷⁹ Verdon Lajos szegvári főesperes, apátplébános levele a váci püspöknek a szegvári állapotok tárgyában. Szegvár, 1941. május 25. VKPL 1941. 87. cs. 1297/1941.
- ⁸⁰ Katus 2000, 367–368.
- ⁸¹ Verdon Lajos szegvári főesperes, apátplébános levele a váci püspöknek kételyei tárgyában. Szegvár, 1942. március 20. VKPL 1942. 88. cs. 959/1942.
- ⁸² Katus 2000, 368 és 370.
- ⁸³ Verdon Lajos szegvári főesperes, apátplébános levele a váci püspöknek Úrangyala harangozás tárgyában. Szegvár, 1945. szeptember 4. VKPL 1945. 91. cs. 459/1945.
- ⁸⁴ Verdon Lajos szegvári főesperes, apátplébános levele a Szegvári Nemzeti Tanácsnak. Szegvár, 1945. augusztus 26. VKPL 1940. 91. cs. 438/1945.
- ⁸⁵ Verdon Lajos szegvári főesperes, apátplébános levele a váci püspöknek a szegvári kegyúri váltságföld bérlete tárgyában. Szegvár, 1940. szeptember 4. VKPL 1940. 86. cs. 2995/1940.
- ⁸⁶ Szegvári hívek levele a váci püspöknek. Szegvár, dátum nélkül [1941]. VKPL 1941. 87. cs.

- ⁸⁷ A szegvári egyházközség 1940. december 1-jén választott képviselőinek névjegyzéke. Választási jegyzőkönyv, Szegvár, 1940. december 1. VKPL 1940. 86. cs. 7572/1940. Jegyzőkönyv. Szegvári egyházközségi képviselőtestület alakuló ülése. Szegvár, 1941. január 2. VKPL 1941. 87. cs.
- ⁸⁸ Katus 2000, 375.
- ⁸⁹ Jegyzőkönyv a Szegvári Nemzeti Bizottság üléséről. Szegvár, 1945. április 25. MNL CSML XVII. 18, 31.
- ⁹⁰ Katus 2000, 378.
- ⁹¹ Jegyzőkönyv a Szegvári Nemzeti Bizottság üléséről. 1945. április 19. Szegvári Nemzeti Bizottság iratai. MNL CSML XVII. 18, 28.
- ⁹² Kaczúr 2009, 40.
- ⁹³ Gyovai 1971, 589.
- ⁹⁴ Kaczúr 2009, 17.
- ⁹⁵ Katona 1960, 206. Az alföldi mezőgazdasági munkások körében a 20. század elején gyűjtött szólások is hasonló nyelven fogalmaztak. „A kenyert csak az érdemli meg, akin megérezni a munka izzadságát!” vagy „A munkásnak legyen meg a kenere minden napra: a dologkerülő heréknek soha!” Nagy Dezső 1987, 126, illetve 139.
- ⁹⁶ Turner 1995, 12.
- ⁹⁷ Douglas 1966, 128.
- ⁹⁸ Uo. 138–139, illetve 163–164.
- ⁹⁹ O'Neill 2004, 37–53.
- ¹⁰⁰ A Szegvári Nemzeti Bizottság jegyzőkönyve. 1946. február 4. MNL CSML XVII. 18.
- ¹⁰¹ Arnóczky József községi jegyző levele Csongrád megye alispánjának. 1946. január 10. MNL CSML XXI. 4.
- ¹⁰² Pálffy György főispán jelentése a belügyminiszternek. Szeged, 1946. március 14. MNL CSML Szeged XXI 501. a. 1. d. 4/1946, 7–8.
- ¹⁰³ *Felvidéki Népszava*, 1946. június 1., 2.
- ¹⁰⁴ *Szabad Magyarország*, 1946. június 25., 4.
- ¹⁰⁵ Noszkó Imre és Zaboretzky Ervin népügyészek: Vádirat. 1946. szeptember 28. Népügyesség 10801/1946. BFL 4260/1946, 16.
- ¹⁰⁶ *Szabad Magyarország*, 1946. július 10., 1.
- ¹⁰⁷ Az UNRRA vezetői Diósgyőr-Vasgyárban. *Szén és Acél*, 1946. július 17., 1.
- ¹⁰⁸ Szegvár közgyűlésének jegyzőkönyvei. 1945. február 26. MNL CSML Szentes V. 1008. a. 52. k.
- ¹⁰⁹ Békéscsaba város közgyűlésének jegyzőkönyve. 1945. november 8. MNL BÉML V. 81. 17. k.
- ¹¹⁰ Ózd község főjegyzőjének levele a közellátási miniszternek. Ózd, 1945. március 12. Ózd község jegyzőjének levele Fodor László gyárigazgatónak. Ózd, 1945. március 16. Ózd nagyközség iratai. Elnöki iratok (1945–1946). MNL BAZML V. 186. 14. d.
- ¹¹¹ Ózd község jegyzőjének levele a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. Igazgatóságának. Ózd, 1945. május 25. Ózd nagyközség iratai. Elnöki iratok (1945–1946). MNL BAZML V. 186. 14. d. 1/1945.
- ¹¹² Láng Béla: Helyzetjelentés. Szentes, 1945. október 14. Komócsin Illés rendőr alezredes, a Politikai Osztály vezetője: Hangulatjelentés. Szeged, 1945. november 14. Láng Béla rendőr százados, a Politikai Osztály vezetője: Politikai helyzetjelentés Csongrád vármegye területéről. Szentes, 1945. október 28. Magyar Államrendőrség Politikai Rendészeti Osztálya iratai. Csongrád és Csanád Megyei Főkapitányság. ÁBTL 1.1.3. d. 22. dosszié, 32, 114, 128.

- ¹¹³ Komócsin Illés: Hangulatjelentés. Szeged, 1945. november 30. Magyar Államrendőrség Politikai Rendészeti Osztálya iratai. Csongrád és Csanád Megyei Főkapitányság. ÁBTL 1.1.3. d. 22. dosszié, 140.
- ¹¹⁴ Hangulatjelentés. Békéscsaba. Csanád, Borsod, Szabolcs megyék. ÁBTL 1.1.3. d. 19. dosszié, 12.
- ¹¹⁵ Filipinyi János rendőr őrnagy: Hangulatjelentés. Békéscsaba, 1945. december 6. Békés megyei kapitányság. ÁBTL 1.1.5. d. 4. dosszié, 54.
- ¹¹⁶ Belényi 1996, 68–71.
- ¹¹⁷ Békéscsaba város közgyűlésének jegyzőkönyve. 1945. november 8. MNL BéML V. 81. 17. k. A politikai rendőrség 1946. január elején egyenesen a kenyérellátás bizonytalanná válása miatt aggódott. Filipinyi János rendőr őrnagy, városi kapitány: Hangulatjelentés. Békéscsaba, 1946. január 2. ÁBTL 1.1.5. d. 4. dosszié, 55.
- ¹¹⁸ A Mindszenti Nemzeti Bizottság folyamodványa a Csongrád Megyei Közellátási Felügyelőséghez. 1946. március 27. MNL CSML XVII. 23. 1. d.
- ¹¹⁹ Mogyorósi Lajos rendőr hadnagy: Politikai és helyzetjelentés Szentés város területéről. Szentés, 1946. február 26. Magyar Államrendőrség Csongrád Megyei Főkapitányságának iratai. MNL CSML XXIV. 1. 6. d.
- ¹²⁰ Puskás Nagy Mihály rendőrségi kihallgatása, Szegvár rendőrőrs, 1946. március 27. ÁBTL V87580, 29. Csenki Pál rendőrségi kihallgatása, Szegvár rendőrőrs, 1946. március 27. ÁBTL V87580, 34.
- ¹²¹ Szegvár község képviselőtestületének 1946. január 4-i ülése. Szegvár község önkormányzati iratok. MNL CSML V 1005. b. 44. k.
- ¹²² Oskó István községi orvos: Orvosi jelentés. Szegvár, 1946. március 8. ÁBTL V87580, 9.
- ¹²³ Uo.
- ¹²⁴ Jegyzőkönyv a Szegvári Nemzeti Bizottság üléséről. Szegvár, 1945. július 16. MNL CSML XVII. 18, 53.
- ¹²⁵ Berezvai János rendőr őrmester, rendőrbiztos jelentése. Szegvár, 1946. március 7. MNL CSML Szentes. Magyar Államrendőrség Iratai, Csongrád megyei Kapitányság. XXIV. 1. 6. d. A Mézőkeresztesen elüldözött szociális gondozónőt szintén azzal vádolták, hogy hivatalát kihasználva a zsír- és cukorkészletekkel saját szakállára üzletel. Hasonló vádak érték a községi református lelkészt, akinek a tüntetők azt rótták föl, hogy csak élelemért oktatta a rábízott gyerekeket. Így seprte ki a reakciót a mézőkeresztesi járás népe. *Szabad Magyarország*, 1946. március 7., 3.
- ¹²⁶ Pálffy György főispán levele a miniszterelnöknek és a belügyminiszternek. Szeged, 1946. március 10. MNL CSML Szeged XXI 501. a. 1. d. 23/1946.
- ¹²⁷ Korom Mihály, Rózsa Mihály, Dr. Fábri: Jelentés. Szeged, 1946. március 9. MNL CSML Szeged XXI 501. a. 1. d. 76/1946.
- ¹²⁸ A Szegedi Kenderfonógyár munkássága élesen visszautasítja a gyár volt urainak támadását az üzemi bizottság ellen. *Délmagyarország*, 1946. február 6., 2.
- ¹²⁹ Miért éheznek Ózdon? *Magyar Alföld*, 1945. december 6., 2.
- ¹³⁰ Jegyzőkönyv a Szegvári Nemzeti Bizottság üléséről. Szegvár, 1945. február 12. MNL CSML XVII. 18, 4.
- ¹³¹ *Szabad Magyarország*, 1945. október 23., 2.
- ¹³² *Szén és Acél*, 1945. október 30., 2.
- ¹³³ A *Szén és Acél* szerzői egyenesen napi 1000 liter olaj feketepiaci forgalmáról tudtak. 1945. október 30., 4. Hatalmas mennyiségű élelmiszert visznek ki naponta Szegedről. *Délmagyarország*, 1946. január 26., 2. A *Szentesi Lap* tudósítója úgy vélte, a feketézők elrejtik az árut, fölhajtják az árakat, és a feketepiac nélkül feleannyi lenne a hiány. Vigyáz-

- nunk kell. *Szentesi Lap*, 1945. január 14., 1. Séta a fehér, a szürke és a feketepiacon. *Magyar Alföld*, 1945. július 7., 3.
- ¹³⁴ Letartóztatták a szentesi feketézők királyát. *Magyar Alföld*, 1945. március 13., 3.
- ¹³⁵ Miért nincs burgonya és zsiradék a dolgozók részére? *Szabad Magyarország*, 1945. október 28., 1.
- ¹³⁶ *Szabad Magyarország*, 1945. november 22., 3.
- ¹³⁷ Dallos István rendőr ezredes: Tüntetések esetén követendő eljárás. Gyula, 1945. október 23. Magyar Államrendőrség Békéscsabai Kapitánysága iratai. MNL BéML XXIV. 8. 1. d.
- ¹³⁸ A Szegvári Nemzeti Bizottság jegyzőkönyve. 1945. október 1. MNL CSML XVII. 18.
- ¹³⁹ Szegvár közgyűlésének jegyzőkönyvei. 1945. február 26. MNL CSML V. 1008. a. 52. k.
- ¹⁴⁰ Klein Lászlóné rendőrségi kihallgatása. ÁBTL V87580, 22.
- ¹⁴¹ Berezvai János rendőr őrmester, rendőrbiztos jelentése. Szegvár, 1946. március 7. MNL CSML Szentes. Magyar Államrendőrség Iratai, Csongrád megyei Kapitányság. XXIV. 1. 6. d.
- ¹⁴² A Szegvári Nemzeti Bizottság jegyzőkönyve. 1946. január 28. MNL CSML XVII. 18.
- ¹⁴³ Fodor József: Szegvári levél. *Szentesi Lap*, 1946. február 21., 2.
- ¹⁴⁴ L. I.-né: Szegvári levél. *Szentesi Lap*, 1946. február 28., 2.
- ¹⁴⁵ Miért éheznek Ózdon? *Magyar Alföld*, 1945. december 6., 2.
- ¹⁴⁶ Szőke Albert: Jelentés. Mindszent, 1946. március 11. Magyar Államrendőrség Csongrád Megyei Főkapitányság iratai. MNL CSML XXIV. 1. 6. d.
- ¹⁴⁷ *Magyar Alföld*, 1946. február 10., 1.
- ¹⁴⁸ Fagyöngyök. *Felvidéki Népszava*, 1946. február 16., 1.
- ¹⁴⁹ Fazekas György: A feketepiac lovagjainak címére. *Szabad Magyarország*, 1945. május 13., 1. „Cinikus vérszopók ők, akik a dolgozók nyomorúságából sajtolnak aranyat maguknak, önmaguk érdekein túl nem ismernek emberi érdeket.” Fagyöngyök. *Felvidéki Népszava*, 1946. február 16., 1.
- ¹⁵⁰ Feketézők – reakcióso! *Szabad Magyarország*, 1945. november 10., 1. A gazdagok és a feketézők a mulatókban dőzsölnek, míg a munkásság a létfenntartásáért küzd. *Felvidéki Népszava*, 1946. április 16., 2.
- ¹⁵¹ Szálka. *Miskolci Szabad Szó*, 1945. (augusztus első hete), 3.
- ¹⁵² *Szabad Magyarország*, 1945. július 12., 2.
- ¹⁵³ *Miskolci Hírlap*, 1946. július 10., 4.
- ¹⁵⁴ Berezvai János rendőr őrmester, rendőrbiztos jelentése. Szegvár, 1946. március 7. MNL CSML Szentes. Magyar Államrendőrség Iratai, Csongrád megyei Kapitányság. XXIV. 1. 6. d.
- ¹⁵⁵ Szegvár és Mindszent dolgozói eltávolították a demokrácia ellenségeit. *Magyar Alföld*, 1946. március 10., 3.
- ¹⁵⁶ Jegyzőkönyv a Szegvári Nemzeti Bizottság üléséről. Szegvár, 1945. június 11. MNL CSML XVII. 18. 80.
- ¹⁵⁷ Csatári Ferenc vallomása. 1946. május 23. BFL V 56032/4.
- ¹⁵⁸ Kormos Géza vallomása. Miskolc, 1946. augusztus 16. BFL 4260/1946, 419.
- ¹⁵⁹ Beszélnek az újjáépítés munkásai. *Szabad Magyarország*, 1945. május 24., 5.
- ¹⁶⁰ *Szabad Magyarország*, 1945. szeptember 2., 3.
- ¹⁶¹ Varga Lajosné vallomása. Miskolc, 1946. augusztus 21. BFL 4260/1946, 498.
- ¹⁶² Noszkó Imre és Zaboretzky Ervin népgyészek: Vádirat. 1946. szeptember 28. Népgyűlés 10801/1946. BFL 4260/1946, 21.
- ¹⁶³ Sóllyomi József vallomása. Miskolc, 1946. augusztus 18. BFL 4260/1946, 444. A leeső hátizsákból kiboruló szalámi és kockacukor történetét Rejtő Sándor is elmesélte a *Haladás* újságírójának. *Haladás*, 1946. augusztus 8., 3.

- ¹⁶⁴ A város átveszi a Flórián-malom üzemét. *Magyar Jövő*, 1919. november 29., 5.
- ¹⁶⁵ *Reggeli Hírlap*, 1922. október 3., 6.
- ¹⁶⁶ *Molnárok Lapja*, 1936. május 9., 221. *Malomújság*, 1936. augusztus 15., 14.
- ¹⁶⁷ *Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap*, 1936. május 31., 4.
- ¹⁶⁸ Rothmann Mór engedélykérelme. Miskolc, 1945. június 24. A Miskolci Kereskedelmi és Iparkamara iratai. MNL BAZML IX 701. 663. d. 1945/50484. Lisztkereskedők Miskolcon, 1934. január 22. 416. d. Molnáriparosok nevei, 1941. szeptember 8. 417. d. Jegyzék a zsidó iparosokról a kamara részére, 1940. 418. d. 7213/1940. Zárlatot kértek a miskolci Flórián-malom jövedéki kihágási ügyében. *Nemzeti Újság*, 1936. december 17., 2.
- ¹⁶⁹ Miskolciak súlyos autószerencsétlensége Gyöngyös és Hort között. *Reggeli Hírlap*, 1935. június. 7., 1. Az autó luxuscikknek számított, és egyértelműen az elithez tartozást mutatta Magyarországon ebben az időszakban. 1926-ban 5285 személygépkocsi volt forgalomban, 1936-ban kb. 14 000. 1935-ben összesen 1719 darabot értékesítettek. Egy átlagos gépkocsi 10 000 pengőbe került. Majtényi 2000, 103–106.
- ¹⁷⁰ Pelle 1995, 211.
- ¹⁷¹ Özv. Jungreis Ernőné hagyatéki ügye. A Miskolci (Királyi) Járásbíróság iratai. Polgári és büntetőpercek. MNL BAZML VII. 6 b. PK 622/1946. Hagyatéki kimutatás. Függelék.
- ¹⁷² Dr. Flohr Antal rendőr őrnagy, Pásztor József rendőrnagyhoz hadnagy: Hullaszemle jegyzőkönyv. Miskolc, 1946. július 30. BFL 4260/1946, 935.
- ¹⁷³ Strasser Gyula: Igazolási kérvény. 1945. június 14. A Szegedi Igazoló Bizottság iratai. MNL CSML Szeged XVII 405. 2. d. 669/1945.
- ¹⁷⁴ Strasser Gyula: Nyilatkozat Igazolási eljáráshoz. 1945. augusztus 14. A Szegedi Igazoló Bizottság iratai. MNL CSML Szeged XVII 405. 2. d. 669/1945.
- ¹⁷⁵ Weil Frigyes: Nyilatkozat Igazolási eljáráshoz. 1945. augusztus 14. A Szegedi Igazoló Bizottság iratai. MNL CSML Szeged XVII 405. 2. d. 676/1945.
- ¹⁷⁶ Weil Frigyes: Igazolási kérvény. 1945. július 21. A Szegedi Igazoló Bizottság iratai. MNL CSML Szeged XVII 405. 2. d. 676/1945.
- ¹⁷⁷ Dr. Barta Gáborné Kraus Ágnes visszaemlékezése. Kézirat. Budapest, 1990. december 5. HDKE 493V1, 2. Dr. Barta Gábor: Emlékek két család 19–20. századi történetéből. Kézirat. Budapest, 1997, 102–105, illetve 115. HDKE 493V3.
- ¹⁷⁸ Gonosztevők. *Felvidéki Népszava*, 1946. február 27., 2.
- ¹⁷⁹ G. S.: A demokrácia érdekében. *Szén és Acél*, 1946. május 16., 1.
- ¹⁸⁰ Buncsó Margit vallomása. Miskolc, 1946. július 30. BFL 4260/1946, 138.
- ¹⁸¹ Kutassy György vallomása. Miskolc, 1946. augusztus 21. BFL 4260/1946, 499.
- ¹⁸² Maginyecz László vallomása. Miskolc, 1946. augusztus 26. BFL 4260/1946, 585.
- ¹⁸³ Varga Lajos vallomása. Miskolc, 1946. július 31. BFL 4260/1946, 163.
- ¹⁸⁴ Buncsó Margit vallomása. Miskolc, 1946. augusztus 16. BFL 4260/1946, 411.
- ¹⁸⁵ Simon István vallomása. Miskolc, 1946. augusztus 26. BFL 4260/1946, 577.
- ¹⁸⁶ Tóth István vallomása. Miskolc, 1946. augusztus 17. BFL 4260/1946, 437.
- ¹⁸⁷ Berezvai János rendőr őrmester, rendőrbiztos jelentése. Szegvár, 1946. március 7. MNL CSML Szenté. Magyar Államrendőrség Iratai, Csongrád megyei Kapitanyság. XXIV. 1. 6. d.
- ¹⁸⁸ Szűcs Ferenc rendőrségi kihallgatása, Szegvár rendőrőrs, 1946. március 28. ÁBTL V87580, 27.
- ¹⁸⁹ Dr. Ádám Lajos: Látletet. Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem II. sz. sebészeti klinikája. Budapest, 1946. szeptember 28. BFL 4260/1946, 724.
- ¹⁹⁰ Ágoston Pál népegész, Nagy Zoltán jegyzőkönyvvezető, Pfliegler Kálmán törvényszéki orvos, Habán György kórházi főorvos: Halottszemle jegyzőkönyve. Miskolc, 1946. augusztus 1. BFL 4260/1946, 173.
- ¹⁹¹ Dr. Habán György, Dr. Pfliegler Kálmán: Orvosszakértői jelentés. Budapest, 1946. szeptember 19. BFL 4260/1946, 726.
- ¹⁹² Ágoston Pál népegész, Nagy Zoltán jegyzőkönyvvezető, Pfliegler Kálmán törvényszéki orvos, Habán György kórházi főorvos: Halottszemle jegyzőkönyve. Miskolc, 1946. augusztus 1. BFL 4260/1946, 182.
- ¹⁹³ Uo., 184.
- ¹⁹⁴ Orvosi látletet Kuti Ferencről. 1946. május 23. BFL V 56032/1.
- ¹⁹⁵ Nagy Dezső 1987, 206, illetve 227.
- ¹⁹⁶ A fizikai test és az önazonosság szoros viszonyban állhat egymással. Bynum 1995, 256–278; Ginzburg 2001, 63–78.
- ¹⁹⁷ A test és a vele kapcsolatos gyakorlatok összetett kozmológiai és társadalmi valóságot rendezhetnek el. Bahtyin 2002, 27–38.
- ¹⁹⁸ Frykman–Löfgren 1987; Rosenzweig 1983, 203–204.
- ¹⁹⁹ Bourdieu 1984, 190; Bourdieu 1978, 151–164; Jones 2012, 193–209.
- ²⁰⁰ Az Agyagipari Szakszervezetben tömörült munkásság levele a Békéscsabai Nemzeti Bizottsághoz. 1946. február 7. Békéscsabai Nemzeti Bizottság iratai. MNL BÉML XVII. 36. 2. d.
- ²⁰¹ Joyce 1991, 43 és 223; Rosenzweig 1983, 63–64, 73, 122, 199–200, 223; Lüdtke 1985, 316.
- ²⁰² Vernon 1993, 155–158; Trexler 1980, xxii.
- ²⁰³ Az erőszakkal kapcsolatos antropológiai kutatások a kulturális értelemben vett erőforrás jelentőségét emelik ki. Krohn–Hansen 1994, 370; Riches 1986; Holdt 2012, 124.
- ²⁰⁴ Az erőszak kortárs szociológiája is ezeket az aspektusokat hangsúlyozza. Reemtsma 2017; Trotha (hrsg.) 1997, 25–31.
- ²⁰⁵ A közellátásügyi miniszter 1945. évi 10.550. számú rendelete a kenyér- és lisztfejadagok újabb megállapításáról. *Magyarországi rendeletek tára 1945*. Budapest, Szikra, 1946, 383.
- ²⁰⁶ A közellátásügyi miniszter 1945. évi 111.150 K. M. számú rendelete a közszéki termelési bizottságok és a termelési miniszteri biztosok közellátási feladatáról. *Magyarországi rendeletek tára 1945*. 1496–1501.
- ²⁰⁷ Bódy 2019, 173.
- ²⁰⁸ Kučera 2016, 14–27.
- ²⁰⁹ *Magyar Alföld*, 1946. január 1., 1. Tildy Zoltán miniszterelnök nagy jelentőségű beszédet mondott a szegedi városházán. *Délmagyarország*, 1946. január 1., 1. „Az országban mindenkinek meg kell értenie, hogy boldogulás és jobb élet akkor lesz valóság, ha valamennyien tevékenyen dolgozunk.” *Miskolci Hírlap*, 1946. január 1., 2.
- ²¹⁰ Kaposi 2002, 324; Pető–Szakács 1985, 19; Berend 1976, 11.
- ²¹¹ Belényi 2009, 29–30.
- ²¹² A pártok együttműködése a földreform és a demokrácia diadalában. *Magyar Alföld*, 1945. április 4., 1.
- ²¹³ Nagy Imre: A föld népéhez. *Magyar Alföld*, 1945. február 16., 1.
- ²¹⁴ Nem munkakényszer. *Magyar Alföld*, 1945. május 27., 1.
- ²¹⁵ *Magyar Alföld*, 1945. december 13., 1. „De azok, akik a mai nehéz időkben a termelés terén önfelelőző munkát végeznek, elsősorban jogosultak a magyar föld birtoklására” – szögezte le Nagy Imre 1945 eleji programbeszédében. Nagy Imre: A föld népéhez. *Magyar Alföld*, 1945. február 16., 1.
- ²¹⁶ *Magyar Alföld*, 1945. december 15., 1.
- ²¹⁷ *Szabad Magyarország*, 1945. május 18., 2.
- ²¹⁸ *Szabad Magyarország*, 1945. május 29., 1. Az MKP miskolci titkára január 7-én fejtette ki egy pártértekezleten, hogy a rejtett élelmiszerkészleteket fel kell kutatni, és a szűkös tartalékokból kizárólag a dolgozók részesülhetnek. *Szabad Magyarország*, 1946. január

- 8., 2. A miskolci rendőrség által február elején lefoglalt élelemszállítmányt Oszip István főispán a Diósgyőri Vasgyárba küldte „egyelőre megőrzés végett” – adta hírül a *Szabad Magyarország. Szabad Magyarország*, 1946. február 8., 2.
- ²¹⁹ Jegyzőkönyv az AEGV üzemi bizottság pártszervezetének alakuló üléséről. Békéscsaba, 1945. május 17. MNL BÉML XXXV. 20. f. 68. 6e., 26. Újjáépítési gyűlés jegyzőkönyve. Békéscsaba, 1945. június 26. MNL BÉML XXXV. 20. f. 11. 6e., 19.
- ²²⁰ Újjáépítési gyűlés jegyzőkönyve. Békéscsaba, 1945. június 26. MNL BÉML XXXV. 20. f. 11. 6e., 20. A gyárban május 27-én tartott kommunista pártnapra érkező MKP-tag Borsod megyei főispán, Oszip István külön kiemelte az Ózdi Vasgyár fontosságát az újjáépítés számára. Az Ózdon előállított vas – fogalmazott Oszip – nélkülözhetetlen a mozdonyok és sínek számára. A fokozott teljesítményért cserébe viszont kiemelt figyelem is jár a munkásoknak. *Szabad Magyarország*, 1945. május 30., 2.
- ²²¹ *Szentesi Lap*, 1945. január 30., 2. 1945. március 4-én, az MKP szentesi nagygyűlésén Dadi Imre megyei párttitkár arról beszélt, hogy az áldozatos munka a népi, szabad, demokratikus Magyarország felépítésének előfeltétele. *Magyar Alföld*, 1945. március 6., 2. A szociáldemokrata Sima László hasonlóképpen a „Jog, Munka és Kenyér országának útjaként” határozta meg az új Magyarország politikájának alapelveit. Sima László: Közállapotainkról. *Szentesi Lap*, 1946. február 17., 1.
- ²²² Nem munkakényszer. *Magyar Alföld*, 1945. május 27., 1.
- ²²³ *Szabad Magyarország*, 1945. június 9., 3.
- ²²⁴ Rákosi-Szabó (szerk.) 1979, 25–26.
- ²²⁵ Néhány kérdés a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt programjából. Izsák 1994, 208. A kisgazdapárt háború utáni történetéről lásd uo., 13–26, illetve korábban Vida István 1976. A szentesi *Magyar Alföld* első számának programadó írása a munka társadalmaként képzelte el az új Magyarországot: „Mit akar a parasztság? Dolgozni. Ehhez szükséges egészséges földreformot és a föltétlen emberi jogokat. Mit akar a munkásság? Dolgozni. Ehhez erős, fejlett parasztosztályt, amelynek igényeit kielégítve, maga is megerősödik. S az emberi jogokat. S a városi polgárság? Szintén dolgozni akar.” Nádor Ferenc: Mai szemmel. *Magyar Alföld*, 1945. február 7., 3.
- ²²⁶ Izsák 1994, 208–209.
- ²²⁷ Tildy Zoltán: Felelősségünk és kötelességünk. *Kis Újság*, 1945. március 31.
- ²²⁸ Szabó Bálint (szerk.) 1977, 10–14. Ezeket a követeléseket a kormányban részt vevő pártok programjai közül több külön is tartalmazta, lásd pl. az SZDP programját. A Szociáldemokrata Párt munkaterve Magyarország gazdasági, politikai és szellemi újjáépítésére. Balogh-Izsák (szerk.) 2004, 44–45, illetve 48–50.
- ²²⁹ *Szabad Magyarország*, 1945. szeptember 11., 3.
- ²³⁰ *Magyar Alföld*, 1946. január 1., 1.
- ²³¹ W. M.: Az üres has rossz tanácsadó... *Magyar Alföld*, 1945. november 1., 1.
- ²³² Nem munkakényszer. *Magyar Alföld*, 1945. május 27., 1. Ahogy a lap 1945 nyarán fogalmazott, végletek vannak a társadalomban, van, aki egyáltalán nem vesz részt a termeléshez szükséges fizikai munkában, és vannak a proletárok, akik a végtelenségig ki vannak használva. A házmegbízottak. *Magyar Alföld*, 1945. június 19., 1.
- ²³³ Kórákó Béla: Ember a demokráciában. *Miskolci Hírlap*, 1946. január 13., 1.
- ²³⁴ Tardos István: 36 év munkája. *Magyar Alföld*, 1945. november 1., 1.
- ²³⁵ Fábián Albert: Jelentés Halász elvtársnak a Magyar Kommunista Párt rókusi párt-szervezetében tartott előadásáról. Szeged, 1945. január 29. MNL CSML Szeged XXXIII. 3. 25. f. 74. 6e., 5.
- ²³⁶ Jegyzőkönyv. Az MKP szegedi csoportjának, rókusi kerületének ülése, 1945. február 20. MNL CSML Szeged XXXIII. 3. 25. f. 74. 6e., 9. Révai József az 1945. május 1-jei mis-

- kolci ünnepélyen fejtette ki, hogy „tízezer nyi henyélő feketézik, spekulál, és ölbe tett kezekkel, kárörvendve, tétlenül nézi a magyar dolgozó nép hősi erőfeszítéseit”. *Szabad Magyarország*, 1945. május 3., 4. Mások szerint egyenesen a „lakosság kétharmad része köldöknéző, csodaváró, gyáva tétlenkedő, más munkájára, más kezdeményezésére spekuláló hitvány embermassza. Ezek lesnek arra, hogy pár ezer aktív, áldozatkész, koplaló, rongyoskodó munkástömeg fogja nekik kikaparni a sült gesztenyét a tűz alól.” *Szabad Magyarország*, 1945. május 29., 1.
- ²³⁷ Infláció és politika. *Felvidéki Népszava*, 1946. február 7., 1.
- ²³⁸ Fazekas György: A feketepiac lovagjainak címére. *Szabad Magyarország*, 1945. május 13., 1.
- ²³⁹ Fülöp József: Piros Pünkösöd. *Szabad Magyarország*, 1945. május 20., 1.
- ²⁴⁰ A házmegbízottak. *Magyar Alföld*, 1945. június 19., 1.
- ²⁴¹ Uo.
- ²⁴² Tévelygő ifjúság. *Viharsarok*, 1946. február 2., 1. „Az országban töméntelen sok kétes egzisztencia lézeng. Nemcsak nem végeznek hasznos munkát, de élősdí jelle-
güknél fogva csak a felemelkedés tempóját lassítják.” V. O.: Munkára a naplopókat! *Szabad Magyarország*, 1946. április 18., 3. A *Magyar Alföld* újságírói szemében nem dolgozni egyenesen apokaliptikus felelmeket idézett föl. „A feketézők által továbbított áru csak a vezérigazgatók és nagyvállalkozó életművészek éléskamráját duzzasztja, de egy falat sem jut azokhoz, akik éhezve is tovább dolgoznak a bányákban és ipartelepeken, hogy a vidéki mezőgazdasági munkálatok egy percre se akadjanak meg, a parasztagazda fennakadás nélkül el legyen látva gazdasági szerszámokkal, ipari cikkekkel és nyersanyaggal.” Ha mindez bekövetkezik, „megáll az építőmunka, megtorpan a haladás, és a reakció tőkét kovácsolna magának”. A méltányosság. *Magyar Alföld*, 1945. április 17., 1.
- ²⁴³ A hiénák dáródója. *Felvidéki Népszava*, 1946. február 23., 3.
- ²⁴⁴ Nagy Imre: A föld népéhez. *Magyar Alföld*, 1945. február 16., 1.
- ²⁴⁵ „A reakció érdekeit szolgálja végül a valutázók, a siberek, a feketézők, a dologke-
rülők serege” – vonta le a következtetést a *Magyar Alföld* a Budapesti Nemzeti Bizott-
ság 1945. júliusi határozatából. Fokozni kell a reakció elleni küzdelmet. *Magyar Alföld*, 1945. július 1., 2.
- ²⁴⁶ *Magyar Alföld*, 1946. január 8., 3. Az újságírók 1946 februárjában tudósítottak a szentesi rendőrség akciójáról, amelynek során valódi ökumenikus együttműködésre derült fény. A rendőrök letartóztatták a feketéző református papnét, aki egy budapesti plébánossal üzletelt, aki viszont két apáca kíséretében kívánt feketén lisztet szállítani. *Magyar Alföld*, 1946. február 20., 1.
- ²⁴⁷ Fehér Ferenc: Köztársaságunk hívei és ellenségei. *Viharsarok*, 1946. február 13., 1.
- ²⁴⁸ *Magyar Alföld*, 1945. február 18., 1.
- ²⁴⁹ Szkladán Ágoston: Mindenki vegye ki részét a tavaszi munkából. *Szabad Magyarország*, 1945. február 23., 2.
- ²⁵⁰ Jegyzőkönyv a Szegvári Nemzeti Bizottság üléséről. Szegvár, 1945. június 4. MNL CSML XVII. 18., 79.
- ²⁵¹ Jegyzőkönyv a Szegvári Nemzeti Bizottság üléséről. Szegvár, 1945. július 16. MNL CSML XVII. 18., 53.
- ²⁵² Jegyzőkönyv Békéscsaba város képviselőtestületének 1945. évi november hó 8-án tartott rendes közgyűléséről. Békéscsaba város közgyűlési jegyzőkönyvei. BÉML V. 81 17. k., 18.
- ²⁵³ *Magyar Alföld*, 1945. október 19., 4.
- ²⁵⁴ Internálják a hanyag földtulajdonosokat. *Magyar Alföld*, 1945. október 18., 1.
- ²⁵⁵ Svábok garázdálkodásai Magyarországon. *Magyar Alföld*, 1946. január 5., 2.

- ²⁵⁶ Dr. Katona Zoltán járási főjegyző az Ózdi Nemzeti Bizottságnak. Ózd, 1946. április 8. Ózdi Nemzeti Bizottság iratai. MNL BAZML XVII. 109 1946. 1416/1946. A hatóságok hasonlóan viszonyultak a roma népességhez az ország más részein is. Somogy megyéről lásd Bársony 2008, 234–237.
- ²⁵⁷ Izsák 1994, 209.
- ²⁵⁸ Nem munkakényszer. *Magyar Alföld*, 1945. május 27., 1.
- ²⁵⁹ Balogh–Izsák (szerk.) 2004, 41.
- ²⁶⁰ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. évi 4000 ME. számú rendelete az újjáépítési közmunka-kötelezettség szabályozásáról. 1945. június 27. *Magyarországi rendeletek tára* 1945. 204, 206.
- ²⁶¹ *Szabad Magyarország*, 1945. július 17., 1–2.
- ²⁶² Internált feketeárusok közmunkán és romeltakarításon. Mafirt Krónika 5., 1945. augusztus. Filmhíradók Online. Nemzeti Filmintézet Filmarchívuma. <https://filmhira-dokonline.hu/watch.php?id=5982> (Utolsó letöltés: 2021. március 10.)
- ²⁶³ Kálmán 1946, 656–658.
- ²⁶⁴ Rákosi–Szabó (szerk.) 1979, 37–42.
- ²⁶⁵ Rákosi–Szabó (szerk.) 1979, 26.
- ²⁶⁶ Balogh–Izsák (szerk.) 2004, 41.
- ²⁶⁷ Severini 1946, 8. A Severini család a 19. század végén felemelkedő, zsidó eredetű nagypolgári család volt. A „Severini” eredetileg az 1917-ben nemesi címet kapott Singer család előneve volt. Kempelen 1932, „Singer” szócikk. A nemességet Singer Gusztáv alezredes kapta a kárpáti fronton szerzett harctéri érdemeiért. Újvári Péter (szerk.) 1929, 791.
- ²⁶⁸ Severini 1946, 26–27. Severini munkájának bevallott célja az volt, hogy a középosztály vegye észre „egy lényegében érintetlen, tiszta lelkeletű, nagy magyar embertömegben a magyar meg- és felújodás egyik alappillért. Ez a cselekvő és építő embertömeg fogja átmenteni a jövő számára a magyar nemzetiséget; termékenyebbé teszi a rögös, szikes talajt és virágzóbbá, teljesebbé a háború utáni jelenleg még komor magyar sorsot.” Severini 1946, 8.
- ²⁶⁹ Az AJDC Munka- és Üzemszervező Csoport munkájával készült ismeretterjesztő film forgatókönyve. MILEV, L1 H1 16, 62.
- ²⁷⁰ Uo. 61.
- ²⁷¹ Uo. 60. Kulcsár István ideggyógyorvos, a két háború között ismert pszichiáter, aki Izraelbe települése után az Eichmann-per elmeszakértője volt, 1946-ban szintén a fizikai munkavégzésben látta a túlélő zsidóság pszichológiai sérüléseit gyógyító lehetséges eszközt. Kulcsár 1994, 335.
- ²⁷² Ezek az elképzelések már a háború alatt, de még a deportálások előtt megjelentek a magyar zsidó értelmiség körében. Laczó 2014, 262–263.
- ²⁷³ Uo. „A konstruktív feladatok megoldásánál elsősorban törekednünk kell a zsidó rétegek foglalkozásbeli átállítására” – fogalmazott 1945-ben *A zsidó segítő szervezetek célja és a magyarországi zsidóság szociális feladatának módjai* című dokumentum. „A maradék zsidóság konstruktív megsegítésének alapelve csak az lehet, hogy az egész zsidóságot cselekvő és építő munkára állítsuk, és ennek érdekében a rendszeres alamiznaszerű segélyezés helyett munkalehetőségeket kell teremteni a nincstelen, de munkaképes zsidó rétegek számára.” MILEV, L1 H1 13, 121–123. Ezek a törekvések alighanem az új politikai elit egyetértésével találkoztak. A Joint szervezet, 1946. júliusi kiállítást a kollektív telepekről a szociáldemokrata Rónai Sándor szakszervezeti vezető, közellátási miniszter megnyitójában az antiszemitizmus elleni harc példaértékű formájának nevezte. *Szabad Magyarország*, 1946. július 25., 4.
- ²⁷⁴ *Szabad Magyarország*, 1945. augusztus 7., 1.

- ²⁷⁵ Tévelygő ifjúság. *Vibarsarok*, 1946. február 2., 1.
- ²⁷⁶ Ifj. Gróz Péter: Országépítő ifjúság. *Szabad Magyarország*, 1945. június 3., 6.
- ²⁷⁷ Harc a vetésért. *Magyar Alföld*, 1945. február 20., 1.
- ²⁷⁸ *Kis Ujság*, 1945. április 10.
- ²⁷⁹ Féja 1937, 41.
- ²⁸⁰ Oláh 1936, 38.
- ²⁸¹ Borbás 1972, 163.
- ²⁸² A munka fogalmának evolúciójáról európai kontextusban lásd Conze 1972; Kocka 2001; McClelland, 1987, 184.
- ²⁸³ Rézler 1940, 11–12, illetve 15; Rézler 1943, 21.
- ²⁸⁴ Taylor 1911. A munkás mint a modern társadalom osztálya, amelyet a munkavégzés gépivé válása alakít ki, alapvető gondolat a marxi társadalomkritikában (Marx 1967, 338.) és visszatér a szovjet típusú rendszerek kritikai szociológiai bírálatában is (Kemény 1990).
- ²⁸⁵ Tömörkény 1908, 121.
- ²⁸⁶ Tömörkény 1905, 15.
- ²⁸⁷ Katona 1957, 77.
- ²⁸⁸ Hobsbawm 1979.
- ²⁸⁹ *Szabad Magyarország*, 1945. szeptember 2., 3.
- ²⁹⁰ Az MKP ökle lesújt a feketézökre. Plakát. Kiadja az MKP Budapesti Területi Bizottsága, 1945.
- ²⁹¹ Hegyi Pál nyomozó: Hangulatjelentés. Szeged, 1945. október 9. ÁBTL 1.1.4. d. 14. dosszié, 4. A birtokosparasztkok elleni, 1947-től erősödő kommunista kampány vizuális kulcseleme a kulák kövér, puffadt teste lett. Bolgár 2008, 54–56.
- ²⁹² Fazekas György: Ne legyen kétféle igazság! *Szabad Magyarország*, 1945. december 8., 1.
- ²⁹³ Teherviselés. *Délmagyarország*, 1946. február 10., 1.
- ²⁹⁴ *Magyar Alföld*, 1945. november 13., 3.
- ²⁹⁵ Severini 1946, 62–63.
- ²⁹⁶ Uo., 61.
- ²⁹⁷ Uo., 65.
- ²⁹⁸ Uo., 72.
- ²⁹⁹ Mit látott egy iskolalány? *Szén és Acél*, 1946. június 13., 4.
- ³⁰⁰ Lásd pl. Forrai József rajza. *Munka*, 1932/22, címlap. Korniss Dezső rajza. *Munka*, 1929/10, 305 és 1930/11, 337. George Grosz rajza. *Ma*, 1921/7, 89; *Sichel und Hammer*, 1923. november 30. „Arbeiter, der Hunger vereitelt deinen Kampf!”. Az *Internationale Arbeiterhilfe* röplapja, 1923. Lásd Braskén 2015, 84 és 134. Nagy Lajos *Képtelen természetrajza* 1918-ban így mutatta be a „milliomost”: „Átmenet az ember, röviden szegény ember és a gorilla közt, habár külső tulajdonságaiban, úgy, mint testalkat, arckifejezés, öltözködés, túl is szárnyalja a szegény embert, viszont lelki tulajdonságaiban mélyen a gorilla, sőt hiéna alatt áll. A legváltozatosabb típusok találhatók köztük, igen gyakran a középtermű, holdvilágképű, cvikkeres, hájas hasú milliomos. Pofájába vastag szivar dugva, drága bőrkarosszékekben ül, cvikkerén át szűrő tekintet tűz a vele beszélő szegény emberre.” (A milliomos-állat a nagy „Brehm” új kötetéből). Nagy Lajos 1933-ban megjelent *Három magyar város* című kötetében a „kidülledő pocakú” kulák alakja bukkan föl. Nagy Lajos 1933, 50. A „kövérség” és „soványság”, mint a társadalomban elfoglalt hely látható kivetülése, a „kapitalizmust” megcélzó társadalomkritika visszatérő képe a 19. század óta. Lásd pl. Émile Zola *Párizs gyomra* című, 1873-ban megjelent regényét.
- ³⁰¹ Harc a vetésért. *Magyar Alföld*, 1945. február 20., 1.
- ³⁰² Cséry Dezső: Kölcsönt a földhözjuttattaknak! *Kis Ujság*, 1945. június 14., 3.

- ³⁰³ Az 1945 utáni politikai nyelvről, különösen ennek a politikai cselekvést szervező gyakorlatáról (is) kevés kutatási eredmény létezik. Pittaway 2004; Standsisky 2015, 34–57; Szabó Bálint 1970, 75–136.
- ³⁰⁴ dr. m. d.: A kubikusok. *Magyar Alföld*, 1939. február 23. 1.
- ³⁰⁵ Csergő 1939–1940, 152–155.
- ³⁰⁶ *Békésmegyei Hírlap*, 1939. január 11., 2. *Szarvas és Vidéke*, 1939. február 17., 5.
- ³⁰⁷ *Szentesi Napló*, 1939. február 20., 1; 1939. február 22., 1. Országos kubikos-kongresszus Csongrádon. *Szarvas és Vidéke*, 1939. február 24., 1. Balázs 1979.
- ³⁰⁸ Szentesen 1934-ben a korábban SZDP-tag munkások nagy számban léptek be a Nemzeti Egység Pártjába. Marjanucz 2004, 53.
- ³⁰⁹ Pillanatfelvételek a csongrádi kubikos parlamentről. *Szentesi Napló*, 1939. február 26., 7.
- ³¹⁰ *Békésmegyei Hírlap*, 1939. január 8., 1.
- ³¹¹ Imrédy Béla: Belső megújodást akarunk, erőteljes nacionalista, katonás szellemű, keresztény jobboldali politikát! *Békésmegyei Hírlap*, 1938. október 26., 1.
- ³¹² Sipos 1970, 105.
- ³¹³ A munkás. *Szentesi Napló*, 1939. július 12., 1.
- ³¹⁴ Bódy 2010, 221–222; Szikra 2008, 35–42.
- ³¹⁵ Reformok előtt. *Szentesi Napló*, 1939. május 9., 1.
- ³¹⁶ Beszélgetés Ózdon. *Ózdi Nemzeti Újság*, 1939. május 28., 1.
- ³¹⁷ A munkaszolgálat. *Békésmegyei Hírlap*, 1939. július 26., 1.
- ³¹⁸ Közérdekű munkaszolgálat. *Ózdi Nemzeti Újság*, 1939. augusztus 6., 1.
- ³¹⁹ A munkaszolgálat. *Békésmegyei Hírlap*, 1939. július 26., 1.
- ³²⁰ A magyar ipar az egyik legbiztatottabb záloga a magyar jövőnek. *Ózdi Nemzeti Újság*, 1943. november 28., 2.
- ³²¹ A hadiüzemi munkás becsülete. *Ózdi Nemzeti Újság*, 1943. november 28., 1.
- ³²² Oláh 1936, 39.
- ³²³ Munkától. *Ózdi Nemzeti Újság*, 1943. szeptember 26., 1.
- ³²⁴ Levél egy munkás-testvéremhez. *Ózdi Nemzeti Újság*, 1944. április 16., 1.
- ³²⁵ Báthory József: Vasgyár. *Ózdi Nemzeti Újság*, 1944. április 28., 3.
- ³²⁶ Az ipari munkások létszáma 1930 és 1941 között hozzávetőleg 30 százalékkal gyarapodott. Gyáni–Kövér 2001, 337.
- ³²⁷ Pittaway 2014, 265–268.
- ³²⁸ Vonyó 2014, 218–219.
- ³²⁹ Sipos 1970, 39–41.
- ³³⁰ MNL BéML, főispáni iratok, 119/1925. Idézi Serfőző 1975, 5.
- ³³¹ Pillanatfelvételek a csongrádi kubikos parlamentről. *Szentesi Napló*, 1939. február 26., 7.
- ³³² A „szociális gondolat” és az államilag szervezett és felügyelt „szövetkezetek” terveit az 1890-es évek újkonzervatív ideológiai dolgozták ki. Szabó Miklós 2003, 133–143 és 176–179.
- ³³³ Füstli Molnár Sándor: A szociális kérdés és a szociálpolitika. *Szentesi Napló*, 1939. május 7., 6. Füstli Molnár az 1920-as években a szentesi kisgazdapárt választmányi tagja volt ugyan, pártján belül azonban a kormány programját és a kormánypártot is elkötelezetten képviselte. Balázs 2001. A család egy másik tagja, Füstli Molnár Imre Bonczos Miklós államtitkárral együtt a Szentesi Polgári Párt vezetőségi testületében tevékenykedett az 1920-as évek végétől, ezzel egy időben pedig a DKW–BMW-képviselet tagja is volt.
- ³³⁴ Csizmadia 2001, 103–115.
- ³³⁵ Makkai János: Az új magyar rendszer és Európa. *Új Magyarország*, 1935. április 21.
- ³³⁶ Eatwell–Goodwin 2018, 84–86.

³³⁷ Ramet 2019, 13–21.

³³⁸ Pappas 2019, 241 és 259.

³³⁹ Az 1930-as évek új politikai elitje nem egyéb elitpozíciókat váltott át politikai státussá. A főként értelmiségi és alkalmazotti helyzetből érkező új politikai osztály célja a korábbi kiváltságos politikai elit, az arisztokrácia és a nagyvállalkozói csoportok leváltása volt, nem mellesleg pedig az így megszerzett elitstátus felhasználása vagyonszerzésre. Gyáni–Kövér 2001, 245–246.

³⁴⁰ Makkai János: Népi válságok, ifjú reformok. *Új Magyarország*, 1935. október 20.

³⁴¹ Amit Patrick Joyce megfigyelt a 19. század első felének angol politikai szerkezetéről, alighanem helytálló az 1930-as évek Magyarországra is: „Miközben a munkásokat kizárták a politikai hatalom gyakorlásából, bevonták őket a politikai folyamatokba, ügyesen manipulálva a konzultációs demokrácia fikciójával.” Joyce 1980, 268.

³⁴² Steuer 1935, 16.

Mese a forradalomról

¹ Virágh 1988; Glatz (szerk.) 1997.

² Rendőrségi jelentés a főispánhoz a Bohn-téglagyári sztrájkokról. Békéscsaba, 1923. július 9. Bálint – G. Vass 1971, 87.

³ A derekegyházi uradalom intézőjének jelentése. Mindszent, 1926. június 23. Serfőző (szerk.) 1977, 229.

⁴ Fekete Imre titkosrendőr jelentése a főispáni hivatalhoz. Szegvár, 1930. augusztus 6. Szőke Sándor főszolgabíró jelentése a főispáni hivatalhoz. Mindszent, 1930. február 1. Serfőző (szerk.) 1977, 349 és 312; Féja 1937, 221–222.

⁵ A Csongrád megyei éhező kubikosok kétségbeesetten várták a kormány segítségét. Szentes, 1930. március 30. *Husadik Század* digitális adattár <http://www.husadikszazad.hu/1930-marcius/gazdasag/a-csongradmegyei-ehezok-kubikosok-ketsebbeesetten-vartak-a-kormany-segitseget>. (Utolsó letöltés: 2021. március 10.)

⁶ Vitéz Sellye György, a nyomozó osztály parancsnokának jelentése a belügyminiszternek. Budapest, 1936. január 25. Serfőző (szerk.) 1977, 511–512.

⁷ Tóth 1982, 124.

⁸ A békéscsabai rendőrkapitány jelentése a főispánhoz a munkásság tüntető megmozdulásáról a város kormánypárti képviselőjének látogatásakor, 1931. június 15. Bálint – G. Vass 1971, 110–112.

⁹ A szegedi munkásság impozáns néma tüntetése. *Délmagyarország*, 1930. szeptember 2., 1–4. Borsányi 1971, 110–119.

¹⁰ Nagy Ibolya 1985.

¹¹ „Azt is tudtam, hogy a hosszabb vagy rövidebb időre szerveződött kisebb-nagyobb közösségek tagjai előzőleg egymás között mindig alaposan meghányták-vetették, hogy »ki legyen a bandagazda«. A kubikos csoportvezetők kiválasztása és megbízása az esetek többségében minden külső beavatkozás nélkül, teljes egészében az egyes kollektívák tagjainak állásfoglalása szerint történt.” Borbás 1972, 172; Katona 1957, 59–63.

¹² „A saját és a munkanélküli kubikosok érdekében távollétük idején a munkaszerzők ugyanúgy szerepeltek a dolgozók névsorában, mint akik az adott munkahelyen voltak, és a kubikoscsoport keresetének elosztásánál annyi pénzt kaptak, mint a többiek. Aki a közért dolgozott, annak a közösség nem engedte fölkapni az állát.” Borbás 1972, 177.

¹³ Oláh 1936, 19.

¹⁴ Szűcs 2000, 437.

¹⁵ Szigeti 1968.

- ¹⁶ Urbán László rendőr százados: Jelentés. Békéscsaba, 1946. március 2. ÁBTL 1.15. d. 4. dosszié (Békés megye), 51.
- ¹⁷ Katona 1957, 79; Borbás 1972, 157–158.
- ¹⁸ Steuer 1935, 62–63.
- ¹⁹ Katona 1957, 58; Borbás 1972, 140–143, illetve 210.
- ²⁰ Belényi 1996, 57.
- ²¹ Gyáni Gábor a civil önszerveződés helyi intézményeihez és formáihoz (pl. olvasóköri körök és olvasóegyletek) köti a radikális társadalmi cselekvés hagyományának folytonosságát. „Civil társadalom” kontra liberális állam a XIX. század végén; illetve Nyugtalan századvég. Az agrárszocializmus új megközelítése. Gyáni 2002, 164–173 és 181.
- ²² Calhoun 1982, 234.
- ²³ Uo., 149–150, 174–182, 196, 226. A „homogén és hagyományhoz kötött közösségi lét – a strukturális átmenet körülményei között – a politikai mobilizáció s kivált a szélsőségesen radikális kollektív megmozdulások fölöttébb alkalmas fermentuma lehet” – teszi hozzá Gyáni Gábor. Gyáni 1984, 86.
- ²⁴ Maklár Dezső, a miskolci járás főszolgabírójának jelentése a belügyminiszterhez. Miskolc, 1930. március 18. Beránné–Román (szerk.) 1979, 56–57.
- ²⁵ Az állami vasgyárak szerepe. 1932. július 30. Porkoláb 2006, 32.
- ²⁶ Dobák 2008, 40, 53 és 184.
- ²⁷ Nagy Péter 2015, 76–77, 160, 174–176.
- ²⁸ Olajos 1998, 4.
- ²⁹ Nagy Péter 2015, 104.
- ³⁰ Csontos–Vass 2001, 9.
- ³¹ Magyar Királyság [B IX a 1124] – Második katonai felmérés (1819–1869). Mapire – Történelmi Térképek Online. <https://mapire.eu/hu/map/secondsurvey-hungary/?bbox=2252755.3530893843%2C6142323.839601323%2C2265644.5469839717%2C6146145.6910155825&map-list=1&layers=5> (Utolsó letöltés: 2021. március 8.)
- ³² Szabó Zoltán 1937, 39.
- ³³ Magyar Királyság [B IX a 1124] – Második katonai felmérés (1819–1869). Mapire – Történelmi Térképek Online. <https://mapire.eu/hu/map/secondsurvey-hungary/?bbox=2252755.3530893843%2C6142323.839601323%2C2265644.5469839717%2C6146145.6910155825&map-list=1&layers=5> (Utolsó letöltés: 2021. március 8.)
- ³⁴ Szabó Zoltán 1937, 123–124.
- ³⁵ Nagy Péter 2015, 58. „A táj legalsó rétege, a föld ezeréves lehetőségeit kihasználó parasztság a társadalom legalján, a legnehezebb helyzetben: színmagyar. Fölötte a tájnak az utolsó évszázadban felfedezett kapitalista lehetőségeit kihasználó munkásosztály, többségében eredete szerint nem magyar. És végül az ipari gyarmatot kormányzó középosztály eredete szerint szintén nem magyar.” Szabó Zoltán 1937, 124–125.
- ³⁶ Grift 2015, 139–158.
- ³⁷ Dobák 2008, 40.
- ³⁸ Paládi-Kovács 2007, 191, 193.
- ³⁹ Szabó 1937, 12.
- ⁴⁰ Belényi 1996, 24–25.
- ⁴¹ Szilágyi–Káposztás 1976, 10.
- ⁴² Szegvár. Településképi Arculati Kézikönyv 2018, 7.
- ⁴³ Magyarország Katonai Felmérése (1941). Mapire – Történelmi Térképek Online. <https://mapire.eu/hu/map/hungary1941/?layers=29&bbox=2226692.699779204%2C5865735.603616108%2C2278249.475337556%2C5881023.009273143>. (Utolsó letöltés: 2021. március 10.)
- ⁴⁴ Szigeti 1968.

- ⁴⁵ Magyarország Katonai Felmérése (1941). Mapire – Történelmi Térképek Online. <https://mapire.eu/hu/map/hungary1941/?bbox=2338328.2986519653%2C5884238.435848461%2C2364106.686441141%2C5891882.138676979&layers=29>. (Utolsó letöltés: 2021. március 10.)
- ⁴⁶ Feja 1937, 42.
- ⁴⁷ Foucault 2000, 148.
- ⁴⁸ Kormos 1967, 161 és 164–165.
- ⁴⁹ BFL 4260/1946, 7, 123, 126, 132, 148, 152, 155–157, 161, 169, 207, 218, 221, 226, 240, 242, 286, 301, 304, 307, 315, 319, 329, 343, 348, 353, 355, 359, 366–369, 372, 376, 410, 427, 434, 460, 485, 487, 502, 508, 520, 535, 537, 549, 595, 605, 607, 609.
- ⁵⁰ „A férfi munkaideje alatt a nők és a gyerekek találkozási helye a közös udvar vagy az utcai infrastruktúra volt: a vizes kút, a kenyérsütő kemence, a »fő traccs-partik ott voltak.«” Dobák 2008, 133, 176, 183.
- ⁵¹ „A megkérdezettek meglepően hasonló vagy ugyanolyan fogalmakat használtak a nevelési szokások leírásánál. A fegyelem, a szigor, a tisztelet a legtöbb családnál hangsúlyos nevelési elv volt. Ezt követte a tisztaság, az oktatás, a tanulás és a művelődés.” Dobák 2008, 130.
- ⁵² Az állami vasgyárak szerepe. Porkoláb 2006, 32.
- ⁵³ Dobák 2008, 125.
- ⁵⁴ Nagy Péter, 2015, 79, 94; Vass 1965, 21–23.
- ⁵⁵ Severini 1946, 27.
- ⁵⁶ Rézler 1943, 21.
- ⁵⁷ Joyce 1980, 118, 180, 204, illetve 210–213; Joyce 1991, 131–133.
- ⁵⁸ Buncsó Margit vallomása. Miskolc, 1946. július 30. BFL 4260/1946, 138.
- ⁵⁹ Világi Károly vallomása. Miskolc, 1946. augusztus 26. BFL 4260/1946, 573.
- ⁶⁰ Bumbra Lajos vallomása. Miskolc, 1946. július 30. BFL 4260/1946, 128.
- ⁶¹ Demjén János vallomása. Miskolc, 1946. július 30. BFL 4260/1946, 116.
- ⁶² Buncsó Margit vallomása. Miskolc, 1946. július 30. BFL 4260/1946, 138.
- ⁶³ Kiss Károly vallomása. Miskolc, 1946. augusztus 24. BFL 4260/1946, 541.
- ⁶⁴ A munkások a 19. századi Angliában is felügyelet alatt tartották a közösségi határokat, kizárva a szabályok megszegőit, például a feleségüket bántalmazókat vagy éppen a többségtől eltérően szavazókat. Joyce 1980, 220.
- ⁶⁵ Katona 1957, 88; Dobák 2008, 149.
- ⁶⁶ „Aki pedig dolgozhatna s mégsem dolgozik, vagy nem megfelelően dolgozik, mintegy erkölcsi halottá válik, besorolják azok közé, akik »rosszá lettek«, aki vannak rekesztve a falu közösségéből.” Fél–Hofer 1997, 144; Brandt 2001.
- ⁶⁷ Borbás 1972, 258.
- ⁶⁸ Rendőrségi jelentés a főispánhoz a Bohn-téglagyári sztrájkokról. Békéscsaba, 1923. július 9. Bálint – G. Vass 1971, 87.
- ⁶⁹ Hasonlóan az E. P. Thompson által megfigyelt 19. század eleji angol munkásközösségekhez. Thompson 2007, 464–470.
- ⁷⁰ Scott 2000, 201.
- ⁷¹ Uo., 187–188.
- ⁷² „By the notion of legitimation I mean that the men and women in the crowd were informed by the belief that they were defending traditional rights or customs.” Thompson 1971, 78.
- ⁷³ Darnton 1987, 125–173.
- ⁷⁴ Hobsbawm 1974.
- ⁷⁵ „Backward-looking and forward-looking riots”. Rudé 1964, 214.
- ⁷⁶ Tilly 1978, 143–148, 172–188.

- ⁷⁷ Jegyzőkönyv a békéscsabai MÁV vasutas-szakszervezet mozdonyvezetők szakcsoportjának alakuló üléséről. Békéscsaba, 1944. december 10. MNL BÉML XXXV. 20. f. 69. 6e., 2.
- ⁷⁸ Kirschner–Rácz 1963b, 811, 824.
- ⁷⁹ A központ szigorúan bizalmas levele az Ózdi Vas- és Acélgár vezetőségéhez az ózdi üzemi bizottság „hatásköri túllépéséről”. 1945. május 8. Szilágyi 1960, 296.
- ⁸⁰ A Borsodnádasdi Lemezgyár vezetőjének jelentése. Borsodnádasd, 1945. június 21. Jenei–Rácz–Strassenreiter (szerk.) 1966, 331. Az Ózdi Vas- és Acélgár vezetőségének levele a helybeli üzemi bizottsághoz hatáskörének betartásával kapcsolatban. Szilágyi 1960, 301.
- ⁸¹ Az ipari pormérgezés írójának. MNL CSML Szeged XXXIII. 3. 25. f. 67. 6e., 24–25.
- ⁸² Jegyzőkönyv a Bohn M. és Társai Tetőcserép- és Téglagyár Rt. munkásainak gyűléséről. Békéscsaba, 1945. április 28. Jenei–Rácz–Strassenreiter (szerk.) 1966, 308–309.
- ⁸³ Virdák Béla, a Borsodnádasdi Lemezgyár üzemi bizottsága elnökének levele az iparügyi miniszternek. Borsodnádasd, 1945. május 17. Gáspár–Jenei–Szilágyi (szerk.) 1970, 426–427.
- ⁸⁴ A Salgótarjáni Acélgár Vezetőségének bizalmas levele a Központhoz, melyben az üzemi bizottságok hatáskörével kapcsolatos kérdéseknél az Országos Üzemi Döntőbizottság által való eldöntését kéri. Ózd, 1945. november 21. Közli: Szilágyi 1960, 302–304.
- ⁸⁵ Kirschner–Rácz 1963a, 658.
- ⁸⁶ Az ózdi lakáselosztó bizottság jelentése működéséről és a bevezetendő új lakáselosztási szabályzatról. Ózd, 1945. november 26–27. Szilágyi 1960, 304. Kirschner–Rácz 1963b, 820, 822, 823.
- ⁸⁷ Az ózdi gyárvezetőség emlékirata az üzemi bizottsághoz a személyzettel kapcsolatos elmozdítások, áthelyezések, új munkába állítások tárgyában. Ózd, 1945. május 16. Szilágyi 1960, 295.
- ⁸⁸ Az ózdi kohóigazgatóság jelentése a Központnak egy üzemi bizottsági tagnak a kohóigazgatói irodába történő behelyezéséről. Ózd, 1945. november 16. Szilágyi 1960, 302.
- ⁸⁹ A Magyarországi Vas- és Fémmunkások Szabad Szakszervezete, Ózd, tiltakozása az ózdi bányai igazgatóságnál az üzemi bizottság mellőzésével történt kinevezésekkel kapcsolatban. Ózd, 1946. február 18. Szilágyi 1960, 306.
- ⁹⁰ A Magyarországi Vas- és Fémmunkások Szabad Szakszervezete, Ózd levele az ózdi Nemzeti Bizottsághoz. 1946. január 24. MNL BAZML XVII. 109 1946.
- ⁹¹ A Magyarországi Vas- és Fémmunkások Szabad Szakszervezete, Ózd levele az ózdi Nemzeti Bizottsághoz. 1946. január 19. MNL BAZML XVII. 109 1946.
- ⁹² Az Ózdi Nemzeti Bizottság elnökének levele a Vas- és Fémmunkások Szabad Szakszervezetének, Ózd, 1946; illetve Dobolás. MNL BAZML XVII. 109 1946.
- ⁹³ Az Ózdi Vas- és Acélgár vezetőségének jelentése a Központhoz a munkásság megmozdulásáról. Ózd, 1945. november 18. Szilágyi 1960, 307–308.
- ⁹⁴ Kirschner–Rácz 1963a, 652.
- ⁹⁵ Belényi 2009, 41.
- ⁹⁶ Pittaway 2012, 34.
- ⁹⁷ A Szegedi Kenderfonógyár Rt. üzemi tanácsa engedélyt kér a szegedi szovjet városparancsnokságtól. Szeged, 1944. november 5. Gáspár–Jenei–Szilágyi (szerk.) 1970, 158.
- ⁹⁸ Gila Rókus rendőrségi kihallgatása. Szegvár rendőrőrs, 1946. március 27. ÁBTL V87580, 35.
- ⁹⁹ Bálint László 2009, 384.
- ¹⁰⁰ Gyarmati 1996, 504–507.
- ¹⁰¹ Palasik 2000, 142–152.
- ¹⁰² 1945. április elején a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front például nagygyűlésen ünnepelte a földreform győzelmét Szentesen. *Magyar Alföld*, 1945. április 4., 1. 1945. május

- 1-jén pártok, szakszervezetek, testületek és iskolák küldöttjei táblákkal felszerelve a városi sporttelepen tartottak nagygyűlést. Május 1. *Magyar Alföld*, 1945. május 3., 2.
- ¹⁰³ Láng Béla: Helyzetjelentés. Szentes, 1945. október 14. Helyzetjelentés. Szentes, 1945. szeptember 20. ÁBTL 1.1.3. d., 32, 43.
- ¹⁰⁴ *Magyar Alföld*, 1945. december 18., 1.
- ¹⁰⁵ Szeged dolgozó munkássága impozáns tüntetéssel válaszolt a reakció budapesti arcátlanására. *Szegedi Népszava*, 1946. február 16., 1; *Délmagyarország*, 1946. február 24., 2.
- ¹⁰⁶ *Magyar Alföld*, 1946. február 20., 2.
- ¹⁰⁷ *Magyar Alföld*, 1946. február 26., 1.
- ¹⁰⁸ Állj be a sorba, ha nem vagy fasiszta! *Viharsarok*, 1946. február 23., 2.
- ¹⁰⁹ Szarvas így tüntetett. *Viharsarok*, 1946. március 13., 2.
- ¹¹⁰ *Szabad Magyarország*, 1946. február 19., 3; február 27., 2; február 28., 3. Mezőkeresztes dolgozói tüntettek a helyi reakció ellen. *Szabad Magyarország*, 1946. március 5., 2; március 13., 1; március 14., 2; március 22., 1. *Felvidéki Népszava*, 1946. március 11., 2; március 22., 2.
- ¹¹¹ Vernon 1993, 16, 64.
- ¹¹² Magyar Kommunista Szentesi Pártja. Jegyzőkönyv. Szegvár, 1944. október 26. Az MSZMP Csongrád megyei Archivuma. MKP-iratok. MKP Szentes Városi Bizottsága. Szegvár község. MNL CSML Szeged XXXIII. 3. 22. f. 75. 6e., 2. Magyar Kommunista Szentesi Pártja. Jegyzőkönyv. Mindszent, 1944. október 27. Az MSZMP Csongrád megyei Archivuma. MKP-iratok. MKP Szentes Városi Bizottsága. Mindszent község. MNL CSML Szeged XXXIII. 3. 22. f. 74. 6e., 1.
- ¹¹³ Jegyzőkönyv. Az MKP szegedi csoportjának, rókusi kerületének ülése, 1945. február 16. MNL CSML Szeged XXXIII. 3. 25. f. 74. 6e., 7.
- ¹¹⁴ Komócsin Illés: Hangulatjelentés. Szeged, 1945. augusztus 31. Magyar Államrendőrség Politikai Rendészeti Osztálya iratai. Csongrád és Csanád Megyei Főkapitányság. ÁBTL 1.1.3. d. 22. dosszié, 68.
- ¹¹⁵ Az MKP Miskolci Területi Bizottság jelentése, 1945. május 17. MNL BAZML X. 5. 5. d. 66. f. 2. 6e., 1.
- ¹¹⁶ Az 1945 utáni párttagság tevékenységéről és értelméről alig létezik kutatás. Magyarországon Kende Tamás végzett Borsod-Abaúj-Zemplén megyével kapcsolatban kutatásokat, Kende 2014. Kelet-közép-európai összehasonlításban is kevés a használható munka: Kolař 2011; Kolař 2012; Zavacká 2008.
- ¹¹⁷ *Magyar Alföld*, 1945. november 11., 1.
- ¹¹⁸ Dér–Szabó (szerk.) 1975, 226.
- ¹¹⁹ *Szabad Magyarország*, 1945. november 7., 3.
- ¹²⁰ Kenez 2009, 89.
- ¹²¹ Scheibner 2014, 57–58.
- ¹²² Az MKP Miskolci Területi Bizottság jelentése, 1945. május 17. MNL BAZML X. 5. 5. d. 66. f. 2. 6e., 6. A május 11-ei jelentés szerint a *Szabad Magyarország* 16 000, a *Felvidéki Népszava* 7000 példányban készült. A jelentés büszkén tette hozzá: „Több lap városunkban nem jelenik meg.” Fekete Mihály: Az MKP miskolci szervezetének jelentése. Miskolc, 1945. május 11. Beránné–Pálhegyi–Román (szerk.) 1984, 106–107.
- ¹²³ Komócsin Illés: Sajtónyilvántartó jelentés. Szeged, 1945. augusztus 31. ÁBTL 1.1.3. d. 22. dosszié, 64.
- ¹²⁴ Komócsin Illés: Hangulatjelentés. 1945. augusztus 31. Magyar Államrendőrség Politikai Rendészeti Osztálya iratai. Csongrád és Csanád Megyei Főkapitányság. ÁBTL 1.1.3. d. 22. dosszié, 68.
- ¹²⁵ Békésmegyei Közlöny, 1937. július 9.

- ¹²⁶ Tóth 1982, 116.
- ¹²⁷ Borbás 1972, 272 és 299.
- ¹²⁸ Uo., 157–158, 192, 273 és 339.
- ¹²⁹ Szobek 1986, 58, 79.
- ¹³⁰ Pawlászky Miklós (1901) vallomása. Miskolc augusztus 22. BFL 4260/1946, 508.
- ¹³¹ Langauer Gyula (1901) vallomása. Miskolc, 1946. augusztus 23. BFL 4260/1946, 535.
- ¹³² Szobek 1986, 34.
- ¹³³ Szkladán Ágoston. Marelyn–Vida (szerk.) 2005, 406.
- ¹³⁴ Majzik 2015, 453–469; Fekete 1974, 25–28.
- ¹³⁵ Szilágyi–Káposztás 1976, 138.
- ¹³⁶ Bárány 1977, 48.
- ¹³⁷ Dr. Madarassy alispán határozata. Szentés, 1922. szeptember 3. Serfőző (szerk.) 1977, 123.
- ¹³⁸ A rendőrkapitány részletes jelentése a Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek működéséről és az 1926. évi békéscsabai képviselő-választásról. Békéscsaba, 1926. december 28. Bálint – G. Vass 1971, 95.
- ¹³⁹ MNL BÉML Békés vármegye főispánja iratai 769/1925 és főispáni iratok 4/1926. biz.
- ¹⁴⁰ Farkas főispán jelentése a belügyminiszternek. Szentés, 1927. június 29. Serfőző (szerk.) 1977, 231.
- ¹⁴¹ A csabai kommunisták háborúellenes röplapot készítenek és terjesztenek – Részlet a belügyminisztérium baloldali összesítőjéből. 1944. július 31. Bálint – G. Vass 1971, 151.
- ¹⁴² Perneki 1977, 126. Bába István (Mindszent) bűnügye. A Szegedi Királyi Törvényszék iratai. Büntetőperes iratok. MNL CSML VII. b. 2540/1941.
- ¹⁴³ Dr. Ghyczy Tihámér kerületi főkapitány jelentése a belügyminiszternek. Debrecen, 1930. szeptember 30. Porkoláb 2006, 25–26.
- ¹⁴⁴ Porkoláb 2006, 36.
- ¹⁴⁵ Borbély Maczky Emil levele dr. Pásztóy Ámon miniszteri tanácsosnak. Miskolc, 1942. június 3. Porkoláb 2006, 42.
- ¹⁴⁶ Lackó 1966, 67–71, 113–114; Paksa 2013, 64 és 110; Papp 2014, 19.
- ¹⁴⁷ Lackó 1989, 36–40. Budapesten az 1930-as évek közepéig az MSZDP megbízhatóan számíthatott a munkásszavazatok jelentős mennyiségére. Az 1939-es választásokon viszont már a jobboldali radikalizmus pártjai szerezték meg ezek többségét. Borsányi 1989, 93–94. Pest megye északi területein a Szociáldemokrata Párt tagságának jelentős része hagyta el a pártot a radikális rendszerkritika nyelvét beszélő nyilasok kedvéért. Kende 2009.
- ¹⁴⁸ Marjanucz 2004, 53.
- ¹⁴⁹ Lackó 1966, 129.
- ¹⁵⁰ Szegváron rend lesz. *Magyar Alföld*, 1945. június 3., 2.
- ¹⁵¹ Tóth 1982, 147–148; Borbás 1972, 105; Papp 2014, 147–150. Az 1950-es évek harcias patrióta politikai nyelve ebben a tekintetben folytonosnak látszik a háborút megelőző évtized nyelvével, főként a vidéki ellenzéki politikai kultúrával.
- ¹⁵² Labádi 2004.
- ¹⁵³ Könyvesbolt részére kiadott könyvek jegyzéke. 1945. ősz. MNL CSML Szeged XXXIII. 3. 22. f. 58. óe., 20.
- ¹⁵⁴ Jelentés az Orosházán 1945. október 15-én tartott titkári értekezletről. MNL BÉML XXXV. 20. f. 7. óe., 185.
- ¹⁵⁵ MKP Központi Szervezési Osztály: Körlevél a járási és körzeti titkárságokhoz és az összes vidéki pártszervezeteink vezetőségéhez. 1946. január. MNL BAZML X. 5. 5. d. 63. f. 9. óe., 21.
- ¹⁵⁶ Ständeisky 2015, 126–127; Tolnay 2002.

- ¹⁵⁷ Dadit 1948-ban az ÁVH közreműködésével előbb Jugoszláviába, majd Csehszlovákiába „száműzték”. 1952-ben az ÁVH hazahozta, és besúgás vádjával nyolc év börtönre ítélték. A Belügyminisztérium Vizsgálati Osztályának jelentése. Budapest, 1956. július 23. ÁBTLL V87580, 60. Ständeisky 1989; Bálint 2009.
- ¹⁵⁸ A MKP első nagyszegedi konferenciája. *Délmagyarország*, 1946. február 19., 1.
- ¹⁵⁹ Mód Aladár: Üzemi Bizottság vagy Üzemi Tanács? *Szabad Magyarország*, 1945. március 4., 4.
- ¹⁶⁰ Korom Mihály, Rózsa Mihály, Dr. Fábri: Jelentés. Szeged, 1946. március 9. MNL CSML Szeged XXI 501. a. 1. d. 76/1946.
- ¹⁶¹ *Magyar Alföld*, 1945. október 13., 1.
- ¹⁶² *Magyar Alföld*, 1946. február 19., 1.
- ¹⁶³ Bánk Tibor: A „dunántúli fehérítő”. *Magyar Alföld*, 1946. január 4., 1.
- ¹⁶⁴ Enczi Endre: Támadás felülről. *Délmagyarország*, 1946. február 23., 1.
- ¹⁶⁵ Levettjük a kesztyűnket és megmutatjuk kemény, kérges proletároklunkat a demokrácia ellenségeinek. *Szén és Acél*, 1946. február 21., 1.
- ¹⁶⁶ A reakciónak szüksége van rá, hogy megmutassuk neki a munkásság harci erejét. *Délmagyarország*, 1946. január 8., 3.
- ¹⁶⁷ Kövi Béla előadása Szegeden. Az MKP Csongrád megyei bizottságának iratai. MNL CSML Szeged XXXIII. 3. 25. f. 67. óe., 27–28. A forint értéke is csak annyival lehet jobb, amennyivel többet tudunk termelni. Bán Antal iparügyi miniszter beszéde Szegeden. *Délmagyarország*, 1946. június 18., 1. „A forint fedezete a munka” – fejtette ki Szakasits Árpád július végén egy budapesti gyűlésen. Mindenki annyi fizetést fog kapni, amennyit dolgozik. *Miskolci Hírlap*, 1946. július 27., 2.
- ¹⁶⁸ Nagy-Miskolc dolgozóihoz! *Szabad Magyarország*, 1946. július 7., 1.
- ¹⁶⁹ Fazekas György: A feketepecsét lovagjainak címére. *Szabad Magyarország*, 1945. május 13., 1.
- ¹⁷⁰ Szkladán Ágoston: Rendet! Nyugalmat! Jó pénzt! *Szabad Magyarország*, 1946. május 30., 1.
- ¹⁷¹ *Magyar Alföld*, 1945. december 18., 1.
- ¹⁷² Megkezdődik a nagy felvonulás. *Szabad Magyarország*, 1946. július 23., 2–3.
- ¹⁷³ MKP Erzsébethelyi párttitkárság: Jegyzőkönyv az 1946. február 27-én megtartott vezetőségi ülésről. MNL BÉML XXXV. 20. f. 64. óe., 31.
- ¹⁷⁴ *Szentesi Lap*, 1946. március 7., 4.
- ¹⁷⁵ *Magyar Alföld*, 1946. február 10., 1. Felhívás Szeged dolgozóihoz! *Délmagyarország*, 1946. február 15., 1. *Szegedi Népszava*, 1946. február 15., 1.
- ¹⁷⁶ *Magyar Alföld*, 1946. február 11., 3.
- ¹⁷⁷ *Magyar Alföld*, 1946. február 14., 1.
- ¹⁷⁸ Megkezdődik a nagy felvonulás. *Szabad Magyarország*, 1946. július 23., 2.
- ¹⁷⁹ *Szabad Magyarország*, 1946. május 3., 2. *Szén és Acél*, 1946. május 9., 1.
- ¹⁸⁰ Tömpe András: Jelentés az 1945. évi május 2-i miskolci incidensről. Budapest, 1945. május 5. ÁBTLL 1.1.4. d. 9. dosszié, 2. Ezt csináltuk mi, nyilasok. *Szabad Magyarország*, 1945. május 4., 3. Pelle 1995, 193–195.
- ¹⁸¹ *Magyar Alföld*, 1945. július 31., 1. *Magyar Alföld*, 1945. augusztus 7., 1.
- ¹⁸² *Viharsarok*, 1946. január 19., 3.
- ¹⁸³ *Viharsarok*, 1946. január 26., 1.
- ¹⁸⁴ *Szabad Magyarország*, 1945. május 20., 2.
- ¹⁸⁵ Vasököllet a reakció ellen. *Szabad Magyarország*, 1946. március 9., 1.
- ¹⁸⁶ Komócsin Zoltán: Beszéd helyett tettek. *Délmagyarország*, 1946. január 18., 1.

- ¹⁸⁷ Tardos István: Magyar demokrácia. *Magyar Alföld*, 1946. január 10., 1. *Magyar Alföld*, 1946. január 13., 2.
- ¹⁸⁸ Demokráciánk védelmében. *Viharsarok*, 1946. január 19., 2.
- ¹⁸⁹ Mikecz János: Tetteket követelünk. *Magyar Alföld*, 1946. január 16., 1.
- ¹⁹⁰ Gerő Ernő: Miért nem kötötték fel eddig egyetlen nagyfeketézőt sem? *Szabad Magyarorszá*, 1946. június 26., 3. *Miskolci Hírlap*, 1946. június 25., 2.
- ¹⁹¹ Fekete Mihály: Tömegharc a demokráciáért! *Szabad Magyarország*, 1946. március 10., 1.
- ¹⁹² A feketézők. *Szabad Magyarország*, 1946. május 17., 4.
- ¹⁹³ Feketézők – reakciók! *Szabad Magyarország*, 1945. november 10., 1.
- ¹⁹⁴ Statáriumot a feketézők ellen. *Szabad Magyarország*, 1945. november 24., 1.
- ¹⁹⁵ Az uzsorások ügye. *Szén és Acél*, 1946. május 2., 3.
- ¹⁹⁶ G. S.: A demokrácia érdekében. *Szén és Acél*, 1946. május 16., 1.
- ¹⁹⁷ *Magyar Alföld*, 1946. február 19., 1. Vát Jenő: A kalapács lesújt. *Szegedi Népszava*, 1946. január 15., 1.
- ¹⁹⁸ Kéve Béla: Támad a reakció! *Délmagyarország*, 1946. január 30., 1.
- ¹⁹⁹ Kubinyi István jelentése az ózdi pártszervezetből. Budapest, 1946. március 23. PIL 274/11/59.
- ²⁰⁰ Tardos István: Harcot a reakció ellen. *Magyar Alföld*, 1946. február 6., 3.
- ²⁰¹ Vértess József: Néhány szó a reakciókhoz. *Magyar Alföld*, 1946. február 5., 4.
- ²⁰² Jegyzőkönyv. MKP Békéscsaba V. kerületi pártszerv 1945. november 24-i pártnapja. MNL BÉML XXXV. 20. f. 64. 6e., 34.
- ²⁰³ Legelső feladat a reakció és a spekuláció kiirtása. *Szabad Magyarország*, 1945. november 20., 1. Az SZDP miskolci lapja a feketézők letöréséről mint az új kormány elsőrendű programjáról írt. *Felvidéki Népszava*, 1945. december 1., 1.
- ²⁰⁴ *Szabad Magyarország*, 1945. november 9., 3.
- ²⁰⁵ A spekulációs tőke szigorú megadóztatását követelték a miskolci vasasok gyűlésén. *Szabad Magyarország*, 1945. november 21., 3.
- ²⁰⁶ *Szabad Magyarország*, 1945. november 27., 2.
- ²⁰⁷ *Szabad Magyarország*, 1946. február 19., 1.
- ²⁰⁸ *Felvidéki Népszava*, 1946. február 12., 2.
- ²⁰⁹ Halál a spekulációs vetkőztetők! *Szabad Magyarország*, 1946. július 23., 3.
- ²¹⁰ Gazdasági statáriumot! *Szabad Magyarország*, 1946. május 29., 1.
- ²¹¹ Statáriumot követeltek a miskolci vasmunkások a stabilizáció ellenségeire. *Szabad Magyarország*, 1946. július 13., 4.
- ²¹² *Szén és Acél*, 1946. július 24., 1.
- ²¹³ Rákosi elvtárs előtt hívta ki versenyre Nagy-Budapest Nagy-Miskolcot. *Szabad Magyarország*, 1946. július 23., 2.
- ²¹⁴ A *Felvidéki Népszava* cikke szerint „kötélre kerülnek a valutaüzérek és az árdragítók”. *Felvidéki Népszava*, 1946. július 18., 3. Lásd még: 1946. július 30., 1. „Akasztófára azokkal a spekulánsokkal, léhűtőkkel, becsstelen siberekkkel, akik vakmerően kezett merészelnek emelni a proletár véreből született új pénz, a forint ellen” – szókokolt Szakasits Árpád július 25-én a Millenárison. *Felvidéki Népszava*, 1946. július 26., 1.
- ²¹⁵ *Szabad Magyarország*, 1946. július 11., 3.
- ²¹⁶ Író hadjárat a spekulások és valutázók ellen. *Felvidéki Népszava*, 1946. július 13., 2.
- ²¹⁷ Halálal büntethetők a valutaüzérkedők és árdragítók. *Miskolci Hírlap*, 1946. július 18., 1.
- ²¹⁸ Aki a forinthoz merészel nyúl, akasztófán kell végeznie. *Miskolci Hírlap*, 1946. július 18., 4.
- ²¹⁹ Varga 1986, 299.
- ²²⁰ Ständeisky 1992, 290, illetve 293–294.

- ²²¹ A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei rendőr főkapitány jelentése a főispánnak. Miskolc, 1946. február 20. Beránné-Pálhegyi-Román (szerk.) 1984, 162.
- ²²² Jelentés az Oroszházán 1945. október 22-én tartott titkári értekezletről. 1945. október 25. MNL BÉML XXXV. 20. f. 7. 6e., 18.
- ²²³ Banga János rendőr százados, a politikai osztály vezetője: Helyzetjelentés. Hódmezővásárhely, 1945. november 29. ÁBT L 1.1.3. d. 22. dosszié, 137.
- ²²⁴ *Viharsarok*, 1946. február 27., 2.
- ²²⁵ Jegyzőkönyv a Szegvári Nemzeti Bizottság üléséről. Szegvár, 1945. november 12. MNL CSML XVII. 18, 117.
- ²²⁶ Nem tűrjük tovább! *Felvidéki Népszava*, 1946. február 20., 3. *Szabad Magyarország*, 1946. február 21., 3. Tudósítás az ózdi vasgyár munkássága reakció elleni tüntetéséről. Ózd, 1946. február 21. Beránné-Pálhegyi-Román (szerk.) 1984, 164.
- ²²⁷ *Viharsarok*, 1946. január 26., 1.
- ²²⁸ *Magyar Alföld*, 1946. március 5., 2.
- ²²⁹ Megkezdődött a tisztogatás. *Szentesi Újság*, 1946. március 7., 1.
- ²³⁰ Polónyi Szűcs Lajos, rendőr őrnagy, a politikai osztály vezetője: Helyzetjelentés. Szolnok, 1945. október 29.; Helyzetjelentés. Szolnok, 1945. ÁBT L 1.1.3. d. 19. dosszié, 10 és 15.
- ²³¹ *Magyar Alföld*, 1945. december 28., 1. „Az ismert vezetőket most nem láttuk közöttük” – emlékezett dr. Barta Gábor is. Dr. Barta Gábor: Emlékek két család 19–20. századi történetéből. Kézirat. Budapest, 1997, 138. HDKE 493V3.
- ²³² Csernok József vallomása. Miskolc, 1946. augusztus 21. BFL 4260/1946, 491.
- ²³³ Jegyzőkönyv a Magyar Kommunista Párt újdíósgyőri szervezetének fegyelmi bizottsága üléséről. Újdíósgyőr, 1946. szeptember 13. MKP újdíósgyőri szervezetének iratai. MNL BAZML X 5. 5. d. 63. f. 3. 6e.
- ²³⁴ Levél az MKP magyartési szervezetének. Szentés, 1945. október 24. MNL CSML Szeged XXXIII. 3. 22. f. 45. 6e., 5.
- ²³⁵ A Magyar Kommunista Párt újdíósgyőri szervezet titkárságának jelentése. Újdíósgyőr, 1946. május 28. MNL BAZML X 5. 5. d. 63. f. 7. 6e., 201–202.
- ²³⁶ Demeter Ernő alezredes, a politikai osztály vezetője: Hangulatjelentés. Miskolc, 1945. november 15. ÁBT L 1.1 Magyar Államrendőrség PRO 3. d. 29. dosszié, Abaúj, 17.
- ²³⁷ Bódy 2008, 116–131.
- ²³⁸ Mindszent község motorja: a Kommunista Párt. *Magyar Alföld*, 1945. október 31., 3.
- ²³⁹ Kirschner-Rác 1963b, 815. *Szabad Magyarország*, 1945. augusztus 12. BFL 4260/1946, 17–18.
- ²⁴⁰ Bene József, volt rendőrnnyomozó hadnagy: Jelentés. Miskolc, 1946. augusztus 23. BFL 4260/1946, 72.
- ²⁴¹ Kósi Gyula vallomása. Miskolc, 1946. augusztus 22. BFL 4260/1946, 473.
- ²⁴² *Szabad Magyarország*, 1945. május 3., 4., 6.; 1946. február 26., 3.
- ²⁴³ Urbán László rendőr százados: Jelentés az 1946. március 2-án délelőtti lezajlott reakció elleni tüntetésről. Békéscsaba, 1946. március 2. ÁBT L 1.1.5. d. 4. dosszié, 52.
- ²⁴⁴ Putnok dolgozói rendet teremtettek. *Szabad Magyarország*, 1946. március 12., 3.
- ²⁴⁵ Vörös sarkot avattak a díósgyőri C-gyárban. *Szabad Magyarország*, 1945. augusztus 24., 4.
- ²⁴⁶ *Felvidéki Népszava*, 1945. július 17., 1.
- ²⁴⁷ *Szabad Magyarország*, 1945. július 17., 1–2.
- ²⁴⁸ Diadalút Szihalomtól Miskolcig. *Szabad Magyarország*, 1946. július 23., 1.
- ²⁴⁹ Megkezdődik a nagy felvonulás. *Szabad Magyarország*, 1946. július 23., 2–3.
- ²⁵⁰ Uo.
- ²⁵¹ A nagygyűlés. *Magyar Alföld*, 1945. augusztus 8., 1.

- ²⁵² *Magyar Alföld*, 1945. augusztus 7., 1.
²⁵³ *Magyar Alföld*, 1945. július 31., 1.
²⁵⁴ Gergely Sándor: Választás után. *Szén és Acél*, 1945. november 14., 1. Szabad május ünnepe. *Szén és Acél*, 1946. április 25., 2; 1946. május 9., 1.
²⁵⁵ Gergely Sándor: Választás után. *Szén és Acél*, 1945. november 14., 1.
²⁵⁶ *Szén és Acél*, 1946. május 9., 1.
²⁵⁷ *Magyar Alföld*, 1945. július 31., 1.
²⁵⁸ *Magyar Alföld*, 1945. augusztus 7., 1.
²⁵⁹ Ryan 1989, 131–153; Vernon 1993, 48–49.
²⁶⁰ Trexler 1980, xxiv, 3, illetve 240–263; Kuhrt 1987.
²⁶¹ Pitkin 1967, 80.
²⁶² Geertz 1985, 16–20.
²⁶³ A valóságot nem egyszerűen leíró, hanem arra nézve következményekkel járó nyelvi, ceremoniális gesztusokat – mint egy házasságkötés vagy egy bírósági ítélet megszabott szavait – nevezi John L. Austin performatív aktusoknak. Austin 1990, 33–34.
²⁶⁴ *Szabad Magyarország*, 1945. július 17., 1–2.
²⁶⁵ Miskolc első „közparkja”: Népkert a Csabai-kapuban. Dobrossy 2001, 135–153. A népkerti vigadók évszázados története. Dobrossy 2001, 154–165.
²⁶⁶ Vajda Gábor: Tömegek márciusa. *Szabad Magyarország*, 1945. március 17., 1.
²⁶⁷ *Szabad Magyarország*, 1945. május 3., 4.
²⁶⁸ A munkásság ereje. *Felvidéki Népszava*, 1945. november 8., 1. *Szabad Magyarország*, 1945. november 9., 3. *Szabad Magyarország*, 1946. május 10., 3.
²⁶⁹ *Felvidéki Népszava*, 1945. július 3., 3.
²⁷⁰ *Szabad Magyarország*, 1946. május 3., 1.
²⁷¹ Szabad május ünnepe. *Szén és Acél*, 1946. április 25., 2; 1946. május 9., 1.
²⁷² Idézi: Kováts 1976, 38.
²⁷³ *Népszava*, 1930. szeptember 2., 11.
²⁷⁴ Beluszky-Győri 2005, 214–215.
²⁷⁵ Szabó Zoltán 1937, 272.
²⁷⁶ Uo., 263 és 265. „Olyan ez a város, mintha kereskedelmi utazók hozták volna össze, úgyhogy mindazokból az árukból melyeket képviselnek, ide hordtak egy városra valót. Hoztak mindent, ami kényelmes és jó és a városias életnek feltétele, hordtak mindent, amit hordhattak, porszívógépet és zománcozott fürdőkádát, illatos szappant és finom üveget, hoztak forgalmat és üzleti ügyességet, hoztak jó előadásokat és sorozat könyveket. [...] Ennek a városnak a szeme mindig Budapesten volt...”
²⁷⁷ Pelle 1995, 204.
²⁷⁸ Özv. Jungreis Ernőné hagyatéki ügye. A Miskolci (Királyi) Járásbíróság iratai. Polgári és büntetőpercek. MNL BAZML VII. 6 b. PK 25576/1946: Halálesetfelvétel, 622/1946. Hagyatéki kimutatás. Miskolc, 1946. szeptember 6. 157/1946. Jungreis Ernőné levele az árvaszékhez. 24576/1946.
²⁷⁹ Jungreis Ernőné levele az árvaszékhez. Rejtő Sándor vallomása. Miskolc, 1946. augusztus 2. BFL 4260/1946, 176.
²⁸⁰ Dobrossy 2002, 78–89.
²⁸¹ A Nemzeti Bizottság igazolása az I. fokú Iparhatóság részére. Miskolc, 1945. április 14. Miskolci Nemzeti Bizottság iratai. MNL BAZML XVII 2. 3242/1945.
²⁸² *Magyar Alföld*, 1945. szeptember 29., 1.
²⁸³ *Magyar Alföld*, 1946. február 15., 2.
²⁸⁴ *Szabad Magyarország*, 1945. július 17., 1–2.
²⁸⁵ Hódít a zászló. *Felvidéki Népszava*, 1946. május 3., 1.

- ²⁸⁶ *Szén és Acél*, 1946. május 9., 1.
²⁸⁷ Borsányi-Kende 1982; Sipos 1988.
²⁸⁸ *Népszava*, 1907. október 11., 8; 1912. május 25., 4–5. Tízezer néma ünnepi sétája az Andrássy úton. *Népszava*, 1930. május 3. 1–2. *Népszava*, 1930. szeptember 2., 1–5. Gyáni 2008, 133.
²⁸⁹ A kenyér és a rendőrkard nagy csatája. *Népszava*, 1930. szeptember 2., 1.
²⁹⁰ Borsányi 1971, 79–80, 84, 98–99, 138–140, 216–221.
²⁹¹ <https://mek.oszk.hu/01900/01905/html/index264.html>. (Utolsó letöltés: 2021. március 10.)
²⁹² Rolf 2013, 84–93.
²⁹³ Uo., 17; Wortman 1995, I. kötet, 3, 13, 21, 42–45; II. kötet 351, 369, 421, 432–436, 461–462, 477–478.
²⁹⁴ Vörös Boldizsár 2004, 88–92.
²⁹⁵ Figes-Kolonitskii 1999, 63–70.
²⁹⁶ Nelson 1996, 99–132; Giesey 1985, 43, 51–53, 58–62; Elliot 1985, 146; Marin 1988, 193–205.
²⁹⁷ Ozouf 1988, 262–282; Hunt 1984, 60–68.
²⁹⁸ Geldern 1993, 103–133; Swift 2002, 21, 36.
²⁹⁹ Dudás Alfréd vallomása. Miskolc, 1946. augusztus 10. BFL 4260/1946, 295.
³⁰⁰ A „helyi Bastille”, ahogy Varga János is megfigyelte. Varga 1986, 301.
³⁰¹ Czompoly József vallomása. Miskolc, 1946. november 22. BFL 4260/1946, 657.
³⁰² Oláh András vallomása. Miskolc, 1946. augusztus 12. BFL 4260/1946, 323.
³⁰³ Bodgál Gyula vallomása. Miskolc, 1946. augusztus 12. BFL 4260/1946, 321.
³⁰⁴ Kósi Gyula vallomása. Miskolc, 1946. augusztus 22. BFL 4260/1946, 473.
³⁰⁵ Farkas János vallomása. Miskolc, 1946. augusztus 27. BFL 4260/1946, 594.
³⁰⁶ Bálint Zoltán vallomása. Miskolc, 1946. augusztus 14. BFL 4260/1946, 356.
³⁰⁷ Papp István vallomása. Miskolc, n. a. BFL 4260/1946, 146.
³⁰⁸ Klein Henrik vallomása. Miskolc, 1946. augusztus 21. BFL 4260/1946, 482.
³⁰⁹ Páricsi Ernő vallomása. Miskolc, 1946. augusztus 19. BFL 4260/1946, 457.
³¹⁰ Lukács Pál rendőr őrnagy: Helyzetjelentés. Makó, 1945. november 14. ÁBTL 1.1.3. d. 22. dosszié, 153.
³¹¹ Lukács Pál: Jelentés. Makó, 1945. november 30. ÁBTL 1.1.3. d. 19. dosszié, 2.
³¹² Hangulatjelentés. Békéscsaba. Csanád, Borsod, Szabolcs megyék. ÁBTL 1.1.3. d. 19. dosszié, 12.
³¹³ Lukács Pál: Jelentés. Makó, 1945. november 30. ÁBTL 1.1.3. d. 19. dosszié, 2.
³¹⁴ Így septe ki a reakciót a mezőkeresztesi járás népe. *Szabad Magyarország*, 1946. március 7., 3.
³¹⁵ Burus Lajos rendőrnagy: Jelentés. Miskolc, 1946. augusztus 2. BFL 4260/1946, 65.
³¹⁶ Viskolczi István vallomása. Miskolc, 1946. augusztus 22. BFL 4260/1946, 521.
³¹⁷ Burus Lajosné vallomása. Miskolc, 1946. augusztus 14. BFL 4260/1946, 352. Szembe-
³¹⁸ Török Mihály vallomása. Miskolc, 1946. augusztus 21. BFL 4260/1946, 500.
³¹⁹ Kósi Gyula vallomása. Miskolc, 1946. augusztus 22. BFL 4260/1946, 471. „[A] tömeg
³²⁰ elén megállt az autó, az Internacionálét kezdték énekelni.” Adám János visszaemlé-
³²¹ zése. MNL BAZML XXXV 133/a.
³²² Langauer Gyula vallomása. Miskolc, 1946. augusztus 23. BFL 4260/1946, 536.
³²³ Sewell 1980, 102.
³²⁴ A putnoki járási jegyző jelentése. Putnok, 1946. március 9. Beránné-Pálhegyi-Román
³²⁵ (szerk.) 1984, 170.

- ³²³ Scott 2013, 1–2.
³²⁴ „The organisation is embedded in a pattern of pre-existing practices of resistance.” Scott 2000, 202.
³²⁵ Scott 1976.
³²⁶ Bohstedt 2000, 55.
³²⁷ Crowley–Reid (eds.) 2002; Kiaer–Naiman (eds.) 2006; Kelly 2002, 631–651.
³²⁸ Kotkin 1995. A könyv két részre tagolódik: „A szocializmus építése: az állam nagy stratégiái”, illetve „Élet a szocializmusban: a lakosok kis taktikái” címmel. Hasonló programot fogalmazott meg Fitzpatrick 1999, 3.
³²⁹ Kotkin 1995, 392.
³³⁰ Certeau 1984, 26.

Mese a zsidókról

- ¹ Vádirat. BFL 4260/1946, 22. Varga Lajos vallomása. Miskolc, 1946. augusztus 22. BFL 4260/1946, 512.
² Károly István vallomása. Miskolc, 1946. augusztus 22. BFL 4260/1946, 527.
³ A Magyar Kommunista Párt újdíósügyi szervezet titkárságának jelentése. Újdíósgyőr, 1946. január 20. és 1946. május 28. MNL BAZML X 5. 5. d. 63. f. 16. 6e., 202.
⁴ Horváth Zoltán vallomása. Miskolc, 1946. augusztus 12. BFL 4260/1946, 312–313.
⁵ Ifj. Tóth Lajos vallomása. Miskolc, 1946. augusztus 24. BFL 4260/1946, 562.
⁶ Hornyánszky András vallomása. Miskolc, 1946. augusztus 24. BFL 4260/1946, 561.
⁷ Lásd a politikai rendőrség budapesti gyárakban készített hangulatjelentéseit. Magyar Államrendőrség Politikai Rendészeti Osztálya iratai. ÁBTL 1.1.5. d. X. kerület dosszié.
⁸ Ständeisky 2007, 15–16, 35–38, 131–138; Karády 1984, 46, 133; Karády 2002, 35–46; Szabó Róbert 1995, 117–122.
⁹ Cichopek–Gajraj 2014, 7; Bányai–Gombocz 2016, 31–48.
¹⁰ Talmi 1993, 72.
¹¹ Klein Lászlóné rendőrségi kihallgatása. Szegvár rendőrőrs, 1946. március 24. ÁBTL V87580, 22.
¹² Uo., 23.
¹³ Dr. Reiner Imre rendőrségi kihallgatása. Szegvár rendőrőrs, 1946. március 24. ÁBTL V87580, 19.
¹⁴ Tömörkény László levele Pálffy György főispánnak. Szeged, 1946. március 9. Szeged város főispánjának iratai. Bizalmas iratok. MNL CSML Szeged XXI 501. a. 1. d.
¹⁵ Fazekas György: Orgovány útján járunk. *Szabad Magyarország*, 1946. március 22., 3. A puha kéz. *Felvidéki Népszava*, 1946. március 22., 3.
¹⁶ Friedmann Ignác rendőrségi kihallgatása. Békéscsaba, 1946. március 5. PIL 274/11/60, 13.
¹⁷ Róbert György rendőrségi kihallgatása. Békéscsaba, 1946. március 5. PIL 274/11/60, 7.
¹⁸ Virág János rendőrségi kihallgatása. Békéscsaba, 1946. március 5. PIL 274/11/60, 12.
¹⁹ K. I.: Hangulatjelentés. Szeged, 1945. augusztus 31. ÁBTL 1.1.3. d. 22. dosszié, 68, 73.
²⁰ K. I.: Hangulatjelentés. Szeged, 1945. szeptember 30. ÁBTL 1.1.3. d. 22. dosszié, 85–88.
²¹ Nyilvános főtárgyalás jegyzőkönyve. Szeged, 1945. október 9. Szegedi Népbíróság iratai. Nácsai János bűnügye. MNL CSML XXV 8. 16. d. Nb. 667/1945, 32.
²² Polónyi Szűcs Lajos: Helyzetjelentés. Szolnok, 1945. Magyar Államrendőrség Politikai Rendészeti Osztálya Szolnok megyei Főkapitányság iratai. ÁBTL 1.1.3. d. 19. dosszié, 15.
²³ Jegyzőkönyv a Magyar Kommunista Párt Nagyszegedi Bizottságának üléséről. 1946. május 22. MNL CSML Szeged XXXIII. 3. 25. f. 7. 6e., 6.

- ²⁴ MKP Szegedi alapszervezet, Szervezési Osztály: Jelentés az MKP KV Szervezési Osztálynak. 1946. június 25. MNL CSML Szeged XXXIII. 3. 25. f. 22. 6e., 29.
²⁵ MKP Szegedi alapszervezet Közigazgatási Osztály: Javaslat. 1945. június 23. MNL CSML Szeged XXXIII. 3. 25. f. 69. 6e., 4.
²⁶ Emlékeztető. Szeged, 1945. június 30. MNL CSML Szeged XXXIII. 3. 25. f. 67. 6e., 15.
²⁷ Polónyi Szűcs Lajos: Helyzetjelentés. Szolnok, 1945. augusztus 22. Magyar Államrendőrség Politikai Rendészeti Osztálya Szolnok megyei Főkapitányság iratai. ÁBTL 1.1.3. d. 19. dosszié, 34.
²⁸ Pajzicz József levele. Szeged, 1945. február 28. MNL CSML Szeged XXXIII. 3. 25. f. 67. 6e.
²⁹ Illés György vallomása. Baja, 1946. május 25. Szegedi Népbíróság iratai. Hangya Antal és öt társa. MNL CSML XXV 8. 39. d. Nb. 769/1946, 7.
³⁰ Hangya Antal vallomása. Baja, 1946. május 29. Szegedi Népbíróság iratai. Hangya Antal és öt társa. MNL CSML XXV 8. 39. d. Nb. 769/1946, 8.
³¹ Dömötör József vallomása. Baja, 1946. augusztus 22. Szegedi Népbíróság iratai. Hangya Antal és öt társa. MNL CSML XXV 8. 39. d. Nb. 769/1946, 9.
³² Réti Ernő vallomása. Nyilvános főtárgyalás. Baja, 1946. szeptember 14. Szegedi Népbíróság iratai. Hangya Antal és öt társa. MNL CSML XXV 8. 39. d. Nb. 769/1946, 17.
³³ Jelentés az MKP Jászberényi járási titkárságától. 1946. február 21. Ungor (szerk.) 1971, 113.
³⁴ Tanúvallomási jegyzőkönyv. Szentes, Szegedi Népbíróság iratai. Győri Sándor bűnügye. MNL CSML XXV 8. 40. d. Nb. 817/1946.
³⁵ Brüll József vallomása. Mezőkovácsháza, 1946. június 1. Szegedi Népbíróság iratai. Fülöp Lajos bűnügye. MNL CSML XXV 8. 43. d. Nb. 922/1946, 5.
³⁶ Jenei Lászlóné vallomása. Szeged, 1946. május 31. Szegedi Népbíróság iratai. Karsai József bűnügye. MNL CSML XXV 8. 39. d. Nb. 800/1946, 17.
³⁷ Nagyszegi László rendőr őrmester: Jelentés. Szeged, 1946. május 22. Szegedi Népbíróság iratai. Karsai József bűnügye. MNL CSML XXV 8. 39. d. Nb. 800/1946.
³⁸ Pető 2006, 46–49.
³⁹ Ambrus 1988, 7–23, 37–47.
⁴⁰ Kiss Mária (Szombati Józsefné) vallomása. Népbírósági tárgyalás jegyzőkönyve. 1947. február 7. Hanksz József és társai. BFL XXV. 1. a. 1946–4479, 134.
⁴¹ Zsolnai Vilmosné vallomása. Népbírósági tárgyalás jegyzőkönyve. 1948. május 21. BFL XXV. 1. a. 1946–4479, 150.
⁴² A vérvád. *Délmagyarország*, 1946. május 22., 2.
⁴³ *Szabad Magyarország*, 1946. május 29., 3.
⁴⁴ *Magyar Alföld*, 1946. június 4., 2.
⁴⁵ *Magyar Alföld*, 1946. június 19., 4.
⁴⁶ *Magyar Alföld*, 1946. július 11., 2.
⁴⁷ Csősz 2010, 159.
⁴⁸ *Szabad Magyarország*, 1946. június 20., 2.
⁴⁹ Mezőberényben is vérvád terjesztőket fogtak el. *Viharsarok*, 1946. június 5., 1.
⁵⁰ Walser Smith 2002, 62–64; Kövér 2011, 358–360, 378–379.
⁵¹ Stern Márton, a Szegedi Izraelita Hitközség elnökének levele dr. Pálffy Györgynek, Szeged város főispánjának. 1946. március 11. MNL CSML Szeged XXI 501. a. 1. d.
⁵² Uo.
⁵³ Nagy Ágnes 2013, 88–131, 142–195.
⁵⁴ „MN: Amikor hazatért Auschwitzból, a házuk már mások lakták. Az új lakók be se engedték. Fahidi Éva: Talán ez volt a legszörnyűsebb az egész folyamatban... MN: Utánajárt, kik nem engedték be a saját házába? Fahidi Éva: Nem, és ma sem tudom. És hát ezt simán meg lehetett csinálni. Hogy engem küldtek el, és nem őket. Apám építtette

- a házat, ott éltem, ott nőttem fel. És akkor valaki fogja magát, és beköltözik, és amikor én megjelenek, mint jogos tulajdonos, nem ő megy el, hanem engem rúg ki." „Járni sokkal nehezebb". Interjú Fahidi Évával és Szabó Rékával. *Magyar Narancs*, 2019. szeptember 5., 35. Klacsmann 2017; Klacsmann 2019; Standeisky 2007, 133–135; Szabó Róbert 1995, 42–45; Karády 1984, 45; Csősz 2010, 159.
- ⁵⁵ Túlélő zsidó munkaszolgálatosok levele Békés vármegye főispánjához. Körösladány, 1945. január 14. Békés Megye Levéltára. Főispáni iratok. BéML IV. B. 407. b. 481/1945.
- ⁵⁶ Jegyzőkönyv. Békéscsaba, 1945. szeptember 25. A Magyar Kommunista Párt Békés megyei szervezetéhez intézett panaszok. MNL BéML XXXV 20. f. 13. 6e., 90.
- ⁵⁷ A mezőberényi izraelita hitközség levele Békés megye alispánjának. Mezőberény, 1946. július 1. Békés Megye Levéltára. Alispáni iratok. BéML IV. B. 407. b.
- ⁵⁸ A visszatért szarvasi zsidók nem jutnak hozzá hitelintézetekben őrzött pénzükhöz. Szarvas, 1945. március 2. K. Cseh (szerk.) 2002, 433–434.
- ⁵⁹ Gyomán zsidó ügyosztály alakul. Gyoma, 1945. január 22. K. Cseh (szerk.) 2002, 432.
- ⁶⁰ Békés megye alispánjának levele a községi tanácshoz. Körösladány. N. d. BéML IV. B. 407. b.
- ⁶¹ Körösladány Községi Tanácsának levele Békés megye alispánjához. Körösladány, 1945. február 8. BéML IV. B. 407. b.
- ⁶² Gádosor Községi Tanácsának levele Békés megye alispánjához. Gádosor, 1945. január 21. BéML IV. B. 407. b.
- ⁶³ Békésszentandrás Községi Tanácsának levele Békés megye alispánjához. Békésszentandrás, 1945. január 22. BéML IV. B. 407. b.
- ⁶⁴ Gyulán a hazatért, volt munkaszolgálatosok megalakítják a zsidótanácsot. Gyula, 1944. november 7. K. Cseh (szerk.) 2002, 423.
- ⁶⁵ Pálffy György főispán levele Nagy Ferenc miniszterelnöknek. Szeged, 1946. március 13. MNL CSML Szeged XXI. 501. a. 1. d. 22/1946.
- ⁶⁶ Klein Lászlóné rendőrségi kihallgatása. ÁBTl V 87580, 22.
- ⁶⁷ Tömpe András bizalmas jelentése az ózdi útról. PIL 274/11/59.
- ⁶⁸ Az ózdi járás gazdasági felügyelőjének körlevele. Ózd, 1945. március 14. Ózd nagyközség iratai. Elnöki iratok (1945–1946). MNL BAZML V. 186. 14. d.
- ⁶⁹ Szegvár község közgyűlésének jegyzőkönyvei. 1944. december 14. MNL CSML Szeged V. 1008. a. 49. k.
- ⁷⁰ Szegvár község közgyűlésének jegyzőkönyvei. 1944. május 27. MNL CSML Szeged V. 1008. a. 49. k.
- ⁷¹ Berezhvai János rendőr őrmester, rendőrbiztos jelentése. Szegvár, 1946. március 7. MNL CSML Szentes. Magyar Államrendőrség Iratai, Csongrád megyei Kapitányság. XXIV. 1. 6. d.
- ⁷² Óráig tartó terroruralommá fajult a sajszentpéteri kommunista-szocialista „reakcióellenes” tüntetés. *Miskolci Hírlap*, 1946. február 20., 4.
- ⁷³ *Miskolci Hírlap*, 1946. február 23., 3.
- ⁷⁴ Vona József vallomása. 1946. május 29. BFL V 56032/1.
- ⁷⁵ Birkás 1995, 102, illetve 110.
- ⁷⁶ Diczfalussy Ferenc vezérőrnagy: Jelentés. 1946. február 25. ÁBTl 1.1.4. d. 3. dosszié, 7.
- ⁷⁷ Noszkó Imre és Zaboretzky Ervin népügyészek: Vádirat. 1946. szeptember 28. Népügyészség 10801/1946. BFL 4260/1946, 19.
- ⁷⁸ Kiss Ferenc rendőr alezredes, a Politikai Nyomozó Osztály vezetője: Hangulatjelentés. Miskolc, 1945. november 14. ÁBTl 1.1 Magyar Államrendőrség PRO 3. d. 19. dosszié, Csanád, Borsod, Szabolcs. 5.
- ⁷⁹ Horváth Zoltán vallomása. Miskolc, 1946. augusztus 12. BFL 4260/1946, 312–313.

- ⁸⁰ Vajda Gábor: Az ádrágítók ellen. *Szabad Magyarország*, 1945. május 15., 1.
- ⁸¹ *Szabad Magyarország*, 1945. október 30., 3.
- ⁸² *Felvidéki Népszava*, 1946. január 5., 3.
- ⁸³ *Viharsarok*, 1946. február 23., 3.
- ⁸⁴ Fülöp József: Piros Pünkösöd. *Szabad Magyarország*, 1945. május 20., 1.
- ⁸⁵ x: Nem általánosítunk. *Magyar Alföld*, 1945. november 3., 3.
- ⁸⁶ *Szabad Nép*, 1945. június 9.
- ⁸⁷ PIL 283/10/212, 70.
- ⁸⁸ Rozsnyai Lajos politikai nyomozó: Jelentés. Makó, 1945. augusztus 13. Szegedi Népbírósi iratai. Munkácsi Gyula bűnügye. MNL CSML XXV 8. 18. d. Nb. 850/1945, 5. Jakabffy Béla vallomása. Szegedi Népbírósi iratai. Jakabffy Béla bűnügye. MNL CSML XXV 8. 20. d. Nb. 966/1945, 7.
- ⁸⁹ Szegedi Népbírósi iratai. Diósszilágyi Szűcs Katalin bűnügye. MNL CSML XXV 8. 20. d. Nb. 998/1945, 7. Munkácsi Gyula bűnügye. MNL CSML XXV 8. 18. d. Nb. 850/1945, 4b.
- ⁹⁰ Helmly Géza vallomása. Szeged, 1945. október 13. Szegedi Népbírósi iratai. Katona Lajos bűnügye. MNL CSML XXV 8. 49. d. Nb. 115/1947, 13.
- ⁹¹ Ördögh Etel: Feljelentés. Szeged, 1946. május 20. Szegedi Népbírósi iratai. Sulyok Mihály bűnügye. MNL CSML XXV 8. 45. d. Nb. 1033/1946. 3800/1946, 4.
- ⁹² Kóta Imre vallomása. 1946. május 29. BFL V 56032/1.
- ⁹³ Vincze Sándor vallomása. 1946. május 29. BFL V 56032/1.
- ⁹⁴ Zsiga Jánosné Mándi Etel vallomása. 1946. május 21. BFL V 56032/1.
- ⁹⁵ Éles Istvánné Hegedűs Róza vallomása. 1946. május 21. BFL V 56032/1.
- ⁹⁶ BFL V 56032/1, 94.
- ⁹⁷ 1941. évi népszámlálás 1947, 548–549. Braham 1988, 50, illetve 58; Pelle 1995, 152. Utóbbi 73 hazatért zsidóról ír, azonban nem jelöli meg az adat forrását. A *Képes Figyelő* című hetilap 1946. május 25-én viszont 100–120 személyről tud. Az újság adatai valószínűleg helytelenek: egy nemrégiben megjelent áttekintés Kunmadaras embervesztéseiről 75 túlélőről beszél. Ötvös 1992, 20. Az 1990-es évek végéig nemigen létezett olyan alapvető kutatás, amely foglalkozott volna a magyarországi népirtás társadalmi és demográfiai következményeivel, kiterjesztve ezt helyi közösségekre is, kivéve egy demográfiai áttekintést a kérdésről: Stark 1995. Az elmúlt évtizedben ez a helyzet öröndetesen megváltozott. Braham (szerk.) 2007.
- ⁹⁸ Stark 1989, 59–61; Gosztonyi 1992, 283–285; Ötvös 1992, 7–11.
- ⁹⁹ Szarka Imre vallomása. 1946. május 29. BFL V 56032/1.
- ¹⁰⁰ Takács Gergely vallomása. 1946. május 25. BFL V 56032/1, 35.
- ¹⁰¹ Lippai János vallomása. 1946. május 23. BFL V 56032/1, 211–213.
- ¹⁰² Kovács Géza vallomása. 1946. május 23. BFL V 56032/1.
- ¹⁰³ Tóth Zsigmond vallomása. Népbírósi iratok Országos Tanácsa fellebbviteli tárgyalás. 1946. november 12. BFL V 56032/1, 6–8.
- ¹⁰⁴ Kovács Géza vallomása. 1946. május 23. BFL V 56032/1, 270–272.
- ¹⁰⁵ Girard 1977, különösen 1–38.
- ¹⁰⁶ Vincze Sándor vallomása. 1946. május 25. BFL V 56032/4. Egy másik vádlott arról számolt be, hogy a nővérétől hallotta: bizonyos zsidók elvitték a gyerekeit, és ez annyira felizgatta a férfit, hogy azonnal csatlakozott a zsidókat üldözőkhöz. BFL V 56032/1, 96–98.
- ¹⁰⁷ Több tanú is kijelentette, hogy hallották Kabai Esztert kiáltozni, mert a zsidók összeszedték a bátyja gyerekeit. K. Tóth József vallomása. Gyarmati Ferenc vallomása. Kálmán Sándor vallomása. 1946. május 25. BFL V 56032/1, 101–103 és 219–221. Egy tanúként megidézett kereskedő a következőképpen számolt be a piacon hallott pletykáról: megtudta, hogy az asszonyok azért tüntetnek, mert egy ott álló zsidó teherau-

- tón két keresztény gyereket találtak, akiket el akartak vinni. Balajti Imre vallomása. BFL V 56032/1, 264–265.
- ¹⁰⁸ Horváth János vallomása. BFL V 56032/1, 133.
- ¹⁰⁹ Cohn 1994; Klaniczay 1990, 194–208; Kende 1995.
- ¹¹⁰ Vincze Sándor vallomása. BFL V 56032/1, 65–67. Hasonló érvelés bukkant föl egy 15 éves, napszámosként dolgozó fiú vallomásában is: a vádlott magyarázata szerint csak azért üttötte a zsidókat, mert elkezdett benne hinni, hogy tényleg kolbászt csinálnak a gyerekekből. Kálmán Sándor vallomása. BFL V 56032/1, 94. Egy 48 éves napszámos úgy emlékezett, hogy Kabai Eszter azt kiáltotta a piacon, hogy a zsidók megölték a gyerekeit, majd megfőzték és megették őket. Nagypál Imre vallomása. 1946. június 7. BFL V 56032/1.
- ¹¹¹ Darnton 1987, 15–124.
- ¹¹² Kusak Sándor vallomása. BFL V 56032/1, 168–169.
- ¹¹³ Ötvös 1992, 86.
- ¹¹⁴ A távolságképzés volt az egyik fő tényező, ami 1942 júliusában, a lengyelországi Józsefowban hidegvérű gyilkosokká változtatta a „hétköznapi embereket”. Browning 2019. A társadalmi érintkezés során történő különbségképzés gyakorlatairól lásd Erikson 1991, 127–144.
- ¹¹⁵ Szabó Miklós 2003, 270; Hanebrink 2006, 30–31.
- ¹¹⁶ Hanák 1988, 81–111.
- ¹¹⁷ Bolgár 2015, 132–137. A kincskeresés mintha a mai napig sem ért volna véget. Az elmúlt évtizedben történészek komoly erőfeszítéseket tettek, hogy végre megtalálják a „zsidók” vagyonát, és kiszámolják annak igazi értékét. Kádár-Vági 2005, 18–30; Ungváry 2016, 42–43, 52–64 és 73–82; Bolgár 2015, 155–162.
- ¹¹⁸ MNL BéML főispáni iratok 119/1925.
- ¹¹⁹ Teljesen zsidó elnökséget választott a Kereskedők Egylete. *Szentesi Napló*, 1939. február 1., 3.
- ¹²⁰ *Szentesi Napló*, 1939. április 23., 1.
- ¹²¹ *Szentesi Napló*, 1944. április 15., 4.
- ¹²² *Békésmegyei Hírlap*, 1938. november 23., 2.
- ¹²³ Tóth 1982, 280–281. A békéscsabai rendőrkapitány jelentése a belügyminiszternek. 1937. február 28. MNL BéML 1937-6-5842.
- ¹²⁴ Akiknek a hátán a korbács csattog. *Békés*, 1938. április 12., 1.
- ¹²⁵ *Békés*, 1939. január 15., 5.
- ¹²⁶ *Békés*, 1939. január 22., 4.
- ¹²⁷ Füsti Molnár Sándor: A szociális kérdés és a szociálpolitika. *Szentesi Napló*, 1939. május 7., 7.
- ¹²⁸ Lesújt a kormány a valutásokra. *Szentesi Napló*, 1939. augusztus 8., 1. *Békésmegyei Hírlap*, 1939. augusztus 4., 1.
- ¹²⁹ *Szentesi Napló*, 1944. április 25., 5.
- ¹³⁰ *Békési Újság*, 1944. július 1., 1. 1944. július 8., 1. 1944. július 15., 1–2.
- ¹³¹ *Szentesi Napló*, 1944. május 10., 3.
- ¹³² *Szentesi Napló*, 1944. április 29., 7.
- ¹³³ *Szentesi Napló*, 1944. május 3., 3.
- ¹³⁴ *Szentesi Napló*, 1944. május 24., 5.
- ¹³⁵ Uo., 4.
- ¹³⁶ *Békésmegyei Hírlap*, 1944. május 27., 1.
- ¹³⁷ *Békésmegyei Hírlap*, 1944. június 3., 3.

- ¹³⁸ 1 000 000 pengő értékű zsidóvagyonot kutatott fel eddig a békési csendőrség. *Békési Újság*, 1944. július 8., 1.
- ¹³⁹ Leleplezték a miskolci zsidóvagyon-rejtegetők frontját. *Magyar Élet*, 1944. június 11., 1.
- ¹⁴⁰ A megütközés. *Magyar Élet*, 1944. június 13., 4.
- ¹⁴¹ *Szentesi Napló*, 1944. május 5., 3–4.
- ¹⁴² Békéscsabán Jaross Andor 1939 februárjában fejtette ki, hogy a „zsidók éljenek meg úgy, hogy magyarok millióit ne használják ki”. *Békésmegyei Hírlap*, 1939. február 8., 3.
- ¹⁴³ Vita. *Békésmegyei Hírlap*, 1939. február 15., 1.
- ¹⁴⁴ A keresztény politikáról. *Békésmegyei Hírlap*, 1942. október 25., 1. Nota bene: 1942-re a „keresztény politika” a „munkatáborral” határozta meg önmagát.
- ¹⁴⁵ Akiknek a hátán a korbács csattog. *Békés*, 1938. április 12., 1.
- ¹⁴⁶ Stern Márton, a Szegedi Izraelita Hitközség elnökének levele dr. Pálffy Györgynek, Szeged város főispánjának. 1946. március 11. MNL CSML Szeged XXI.501. a. 1. d.
- ¹⁴⁷ *Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap*, 1939. január 7., 3.
- ¹⁴⁸ *Békésmegyei Hírlap*, 1938. december 25., 1. 1939. január 6., 1. *Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap*, 1939. január 5., január 6., január 12., január 15., január 17., január 24., január 25. *Szentesi Napló*, 1939. február 5., 3. A szegedi sajtóról lásd Molnár Judit 1995, 46–47 és 54–56.
- ¹⁴⁹ *Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap*, 1944. március 31., 1.
- ¹⁵⁰ *Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap*, 1944. április 5., 2.
- ¹⁵¹ *Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap*, 1944. április 6., 2.
- ¹⁵² *Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap*, 1944. április 7., 2.
- ¹⁵³ *Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap*, 1944. április 16., 2.
- ¹⁵⁴ Az, hogy a „magyar” és a „zsidó” – alapuljon bár a „faj” álgenetikai vagy a „szellem” és a „civilizáció” ál-kultúrtörténeti fogalmain – két különböző, egymástól világosan elhatárolható, de önmagával azonos, csoportképző és egyéni identitást is előíró minőség, egyértelműnek látszott a két háború közti magyar társadalom jelentős rétegei számára. Hanebrink 2006, 168–189; Kovács 2001, 133–135; Katzburg 2002, 90–91, 107 és 155–157; Gyurgyák 2001, 145–146 és 154; Pelle 2001, 33–34, 59–60, 70–74, 84, 168–172; Tilkovszky 1997, 117–121, 125–127.
- ¹⁵⁵ Aleksin 2011, 393–409.
- ¹⁵⁶ Szegedi 2015, 57–76.
- ¹⁵⁷ Zsidó kézen van a legtöbb borsodi nagymalom. *Magyar Élet*, 1940. augusztus 24., 3.
- ¹⁵⁸ A hírhedt Szinva-per ikeresete. *Magyar Élet*, 1940. február 25., 3.
- ¹⁵⁹ Megszűnt iparok és kereskedések. *Magyar Élet*, 1941. augusztus 12., 5.
- ¹⁶⁰ Adattár az 50.001/1945. Ip. M. sz. rendelet szerinti adatszolgáltatás alapján. Dobrossy (szerk.) 2004, 82.
- ¹⁶¹ Csiki 1999, 56.
- ¹⁶² A miskolci Chevre Kadisa Szentegylet jegyzőkönyvei 1945. február hótól. MILEV L1 E1 23 X-62 Miskolc.
- ¹⁶³ Özv. Jungreis Ernőné hagyatéki ügye. A Miskolci (Királyi) Járásbíróság iratai. Polgári és büntetőper. MNL BAZML VII. 6 b. PK 25576/1946: Halálesetfelvétel, 622/1946.
- ¹⁶⁴ Rothmann Mór engedélykérelme. Miskolc, 1945. június 24. A Miskolci Kereskedelmi és Iparkamara iratai. MNL BAZML IX 701. 663. d. 1945/50484.
- ¹⁶⁵ Özv. Jungreis Ernőné hagyatéki ügye. A Miskolci (Királyi) Járásbíróság iratai. Polgári és büntetőper. MNL BAZML VII. 6 b. PK 25576/1946: Halálesetfelvétel, 622/1946. Hagyatéki kimutatás. Miskolc, 1946. szeptember 6. 157/1946. Jungreis Ernőné levele az árvaszékhez. 24576/1946. A gettósítás és deportálás miskolci eseményeiről lásd Csiki 2001, 337–345.

- ¹⁶⁶ A miskolci Rejtő elmondja, hogyan menekült meg a lincseléstől. *Haladás*, 1946. augusztus 8., 3. Jungreis Ernő nem szerepel az 1945. október végéig visszatért deportáltak listáján, sem a számukra kiutalt gyorssegélyek jegyzékében. 1945. október 12-ig kiutalt gyorssegélyek listája deportáltaknak. Városi Számvevőség, 1945. december 5. Miskolc Város Polgármesteri Hivatalának iratai. MNL BAZML IV 1906.
- ¹⁶⁷ A kendergyár igazgatóit 1942-ben vitték el munkaszolgálatra. *Délmagyarország*, 1946. január 11., 2.
- ¹⁶⁸ Dunainé-Kanyó 1996, 455.
- ¹⁶⁹ Molnár Judit 1995, 108–109, illetve 148–149.
- ¹⁷⁰ Strasser Gyula: Igazolási kérvény. 1945. június 14. A Szegedi Igazoló Bizottság iratai. MNL CSML Szeged XVII 405. 2. d. 669/1945.
- ¹⁷¹ Schefcsik Katalin vallomása. Miskolc, 1946. augusztus 28. BFL 4260/1946, 608.
- ¹⁷² Klein Henrik vallomása. Miskolc, 1946. augusztus 21. Szűcs Bertalané Kővári Ilona vallomása. Miskolc, 1946. augusztus 24. BFL 4260/1946, 482 és 547. Noszkó Imre és Zaboretzky Ervin népbügyészek: Vádirat. 1946. szeptember 28. Népbügyészség 10801/1946. BFL 4260/1946, 26, 33 és 40.
- ¹⁷³ Miskolci Nemzeti Bizottság igazolása. Miskolc, 1945. július 24. MNL BAZML XVII 2. 5967/1945.
- ¹⁷⁴ A Magyar Kommunista Párt igazolása a Miskolci Nemzeti Bizottságnak. Miskolc, 1945. augusztus 8. MNL BAZML XVII 2. 4730/1945.
- ¹⁷⁵ Reményi Ferenc vallomása. Miskolc, 1946. augusztus 16. BFL 4260/1946, 403.
- ¹⁷⁶ Kiss Ferenc rendőr alezredes, a Politikai Nyomozó Osztály vezetője: Hangulatjelentés, Miskolc, 1945. november 14. ÁBTL 1.1 Magyar Államrendőrség PRO 3. d. 19. dőrszűz, Csanád, Borsod, Szabolcs. 5.
- ¹⁷⁷ Wachsmann István: Nyílt levél Krauszékhoz. *Magyar Alföld*, 1946. február 1., 2.

Mese a fasisztákról

- ¹ A Népbíróság ítélete. Budapest, 1946. július 25. BFL V 56032/2, 58.
- ² A Kunhegyesi járás Kunmadaras Igazoló Bizottság iratai. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár XVII/418. 70-es számú írat.
- ³ Vizsgálati dosszié 1. k. BFL V 56032/1, 115–117, 133–136, 241–243, 254, 259–262, 298–300.
- ⁴ Nagy János népellenes bűnügye. Népbíróságok Országos Tanácsa iratai. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár XX 4. b. 348/1945.
- ⁵ Uo.
- ⁶ Uo.
- ⁷ Michel Foucault szerint az újkori igazságszolgáltatás a bűnt a személyiség részeként és múltjának következményeként fogja fel. Foucault 1990, 340–345. Az életrajzra mint bizonyítékra: Rév 1994, 51–61. Az elbeszélésről lásd még: Braun 1995.
- ⁸ Lukács 1979.
- ⁹ Major 1988, 279–292.
- ¹⁰ *Tiszavidék*, 1946. június 6.
- ¹¹ Polónyi Szűcs Lajos, Magyar Államrendőrség Szolnok-megyei Rendőrkapitánysága, rendőri jelentése. *Belügyi Szemle*, 1982/8, 55–58.
- ¹² Domokos József államügyész jelentése Farkas Mihálynak. 1946. június 26. PIL 274/11/64.
- ¹³ Jász-Nagykun-Szolnok megye közigazgatási tisztviselői 1876–1990. <http://www.jnszmitisztviselok.hu/1944-1950/tisztviselok1944-1950/szintaykalmandr/index.html> (Utolsó letöltés: 2021. március 10.)
- ¹⁴ *Budapesti Közlöny Hivatalos Értesítője*, 1942. január 8., 5.

- ¹⁵ *Magyar Alföld*, 1946. július 6., 2. A szegedi *Délmagyarország* szerint a levanteoktató, „Nagy János emberei” szervezték „a fasiszta megmozdulást”. Véres jobboldali felkelés Kunmadarason. *Délmagyarország*, 1946. május 24., 3.; és május 25., 1.
- ¹⁶ A Népbíróság ítélete. Budapest, 1946. július 25. BFL V 56032/2, 60.
- ¹⁷ Goffman 1991, 159–186.
- ¹⁸ A Népbíróság ítélete. Budapest, 1946. július 25. BFL V 56032/2, 52.
- ¹⁹ Uo., 40–41.
- ²⁰ Uo., 57.
- ²¹ Uo., 44–45.
- ²² Uo., 41.
- ²³ Uo., 59–60.
- ²⁴ Uo.
- ²⁵ Vörös Éva 1994, 77.
- ²⁶ *Szabad Nép*, 1946. május 24., 4.
- ²⁷ *Magyar Alföld*, 1946. május 28., 3.
- ²⁸ Véres jobboldali felkelés Kunmadarason. *Délmagyarország*, 1946. május 25., 1. Tömegindulat és hatóság. *Délmagyarország*, 1946. augusztus 3., 1.
- ²⁹ *Szabad Nép*, 1945. július 27., 3.
- ³⁰ A reakció bérencei véres orvtámadást követtek el az ózdi gyár üzemi bizottságának elnöke ellen. *Felvidéki Népszava*, 1946. február 24., 1.
- ³¹ Lesújtunk a bűnösökre! *Szabad Magyarország*, 1946. február 26., 1.
- ³² Révai József jelentése az ózdi helyzetről. Budapest, 1946. február 25. PIL 274/11/59.
- ³³ *Szegedi Népszava*, 1946. augusztus 4., 1.
- ³⁴ Kádár és Kovács elvtársak Ózdon. *Ózdi Néplap*, 1946. augusztus 10., 1.
- ³⁵ *Szentesi Lap*, 1946. augusztus 3., 1. A miskolci fasiszta provokáció. *Szentesi Lap*, 1946. augusztus 4., 1.
- ³⁶ A miskolci pogrom 1990, 78–86. Standeisky (és Karády Viktor) munkáit kivonatolja Szabó Róbert is. Szabó Róbert 1995, 124–146.
- ³⁷ *Szentesi Lap*, 1946. augusztus 3., 1.
- ³⁸ *Szegedi Népszava*, 1946. augusztus 4., 1.
- ³⁹ Fazekas György: Tömegsír, gyűjtés, antiszemitizmus... *Szabad Magyarország*, 1945. június 3., 1. Szakasits Árpád 1945 júliusában a miskolci Népkertben tartott SZDP-gyűlésen beszélt az antiszemitizmus kérdéséről. *Szabad Magyarország*, 1945. július 3., 3. Kádár és Kovács elvtársak Ózdon. *Felvidéki Népszava*, 1946. augusztus 6., 1.
- ⁴⁰ Lerner Pál: Az antiszemitizmus ellen. *Magyar Alföld*, 1946. június 7., 1.
- ⁴¹ *Szentesi Újság*, 1946. május 30., 3.
- ⁴² Sovinizmus, revizionizmus, antiszemitizmus. A népbíráskodás időszerű kérdései. *Viharsarok*, 1946. január 23., 2. Kádár és Kovács Ózdon 26 évre becsülte a „reakciós ideológia hatását”. Kádár és Kovács elvtársak Ózdon. *Felvidéki Népszava*, 1946. augusztus 6., 1.
- ⁴³ Révai József: Ködösítés. *Szabad Nép*, 1946. március 31., 1.
- ⁴⁴ Lerner Pál: Az antiszemitizmus ellen. *Magyar Alföld*, 1946. június 7., 1.
- ⁴⁵ Az antiszemitizmus a reakció eszköze. *Viharsarok*, 1946. július 10., 2.
- ⁴⁶ Véres „népítélet” Szegváron. *Szegedi Kis Újság*, 1946. március 23., 2.
- ⁴⁷ Mi van a kunmadarasi események mögött? *Szegedi Kis Újság*, 1946. május 25., 3.
- ⁴⁸ Parragi György: Félelem és gyűlölködés nélkül élni. *Szegedi Kis Újság*, 1946. június 9., 3.
- ⁴⁹ *Szegedi Kis Újság*, 1946. április 2., 1. *Miskolci Hírlap*, 1946. április 2., 1.
- ⁵⁰ Wurcel Ferenc vallomása. BFL V 56032/1, 277.
- ⁵¹ Klein Jenőné vallomása. BFL V 56032/1, 301–303.
- ⁵² Weinberger Ernő vallomása. BFL V 56032/1, 333.

- ⁵³ Klein Sándorné vallomása. BFL V 56032/1, 32–332.
⁵⁴ Bujdosó Ferencné Tepszics Erzsébet vallomása. 1946. május 24. BFL V 56032/1.
⁵⁵ Neuländer Ferencné vallomása. 1946. június 12. BFL V 56032/4.
⁵⁶ Fisch Vilmos vallomása. BFL V 56032/1, 311–312.
⁵⁷ Weinberger Ilona vallomása. 1946. május 23. BFL V 56032/1.
⁵⁸ Klein Sándor vallomása. BFL V 56032/1, 324.
⁵⁹ *Szegedi Kis Ujság*, 1946. június 27., 3.
⁶⁰ *Magyar Alföld*, 1946. május 29., 2. *Miskolci Hírlap*, 1946. május 28., 1.
⁶¹ A háború emlékezetét ma már könyvtárnyi irodalom tárgyalja. Apor–Rousso 2018.
⁶² A Népbíróság ítélete. Budapest, 1946. július 25. BFL V 56032/2, 58.
⁶³ Uo., 56.
⁶⁴ Uo.
⁶⁵ 1946. évi törvények. Budapest, 1946, 19–20.
⁶⁶ Harcolunk a demokráciáért, s egyetlen lépést sem teszünk visszafelé! *Szabad Nép*, 1946. február 18., 1.
⁶⁷ Ständeisky 2015, 34–55; Medgyesi 2017, 12–105.
⁶⁸ Tildy Zoltán: Felelősségtudatot! *Kis Ujság*, 1945. augusztus 9. 1.
⁶⁹ Huszonötezer ember hitvallástétele Kecskeméten a Kisgazdapárt mellett. *Kis Ujság*, 1945. október 3. 1.
⁷⁰ A Népbíróság ítélete. Budapest, 1946. július 25. BFL V 56032/2, 59–60.
⁷¹ A Népbíróság elnökének különvéleménye. BFL V 56032/1.
⁷² A Népbíróság ítélete. Budapest, 1946. július 25. BFL V 56032/2, 46.
⁷³ Jegyzőkönyv. Mazár Ferenc vallomása. Diósgyőr, 1946. szeptember 14. MNL BAZML X. 5. 5. d. 63. f. 21. 6e.
⁷⁴ Jegyzőkönyv. Tóth László és Varga Géza vallomása. Diósgyőr, 1946. szeptember 14. MNL BAZML X. 5. 5. d. 63. f. 21. 6e.
⁷⁵ Jegyzőkönyv. Tóth László és Mazár Ferenc vallomása. Diósgyőr, 1946. október 17. MNL BAZML X. 5. 5. d. 63. f. 21. 6e.
⁷⁶ *Magyar Alföld*, 1946. június 19., 4.
⁷⁷ A Népbíróság elnökének különvéleménye. BFL V 56032/1.
⁷⁸ Uo.
⁷⁹ A metely. *Felvidéki Népszava*, 1946. március 24., 1.
⁸⁰ Révész Jenő: Vigyázz, proletár, Te vagy felelős a demokráciáért! *Felvidéki Népszava*, 1946. augusztus 4., 1.
⁸¹ *Szegedi Népszava*, 1946. augusztus 4., 1.
⁸² Fehér Ferenc: Kunmadarason. *Viharsarok*, 1946. június 8., 1. A *Makói Népiújság*ban igen korán, 1945. januárban közölt „Az emberirtás tábora” című, részleteiben gazdag és pontos cikksorozat a tetteseket, amikor csak tehetette, határozottan azonosította a „németekkel” és a „Gestapóval”, az áldozatokról azonban csupán mint „foglyokról” vagy leginkább „emberekről” beszélt. Konsztyanin Simonov: Az emberirtás tábora. *Makói Népiújság*, 1945. január 25., 4.
⁸³ *Szegedi Kis Ujság*, 1946. május 26., 2.
⁸⁴ *Tiszavidek*, 1947. július 3., 2.
⁸⁵ A háború utáni politikai nyilvánosság a zsidóellenes pogromokat Lengyelországban és Szlovákiában is a „fasiszták” művének tartotta, és leginkább az ellenük – pontosabban saját politikai ellenfeleik ellen – folytatott küzdelemben használta föl. Cichopek-Gajraj 2014, 130–139.
⁸⁶ Nothnagle 1999, 93–131; Loose 2008, 59–63; Orla-Bukowska 2006.
⁸⁷ Gyáni 2016, 187–188; Szécsényi 2017, 302–303, illetve 306–326; Fritz 2012.

Epilógus

- ¹ SNA, fund Poverenictvo bezpečnosti, šk. č. 483, inv. č. 60/1–III1-zprav. 45, A lakosság hangulata a zsidó felekezet tagjaival szemben. 1.
² SNA, f. PV-bezp. b. 1, Oblastná správa OBZ, 1945. szeptember 5.
³ SNA, fund PV-prez., 1945–1951, šk. 2, Memorandum, 1945. szeptember 25.
⁴ Cichopek-Gajraj 2014, 59–60.
⁵ Búmová 2018, 22–23.
⁶ Kende 2019.
⁷ ANIC, Megyei Csenedő Felügyelőségek iratai. 225. irat, 314.
⁸ ANIC, Román Kommunista Párt Központi Bizottsága iratai. Cancelarie 17/1946, 15.
⁹ Búmová 2018, 17.
¹⁰ Sándulescu 2019.
¹¹ Ugyanígy érvel David Engel a pogromok hosszú távú története kapcsán. David Engel 2010, 28–30.
¹² Tilly 2003, 50–52; Evans 2009, 179–180; Holdt 2012, 122–123 és 126.
¹³ Wistrich 1993, 6–8.
¹⁴ Browning 2019; Gross 2004; Welzer 2005.
¹⁵ Malešević 2010, 15; Kalyvas–Shapiro–Masoud 2008, 1–3; Bergholz 2016, 14–15, 19–20, 312–314.
¹⁶ Desan 1989, 65–71.
¹⁷ Ries 2002, 735–739.
¹⁸ Hilton 1998.

NÉVMUTATÓ

Ábel Kálmán 134
 Áchim L. András 105, 132
 Andó András 68
 Andrássy Gyula 172, 175
 Antalköz József 10, 58–60, 62, 140, 143
 Ásványi Imre 66, 68
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 48
 Bakay Nándor 131
 Barabás Tibor 152
 Báthory József 118
 Berend József 82–84
 Berend Józsefné 82
 Bergmann, mezőcsáti ügyvéd 70
 Bethlen István 121
 Blahut János 38, 148, 156
 Boér Antal 119
 Bohn Mihály 123, 125, 131–132, 137, 141
 Bonczos Miklós 114
 Borbás Lajos 148
 Boruzs (Burus) Lajos 10, 183–184, 222–223
 Böszörmény Zoltán 151
 Buchhalter Ignác 86
 Calhoun, Craig 126
 Certeau, Michel de 188
 Cichopek-Gajraj, Anna 11

Czukur Emilné 216
 Csörgő Károly 114
 Dadi Imre 144–145, 148, 153, 155, 164
 Darnton, Robert 139
 Darvas József 152
 Davis, Natalie 16
 Dékány Imre 153
 Dénes János 70
 Dessewffy Aurélné 99
 Douglas, Mary 75
 Dudás Alfréd 63–64, 165
 Dukász Imre 94
 Dusek László 65
 Eckstein Dezső 84
 Engels, Friedrich 172
 Erdei Mihály 37–38, 94, 148, 164
 Fábíán János 70, 196
 Farkas Antal 215
 Fazekas József 73
 Fekete Mihály, szentesi feketéző 81
 Fekete Mihály, miskolci MKP-titkár 93,
 150, 159
 Fenyő Kornél 48
 Ferenc József, osztrák császár és magyar
 király 172

Ferenc Szalvátor főherceg 172
 Festetics Sándor 151
 Fisher Lajos 200
 Fogarasi Artúr 10, 183, 222–223
 Forrai Lajos 44, 69
 Foucault, Michel 132
 Freund Vilmos 174
 Friedländer Jenő 196
 Friedmann Ignác 191
 Füleki László 7
 Füst Molnár Sándor 119, 215
 Gémes János 45
 Gergely Sándor 159, 170
 Gerő Ernő 154, 158
 Gila Rókus 65, 144
 Girard, René 209
 Glattstein, mezőcsáti kereskedő 204
 Gömbös Gyula 114, 118
 Gragger Eduárd 99
 Gross, Jan T. 11–12
 Grósz Adél 198
 Grósz Borbála 199
 Gyovai Pál 74–75
 Gyuska János 39, 94, 147–149, 160, 178,
 235
 Haraszi Aurélia 241
 Hitler, Adolf 192, 240, 244
 Hobsbawm, Eric 15
 Horthy Miklós 227, 234
 Horváth Gusztáv 85
 Horváth János 63
 Horváth Tibor 118
 Illyés Gyula 152
 Imrédy Béla 115, 118, 151, 214, 219
 Jánossy Gyula 150
 Jungreis Ernő 9–10, 29, 38, 55, 67, 86, 88,
 162, 167, 177, 189–190, 221–222
 Kabai Tóth Eszter 41–42
 Kaczúr Péter 74

Kádár János 233
 Kádár Pál 45
 Kaliska János 148
 Kása István 145
 Kempfnek Ede 212
 Kiss László 30, 33
 Kisznyér Kálmán 72
 Klein László 44–45, 82, 190, 222
 Klein Lászlóné 44, 65, 67, 689, 82, 190,
 201–202, 222
 Klein (Kuti) Ferenc 7, 39, 41–43, 207
 Komócsin Zoltán 158
 Korniss Dezső 112
 Kossa István 94, 154, 230
 Kossányi Dezső 230
 Kosztolányi Ferenc 65
 Kotkin, Stephen 187
 Kovács Alajos 213
 Kovács István 168, 233
 Krausz Ágnes 224
 Krausz Artúr 214
 Krausz György 87, 214
 Krausz István, 214
 Krausz Pál 87, 214
 Kubancsik István 62, 140
 Kurunczi Péter 94, 198–199
 Lakos József 153, 224
 Láng Béla 144
 Langauer Gyula 149
 Le Bon, Gustave 14
 Leniczky Gyula 61–62
 Lenin, Vlagyimir Iljics 152, 168, 172, 180
 Lipták G. Pál 45
 Löbl Károlyné 44–45, 84, 202
 Lőcsei (Lerner) Pál 234–235
 Luca, Vasile (Luka László) 247
 Luczák Géza 60
 Ludeser József 68
 Lusztig Joachim 45

Major Ákos 229
 Makkai János 121
 Maros János 218
 Marossy Károly 221
 Martinovics Ignác 152
 Marx, Karl 97, 172
 Matolcsy Mátyás 213
 Mazár Ferenc 241
 Meunier, Constantin 107
 Mikecz János 35, 99, 148, 178
 Mód Aladár 153
 Molnár Károly 48
 Molnár Lajos 194
 Móricz Zsigmond 47
 Moskovits Izidor 202
 Moskovits Jenő 202
 Nagy Ferenc 46, 94–95, 101, 235
 Nagy Imre 92, 98, 160, 234
 Nagy János 212, 225–231, 235–238, 240
 Nagy Károly 229
 Neumayer János 38
 Nógrádi Sándor 81, 96, 204
 Oláh Mihály 105, 125
 Oszip István 9, 48, 50, 55, 77, 150, 234
 Petőfi Sándor 152, 216, 227
 Pfeiffer Zoltán 229
 Pitkin, Hanna 171
 Pokornyi Viktorné 191
 Poprádi Pál 54, 93
 Puskás Nagy Mihályné 69
 Quirin Leó 116
 Rábai Mihály 153
 Rákosi Mátyás 58, 104, 144, 156, 158, 161,
 168–169, 172, 191–192, 233, 239
 Reemtsma, Jan 16
 Reiner Imre 66, 69–70, 191
 Rejtő Sándor 9–10, 29, 38, 49–52, 55, 66,
 85–86, 88, 167, 177, 189, 221–222
 Rényi Andor 92

Révai József 153–154, 233–234
 Rézler Gyula 106
 Ricsóy-Uhlarik Béla 114
 Ries István 229
 Róbert György 191
 Rosinger József 210–211, 240
 Rosner Simon 204
 Rothmann Mór 86, 221–222
 Róthschild Lázár 29, 31, 33, 36
 Rudé, George 139
 Rudolf főherceg, osztrák–magyar
 trónörökös 172
 Sárkány György 234
 Schmidt Miklós 65, 73–74
 Schwartz, Joseph 236
 Scott, James 138–139, 186–188
 Severini Erzsébet 102, 135
 Sima Ferenc 152
 Sima László 152
 Slachta Erzsébet 73
 Slachta Margit 69
 Smelser, Neil 15
 Solti András 136
 Steiner Dezső 55
 Stern Márton 197–198, 200, 219
 Steuer György 121
 Strack Ádám 10, 57–60, 80, 140, 150, 153
 Strasser Gyula 10, 57, 80, 87, 191, 222
 Szabó Zoltán 129–130
 Szakasits Árpád 161
 Szálasi Ferenc 151, 233, 240
 Szapáry Gyula 172
 Szaynok, Božena 11
 Szeder Ferenc 234
 Szeder János 114
 Szintay Kálmán 230
 Szkladán Ágoston 65, 99, 149
 Szobek András 149
 Szőke Mátyás 164

Sztálin, Joszif Visszarionovics 152, 168,
 172
 Szűcs Endre 84
 Takács Ferenc 238
 Takács Gergely 231, 237, 240, 242
 Takács Gyula 85
 Talmi, Jehuda 190
 Taylor, Frederick 106
 Teleki Pál 114
 Thompson, Edward 16, 138–139, 186–187
 Tildy Zoltán 47, 92–93, 95–96, 104, 236,
 239
 Tilly, Charles 15, 139
 Tóth Zsigmond 41–42, 111, 209, 231, 237,
 242
 Tömörkény István 107
 Tömpe András 62
 Udvarházy Lajos 81

Urbancsok Mihály 149–150
 Várkonyi György 45
 Veesenmayer, Edmund 207
 Verdon Lajos 70–74
 Vernon, James 146
 Wachsmann István 224
 Wagner Viktória 69
 Weil Frigyes 10, 57, 80, 87, 191, 222
 Weilmann Sámuel 204
 Weinberger Ernő 240
 Weinberger Ernőné 207, 240
 Weiss Manfréd 131
 Weisz Mihály 41, 156, 215
 Wellisch István 216
 Wieder Izidor 204
 Zsibók András 82
 Zsolt Béla 49

